

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Городня Н.Д.

ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ У XX СТОЛІТТІ:
КУРС ЛЕКЦІЙ

Київ – 2023

*Рекомендовано до друку
Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Протокол №9 від 31 березня 2023 р.*

Рецензенти:

Рубель В. В., доктор історичних наук, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Жданович О. П., доктор історичних наук, асистент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Городня Н.Д. Історія країн Азії та Африки у XX столітті: курс лекцій. Навчальний посібник для студентів історичного факультету. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023 р. 284 с.

Цей навчальний посібник є курсом лекцій з навчальної дисципліни «Новітня історія країн Азії та Африки», яку його автор викладає на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Його було написано з метою допомогти студентам опанувати цю дисципліну.

Курс лекцій охоплює XX століття, продовж якого народи Азії та Африки пройшли довгий і складний шлях відновлення свого суверенітету або ж здобуття і становлення своєї державності. У ньому висвітлюються основні шляхи й моделі розвитку ключових держав, найбільш важливі явища, процеси і події, а також чинники, які на них впливали. Це створює підґрунтя для кращого розуміння студентами сучасного розвитку держав Азії та Африки, їхньої ролі в системі міжнародних відносин, регіональних і глобальних процесах.

© Н. Д. Городня, 2023

ЗМІСТ

Передмова	С. 4
Розділ I. Історія країн Західної Азії та Північної Африки	
Тема 1. Від Османської імперії до Турецької республіки (поч. XX ст. – 1923 р.)	С. 8
Тема 2. Турецька республіка (1923 р. – кінець XX ст.)	С. 26
Тема 3. Формування державності на етнічних арабських територіях Османської імперії (1918 р. – кінець 1940-х рр.)	С. 46
Тема 4. Єгипет і Саудівська Аравія (поч. XX ст. – 1953 р.): формування різних моделей арабської державності	С. 76
Тема 5. Арабські держави в другій половині XX ст.	С. 93
Тема 6. Персія / Іран у XX ст.	С. 114
Розділ II. Історія країн Південної та Східної Азії	
Тема 7. Афганістан у XX ст.	С. 137
Тема 8. Британська Індія (поч. XX ст. – 1947 р.)	С. 155
Тема 9. Республіка Індія (1950 р. – кінець XX ст.)	С. 179
Тема 10. Японія у XX ст.	С. 192
Тема 11. Китай (поч. XX ст. – 1949 р.)	С. 224
Тема 12. Китайська Народна Республіка (1949 р. – кінець XX ст.)	С. 249
Тема 13. Нідерландська Індія. Індонезія	С. 269
Прикінцеве слово	С. 284

ПЕРЕДМОВА

Цей навчальний посібник є курсом лекцій з навчальної дисципліни «Новітня історія країн Азії та Африки», яку його автор понад 10 років викладає на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Його структура і зміст узгоджуються з навчальною програмою цієї дисципліни для освітньої програми «Сходознавство».

Поділ історії країн Азії та Африки на «новий» і «новітній» періоди, межею між якими є Перша світова («Велика») війна, відображає європейсько-центристський підхід до всесвітньої історії й потребує переосмислення. Проте інші підходи до такого поділу, наприклад, на «колоніальний Схід» і «постколоніальний (сучасний) Схід», який пропонують деякі українські вчені, також є дискусійним. Одразу виникають питання: 1) «Схід» по відношенню до чого, до Європи? 2) чи можна застосувати терміни «колоніальний» і «постколоніальний» до усіх держав Азії. Тож ці дефініції також відображають європейсько-центристський підхід до всесвітньої історії. Країни Азії та Африки належать до різних регіонів і цивілізацій з власними траєкторіями розвитку, які навряд чи можна описати термінами «колоніальний» і «постколоніальний», а тим більше «Схід» (стосовно сучасності).

Цей курс лекцій охоплює ХХ століття, продовж якого народи Азії та Африки пройшли довгий і складний шлях відновлення свого суверенітету або ж становлення своєї державності. На початку століття більшості сучасних держав Азії та Африки не існувало. На великих територіях Азії, Африки, Карибського басейну і Океанії існували колонії, протекторати і окуповані території західних держав. Формальну незалежність зберігали лише окремі держави – Османська імперія, Персія, Китай, Сіам, Оман, Ліберія, Ефіопія. Проте й вони мали різну міру політичної, фінансової і торговельно-економічної залежності від найбільш розвинутих західних індустріальних держав, переваги яких на той час були очевидними.

Лише Японія після відмови від самоізоляції, здійсненої в середині ХІХ ст. під тиском США, змогла здійснити ефективні модернізаційні реформи в останні десятиліття цього століття («революція Мейджі»), що дозволило їй на початку ХХ ст. уникнути підпорядкування Заходу і стати однією з великих держав. Про це, між іншим, свідчили військово-політичний союз Японії з тогочасним світовим лідером Великою Британією (1902 р.) і перемога у війні з Росією (1904–1905 рр.).

На територіях інших держав Сходу створювались іноземні концесії й поселення (сетльменти) з режимом екстериторіальності (тобто підпорядкування іноземців законам своїх держав, а не держав перебування), діяли нерівноправні умови торгівлі, зафіксовані у відповідних договорах (режим капітуляцій). Існували домовленості про їхній поділ між великими державами на сфері впливу.

Держави Сходу, які домінували у світовій торгівлі в ХVІІІ ст., в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. не могли конкурувати з індустріальними державами Заходу

унаслідок збереження традиційного характеру виробництва і суспільного устрою.

У традиційному суспільстві, на відміну від модерного, зберігалися аграрні суспільства і звичний спосіб життя; населення проживало переважно в селах і було зайняте в сільському господарстві; були відсутні або мало помітні зміни, спричинені розвитком науки, техніки, технологій; у господарстві використовували природну енергію води, вітру, тягової сили тварин; прибутки більшості населення були спрямовані на підтримку життя, а не на збільшення надлишків, накопичень; домінуючою ідеологією залишалась релігія; людина була частиною певної спільноти, ідентифікувала себе з родом, кланом, племенем, а не з державою; незважаючи на необмежену владу монарха (султана, шаха, еміра, хедива, імператора), держави були слабкими.

Східні суспільства по-різному реагували на експансію західних держав і підпорядкування їм – від вимушеного здійснення реформ до самоізоляції. Проте на початку ХХ ст. повністю уникнути іноземних впливів вже було неможливо. У зв'язку з цим держави Сходу були змушені проводити реформи з метою ліквідації відставання від Заходу і зменшення іноземних впливів. Проте в більшості держав ці реформи не були ефективними.

Значний вплив на історичні долі держав і народів Азії та Африки мали дві світові війни, які спричинили розпад імперій і колоніальної системи в цілому.

Після Першої світової війни і розпаду Османської імперії виникла турецька національна держава, а на арабських пост-османських територіях поступово з'явилися нові держави з різними моделями державного і суспільно-політичного устрою. Деякі з них (наприклад, Туреччина і Персія/Іран) у 1920–1930-х рр. здійснили успішні модернізаційні реформи за західним зразком. На той час модернізація розглядалася переважно як вестернізація (по прикладу держав Західної Європи), оскільки інших ефективних зразків для наслідування не було.

З кінця 1930-х рр. Японія захопила великі території в Китаї, на початку Другої світової війни – колонії західних держав у Південно-Східній Азії, і спробувала створити в цьому регіоні «східноазійську сферу спільного процвітання» під своїм домінуванням. Проте вступ у війну США зірвав ці плани і призвів до поразки Японії у війні, що врешті спричинило кардинальні зміни у цій державі. Якщо до цього в основі успішного розвитку Японії була мілітаристська модель, після поразки у війні й відбудови вона стала однією з провідних держав світу на невоєнній основі.

Після Другої світової війни європейська система колоніалізму в Південній і Південно-Східній Азії та Африці зазнала краху. У пошуках моделей для розвитку нові незалежні держави намагались дистанціюватися від колишніх метрополій. Деякі з них звернулися за допомогою і зразками для наслідування до тогочасних наддержав – США і СРСР.

В умовах «холодної війни» багато з цих країн стали ареною «проксі» та гібридних війн за участю наддержав. Одна з цілей політики США в період «холодної війни» полягала у стримуванні радянського експансіонізму в Азії й Африці. Інші держави, які розвивалися, сформували «рух неприєднання», чим

заявили про свою рівновіддаленість від обох наддержав, хоча не змогли уникнути впливу політичного й ідеологічного протистояння між ними.

Деякі держави обирали свій власний шлях модернізації, кардинально відмінний від західних чи радянського зразків. У основі цих моделей розвитку було збереження чи повернення до традиційного устрою (наприклад, теократична модель Саудівської Аравії, Ірану після ісламської революції 1978–1979 рр., режиму Талібану в Афганістані).

Після закінчення громадянської війни в Китаї і проголошення в 1949 р. Китайської Народної Республіки ця держава також почала суттєво впливати на інші держави, які розвивалися, передусім, сусідні. Спочатку це відбувалося у співпраці з СРСР, з кінця 1950-х – початку 1960-х рр., у конфронтації з СРСР. КНР запропонувала власну модель розвитку, яка відрізнялася від радянської, і намагалася поширити її на сусідні держави, що мало значний регіональний ефект. Свідченням протистояння СРСР і КНР у цьому регіоні, між іншим, було співробітництво СРСР й Індії на противагу КНР і Пакистану, а також підтримка Радянським Союзом інтервенції і окупації В'єтнамом Камбоджі (1979–1989 рр.), у той час як КНР підтримував камбоджійський уряд «червоних кхмерів».

Натомість Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН-5) була створена у 1967 р. урядами Індонезії, Малайзії, Таїланду, Сінгапуру і Філіппін, щоб спільними зусиллями протистояти політичним впливам КНР і підривної діяльності фінансованого нею антиурядового підпілля в цих державах. Завдяки прийняттю ними моделі ринкової економіки і створенню сприятливих умов для іноземних інвестицій у 1980–1990-ті рр. (до 1997 р.) вони зробили суттєвий ривок у економічному розвитку. Більше того, вони виробили власні моделі розвитку, які відрізнялися не лише від західних, але також від японської і китайської.

Важливе значення мали економічні реформи в КНР з кінця 1970-х рр., які призвели до кардинальних змін у цій країні, а також мали значний регіональний ефект. Унаслідок світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. суттєво посилюється глобальний фінансовий, торговельно-економічний і політичний вплив КНР.

На початок 1990-х рр., коли «холодна війна» закінчилася, а «соціалістичний табір» і Радянський Союз перестали існувати, у світі сформувалися різні моделі розвитку, включаючи азійські. Модернізація більше не розглядалася як вестернізація. Крім світського націоналізму, відбулося відродження ролі релігії як провідної ідеології. У деяких державах і регіонах боротьба між світськими і релігійними силами замінила ідеологічну боротьбу між прокомуністичними і ліберально-демократичними силами часів «холодної війни». Світ став більш різноманітним, роль країн Азії та Африки у ньому суттєво зросла.

Отже, продовж ХХ століття у країнах Азії та Африки відбулися кардинальні зміни – від підпорядкування державам Заходу у різних сферах до відновлення суверенітету, від колоніальної залежності до розвитку в умовах незалежності, від перших модернізаційних реформ до більш чи менш успішної суспільно-економічної трансформації або ж до перетворення на «держави, які не відбулися» (failed states).

Цей шлях на конкретних прикладах, з акцентом на країнах Азії, розглядається у цьому курсі лекцій. Частина тем дисципліни «Новітня історія країн Азії та Африки» розглядається на семінарських заняттях, тож вони не є складовою лекційного курсу.

РОЗДІЛ І.
ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ АЗІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ

Тема 1

ВІД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(поч. ХХ ст. – 1923 р.)

Становище Османської імперії на початку ХХ ст. Молодотурки. Молодотурецька революція (липень 1908 – квітень 1909 р.). Влада молодотурецьких урядів (1909–1914 рр.). Османська імперія під час Першої світової війни. Іноземна окупація. Турецько-грецька війна. Лозанський мирний договір.

Становище Османської імперії на початку ХХ ст. Османська імперія формально залишалась незалежною державою, проте перебувала у стані кризи, занепаду і розпаду. Це була держава з традиційним суспільством, яке на той час не могло на рівних конкурувати з індустріальними державами Заходу.

Одним з проявів кризи Османської імперії була постійна нестабільність на Балканах і втручання іноземних держав у її внутрішні справи. Населення деяких територій Османської імперії прагнуло звільнитися від влади турків-османів, а ті народи, що вже здобули незалежність – розширити території своїх національних держав за рахунок османських володінь на Балканах.

Російська імперія прагнула поставити під свій контроль Стамбул (колишній Константинополь) і Чорноморські протоки Босфор та Дарданелли, а також поширити свій вплив на балканські території Османської імперії. Контроль над Протоками був для неї важливий, щоб, з одного боку, захистити свої причорноморські території, з іншого, отримати вихід для Чорноморського військово-морського флоту в Середземне море і світовий океан. Для досягнення цих цілей Росія була зацікавлена у руйнуванні Османської імперії, а для цього використовувала такий метод як «захист прав» її слов'янського і православного населення.

Британська політика була спрямована на недопущення руйнування Османської імперії. Тож тривалий час Велика Британія була гарантом її територіальної цілісності. Розпад Османської імперії призвів би до суттєвого посилення впливу Росії на Балканах і встановлення нею контролю над Протоками, чого британський уряд намагався не допустити. Проте у 1882 р. Велика Британія окупувала Єгипет, а в 1899 р. встановила протекторат над Кувейтом, які входили до складу Османської імперії, чим порушила принцип її територіальної цілісності.

З кінця ХІХ ст. після візиту до Стамбула німецького кайзера Вільгельма ІІ (у 1898 р.) в Османській імперії почали посилюватися німецькі впливи. У 1899 р. було підписано попередню угоду про надання Німецькій імперії концесії на будівництво Багдадської залізниці через близькосхідні володіння Османської імперії до Перської затоки. Остаточну угоду було підписано у 1903 р. З того часу

економічні і політичні впливи Німеччини в Османській імперії почали стрімко зростати, що викликало невдоволення інших великих держав, передусім Великої Британії і Росії, які у 1907 р. урегулювали свої основні протиріччя.

На початку ХХ ст. посилювалось втручання великих держав у внутрішні справи Османської імперії. Водночас боротьба між великими державами за вплив уможлилювала лавірування султана між ними. Крім цього, на відміну від інших азійських держав, Османська імперія мала боєздатну армію.

Західні впливи, які постійно посилювались, призводили до проникнення нових ідей і підштовхували владу до реформ, передусім у сферах розвитку освіти і реформування армії. Завдяки їм з'явилося досить багато освічених людей (чиновників, офіцерів, письменників, викладачів тощо), серед яких набули популярності ідеї модернізації османського державного і суспільного устрою за західним зразком. Ідеї реформ стосувалися передусім обмеження влади султана, встановлення конституційного устрою і парламентаризму, щоб позбавитися від іноземних впливів і ліквідувати відставання від розвинутих держав Заходу.

Молодотурки. Представників освіченої частини населення Османської імперії, які виступали за реформи, спрямовані на модернізацію і зміцнення держави, щоб врятувати її від розпаду і втручання інших держав, отримали назву «молодотурки». Це були чиновники, письменники, журналісти, викладачі, студенти тощо, але найбільше серед них було військових.

Перша молодотурецька організація – таємний політичний комітет «Єднання і прогрес» – була створена у 1889 р. курсантами Стамбульського військово-медичного училища. Невдовзі виникли аналогічні таємні організації, як в Османській імперії (наприклад, в Каїрі, Салоніках), так і за кордоном (в Парижі). Вони ставили за мету ліквідацію одноосібного правління султана Абдул-Хаміда II шляхом відновлення конституції 1876 року і здійснення реформ для збереження територіальної цілісності Османської імперії, зменшення її залежності від іноземних держав.

У 1895 р. ідеолог молодотурецького руху Ахмед Різа-бей почав видавати в Парижі газету, в якій висвітлював основні цілі організації – збереження імперії; здійснення для цього реформ; встановлення конституційного устрою; позбавлення від іноземного втручання у внутрішні справи; боротьба за свободу, справедливість, рівність прав усіх підданих імперії. Ці ідеї знайшли підтримку серед значної частини освічених людей Османської імперії, включаючи представників інших етносів і релігійних конфесій.

Молодотурки не ставили своїм завданням організацію масового народного повстання для досягнення поставлених цілей. Вони прагнули досягти їх шляхом військового перевороту. На це була спрямована їхня агітація у військах.

У 1896 р. молодотурки здійснили невдалу спробу державного перевороту, після чого значна їх частина була змушена залишити державу. Місцем свого перебування вони обрали Париж.

У 1902 р. різні молодотурецькі групи провели в Парижі свій перший конгрес, під час якого виявилися їхні різні погляди на цілі і методи боротьби. Так, представники і прибічники комітету «Єднання і прогрес» (іттихад ве терракі) – «іттихадисти» на чолі з Різа-беєм – виступали за збереження цілісності

Османської імперії у тому вигляді, який існував, проти втручання великих держав у її внутрішні справи і орієнтації на їхню підтримку. Представники іншої впливової групи – Товариство приватної ініціативи і децентралізації на чолі з принцом Сабахеддіном – виступали за децентралізацію, надання автономії окремим національним територіям Османської імперії і розраховували допомогу європейських держав у здійсненні реформ. На цьому ґрунті між ними відбувся розкол. Провідне становище в молодотурецькому русі посів Комітет «Єднання і прогрес» на чолі з Різа-беєм, чому сприяло його організаційне оформлення у 1906 р.

Метою другого конгресу молодотурок, проведеного в Парижі в 1907 р., було об'єднання усіх опозиційних груп для підготовки виступу проти султана. Серед молодотурецьких організацій, представлених на з'їзді, були національні групи різних народів Османської імперії. Так, Вірменська революційна федерація підтримала Комітет «Єднання і прогрес» у розрахунку отримати автономію для Вірменії після приходу молодотурок до влади. Хоч розбіжності між різними молодотурецькими організаціями залишались, на них не акцентували. Конгрес завершився прийняттям Декларації, яка закликала жителів Османської імперії до повстання проти режиму Абдул-Хаміда II. Після цього посилилася пропаганда молодотурків в армії, було налагоджено контакти з опозиційними партіями й організаціями нетурецьких народів.

Молодотурецька революція (липень 1908 – квітень 1909 р.). На початку липня 1908 р. офіцери-молодотурки на чолі з Ніязі-беєм і Енвер-беєм підняли повстання в Македонії. Його підтримало місцеве населення. Формальним приводом до повстання послужили переговори між російським царем Ніколаєм II і британським королем Едуардом VII про статус Македонії під час їхньої зустрічі в Ревелі в липні 1908 р. Повстання військових частин і можливість втручання великих держав змусили султана погодитися на відновлення Конституції 1876 року і скликання парламенту (Меджлісу).

Після цього альянс між різними молодотурецькими організаціями перестав існувати. Члени Комітету «Єднання і прогрес» першими трансформували його в політичну партію на конгресі у жовтні 1908 р. До неї приєдналися представники деяких менших організацій і груп.

Комітет схвалив програму, яка передбачала обмеження прав султана, запровадження ліберальних свобод (слова, друку, зборів, асоціацій) і принципу відповідальності міністрів перед парламентом, право депутатів на внесення законопроектів, зниження вікового цензу для участі у виборах, вилучення з Конституції положення про право султана висилати з країни неугодних осіб. У аграрному питанні пріоритетним визначалося завдання скасування натурального податку-десятини (ашар) і заміни його на грошовий податок. Вирішення національного питання в програмі передбачалось на основі концепції османізму/оттоманізму, за якою всі жителі імперії, незалежно від етносу і віросповідання, були «османами» з рівними правами. У основу цієї концепції були покладені запозичені на Заході категорії «вітчизни» і «громадянства», ідея злиття народів Османської імперії в єдину спільноту.

Краща організація сприяла перемозі партії «Єднання і прогрес» на виборах у Меджліс, які відбулись 15 листопада 1908 р. Вона отримала в Меджлісі дві третини місць (150 з 230). Головою Меджлісу став її лідер Ахмед Різа-бей. Прибічники принца Сабахеддіна сформували партію «Ахрар» («Ліберали») пізніше, в 1909 р.

Напередодні виборів до Меджлісу, у жовтні 1908 р. Болгарія оголосила про незалежність від Османської імперії, Австрійсько-Угорська монархія – про анексію Боснії і Герцеговини (за рішеннями Берлінського конгресу 1878 р., Болгарія мала широку автономію в складі Османської імперії, а Боснія і Герцеговина були окуповані австрійськими військами). Отже, процес розпаду Османської імперії відновився. Збереження цілісності Османської імперії набуло ще більшого значення. Оскільки партія «Єднання і прогрес» виступала проти децентралізації, нетурецькі національні організації розірвали співробітництво з нею.

У квітні 1909 р. султан зробив спробу відсторонити партію «Єднання і прогрес» від влади і відновити повноту влади. Приводом до цього стала 100-тисячна маніфестація жителів Стамбула під час поховання вбитого редактора друкованого органу партії «Ахрар», політичного опонента партії «Єднання і прогрес». У ніч з 12 на 13 квітня виступили майже всі сухопутні й кавалерійські частини стамбульського гарнізону, підтримані партією «Ахрар», ісламським духовенством, жителями Стамбула. Султан, спираючись на вірні йому війська в Стамбулі, розпустив Меджліс. Розпочалися арешти членів партії «Єднання і прогрес», було вчинено погром Стамбульського центру і редакції цієї партії. Проте лідерів партії заарештувати не вдалось. Вони змогли добратися до Салонік у Македонії, де продовжував існувати конспіративний центр партії. Після цього вони організували похід з Салонік на Стамбул 100-тисячної «армії дії» і з боями зайняли його 26 квітня 1909 р.

Наступного дня іттихадисти позбавили влади Абдул-Хаміда II (1876–1909 рр.). За нового султана Мехмеда V (1909–1918 рр.) їхня влада суттєво посилилась. Якщо до квітня 1909 р. вони зосереджували свою діяльність в парламенті та лише контролювали владу султанського уряду, то після квітневого перевороту 1909 р. вони перейняли урядову владу в свої руки. Активістів квітневого повстання було страчено (їх повісили на площі Стамбула), 10 тис. осіб вислали з країни; у Стамбулі було запроваджено військовий стан. Особисте майно Абдул-Хаміда II було конфісковане на користь держави. Так завершився військовий переворот, який в історіографії отримав назву «молодотурецька революція».

Важливими результатами і наслідками молодотурецької революції стали: відновлення конституції 1876 р. і парламенту (Меджлісу); усунення від влади султана Абдул Хаміда II і заміна його на слабкого наступника Мехмеда V; консолідація молодотурецьких організацій навколо партії «Єднання і прогрес» і перетворення її на новий центр влади; формування нової урядової еліти; ослаблення Османської імперії, чим скористались сусідні держави, тож процес її розпаду прискорився.

Влада молодотурецьких урядів (1909–1914 рр.). Після утвердження своєї влади партія «Єднання і прогрес» провела низку реформ.

Улітку 1909 р. Меджліс схвалив зміни до Конституції, за якими права парламенту було розширено. Султана позбавили права призначати і звільняти міністрів, розпускати і скликати парламент, висилати з країни представників опозиції.

Паралельно було схвалено низку законів, які обмежували ліберальні права населення – свободу слова, зборів, асоціацій. Закони про друк і асоціації ставили пресу під контроль влади, суспільно-політичні організації – під нагляд поліції. Закони про страйки і товариства позбавляли опозиційні сили права створення політичних партій, а робітників – права на страйки і створення профспілок. Коли в 1910 р. було створено Османську соціалістичну партію, її було заборонено, а її активістів вислали з країни. Обмежувалась діяльність національних організацій (арабських, вірменських, албанських тощо), які домагалися автономії чи федералізації Османської імперії. Відбувалися арешти активістів національних організацій, опозиційну пресу закривали. У 1909-1912 рр. війська придушили виступи албанців і курдів.

У основі внутрішньої політики уряду була ідеологія османізму/оттоманізму. Водночас спостерігалось поступове посилення турецького націоналізму, почали використовувати термін «турецький» замість «османський»/«оттоманський». Ці провідні ідеології відтісняли на другий план панісламизм – ідеологію об'єднання усіх мусульман-сунітів навколо халіфа-султана, духовного глави усіх мусульман-сунітів.

Після молодотурецької революції з Російської імперії до Стамбула перебралися прихильники пантюркізму. Ідеологія пантюркізму базувалася на етнічних, на протиположних релігійним, критеріях. Вона передбачала єдність усіх тюркомовних народів за етнічною ознакою, включаючи політичне об'єднання тюркських народів у ті чи іншій формі. Ця ідеологія була подібною до інших, що виникли у ХІХ ст., наприклад, панславизм чи пангерманизм. Прибічником пантюркізму був один з провідних діячів партії «Єднання і прогрес» Енвер-паша, у подальшому – один з лідерів боротьби населення Центральної Азії проти більшовиків і радянської влади.

Найважливіші з реформ уряду іттихадистів стосувалися зміцнення силових структур – реорганізації армії, флоту і поліції. Військові реформи, включаючи переозброєння армії, здійснювались під керівництвом німецької військової місії на чолі з генералом фон дер Гольцем, з 1913 р. – генералом Ліманом фон Сандерсом. Реформування флоту відбувалося під керівництвом британської місії.

Представники партії «Єднання і прогрес» (іттихадисти), які прийшли до влади у квітні 1909 р., були конституціоналістами, але не лібералами. Вони бачили свої основне завдання у порятунку імперії, збереженні її територіальної цілісності. Вони намагались вирішити його шляхом посилення контролю над внутрішньою ситуацією і зміцнення обороноздатності армії. Водночас вони не здійснювали реформ в економічній, соціальній і національній сферах. Урешті

вони повернулися до авторитарного типу правління, проти якого виступали до 1908 р.

У 1911 р. опозиційні до іттихадистів політичні сили об'єдналися у ліберальну асоціацію «Свобода і згода» («Хюррієт ве іттиляф», «іттиляфісти»). Між іншим, вони обіцяли нетурецьким народам автономію в складі імперії. У липні 1912 р. іттиляфісти спромоглися сформувати уряд Кяміль-паші, а в серпні 1912 р. отримали більшість у Меджлісі.

Ці політичні зміни відбувалися в умовах Італійсько-турецької (Тріполітанської) війни (жовтень 1911 – жовтень 1912 рр.). Її розпочала Італія, яка претендувала на північно-африканські османські володіння Тріполітанію і Киренаїку. Військові дії відбувалися як в північній Африці, так і в Середземному морі, де італійцям вдалося окупувати Додеканезькі острови. Війна завершилась поразкою Османської імперії. За мирним договором, підписаним 18 жовтня 1912 р., Османська імперія втратила Тріполітанію і Киренаїку в північній Африці. На цих територіях було створено італійську колонію Лівія.

Послабленням Османської імперії внаслідок Тріполітанської війни скористалися балканські держави Болгарія, Сербія, Чорногорія і Греція, які об'єдналися в Балканський союз, щоб розширити свої території за рахунок балканських земель Османської імперії, передусім Македонії. Тож одразу після закінчення Тріполітанської війни вони розпочали війну проти Османської імперії (перша Балканська війна, (жовтень 1912 р. – травень 1913 р.).

Події розвивалися стрімко. Болгарські війська вийшли на підступи до Стамбула, а сербські зайняли більшу частину Македонії, північну Албанію і вийшли на узбережжя Адріатики. Уже в листопаді уряд Кяміль-паші був змушений запросити перемир'я і погодитись на передачу Болгарії Едірне (Андріанополя), який мав важливе стратегічне значення для оборони Стамбула.

У цих умовах 23 січня 1913 р. 200 офіцерів-іттихадистів на чолі з Енвер-беєм і Талаат-беєм оточили будинок уряду, вбили військового міністра, заарештували великого візира Кяміль-пашу, міністрів внутрішніх справ і фінансів, шейх-уль-іслама. Після цього було сформовано новий уряд з іттихадистів на чолі з Махмудом Шевкет-пашою. Він відновив військові дії проти Болгарії, проте невдало. У травні 1913 р. він був змушений підписати Лондонський мир, за яким Османська імперія втрачала майже всі свої європейські території, за винятком невеликої території в західній Фракії біля Стамбула, а також визнавала незалежність Албанії, проголошену в листопаді 1912 р.

У результаті другої Балканської війни (червень – липень 1913 р.) Османській імперії вдалося відвоювати у Болгарії втрачену в першій Балканській війні частину Фракії з Едірне, що зафіксував Константинопольський договір від 29 вересня 1913 р., проте тепер її європейські володіння обмежувалися лише східною Фракією.

Внутрішня боротьба за владу між іттихадистами й іттиляфістами продовжилась. 11 липня 1913 р. у результаті замаху, організованого іттиляфістами, було вбито великого візира Шевкет-пашу. Це стало приводом для початку масштабної кампанії іттихадистів проти своїх політичних опонентів. Усі

політичні партії було заборонено, близько 300 опозиційних діячів були заслани в Синопську фортецю.

Влада в Стамбулі перейшла до тріумвірату у складі Енвера-паші (1881–1922 рр.), Талаата-паші (1874–1921 рр.) і Джемаль-паші (1872–1922 рр.). Енвер-паша був військовим міністром і фактичним головою тріумвірату, Талаат-паша – головою Центрального комітету партії «Єднання і прогрес» і міністром внутрішніх справ. Джемаль-паша – головою стамбульської поліції, з 1914 р. – військово-морським міністром. «Три паші» керували країною до поразки Османської імперії в Першій світовій війні.

Економічне становище Османської імперії за урядування молодотурецьких урядів (квітень 1909 р. – липень 1914 р.) не покращилось. Хоч їм і вдалося домовитись про скасування режиму капітуляцій, ці домовленості не були реалізовані.

Капітуляції (з лат. «capitulum», домовляюся) – різновид нерівноправних договорів, які фіксували привілейований режим для іноземців, порівняно з громадянами держави їх перебування (наприклад, консульську юрисдикцію, тобто виключення іноземців з-під місцевої кримінальної та цивільної юрисдикції; широкі пільги в області торгівлі, мореплавства; звільнення від податків тощо). Капітуляції характеризувалися їхнім одностороннім характером, тобто наданням привілей іноземцям без аналогічних дій у відповідь. Цей режим виник в XV-XVI ст., коли уряд Османської імперії, зацікавлений в торгівлі із західноєвропейськими державами, дарував пільги їхнім підданам. З кінця XVIII ст. вони були закріплені в міжнародних договорах Османської імперії з іншими державами.

Молодотурецькі уряди не сформуvalи програми економічних реформ. Було здійснено лише часткові реформи, спрямовані на ліквідацію перешкод для розвитку підприємництва в аграрному секторі. У 1913–1914 рр. було схвалено закони про перепис земельних ділянок, умови володіння нерухомістю, упорядкування державних і вакуфних земель. Для покращення становища селян нічого не було зроблено. Хоч під час боротьби з режимом Абдул-Хаміда молодотурки обіцяли ліквідувати натуральний податок ашар і відкупну систему збору податків, це не було зроблено.

Під час урядування молодотурецький урядів зберігався великий дефіцит бюджету і балансу зовнішньої торгівлі Османської імперії, а обсяги іноземних позик суттєво зросли. У 1908–1914 рр. вони перевищили суму за попередні 20 років. Цьому сприяли три війни, які Османська імперія була змушена вести у 1911–1913 рр. – Італійсько-турецька, перша і друга Балканські.

Міжнародна орієнтація тріумвірату коливалася між прони́мецькою (Енвер і Талаат) та пробританською (Джемаль). Після значного послаблення Османської імперії в Тріполітанській (1911–1912 рр.) і першій Балканській (1912–1913 рр.) війнах, в листопаді 1913 р. було підписано угоду про запрошення до Стамбула німецької військової місії для реорганізації османської армії. Голову цієї місії генерала Лімана фон Сандерса було призначено командувачем стамбульського гарнізону. Це призвело до серйозного дипломатичного конфлікту між Росією і Османською імперією. Як вважали в Петербурзі, це означало встановлення

німецького контролю над османською армією, Стамбулом і Чорноморськими протоками, чого Російська імперія не могла допустити. Врешті російсько-османський дипломатичний конфлікт було урегульовано, проте російсько-німецький конфлікт, що виник на цьому ґрунті, був одним з важливих чинників початку Великої (Першої світової) війни.

Османська імперія під час Першої світової війни. Османська імперія брала участь у Великій війні (1 серпня 1914 – 11 листопада 1918 рр.) на боці Центральних держав (Німецької імперії й Австрійсько-Угорської монархії), а після приєднання у жовтні 1915 р. Болгарії – Четверного союзу. Їм протистояв блок Антанта у складі Російської імперії, Франції і Великої Британії. До кінця війни на боці Антанти воювали близько 30 держав, включаючи Італію, Японію, США. Членами Четверного союзу були лише Німецька імперія, Австрійсько-Угорська монархія, Османська імперія і Болгарія.

3 серпня 1914 р. на третій день війни Османська імперія заявила про свій нейтралітет. У цьому були зацікавлені як Центральні держави, так і країни Антанти. Проте 10 серпня німецький лінійний корабель «Гебен» в супроводі крейсера «Бреслау» пройшов через Босфор у Чорне море. У відповідь на протести країн Антанти османське керівництво пояснило, що це кораблі, які Османська імперія купила у Німеччини. 29 жовтня османські й німецькі військові кораблі здійснили бомбардування чорноморських портів Російської імперії.

2 листопада Росія оголосила Османській імперії війну, російська Кавказька армія вторглась на її територію і розгорнула наступ в напрямку на Ерзурум. 3 листопада британсько-французький флот бомбардував зовнішні берегові укріплення Дарданелл. 5 листопада Велика Британія і Франція оголосили війну Османській імперії. Султан-халіф також оголосив війну і джихад мусульман проти держав Антанти.

Участь Османської імперії у війні на боці Центральних держав була обумовлена передусім політикою Росії, в якій анти-османський фронт «великої війни» розглядали як чергову російсько-турецьку війну. Проте, якщо у ХІХ ст. Велика Британія стримувала російську експансію в Османській імперії, тепер вони були союзниками.

На території Османської імперії під час війни було створено кілька фронтів – Кавказький, Балканський, Месопотамський, Дарданелльський, Сирійсько-Палестинський.

Військові дії 1914 р. На Кавказькому фронті зусилля російської армії були спрямовані на захоплення Ерзуруму, що дозволяло їй нанести удар у напрямку Анатолії – центральної частини Османської імперії.

У російсько-османських боях, що розгорнулися в районах Ерзурум–Батум, Ардаган–Карс, Казегман–Кепри–Кей успіх спочатку був на боці османської армії, яка не лише витіснила росіян з турецької Вірменії, але й вторглась в межі російського Кавказу. Однак Сарикамишська операція (22 грудня 1914 – 7 січня 1915 рр.) завершилася повним розгромом 3-ї турецької армії. Росіяни зайняли Тебріз і закріпилися на прикордонних територіях Османської імперії.

На Сирійсько-Палестинському фронті Османська армія захопила частину Синайського півострова і почала просуватися до Суецького каналу. У цій ситуації у грудні 1914 р. Велика Британія оголосила свій протекторат над Єгиптом, який до того офіційно залишався у складі Османської імперії, але перебував під британською окупацією з 1882 р.

У Месопотамії Велика Британія висадила експедиційний корпус в гирлі Тигру і Євфрату, зайняла в листопаді–грудні 1914 р. південь Месопотамії. Спроба британців захопити з моря Акабу (на крайньому півдні) в грудні 1914 р. завершилася невдало.

Військові дії османських, російських і британських військ було перенесено також на територію Персії.

Військові дії 1915 р. 3 лютого 1915 р. розпочалась організована Британією Дарданелльська (або Галліполійська) операція в протоці Дарданелли. Її метою було форсування Дарданелл з наступним ударом по Стамбулу.

Після початку Дарданелльської операції Росія вступила в переговори з Британією і Францією. Згідно з досягнутою домовленістю, після перемоги Антанти у війні та реалізації Великою Британією і Францією їхніх планів на Сході, до Росії мали відійти Стамбул, західний берег Босфору, Мармурового моря, Дарданелл і вузька смуга територій вздовж азійського побережжя. Це була перша таємна угода, підписана державами Антанти під час війни.

Перший етап Дарданелльської операції, був невдалим. Британський флот не зміг виконати поставлені перед ним завдання. Незважаючи на це, 25 квітня британські й французькі війська розпочали другу фазу операції – висадку десанту на Галліполійському півострові з наступним захопленням укріплень противника, щоб забезпечити прохід флоту в Мармурове море. Ця операція завершилася провалом. У листопаді 1915 р. рештки британських військ з півострова були евакуйовані до Салонік (Греція). Під час захисту Галліполі відзначився османський генерал Мустафа Кемаль (в майбутньому – Ататюрк), що принесло йому велику популярність.

Після того як 14 жовтня 1915 р. на боці Центральних держав у війну вступила Болгарія, було встановлено прямий зв'язок між Османською імперією і Центральними державами. Це сприяло зміні стратегічної ситуації на Балканах на їхню користь. Якби ж Болгарія вступила у війну на боці держав Антанти, які також намагалися залучити її, це уможливило б їхній удар в тил турецьким військам, які обороняли Дарданелли.

На Кавказькому фронті Сарикамишська операція створила сприятливі умови для подальших наступальних операцій російської Кавказької армії. Впродовж травня–червня 1915 р. російські війська провели наступ в районі озера Ван. Під час Алашкерської операції (9 липня – 3 серпня) османська армія намагалася взяти реванш за Сарикамиш, але безуспішно. Спроби переходу російських військ у наступ на сарикамишському і ольтинському напрямках також не мали успіху через недостатність боєприпасів.

В умовах військових поразок 1915 р. османська влада здійснила насильницьку депортацію вірменського народу, відомого своїми проросійськими симпатіями, з прифронтової зони вглиб імперії. Її розпочали

весною 1915 р. під приводом військових потреб. Депортація супроводжувалась позбавленням переселенців майна і найнеобхідніших речей. У результаті цього, за деякими оцінками, загинуло близько 1,5 млн. вірмен.

На Сирійсько-Палестинському фронті турецький експедиційний корпус, здійснив важкий перехід через Синайську пустелю і здійснив спробу форсувати Суецький канал. Вона була зірвана британськими військами і флотом.

У Месопотамії відбулась висадка британського експедиційного корпусу, який розпочав наступ на Багдад. Проте він не був успішним.

У цілому кампанія 1915 р. була більш успішною для Четверного союзу, проте він не зміг досягти стратегічного перелому.

Військові дії 1916 р. Російське командування передбачало перекидання османських військ, які звільнилися після Дарданелльської операції Антанти, з Галліполійського півострова на Кавказький фронт. Тому воно організувало наступ до того, як османська армія отримала підкріплення. 16 лютого 1916 р. завершилася Ерзурумська операція, яка розпочалася в кінці 1915 р. Російські війська захопили Ерзурум, османські частини втратили половину особового складу і майже всю артилерію. Після цього російські війська провели Трапезундську наступальну операцію, унаслідок якої оволоділи портовим містом Трапезунд. Після цього російський наступ на Кавказі припинився.

Після отримання підкріплення османи спробували перехопити у росіян ініціативу, але зазнали чергової поразки в Огнотській операції у червні-липні 1916 р. Втрати османських військ на Кавказькому фронті були настільки значними, що деякі корпуси зводилися в дивізії, дивізії – в полки, які також не нараховували повного складу. З початком холодів сторони перейшли до оборони.

До початку 1917 р. проти російської Кавказької армії діяло 54% усіх сухопутних військ Османської імперії. Така ситуація полегшувала дії британських військ в районі Суецу і в Месопотамії.

На Месопотамському фронті османські війська отримали важливу моральну перемогу. У квітні капітулював 10-тисячний британський корпус, блокований турками з грудня 1915 р в Кут-ель-Амарі. Престижу Британії на Близькому Сході було завдано серйозного удару. Після цього британці бойових дій в Месопотамії не вели.

У червні 1916 р. після підписання відповідних угод між Великою Британією і еміром Хіджазу, шерифом Мекки, главою роду Хашимітів Хусейном бін Алі аль-Хашимі (угоди Хусейна–Макмагона 1915 р.) розпочалось анти-османське арабське «повстання в пустелі». Унаслідок цього постання османи втратили владу на Аравійському півострові і виявилися відрізнаними від лояльного до них Ємену, який здійснював блокаду стратегічно важливого британського порту Аден. Британська армія і аравійські повстанці координували свої дії на сирійсько-палестинському фронті.

Кампанія 1917 р. У 1917 р. на усіх ділянках Кавказького фронту відбувалися бої місцевого значення. Значний вплив на військові дії Росії мали Лютнева революція, яка призвела до скинення царизму, внутрішня боротьба, захоплення влади більшовиками в листопаді 1917 р., процеси розпаду Російської імперії.

На Месопотамському фронті, куди британці направили значні підкріплення, османська армія тримала оборону на обох берегах р. Тигр. З початку 1917 р. британці розпочали бої біля Кут-ель-Амару, які тривали 45 днів. Османи втратили свої позиції і були змушені відступити до Багдада, який британські війська зайняли в березні. Після цього османські війська відійшли на північ, в Мосульський вілайет. Британські війська відновили наступ в Месопотамії на північ від Багдаду у вересні, проте відклали Мосульську операцію до весни 1918 р.

У Палестині весною 1917 р. британці здійснили дві безуспішні атаки на позиції османських військ поблизу Гази. Зазнавши серйозних втрат, вони відійшли до зони Суецького каналу і змогли відновити наступ тільки в жовтні після того, як отримали суттєві підкріплення. Османські війська, очолювані німецьким генералом Ліманом фон Сандерсом також було значно посилено.

Після того як не вдалося домогтися успіху біля Гази, британський головнокомандувач в Єгипті і Палестині генерал Едмунд Алленбі здійснив головний удар біля Беер-Шеви. Після того як османські війська залишили свої позиції, британський верблюжий корпус перерізав їм підступи до джерел питної води і зручних доріг. Це відіграло вирішальну роль у поразці османів у війні в пустелі.

На початку листопада британці прорвали османський фронт від Середземного до Мертвого моря. 6 листопада вони зайняли Газу, 17 листопада – Яффу. Після цього генерал Алленбі несподівано повернув свої війська на схід до Єрусалиму, який зайняв без бою 9 грудня. Британські війська дійшли до Рафаху і Єрихону, після чого призупинили подальший наступ на дев'ять місяців. У результаті успішної військової кампанії 1917 р. вони оволоділи Палестиною і вийшли до території Сирії.

Кампанія 1918 року. Після захоплення 7–8 листопада 1917 р. влади в Росії більшовиками, II Всеросійський з'їзд Рад схвалив Декрет про мир, в якому радянський уряд запропонував усім воюючим державам негайно розпочати переговори про справедливий демократичний мир.

4 грудня 1917 р. в Брест-Литовську між радянською Росією і країнами Четверного союзу почалися переговори про перемир'я. 17 грудня воно вступило в силу. Мирні переговори тривали з перервами до 3 березня 1918 р., коли Радянська Росія підписала з державами Четверного союзу сепаратний Брест-Литовський мирний договір. Серед його умов була евакуація російської армії з округ Карс, Ардаган, Батум, що відповідало інтересам Османській імперії.

Припинення військових дій на Кавказькому фронті дозволило Османській імперії використати значну частину своїх військових сил, які вони тримали проти Росії, на інших фронтах. Весною вони відновили наступ на Кавказі.

Проте військові ресурси Османської імперії і її союзників були виснажені. Тож увесь тягар наступальних дій 1918 року ліг на Німеччину. Інші держави Четверного союзу мали лише утримувати свої позиції до перемоги німецької армії на Західному фронті: Австро-Угорщина – на Італійському фронті, Болгарія – в Македонії, Османська імперія – в Месопотамії.

29 вересня 1918 р. болгарський уряд був змушений підписати перемир'я з Антантою. Після цього Вища військова рада Антанти 7 жовтня прийняла рішення про наступ на Фракію і в зоні Проток. Сюди було перекинуто всі османські війська з Кавказу. Проте війська Антанти продовж жовтня зайняли всю Західну Фракію до р. Маріци.

19 вересня розпочався британський наступ на Сирійсько-Палестинському фронті. Того ж дня вони прорвали османський фронт від Середземного до Мертвого моря. 20 вересня війська генерала Алленбі захопили Назарет, де знаходився османський штаб на чолі з Л. фон Сандерсом, 1 жовтня – Дамаск, 26 жовтня – Алеппо. Одночасно французька ескадра захопила Бейрут, а «арабська армія» з Аравійського півострова наступала на османські позиції чисельними кінними загонами. 31 жовтня бойові дії на Сирійсько-Палестинському фронті припинились. Палестина і Сирія були повністю окуповані британськими військами.

На Месопотамському фронті в жовтні британське командування розпочало наступальну операцію, унаслідок якої 24 жовтня британські війська захопили м. Кіркук, 31 жовтня – м. Мосул.

Переговори про перемир'я з Османською імперією розпочалися 27 жовтня 1918 р. на борту британського військового корабля в порту Мудрос на о. Лемнос. Незважаючи на тяжкі умови перемир'я, військові невдачі і загроза економічного краху змусили султана Мехмеда VI Вахеддіна (4 липня 1918 р. – 1 листопада 1922 р.) прийняти їх.

Мудроське перемир'я було підписано 30 жовтня. За його умовами Османська імперія мала вивести війська з арабських регіонів імперії, демобілізувати армію, передати державам Антанти свій військовий флот, контроль над залізницями, поштою і телеграфними лініями.

Мирний договір між Османською імперією і країнами-переможницями підписували двічі – в Севрі (10 серпня 1920 р.) і в Лозанні (24 липня 1923 р.).

Іноземна окупація. Після поразки Османської імперії у світовій війні тріумфірат партії «Єднання і прогрес» втратив владу і залишив країну. На початку 1919 р. уряд сформували іттиляфісти – представники партії «Свобода і згода», проте їхня влада була суттєво обмежена окупаційними військами Антанти.

Британські війська окупували район Мосула, французькі – Кілікію і території на північ від Сирії (Александретський санджак), італійці – південно-східну Анатолію, грецькі війська – Ізмір (Смірну) і прилеглі території. У Чорноморських протоках перебував флот Антанти. Окупація території Османської імперії іноземними військами за умов демобілізації османської армії створювала усі можливості для повного її розділу між державами-переможницями.

У такій ситуації на території з переважно турецьким населенням розпочали створюватись партизанські загоны, підпільні групи, товариства захисту прав місцевого населення, в керівництві яких основну роль відігравали офіцери Османської армії. Спочатку цей рух розгортався під гаслом захисту окремих вілайетів від агресії держав Антанти.

У травні 1919 р. до Анатолії прибув генерал Мустафа Кемаль (1881–1938 рр.), який звернувся до народу із закликом відстояти незалежність Туреччини. Під його керівництвом окремі товариства об'єдналися в єдине Товариство захисту прав Румелії та Анатолії. У липні й вересні 1919 р. відбулись два його конгреси у містах Ерзерум і Сівас. У вересні Мустафа Кемаль був обраний головою Представницького комітету (тіньового уряду) цього Товариства. Учасники конгресів закликали турків до боротьби проти окупантів, султана – до створення нового уряду.

Султан призначив новий уряд на чолі з Алі Реза-пашою в жовтні 1919 р., а в січні 1920 р. були проведені вибори до Меджлісу. Мустафа Кемаль був обраний депутатом Меджлісу, проте не поїхав до Стамбула і обрав своїм місцем перебування Анкару, яка мала зі Стамбулом телеграфний і залізничний зв'язок.

28 січня 1920 р. Меджліс схвалив «Національну обітницю». У цьому документі було визначено кордони Турецької національної держави, населеної турецькою мусульманською більшістю й зафіксовано відмову від територій з нетурецьким населенням. «Національна обітниця» вміщувала положення про незалежність і цілісність Турецької держави в коронах, визначених Мудроським перемир'ям, про визнання прав національних меншин, необхідність ліквідувати привілеї великих держав й інші перешкоди на шляху національного й економічного розвитку держави, готовність підписати угоду про використання Чорноморських проток в інтересах світової торгівлі.

16 березня 1920 р. Стамбул був окупований військами Антанти (французькими, британськими, італійськими, американськими, грецькими) загальною кількістю 60 тис. осіб, на що був змушений погодитися султан Мехмед VI. У місті було проголошено військовий стан, Меджліс розпущено, опозиційних діячів вислано на о. Мальту. Султан оголосив прибічників створення Турецької національної держави бунтівниками. Військовий суд заочно засудив Мустафу Кемалю до смертної кари.

В умовах окупації Стамбула і капітулянтської позиції султана Представницький комітет проголосив себе національним урядом і прийняв рішення про скликання нового Меджлісу. Він зібрався в Анкарі 23 квітня 1920 р. під назвою Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ). Голова Зборів Мустафа Кемаль проголосив їх єдиною законною владою Туреччини. Султан наказав вірним йому військам («халіфатській армії») придушити антиурядовий рух, але по дорозі до Анкари їх було розбито.

Грецько-турецька війна (червень 1920 р. – жовтень 1922 р.). У червні 1920 р. грецькі війська розпочали широкомасштабний наступ в Анатолії, а також захопили Едірне (Адріанополь) у Східній Фракії. Війну з Грецією в Туреччині називають «західним фронтом у війні за незалежність».

10 серпня 1920 р. Османська імперія підписала Севрський мирний договір з державами Антанти, включаючи Грецію. За його умовами під контроль Великої Британії переходив район Мосула, Франції – Александретський санджак, Греції – Ізмір в Анатолії і східна Фракія з Едірне. Нові східні кордони Туреччини мали бути визначені двосторонніми домовленостями із незалежними державами Вірменією і Курдистаном. Було встановлено спеціальний режим Проток,

підтверджено роззброєння армії, режим капітуляцій і контроль європейських кредиторів Туреччини над її фінансами. Великі національні збори Туреччини відмовилися схвалити цей договір і оголосили, що не визнають султанського уряду, який зрадив національні інтереси.

Тим часом грецькі війська майже без спротиву просувалися вглиб Анатолії. Їх підтримувала Велика Британія й інші держави-переможниці у світовій війні. Західна пропаганда стверджувала, що однією з цілей грецької інтервенції було звільнення європейських народів з-під влади турок. Лише 31 березня 1921 р. у битві поблизу селища Іньоню грецькі війська зазнали першої серйозної поразки. Турецькими військами у цій битві керував полковник Ісмет, у подальшому – перший прем'єр-міністр Турецької республіки. За цю перемогу він отримав титул паші, а в 1934 р. – прізвище Іньоню.

У серпні 1921 р. фронт наблизився до Анкари. Для її захисту Великі національні збори Туреччини призначили Мустафу Кемалю верховним головнокомандувачем з широкими повноваженнями. Тепер війну вели не лише з грецькими військами, але й з усіма «капітулянтами», включаючи етнічне грецьке населення. Вирішальна битва, яка тривала 22 дні (з 23 серпня 1921 р.), відбулася на р. Сакар'я. Перемога в ній призвела до перелому у війні на користь турок. За цю перемогу ВНЗТ присвоїли Кемалю-паші чин маршала і титул «газі» (переможець), який до того отримували лише султани.

Через рік, у серпні 1922 р., турки підготували несподіваний для греків загальний наступ. Під час безладного відступу грецьких військ їхній генеральний штаб потрапив у полон. 9 вересня 1922 р. турецькі війська увійшли в Ізмір, а до 18 вересня повністю звільнили Анатолію.

Країни Антанти були змушені визнати уряд Мустафи Кемалю, який вже контролював основну частину турецької території. 11 жовтня 1922 р. у м. Маданья було підписано угоду про перемир'я, яка передбачала виведення грецьких військ за Східної Фракії.

Наступні переговори мали відбутися в Лондоні за участю представників обох турецьких урядів – османського і кемалістського, але Мустафа Кемаль відмовився. Було вирішено покінчити з двовладдям в державі. 1 листопада 1922 р. Великі національні збори Туреччини схвалили закон про скасування султанату, після чого останній турецький султан Мехмед VI Вахїдєддін, позбавлений підтримки всередині держави, відплив на Мальту. Титул халіфа ВНЗТ не скасували і залишили його за принцем Абдул Меджидом II.

У вересні–грудні 1920 р. турки вели також війну з Вірменією, створення якої на східних кордонах Туреччини мало відбутися згідно із Севрським мирним договором. Війна закінчилася перемогою Туреччини, що було зафіксовано у Александропольському мирному договорі (2 грудня 1920 р.).

Як туркам вдалося зупинити грецьку інтервенцію, підтриману державами-переможницями і врешті перемогти?

Перемогу було забезпечено завдяки піднесенню національного визвольного руху, керівництву талановитого генерала Мустафи Кемалю і патріотизму турецьких військових. Водночас суттєву роль відіграла підтримка Туреччини з боку Радянської Росії, яка розглядала цю країну як резерв «світової революції» і

водночас намагалася уникнути створення на її території плацдарму для діяльності антибільшовицьких сил.

Переговори між представниками Кемалю і російського радянського уряду розпочалися в Москві в травні 1920 р. Їх результатом стало підписання 16 березня 1921 р. Договору про дружбу і братерство між двома державами. У жовтні 1921 р. аналогічний договір підписали Азербайджанська, вірменська і Грузинська радянські республіки, у січні 1922 р. – Українська СРР. Радянський уряд поступився на користь Туреччини Карською областю і територіями на південь від Батуму в Закавказзі; надав фінансову допомогу; розпочав постачання зброї і боєприпасів. До кінця 1921 р. турки отримали від більшовицького уряду 33 тис. гвинтівок, понад 300 кулеметів, 54 гармати, два військові кораблі, багато боєприпасів, понад 10 млн рублів золотом.

Зближення між кемалістами і більшовиками турбувало Британію і Францію, що врешті створило умови для зміни на користь Туреччини умов Севрського мирного договору.

Лозанський мирний договір. Мирні переговори між Туреччиною і країнами Антанти – переможницями у світовій війні, розпочались у листопаді 1922 р. в Лозанні. Мирний договір було підписано 24 липні 1923 р.

За Лозанським договором умови Севрського договору були переглянуті. Режим капітуляцій, іноземний фінансовий контроль, політичні привілеї іноземців були скасовані. Крім Анатолії, передбачалося збереження за Туреччиною Східної Фракії, Західної Вірменії, північної частини Месопотамського плато. Водночас не вдалося домогтися приєднання до Туреччини територій Мосулу і Александретського санджаку, які залишалися відповідно під британською і французькою військовою окупацією.

У 1925 р. район Мосулу було приєднано до Королівства Ірак, який на той час перебував під британським мандатом. Александретський санджак (округа Іскандерун) у липні 1939 р. перейшов до Туреччини (до того його було включено до Сирії, яка перебувала під французьким мандатом).

Один з розділів Лозанського договору включав положення, які захищали права національних і релігійних меншин в Туреччині, забороняли дискримінацію населення за національною і релігійною ознакою.

Нова турецька влада визнала оттоманський борг. У 1933 р. було підписано нову угоду, за якою замість оттоманського боргу було сформовано турецький борг на загальну суму 8,6 млн. лір. Туреччина завершила його виплату в 1954 р.

Також у Лозанні в 1923 р. було підписано конвенцію про Протоки. Вона визначала демілітаризацію і міжнародний статус Проток. Тобто Туреччина не отримала суверенітет над ними. Військові кораблі нечорноморських держав могли заходити в Чорне море без обмежень. До Стамбула мала приїхати міжнародна комісія для спостереження за виконанням конвенції.

Суверенітет Туреччини над протоками було відновлено в 1936 р. на конференції в Монтрьо.

Незважаючи на суттєві поступки, Лозанська угода була дипломатичною перемогою нового турецького уряду, який домогся визнання державами Антанти незалежності Туреччини в її етнічних кордонах.

Після перемоги у війні за незалежність посилилась внутрішня боротьба в Туреччині між різними політичними силами з питання про форму державного устрою і шляхи подальшого розвитку.

На виборах до Меджлісу в червні–липні 1923 р. прихильники Мустафи Кемалю отримали більшість місць у Великих національних зборах Туреччини другого скликання, а у вересні 1923 р. створили Народну партію, яку він очолив (після проголошення республіки вона отримала назву Народно-республіканська партія). Щоб послабити опозицію, центром якої був Стамбул, а також з військово-політичних міркувань, у жовтні 1923 р. ВНЗТ проголосили столицею Туреччини Анкару, яка була центром визвольної боротьби в попередні роки.

29 жовтня 1923 р. Великі національні збори прийняли поправку до Конституції 1921 р., за якою Туреччина була проголошена республікою. Її першим президентом було обрано Мустафу Кемалю, першим прем'єр-міністром став Ісмет-паша. У наступні роки під керівництвом Мустафи Кемалю було здійснені революційні зміни, які увійшли в історію як «Кемалістська модернізація» або «Кемалістська революція»).

Таким чином, незважаючи на зусилля молодотурецьких урядів зберегти територіальну цілісність Османської імперії, унаслідок війн 1911–1913 рр. вона втратила значну частину територій, а внаслідок поразки у Першій світовій війні (1914–1918 рр.) перестала існувати. Після перемоги турок у війні з Грецією і домовленостей з великими державами-переможницями у світовій війні на етнічних турецьких територіях Османської імперії у 1923 р. було створено національну турецьку державу – Турецьку республіку.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте становище Османської імперії на початку ХХ ст.
2. Ким були «молодотурки»? Сформулюйте визначення
3. Чи існувала між ними організаційна й ідеологічна єдність?
4. Якими були цілі молодотурецьких організацій?
5. Якими методами передбачалося їх реалізувати?
6. Охарактеризуйте результати і наслідки Молодотурецької революції.
7. Що передбачали доктрини османізму, пантюркізму й панісламізму?
8. Чи існувала опозиція уряду партії «Єднання і прогрес» всередині держави?
9. Якщо так, у чому вона виявлялась?
10. Які реформи здійснили молодотурецькі уряди в 1909–1914 рр.?
11. Який вплив мали на Османську імперію Тріполітанська і дві Балканські війни?
12. Якою була зовнішньополітична орієнтація османських урядів перед Першою світовою війною?
13. Які чинники визначили участь Османської імперії у війні на боці Центральних держав?
14. Якими були результати і наслідки Першої світової війни для Османської імперії?

15. Назвіть причини розгортання національно-визвольної війни в Османській імперії після Першої світової війни.
16. Визначте вирішальні чинники перемоги турок у війні з Грецією.
17. Порівняйте умови Севрського і Лозанського мирних договорів.
18. Коли і внаслідок яких подій було проголошено Турецьку республіку?

Джерела і література

1. Головченко В.І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід. К., 2010.
2. Гончар Б. М., Городня Н. Д. Нова історія країн Європи та США. 1870-1918 роки : підручник. К., 2008.
3. Історія у термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За загал. ред. Орлової Т. В. Вишгород, 2014.
4. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Пер. с англ. М., 1999.
5. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
6. Машевський О.П. Проблема Чорноморський проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). К., 2010.
7. Машевський О., Купчик О. Османсько-російське дипломатичне протистояння в період Другої Балканської війни 1913 р. *Східний світ*, 2022, №1 (114), с. 21–32.
8. Мхитарян Н. І. До 90-річчя українсько-турецького договору про дружбу і братерство від 2 січня 1922 року. *Сходознавство*, 2012 (59), с. 148–163.
9. Петросян Ю.А. Младотурецкое движение в документальных источниках и мемуарах. *Туркологический сборник*, 1973. М., 1975. С.150–161.
10. Пророченко Н. Туреччина: історія, культура, географія. К., 2005.
11. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
12. Lawrence T. E. Seven Pillars of Wisdom. London, UK & Toronto, CA: Jonathan Cape, 1935.
13. Shaw St., Shaw E.K. History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 1. Cambridge, 1977.
14. The Great War (video).
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6FgaL0xIazk&list=PLB2vhKMBjSxMK8YelHj6VS6w3KxuKsMvT&index=1>
15. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
16. Treaty of Sèvres and Lausanne. URL: <http://www.fransamalingvongeusau.com/documents/dl1/h1/1.1.18.pdf>
17. Turkey: A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1995.
18. Willson J. Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T. E. Lawrence. William Heinemann, 1989.
19. World War One through Arab Eyes – Episode One: The Arabs. Al Jazeera.

- Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kuzhZkvbbHc>
20. World War One through Arab Eyes – Episode two: The Ottomans. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8WvNAH1YA-g>
21. World War One through Arab Eyes – Episode three: The New Middle East. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CLOzdYAMEkU>
22. Zurcher E. Turkey: A Modern History. London, 2017.

Тема 2

ТУРЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА (1923 р. – кінець ХХ ст.)

Кемалістська модернізація. Державно-політичний устрій. Чинники успішності кемалістських перетворень. Зовнішня політика Турецької республіки у 1920–1930-ті рр. Туреччина під час Другої світової війни. Зміни в Туреччині після світової війни. Урядування Демократичної партії Туреччини (1950–1960 рр.). Військовий переворот 1960 р. Друга республіка (1961–1980 рр.). Третя республіка (з 1982 р.)

У жовтні 1923 р. Туреччина була проголошена республікою. З 1923 р. до 1960 р. існувала перша республіка, з 1961 до 1980 р. – друга республіка, з 1982 р. – третя республіка.

Історію першої республіки можна поділити на три етапи: 1) 1923–1934/1938 рр.; 2) 1938–1945 рр.; 3) 1945/1950–1960 рр.

Кемалістська модернізація. Перший етап в історії першої Турецької республіки пов'язаний з діяльністю президента Мустафи Кемалю. Продовж десяти років (1924–1934 рр.) він здійснив серію успішних модернізаційних реформ, які увійшли в історію як «Кемалістська модернізація» або «Кемалістська революція». У той час як «Молодотурецька революція» була лише військовим переворотом, спрямованим на зміцнення Османської імперії для уникнення її розпаду, реформи Мустафи Кемалю кардинально змінили традиційне суспільство колишньої Османської імперії. Вони були спрямовані на модернізацію турецького суспільства, здобуття економічної незалежності й прискорений економічний розвиток Турецької республіки, встановлення рівноправних відносин з іншими державами, включаючи розвинуті держави Заходу.

Реформи охопили різні сфери: державного управління, економіки, права, освіти, побуту, правового становища жінок тощо і здійснювалися за західним зразком. Мустафа Кемаль зазначав, що йдеться не про особливий шлях розвитку Туреччини, а про модернізацію усіх сфер турецького суспільства, про рух до сучасної цивілізації західного зразку, але зі специфічними національними особливостями.

Створення світської держави. Одним з напрямків модернізації було створення світської держави, а одним з провідних принципів державного будівництва – лаїцизм, тобто вилучення ісламського права з системи управління, судочинства, освіти. Як свідчать виступи Мустафи Кемалю, з впливом ісламу на державне управління пов'язували відсталість і слабкість Османської імперії, а врешті її крах. Крім того, ісламські кола, які спиралися на шаріат, чинили значний спротив реформам.

Шаріат – сукупність правових, морально-етичних і релігійних норм ісламу, що охоплює значну частину життя віруючого мусульманина.

З метою забезпечення світського характеру турецької держави у березні 1924 р. Вищі національні збори Туреччини ухвалили закон про ліквідацію

халіфату. Халіфа і усіх членів султанської родини вислали за межі Туреччини, позбавили громадянства, а їхнє майно конфіскували. Це викликало протести мусульман в багатьох країнах світу.

У наступні ВНЗТ схвалили низку законів, згідно з якими майно вакфів було передане Генеральному управлінню вакфами і значною мірою націоналізоване; скасоване шариатське судочинство (1927 р.); ліквідовано міністерство у справах шариату і посаду шейх-уль-іслама (першого в державі улема – знавця теорії і практики ісламу); закрито низку релігійних шкіл і коледжів. Натомість було створено Управління в справах релігії, усі школи, в тому числі релігійні, підпорядковано Міністерству освіти. З метою полегшення навчання і послаблення позицій духовенства з 1 січня 1929 р. арабську абетку була замінено на латинську. Коран було перекладено турецькою мовою.

У лютому – квітні 1925 р. відбулось масштабне курдське повстання на чолі з шейхом суфійського ордену дервішів Саїдом. У ньому брали участь близько 40 тис. повстанців під гаслами захисту ісламу, повалення «безбожної республіки», поновлення халіфату, створення незалежної курдської держави.

Суфізм (тасаввуф) – «містицизм в ісламі», характеризується певними (містичними) ритуальними практиками, цінностями, доктринами й інституціями, які беруть початок в ранньому ісламі.

Після придушення цього повстання до Кримінального кодексу було включено положення, за яким заборонялося створення політичних асоціацій на базі релігії; орден дервішів було заборонено. У результаті «народний іслам» зі своїми шейхами й орденами перейшов у підпілля і заявляв про себе під час повстань під релігійними гаслами. Останнім великим виступом ісламістів стало повстання у м. Менемен у грудні 1930 р. на чолі з дервішським шейхом Мехмедом, який закликав віруючих до порятунку ісламу і відновлення шариатського судочинства.

Цивільний кодекс (1926 р.), основні положення якого були запозичені у Швейцарії, встановлював світські принципи приватного, сімейного, майнового права. Так, він визначав майнові права членів сім'ї на основі європейської концепції власності, її купівлі, реєстрації, передачі в спадок тощо, закріплював державну, незалежну від релігійної, реєстрацію шлюбу; забороняв багатоженство; надавав жінкам рівні права з чоловіками.

Кримінальний кодекс (1926 р.), створений за прикладом фашистської Італії, забороняв використання релігії в політичних цілях. Використання релігійних почуттів, предметів культу і релігійних книг для досягнення особистого впливу й особистих цілей суворо каралася, особливо в разі її здійснення державними службовцями (до 13 років ув'язнення).

Було затверджено також інші законодавчі кодекси за європейськими зразками, адаптованими до потреб Туреччини. У одній зі студентських юридичних газет на запитання «Хто такий турецький громадянин?» відповіли так: «Це людина, яка одружується за швейцарським цивільним правом, судиться за німецьким процесуальним кодексом, нею управляють за французьким адміністративним правом, засуджують за італійським кримінальним кодексом, а ховають за канонами ісламу».

У 1928 р. положення про іслам як державну релігію було вилучено з Конституції. Релігія була відокремлена від держави. При цьому Мустафа Кемаль наголошував на необхідності збереження ісламських духовних цінностей. Реформи були спрямовані не проти ісламу як релігії, а проти його використання як політичного інструменту.

Економічні реформи. В основі економічних реформ був принцип етатизму (statism). М. Кемаль характеризував етатизм як «систему, що базується на принципах приватної діяльності громадян, але з провідною роллю держави в національній економіці для досягнення цілей, яких не було досягнуто приватною діяльністю». Головним агентом трансформації і модернізації економіки, провідним виробником й інвестором в Туреччині 1920–1930-х рр. була держава, а не приватний сектор. Цілеспрямовані зусилля держави були спрямовані як на ліквідацію економічної відсталості Туреччини, так і на розвиток національного капіталу.

На початку реформ турецька економіка була відсталою, зруйнованою війною й інтервенцією, повністю відкритою західному ринку. У банківській справі, страхових компаніях, гірничо-видобувній промисловості панував іноземний капітал. У іноземній власності перебувала більша частина залізниць. Функції державного банку виконував Оттоманський банк, контрольований англійсько-французьким капіталом.

Місцева промисловість була представлена ремеслом і кустарними промислами, які належали головним чином грекам і вірменам. Кілька державних заводів працювали на забезпечення потреб армії.

Напрями реформ в економічній сфері були сформульовані на Ізмірському економічному конгресі 1923 року. Вони включали: розвиток національного капіталу на противагу західному; перехід від дрібного виробництва до фабрик і заводів; створення галузей промисловості, забезпечених місцевою сировиною; застосування державного протекціонізму для збільшення конкурентоспроможності національної промисловості; створення державного банку; підтримка національного приватного сектора; залучення до ділового життя турок і формування турецької підприємницької буржуазії. Дійсно, в Османській імперії підприємцями були переважно представники нетурецьких етносів – євреї, греки і вірмени, у той час як турки віддавали перевагу службі в армії й адміністрації.

Продовж 1923–1938 рр. було ліквідовано іноземні концесії; викуплено майже всі іноземні підприємства, шахти; націоналізовано усі залізниці, причали, доки, вугільні шахти, частину комунальних підприємств. Ліквідовано режим капітуляцій. Викуплено Оттоманський банк; у 1931 р. створено Центральний республіканський банк, до якого перейшло право емісії, та інші державні банки, через які відбувалося фінансування економіки. За державної підтримки побудовано першу цукрову фабрику, перший цементний завод.

Під впливом світової економічної кризи 1929–1933 рр. впроваджено жорсткий державний контроль над валютними операціями, імпортом і експортом, інвестиціями.

У 1933 р. розроблено програму індустріалізації, в 1934 р. за участю радників з СРСР – перший 5-річний план розвитку. У рамках цього плану побудовано низку важливих промислових підприємств, зокрема, перший металургійний комбінат в Карабюке (на британські кредити); два великі текстильні комбінати (на радянські кредити). Після завершення будівництва перших текстильних комбінатів влада закликала співвітчизників купувати турецькі товари. Було побудовано близько 3 тис. км. залізниць, створено цукрову, сірникову, паперову промисловість. Розвивалася гірничо-видобувна галузь, передусім видобуток хромової руди, попит на яку зріс на світовому ринку у зв'язку з розвитком державами військової промисловості. Для захисту турецької промисловості від іноземної конкуренції було запроваджено політику протекціонізму. Країна відмовилася від імпорту багатьох іноземних товарів, але продовжувала ввозити обладнання та запасні частини.

Участь держави в господарській діяльності виявилася, між іншим, у створенні Державних економічних організацій (ДЕО) з особливим статусом, які здійснювали державну монополію в різних галузях виробництва і збуту – цукру, тютюнових і горілчаних виробів, нафтопродуктів, озброєння, боєприпасів, залізничних і морських перевезень. З 1938 р. через ДЕО здійснювалася держзакупівля зерна, цукрового буряка, тютюну, рису, чаю тощо по встановленим державою цінам; через них здійснювалися експортні поставки.

У результаті політики етатизму було закладено основи промисловості Туреччини. У 1933–1939 рр. вартість продукції цензової промисловості (тобто такої, що включала підприємства певного цензу, тобто розміру) зросла втричі. У 1930-ті рр. Туреччина посідала третє місце у світі за темпами промислового розвитку.

У 1936 р. було прийнято Закон про працю, який поширювався на підприємства з кількістю робітників не менше 10. Він визначав важливі соціальні гарантії – 8-годинний робочий день, соціальне страхування, оплачувану відпустку, щотижневий вихідний. Водночас він забороняв страйки і діяльність вільних профспілок (натомість створювалися державні профспілки).

До важливих реформ в аграрній сфері, запроваджених у 1925 р., належали скасування натурального 10%-го податку ашар і надання безземельним селянам права отримати у власність до 20 га землі шляхом викупу (з відстрочкою виплати на 10 років). Здійснювалася поступова механізація села, створювалися спеціалізовані навчальні заклади, сільськогосподарські кооперативи і зразкові маєтки тощо.

У сільському господарстві у 1930-ті рр. працювали близько 75% населення. Тут існували як господарства великих власників, так і багато малих господарств, які використовували тяглову силу і найпростішу сільськогосподарську техніку. Хоч за темпами розвитку сільське господарство відставало від промисловості, у 1938 р. його частка в турецькому експорті складала 93%. Зростання випуску сільгосппродукції було спричинене збільшенням кількості населення й освоєння сільськогосподарських земель.

У 1935 р. Меджліс розпочав розробку земельної реформи. На початку 1937 р. було схвалено поправку до Конституції, яка передбачала викуп державою

землі у великих власників і продаж її селянам. Проте до кінця 1930-х рр. масштабну земельну реформу не було проведено.

За деякими оцінками, успіхи етатизму в Туреччині були досить скромними. Темпи зростання ВВП (валового внутрішнього продукту) в період етатизму (1929–1950 рр.) були відносно невисокими, близько 3% на рік. Головним чинником економічного зростання залишалося сільське господарство. Не зменшилося й відставання Туреччини від розвинених країн Європи. Якщо в 1913 р. рівень ВВП на душу населення в Османській імперії становив близько 29% від рівня розвинених країн, в 1929 р. він збільшився до 31%, в 1950 р. знизився до 24%. Проте відбулися суттєві структурні зрушення на користь національної турецької промисловості й підприємництва в цілому, у той час як провідні позиції в Османській економіці посідали іноземці.

Хоч дехто вважав турецький етатизм особливим «третім» шляхом розвитку на противагу капіталізму і комунізму, для Кемалю він був лише знаряддям прискореної модернізації, реалізації «мобілізаційної моделі» розвитку навздогін. Провідна роль держави в економіці і вторинність приватного підприємництва були характерними рисами розвитку усіх східних суспільств. Крім того, під впливом світової економічної кризи державне втручання в економічні процеси набуло широкого поширення, включаючи західні держави (США, Німеччина, Італія тощо).

Основні принципи розвитку Туреччини були сформульовані як «шість стріл» («алти окти»). Вони включали: республіканізм (ідеал конституційної демократичної республіки як альтернатива Османській монархії), націоналізм (тюркізм), народність (боротьба проти класової нерівності й станових привілеїв), лаїцизм (світський характер держави), етатизм (побудова змішаної ринково-державної економіки за провідної ролі держави), революційність або реформізм (курс на реформи західного зразку, боротьбу з пережитками традиційного суспільства). У 1933 р. «шість стріл» було включено до програми Народно-республіканської партії, в 1937 р. – до Конституції.

Реформи у сферах освіти і побуту. Після прийняття Меджлісом відповідного закону у листопаді 1928 р. розгорнулася боротьба з безграмотністю, у якій Мустафа Кемаль особисто брав активну участь. Навчання в численних школах, створених за європейським зразком, суттєво спростило запровадження 1 січня 1929 р. латинської абетки. Крім початкових і середніх, створювалися спеціальні й вищі навчальні заклади. У 1933 р. був створений перший університет – Стамбульський, до якого запросили працювати німецьких науковців і викладачів, змушених тікати з нацистської Німеччини.

Найбільш складними були реформи, пов'язані зі змінами в свідомості мас. Одним із напрямків реформ у побутовій сфері було упровадження європейського одягу. Кемаль вважав, що традиційний одяг закріплював обособленість і консерватизм, заважав проникненню в Туреччину нових ідей з немусульманських країн. Крім того, перехід населення на європейський одяг був для нього свідченням підтримки ним реформ.

Кемаль використовував особистий приклад, щоб спонукати населення переходити на європейський одяг. Так, під час його весілля, яке відбулося в

1923 р. в Ізмірі за великого зібрання народу, наречена, всупереч звичаям, була без чадри, сиділа з нареченим за одним столом, а під час весільної подорожі була одягнута в європейський одяг.

У одну зі своїх поїздок по країні в серпні 1925 р. М. Кемаль одягся в дорожній європейський костюм і капелюх, замість традиційного головного убору фески. Під час зустрічей в муніципалітетах він піднімав питання про одяг: ніде не сказано, що одяг мусульманина має відрізняти його від інших людей; що жінки не можуть відкривати своє обличчя. Примітно, що всі, хто зустрічав Кемалья в Анкарі після його повернення з поїздки, були вже в капелюхах.

У листопаді 1925 р. було прийнято відповідні декрети, які передбачали кримінальну відповідальність чоловіків за відмову використовувати європейський одяг і капелюхи. Носіння традиційних чоловічих головних уборів – фесок і папах – після цього вважалося карним злочином. Стосовно застосування жінками чадри, Кемаль вважав це питання більш делікатним, тож не видавав відповідних декретів, а виступав із роз'ясненнями.

З 26 грудня 1925 р. було запроваджено європейське літочислення, вихідним днем замість п'ятниці ставала неділя.

Одним з напрямків реформ було зрівняння жінок в правах з чоловіками. Про це свідчили положення цивільного кодексу, визнання рівних прав жінок з чоловіками у володінні майном, в отриманні освіти, в працевлаштуванні тощо. У 1927 р. жінки отримали право працювати в державних установах і судах; в 1930 р. – обирати і бути обраними до муніципальних органів влади, в 1934 р. – до Меджлісу, тобто отримали повне виборче право (це сталося раніше, ніж в деяких європейських країнах – Італії, Греції, Швейцарії, Іспанії). Проте ці зміни впроваджувалися в традиційне турецьке суспільство дуже повільно.

У 1934 р. розпочалися реформи, пов'язані зі скасуванням титулів і форм звернення (бей, паша, ефенді тощо) і впровадженням прізвищ. Спеціальним рішенням парламенту 24 листопада 1934 р. Мустафі Кемалю було присвоєно прізвище Ататюрк (Батько тюрків) із заборonoю будь-якій іншій особі мати таке саме прізвище. Мустафа Ісмет отримав прізвище Інню за назвою містечка, де війська під його командуванням у 1921 р. здобули перемогу у війні з греками.

Зміни в свідомості мас вимагали тривалого часу, тим більше в такому консервативному суспільстві як пост-османське турецьке. Тож часто заходи Кемалья мали примусовий характер. Турецький секуляризм був результатом прямої і рішучої авторитарної дії властей. Проти тих, хто чинив опір, застосовувалися жорстокі методи примусу.

Державно-політичний устрій. Державний устрій Турецької республіки визначала Конституція, схвалена Великими національними зборами Туреччини у квітні 1924 р. Вона була чинною до військового перевороту 1960 р.

Згідно з нею, Туреччина була республікою на чолі з президентом з широкими повноваженнями. Вищим органом влади був однопалатний Меджліс – Великі національні збори Туреччини. З його складу якого призначали прем'єра, який формував кабінет міністрів. Вибори до парламенту були двоступеневими і відбувалися за мажоритарною системою. Президента обирав Меджліс. Конституція декларувала усі основні демократичні права і свободи

громадян. Деякі положення Конституції уточнювали і змінювали в наступні роки. Перші зміни відбулися у 1928 р., коли з неї було вилучено положення про іслам як державну релігію, що відповідало світському характеру держави.

Невдовзі Великі національні збори Туреччини стали установою, яка лише затверджувала пропозиції президента і уряду. Вибори до них були формальними й безальтернативними. У них була представлена лише одна партія – Народно-республіканська (НРП). Представникам цієї партії належала уся влада в Турецькій республіці.

У Туреччині встановився авторитарний однопартійний режим на чолі з Мустафою Кемалем, а після його смерті в 1938 р. – Ісметом Іньюню.

Легальна опозиція, представлена колишніми соратниками Ататюрка (Прогресивно-республіканська партія в 1924–1925 рр., Ліберально-демократична партія в 1930 р.), час від часу виникала, але лише на короткий час. Ліва опозиція (Комуністична партія) діяла нелегально. Статті 141 і 142 Кримінального кодексу передбачали до 15 років ув'язнення за діяльність, спрямовану на скинення існуючого ладу. З початку 1930-х рр. був чинним Закон про друк, який встановлював жорсткий контроль влади над ЗМІ.

Значну роль в управлінні державою мали колишні військові, герої боїв з інтервентами, які посіли вищі керівні посади. Багато колишніх військових було представлено в міністерствах й інших державних установах.

У країні було налагоджено ефективну систему ідеологічного впливу на суспільство. Пропаганда здійснювалася через місцеві партійні організації НРП, армію, держпідприємства, пресу, освітні установи, культурні осередки («турецькі осередки», «народні доми», «народні кімнати») тощо.

З 1924 р. у різних містах Туреччини створювалися «турецькі осередки». До кінця 1920-х рр. їх було близько 200. У них навчали грамоті дорослих, викладали турецьку й іноземні мови, навчали основ торгівлі й банківської справи, вивчали історію, літературу і фольклор, діяли мистецькі гуртки й майстерні, відбувалися спортивні заняття, організовувалися численні конференції. На початку 1930-х рр. «турецькі осередки» замінили «народні доми» в містах. Друкованим органом цих «осередків» був журнал «Тюрк юрду». На його сторінках публікувалися статті ідеологів тюркізму, історичні й фольклорні матеріали, що прославляли велич турецької нації.

Важливу роль в реалізації реформ мала ідеологія турецького націоналізму – тюркізму, яка замінила ідеологію османізму й ісламізму. Пропагувалося, що тюркізм врятував країну від знищення, вів турецьке суспільство до прогресу і достойного місця в Європі при збереженні специфіки турецького народу. Кемалійський націоналізм був позбавлений крайнощів пантюркізму / пантуранізму, обмежувався державними кордонами Туреччини, що зменшувало можливість зовнішніх конфліктів на цьому ґрунті.

Основні принципи державного будівництва, включаючи обґрунтування ідеології турецького націоналізму, були викладені у програмній промові М. Кемалю в парламенті («Нутук») 15–20 жовтня 1927 р. Відео цієї промови, що тривала 34 год., дійшло до нашого часу. Проте аудіо, на жаль, не записалося.

Модернізація суспільства супроводжувалася гострими національними конфліктами між турками й нетурецькими національностями – греками, вірменами, курдами. Хоч закони Туреччини гарантували рівноправність національних меншин, їхнє право вивчати рідну мову в школах тощо, між ними і турками зберігалася взаємна недовіра і неприязнь. Так, вірменське населення пам'ятало про геноцид вірмен в Османській імперії. Негативні почуття турків до греків і вірмен були пов'язані з тим, що під час турецько-грецької і турецько-вірменської війн 1919–1922 рр. вони часто підтримували представників своїх етносів.

У Туреччині відбулися великі курдські повстання – 1925 р., 1927–1932 рр. (Араратський рух) і 1936 р. під гаслами захисту ісламу. Вони включали також вимоги незалежності для територій, населених курдами. Після придушення повстання 1925 р. найбільш непокірні курдські племена були насильно переселені в різні райони Центральної і Західної Анатолії. Інші заходи передбачали наділення землею кочових курдських племен в районах місць їх традиційного кочування для переведення на осілий спосіб життя. Курдські повстання жорстоко придушувалися владою з використанням регулярних військ і авіації. Так, під час дерсімських подій 1936 р., за деякими даними, загинуло близько 70 тис. курдів, серед них жінки і діти.

Важливим чинником реалізації реформ було суворе придушення опозиції – з боку курдських сепаратистів, ісламістів, комуністів, ліберальних опонентів тощо. Широке повноваження уряду для цього надавав Закон про охорону порядку, прийнятий в 1925 р., під час курдського повстання (він діяв до 1946 р.).

Посилення авторитарних тенденцій турецького політичного режиму відбулося в другій половині 1930-х рр. Закон про працю (1936 р.) забороняв страйки і діяльності вільних профспілок. Закон про спілки (1938 р.) забороняв створення будь-яких організацій на основі «сім'ї, раси, роду чи класу», а також тих, що «виступають від імені народу». За усіма товариствами було встановлено поліцейський нагляд. До кримінального кодексу було включено покарання за такі злочини як «послаблення національних почуттів», «пропаганда на користь іноземних державних порядків» тощо. Посилились репресії – кількість постраждалих від них вимірювалася десятками тисяч: в 1935 р. – 54 тис. осіб, в 1939 р. – 94 тис. осіб.

У Туреччині не сумніваються в історичній необхідності існування авторитарного режиму у 1920 – 1930-ті рр. як тимчасової перехідної форми влади в умовах «розвитку навздогін». Крім цього, режим Ататюрка був відображенням характерних для Сходу традицій управління, а також відповідав духу тогочасної міжвоєнної епохи, яка характеризувалася формуванням авторитарних і тоталітарних суспільств не лише в Азії, але і в Європі (Італія, Німеччина, СРСР тощо).

Чинники успішності кемалістських перетворень. Як вдалося примусити консервативне пост-османське суспільство Туреччини прийняти радикальні реформи?

Серед основних чинників називають передусім великий авторитет і лідерські якості М. Кемаля, авторитарний однопартійний режим Народно-

республіканської партії, підтримку Кемаля армією, значне місце колишніх військових в системі управління, чітко сформульовані принципи реформ («шість стріл»), ефективну систему пропаганди, а також репресії проти незгодних.

Важливим чинником успішності реформ можна вважати також особливості менталітету турків як східного народу з колективістською свідомістю, добре розвинутим відчуттям приналежності до єдиної спільноти – сім'ї, нації, держави; пріоритетом колективних інтересів над індивідуальними, обов'язків над правами, ієрархічністю суспільства на чолі з лідером – батьком нації (не дарма Мустафа Кемаль взяв собі прізвище Ататюрк – «батько нації»).

Значний вплив на прийняття суспільством революційних реформ Ататюрка мала також ситуація, в якій опинилися турки після Першої світової війни. За оцінкою британського історика А. Тойнбі, «навіть демонічна енергія Кемаля не витягла б турків з їх величезного консерватизму, якби після Першої світової війни перед ними не постала проблема неминучого вибору між вестернізацією чи повним знищенням».

Реформи М. Кемаля визначили напрямок подальшого розвитку Туреччини. Відбулася часткова модернізація економіки і суспільства за західним зразком. Туреччина відновила свій суверенітет, позбавилась залежності від західних держав, встановила з ними рівноправні відносини. Було закладено основи для розвитку турецької промисловості. Туреччина ставала світською державою при збереженні традиційної ролі ісламу в суспільстві, в ній відбулися суттєві суспільні зміни. Реформи в Туреччині стали прикладом для інших держав Західної Азії.

Водночас унаслідок реформ М. Кемаля Туреччина втратила свій багатовіковий статус лідера ісламського сунітського світу. Через це американський професор С. Хангтінгтон у своїй резонансній праці «Зіткнення цивілізацій» (1993, 1997 рр.) відніс її до категорії «torn nations», тобто націй, відірваних від свого цивілізаційного ядра.

Після смерті Ататюрка в листопаді 1938 р. президентом Туреччини і постійним головою Народно-республіканської партії став Ісмет Інбоню (1884–1973 рр.), який продовжив його політику.

Ататюрка поховали в Анкарі в мавзолеї на пагорбі Расат-тепе. До цього часу він залишається національним героєм Туреччини. Вірність його ідеям залишилася основою розвитку Туреччини в наступні десятиліття. У разі відступу від них у ситуацію втручалась армія, яка шляхом військових переворотів (у 1960 р. і 1980 р.), або загроз перевороту (1971 р. і 1997 р.) намагалась повернути країну в русло державного курсу, визначеного Ататюрком.

Зовнішня політика Турецької республіки у 1920–1930-ті рр. базувалася на принципах нейтралітету, вона уникала участі у військових союзах і блоках, натомість виявилася залученою до низки двосторонніх і багатосторонніх дипломатичних угод (невійськового характеру) у сфері безпеки.

У грудні 1925 р. було підписано договір між Туреччиною і СРСР, який передбачав розвиток ними дружніх відносин. У 1935 р. його було продовжено на 10 років.

Відносини Туреччини з європейськими державами-переможницями в Першій світовій війні залишалися неврегульованими до початку 1930-х рр.

Негативний вплив на турецько-британські відносини мали суперечності стосовно приналежності Мосулу, окупованого британськими військами після світової війни. Рішенням Ліги націй в 1925 р. його було визнано частиною Іраку, який на той час перебував під британським мандатом. Туреччина була змушена визнати це рішення, хоча воно розцінюється в цій державі як найбільша територіальна втрата.

Нормалізації відносин з Францією заважала проблема приналежності Александретського санджаку (округа Іскандерун), окупованого Францією в роки Першої світової війни і включеного до складу підмандатної Франції Сирії. У 1939 р. цю територію повернули Туреччині.

Нормалізації відносин з Грецією, крім пам'яті про грецьку інтервенцію, заважала неврегульованість питання про біженців і компенсації за їхнє втрачене майно. Адже унаслідок грецько-турецької війни Туреччину були змушені залишити близько 1 млн. етнічних греків; до кінця 1924 р. з Туреччини переселилися ще близько 200 тис. греків, з Греції – понад 300 тис. турок. Після урегулювання основних суперечностей у вересні 1930 р. між Туреччиною і Грецією було підписано договір про дружбу і торгівлю. У подальшому відбулося зближення між двома державами, чому сприяли претензії Болгарії на турецьке м. Едірне (Адріанополь) та її плани отримати вихід до Егейського моря за рахунок грецьких територій.

У 1932 р. Туреччину прийняли до Ліги націй. У наступному 1933 р. турецький уряд підписав угоду про виплату оттоманського боргу (8,6 млн. лір золотом). Її було завершено в 1954 р.

Двосторонні і багатосторонні угоди Туреччини 1930-х рр. відображали стурбованість ревізіонізмом Болгарії, Італії й інших держав, невдоволених повоевненою Версальсько-Вашингтонською системою міжнародних відносин.

У травні 1933 р. Туреччина і Греція запропонували Болгарії підписати троїсту угоду про недоторканність їх спільних кордонів, але болгарський уряд відмовився. У вересні 1933 р. Туреччина і Греція підписали в Анкарі договір, за яким вони гарантували недоторканність спільних кордонів, погоджувались консультуватися з усіх питань спільного інтересу і співпрацювати в Лізі націй (до якої Туреччину було прийнято в 1932 р.).

У 1934 р. за ініціативи Франції, стурбованої небезпекою німецько-австрійського аншлюсу і подальшої німецької експансії, Туреччина, Греція, Румунія і Югославія підписали Балканський пакт. Згідно з ним, держави-учасниці мали узгоджувати свою зовнішню політику і спільно захищати свої балканські кордони.

У 1935 р., у зв'язку з нападом Італії на Ефіопію, Туреччина підписала «середземноморську угоду» з Великою Британією. Туреччина зобов'язувалася підтримати Британію у разі суперечок з Італією, натомість Британія – Туреччину в питанні про перегляд режиму Чорноморських проток.

Режим Проток було переглянуто в 1936 р. на конференції в Монтьєр. Було підписано нову міжнародну конвенцію про Протоки, яка діє донині. Туреччина

відновила повний суверенітет над зоною Проток. Міжнародну комісію з контролю над Протоками було ліквідовано, її функції перейшли до Туреччини. Конвенція гарантувала свободу торговельного мореплавства через Протоки. Водночас Туреччина отримала право на їх ремілітаризацію і визначення режиму Проток під час війни. У разі нейтралітету Туреччини у війні вільний прохід через Протоки мали лише торговельні судна; військовим кораблям воюючих держав було заборонено користуватись Протоками, за винятком, якщо вони надавали допомогу жертві агресії згідно з договорами про взаємну допомогу, укладеними Туреччиною.

У 1937 р. за сприяння Великої Британії Туреччина, Іран, Ірак і Афганістан підписали Саадабадський пакт (який називали також Близькосхідною Антантою) про співпрацю з метою «забезпечення миру і безпеки на Близькому Сході». Його основні положення включали: повагу до спільних кордонів і взаємну відмову від агресії один проти одного; переговори для узгодження спільних інтересів під час міжнародних конфліктів; невтручання у внутрішні справи один і одного, не допуск створення і діяльності на їхніх територіях озброєних угруповань, які переслідували ворожі цілі щодо країн-учасниць пакту. Було підписано протокол про створення постійної Ради Саадабадського пакту. Проте він не відіграв помітної ролі у міжнародних відносинах. Під час Другої світової війни його учасники посіли різну позицію по відношенню до ворогуючих сторін.

Напередодні Другої світової війни значно зросли фінансово-економічні зв'язки Туреччини з Німеччиною. Вона забезпечувала 48% зовнішніх позик Туреччини, понад половину її зовнішньо-торгівельного обороту. Проте Німеччині не вдалося втягти Туреччину в сферу своєї політики.

Туреччина під час Другої світової війни. Під час війни Туреччина дотримувалася політики «озброєного нейтралітету» і здійснювала лавірування між ворогуючими блоками, які прагнули залучити її на свою сторону.

Хоча Туреччина не брала участі у війні, вона утримувала чисельну армію, яка у 1942 р. нараховувала 1 млн. осіб. У 1938–1939 фін. р. прямі військові асигнування складали 30% витратної частини бюджету, в 1944–1945 фін. р. – більше половини.

На початку війни 19 жовтня 1939 р. Туреччина підписала договір про взаємну допомогу з Великою Британією і Францією у разі агресії інших держав в Середземному морі.

Після капітуляції Франції й інших західноєвропейських держав, при збереженні договору з Британією, 18 червня 1941 р. Туреччина підписала договір «про дружбу і ненапад» з Німеччиною. Між іншим, передбачалося надання Туреччині німецького кредиту на закупівлю військових матеріалів в обмін на постачання стратегічної сировини (хром, мідь, бавовна) і продовольство.

Після нападу Німеччини на СРСР Туреччина оголосила 25 червня 1941 р. про свій нейтралітет. Проте в Москві вважали, що вона здійснювала недружню щодо СРСР політику, включаючи дозвіл проходу через Протоки німецьких й італійських військових кораблів. На турецько-радянському кордоні було розміщено 26 турецьких дивізій. Радянські історики писали, що Туреччина розробляла плани захоплення закавказьких територій СРСР. Проте, з огляду на

численні російсько-турецькі (османські) війни, можна припустити, що ці війська були розташовані для захисту від нападу СРСР.

Після перелому у війні на користь антигітлерівської коаліції союзники намагалися залучити турецьку армію до воєнних дій на Балканах. У грудні 1943 р. в Каїрі відбулися переговори В. Черчілля і Ф. Рузвельта з президентом І. Інбоню стосовно можливої участі Туреччини в антигітлерівській коаліції. Туреччина обмежилася тим, що 2 серпня 1944 р. розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною. Вона оголосила війну Німеччині й Японії лише 23 лютого 1945 р., коли результат світової війни вже визначився. Це уможливило її статус держави-співзасновниці Організації об'єднаних націй (ООН).

Війна мала значний вплив на внутрішню ситуацію в Туреччині. Згідно із Законом про національний захист (січень 1940 р.), уряд отримав додаткові повноваження, було впроваджено трудову повинність, дозволено використання дитячої праці, продовжено тривалість робочого дня тощо. Посилився урядовий контроль над пресою. У листопаді 1940 р. було встановлено надзвичайний стан в шести вілайєтах, в тому числі в Стамбулі й Едірне. Він залишався чинним впродовж усієї війни.

Утримання мільйонної армії і зростання військових витрат призвели до збільшення податків, внутрішнього і зовнішнього боргу, а також до інфляції. У 1942 р. меджліс прийняв закон про податок на статок, який передбачав додаткове оподаткування великої нерухомості, включаючи іноземну. Найбільшим виявився тягар цього податку на підприємців грецького, вірменського і єврейського походження. За невиконання цього закону у підприємців могли конфіскувати майно, їх могли засудити до примусових робіт.

Мілітаризація економіки негативно позначилась на стані сільського господарства. Через скорочення виробництва сільськогосподарської продукції зросли ціни на хліб, у великих містах було впроваджено карткову систему. У 1942 р. уряд реквізував хлібні запаси у селян і впровадив обов'язкові поставки зерна державі за низькими закупівельними цінами.

Проте в цілому турецький уряд досяг своєї мети – країна уникла прямої участі у воєнних діях, зберегла свої людські й матеріальні ресурси.

Зміни в Туреччині після Другої світової війни. Після закінчення війни в Туреччині спостерігалися ознаки суспільного невдоволення – економічними проблемами з боку усього населення, політикою етатизму з боку підприємців; однопартійністю з боку опозиції, а також частини правлячої Народно-республіканської партії. Група Махмуда Джелял Баяра у НРП виступала за відмову від однопартійної системи і проведення виборів на альтернативній основі. Була очевидною потреба нових реформ.

У червні 1945 р. було схвалено закон про земельну реформу, який передбачав викуп селянами державної і поміщицької землі (для цього вони могли отримати кредит на 20 років). Закони 1945–1947 рр. передбачали соціальне страхування, створення міністерства праці та профспілок.

У листопаді 1945 р. було офіційно визнано необхідність провести вибори до Меджлісу на альтернативній багатопартійній основі. Невдовзі в країні виникли

близько 30 партій різноманітної орієнтації; почали виходити нові газети і журнали, іноді досить радикального спрямування.

Найбільш впливовою з них виявилася Демократична партія Туреччини, створена у січні 1946 р. групою Махмуда Джелил Баяра. У своїй програмі «Обітниця свободи» вона запропонувала нове трактування етатизму, що передбачало надання більшої свободи приватній ініціативі та діяльності приватного капіталу, включаючи іноземний. Також передбачалося суворе дотримання гарантованих конституцією громадянських прав і демократичних свобод. Унаслідок виборів 1946 р. ДПТ отримала в парламенті 61 місце, проте більшість місць – 396 – зберегла за собою Народно-республіканська партія.

У 1945–1946 рр. загострилися радянсько-турецькі відносини. 19 березня 1945 р. СРСР денонсував «Договір про дружбу і нейтралітет» як такий, що не відповідає змінам, що відбулися в період війни, і запропонував Туреччині укласти новий договір. Це питання СРСР порушив і на Потсдамській конференції держав антигітлерівської коаліції (липень–серпень 1945 р.).

У серпні 1946 р. СРСР надіслав Туреччині ноту про перегляд конвенції 1936 р. щодо Проток, зокрема, про спільне (з Радянським Союзом) забезпечення їхньої безпеки, створення радянської військової бази в районі Проток. Також СРСР висував до Туреччини територіальні претензії на Карс, Ардаган, Артвін. Туреччина відкинула ці претензії, що призвело до подальшого загострення відносин.

У березня 1947 р. президент США Г. Трумен звернувся до Конгресу з посланням, в якому йшлося про потребу стримування радянської загрози, що нависла над країнами Європи і Азії, і попросив виділити військову допомогу для Туреччини і Греції у розмірі 400 млн. дол. («доктрина Трумена»). У тому ж році Туреччина підписала з США угоду про військову допомогу. У червні 1948 р. турецький уряд підписав із США угоду, за якою отримав фінансово-економічну допомогу за «планом Маршалла» (червень 1947 р.), призначеним для повоєнної відбудови.

Урядування Демократичної партії Туреччини (1950–1960 рр.). На парламентських виборах 1950 р. перемога Демократична партія Туреччини, яка вона здобула 396 місць (з 472), НРП – лише 68. Президентом країни став лідер ДПТ Махмуд Джелил Баяр (1883–1986 рр.), прем'єром – Аднан Мендерес (1899–1961 рр.).

Урядова програма передбачала здійснення часткової приватизації промисловості, оздоровлення економіки шляхом підтримки приватної ініціативи, обмеження етатизму в цілому, хоч значний державний сектор економіки мав залишитися. Уряд Демократичної партії заохочував надходження до країни іноземного капіталу, створення спільних підприємств за його участю. Нова економічна політика призвела до позитивних результатів. Щорічний приріст промислової продукції в Туреччині в перші половині 1950-х рр. досягав 8%. Позитивний вплив мала також економічна і військова допомога США, пов'язані з нею кредити й інвестиції. У другій половині 1950-х рр. він скоротився до 4%. Зменшення темпів економічного зростання супроводжувалося ростом цін, податків, безробіття.

Одним з напрямків внутрішньої політики уряду Мендереса було пом'якшення у застосуванні принципу лаїцизму. Відновилося будівництво мечетей, відкрилися нові школи імамів і мулл, було запроваджено читання Корану по радіо й обов'язкове навчання релігії в середніх школах. Іслам почали використовувати для мобілізації виборців. Частина суспільства сприйняла це як відмову від кемалістських принципів.

Критика опозицією урядової політики спричинила обмеження демократичних свобод. У 1951 р. до Кримінального кодексу були внесені зміни стосовно застосування смертної кари. Закон про пресу 1954 р. передбачав ув'язнення журналістів до трьох років за критику представників влади. Створювалися спеціальні суди у справах преси. Закон про збори і демонстрації (1956 р.) забороняв зібрання без дозволу властей. У квітні 1960 р. було створено парламентську комісію з надзвичайними повноваженнями для розслідування «підривної діяльності»

У зовнішній політиці, у зв'язку з радянською загрозою, продовжилося зближення Туреччини із західними державами. У 1952 р. Туреччину прийняли у військово-політичний блок Організація північно-атлантичного договору (НАТО), створений у 1949 р. Турецькі підрозділи брали участь у Корейській війні (1950–1953 рр.) у складі міжнародного контингенту. У 1955 р. Туреччина приєдналася до Багдадського пакту за участю Великої Британії, Ірану, Іраку і Пакистану. У арабсько-ізраїльському протистоянні після утворення держави Ізраїль (1948 р.) Туреччина зайняла проізраїльську позицію.

Військовий переворот 1960 р. У квітні–травні 1960 р. в Стамбулі відбулися масові студентські виступи з протестами проти антидемократичного урядового курсу. Їх було розігнано силою. Після цього було запроваджено надзвичайний стан в Анкарі й Стамбулі, здійснено арешти, закрито опозиційні газети, заборонено демонстрації, мітинги і збори.

У цих умовах 27 травня 1960 р. в Туреччині відбувся безкровний військовий переворот, очолюваний командувачем Сухопутними військами генералом Джемалем Гюрселем (1895–1966 рр.), близьким соратником Мустафи Кемалю. Організаторами перевороту були члени таємної організації «ататюркістів», створеної в гарнізонах Анкари і Стамбула в 1954 р. з метою повернення до політики Ататюрка.

У результаті військового перевороту влада перейшла до Комітету національного порятунку у складі військових під головуванням генерала Гюрсея. Конституцію 1924 р. було скасовано, Демократичну партію Туреччини було заборонено, її лідерів засуджено, а трьох міністрів, включаючи прем'єр-міністра А. Мендереса, страчено за звинуваченнями в корупції й порушенні Конституції.

Комітет державного порятунку здійснив заходи, спрямовані на реорганізацію і зміцнення державного сектора, збільшення податків на іноземні капітали, обмеження інфляції, боротьбу з корупцією, покращення соціального захисту населення, більш суворого застосування принципу лаїцизму.

На початку 1961 р. було скликано Установчий Меджліс, який розробив нову Конституцію Туреччини. Її було схвалено на референдумі у липні 1961 р.

Друга республіка (1961–1980 рр.). Схвалення Конституції 1961 р. поклало початок Другій республіці. Після парламентських виборів, проведених у жовтні 1961 р., військові передали владу цивільному уряду.

На виборах 1961 р. перемогли п'ять партій. Найбільше місць отримали Народно-республіканська партія, очолювана Ісметом Іньою, і Партія справедливості («Адалет Партісі», АП), спадкоємниця Демократичної партії Туреччини. За результатами виборів Ісмет Іньою сформував коаліційний уряд (1961–1965). Президентом парламент обрав Джемалю Гюрселью, який посідав цю посаду до своєї смерті у 1966 р.

Уряд Ісмета Іньою взяв курс на розвиток змішаної економіки, здійснення аграрної і соціальної реформ. У 1963 р. він відновив п'ятирічні плани розвитку економіки. Паралельно відбувалася лібералізація суспільно-політичного життя. Було схвалено закони про профспілки, страйки, колективні договори працівників з роботодавцями.

На виборах 1965 р. перемогла Партія справедливості (52,9%), яка сформувала однопартійний уряд Сулеймана Деміреля (1965–1971 рр.). За Другої республіки С. Демірель формував також уряди у 1975–1977 рр., 1977–1978 рр., 1979–1980 рр. Його основним суперником на виборах був Бюлент Еджевіт, представник радикального крила Народно-республіканської партії, який очолював її після І. Іньою. Він очолював уряди у 1974 р., 1977 р., 1978–1979 рр. Тобто основна політична боротьба відбувалася між Партією справедливості на чолі з С. Демірелем (1924–2015 рр.) і Народно-республіканською партією, очолюваною Б. Еджевітом (1925–2006 рр.). Посаду Президента до 1966 р. посідав Джемаль Гюрсель, а після його смерті – Джемалет Сунай, колишній начальник Генерального штабу армії (1966–1973 рр.).

Економіка Туреччини продовж 1963–1967 рр. і 1968–1972 рр. розвивалась високими темпами. Середньорічний приріст ВВП складав у середньому 7%. У 1973 р. уперше обсяги промислового виробництва продукції у структурі ВВП перевищили обсяги продукції аграрного сектора.

Натомість виникли проблеми у сфері підтримки суспільного порядку. Радикальний рух в армії виявляв себе невдалими спробами державних переворотів у лютому 1962 р. і травні 1963 р. На межі 1960–1970-х рр. з'явилася низка радикальних молодіжних організацій – як ультралівих (наприклад, Революційна молодь), так і ультраправих націоналістів (наприклад, Сірі вовки). Досить поширеними явищами стали збройні сутички між ними, теракти, напади на представників різних верств населення.

12 березня 1971 р. вище військове командування оприлюднило звернення до президента, у якому зазначалося: країна опинилася в стані анархії, братовбивчої війни і соціально-економічних заворушень, тож необхідно сформувати надпартійний уряд для здійснення реформ у дусі Ататюрка, інакше військові будуть змушені взяти владу в свої руки. Під загрозою військового перевороту уряд С. Деміреля подав у відставку, проте парламент продовжив свою роботу.

У 1971–1973 рр. уряди перебували під контролем військових, які намагалися стабілізувати суспільний порядок. 27 квітня 1971 р. на один місяць

було впроваджено надзвичайний стан. Поліція здійснила масові арешти членів радикальних організацій та інших екстремістів. До Конституції були внесені зміни, які обмежили свободи громадян.

На парламентських виборах 1973 р. перемогли Народно-республіканська партія на чолі з Б. Еджевітом, Партія справедливості й Партія національного порятунку. Уряд очолив Б. Еджевіт.

Несподіваними стали високі результати на цих виборах Партії національного порятунку на чолі з Некметіном Ербаканом, створеної лише за рік до цього, у 1972 р. Вона виступала за відродження ролі ісламу і переорієнтацію Туреччини на ісламський світ, на протипагу приєднанню до ЄЕС. До молодіжної гілки Партії національного порятунку належав Реджеп Тайїп Ердоган (пізніше, у 2003–2014 рр. він очолював турецький уряд, у 2014 р. був обраний президентом).

З 1973 р. суттєвий негативний вплив на турецьку економіку справила світова енергетична криза (1973–1974 рр.), яка переросла в світову економічну кризу. У другій половині 1970-х рр. економічна криза в Туреччині поглибилась. У цей час відбувалася часта зміна урядів, які очолювали Н. Еджевіт або С. Демірель. Проте заходи урядів у сфері економіки були неефективними. У 1980 р. вибори нового президента у Меджлісі тривали кілька місяців.

В умовах економічної і політичної нестабільності знову активізувалися ліві і праві екстремісти. Збройні сутички між ними і теракти призводили до численних жертв. У 1978–1979 рр. кожного року їх було близько 1500.

У цих умовах у ніч на 12 вересня 1980 р. відбувся військовий переворот, який очолив начальник Генерального штабу генерал Кенан Еврен. Він пояснив, що це було здійснено для нормалізації і стабілізації політичної ситуації, щоб зупинити терор і запобігти громадянській війні. Військові створили Раду національної безпеки і розпустили усі партії. Деяких політиків позбавили права займатися політичною діяльністю продовж наступних п'яти–десяти років. Серед них був лідер ісламістів Н. Ербакан, якого було ув'язнено.

Зовнішня політика Туреччини в роки Другої республіки була орієнтована на Європу і приєднання до Європейської економічної спільноти (ЄЕС). Значним успіхом Туреччини у сфері зовнішньої політики було підписання у вересні 1963 р. Угоди про асоціацію з ЄЕС.

Проте того ж року Туреччина виявилась залученою у Кіпрську кризу (1963–1964 рр.), що мало негативний вплив на її міжнародний імідж. У грудні 1963 р. розпочалися збройні зіткнення між греками і турками на о. Кіпр, який у 1959 р. отримав незалежність від Великої Британії. Турецький уряд готував військове втручання у цей конфлікт і відмовився від цих планів лише під загрозою фінансово-економічних санкцій з боку США. У березні 1964 р. на Кіпр було введено миротворчі війська ООН.

Під час наступної Кіпрської кризи 1974 р. Туреччина ввела на острів війська і окупувала його північну частину (37% території). Збройні сутички між турками і кіпрськими греками вдалося припинити завдяки втручання Миротворчих сил ООН. На окупованій турецькими військами території в 1983 р. була проголошена Турецька республіка північного Кіпру, яку визнала лише Туреччина.

Третя республіка (з 1982 р.) Після військового перевороту Установчий Меджліс, який зібрався в 1981 р., розробив нову Конституцію. Вона була схвалена на референдумі у листопаді 1982 р. і стала основою Третьої республіки. Її першим президентом на сім років став генерал К. Еврен.

На вибори 1983 р. було допущено лише три партії. На них перемогла консервативна Партія Вітчизни, наступниця Партії справедливості. Вона сформувала уряд на чолі з Тургуттом Озалом, колишнім радником С. Деміреля з економічних питань.

Під керівництвом Т. Озала, прихильника вільної ринкової економіки, було реалізовано програму стабілізації і розвитку економіки. Реформи відбувалися під гаслами економічної лібералізації, зменшення державного втручання, скорочення державного сектора, приватизації, збільшення експорту. Були спрямовані великі інвестиції у розвиток інфраструктури, включаючи розвиток туризму і морського відпочинку. Унаслідок цього надходження від туризму суттєво зросли. У цілому, до кінця 1980-х р. в розвитку економіки були досягнуті суттєві успіхи.

У зовнішній політиці уряд Т. Озала зміцнював співробітництво з США і Європою. У 1987 р. Туреччина подала заявку на приєднання до Європейської економічної спільноти (ЄЕС). Паралельно уряд реалізовував курс на розвиток відносин з ісламським світом, демонстрував приналежність до нього Туреччини.

У 1989–1993 рр. Т. Озал був обраний президентом, а прем'єр-міністром у 1991–1993 рр. знову став С. Демірель, який в той час очолював Партію правильного шляху («Догрю йол партісі»).

Після несподіваної смерті Озала у 1993 р. (висловлювалися підозри щодо його отруєння) С. Демірель став президентом (1993–2000 рр.), а уряд вперше очолила жінка – Тансу Чіллер (Партія правильного шляху). Уряд Т. Чіллер швидкими темпами продовжив приватизацію, у 1995 р. підписав Митний союз Туреччини з Європейським союзом (ЄС), утвореним на основі ЄЕС. Проте за урядування Т. Чіллер економічна ситуація погіршилася, що вплинуло на результати наступних парламентських виборів.

На виборах 1995 р. несподівано перемогла ісламістська Партія добробуту (Рефах партісі), наступниця Партії національного порядку, на чолі з Н. Ербаканом. Як і раніше, вона виступала за інтеграцію з ісламським світом і відновлення ісламських норм суспільного життя. Після виборів вона створила в Меджлісі найбільшу фракцію. Щоб не допустити формування нею уряду, проти неї об'єдналися усі політичні сили, представлені в парламенті. Проте у червні 1996 р. Н. Ербакан очолив коаліційний уряд.

Уряд Ербакана (1996–1997 рр.) призупинив приватизацію, спрямовував зусилля на розвиток державного сектора і на нормалізацію ситуації на територіях, населених курдами. Здійснювалися заходи щодо захисту традиційних ісламських цінностей від надмірних західних впливів.

28 лютого 1997 р. військові висунули прем'єр-міністру Ербакану ультиматум – не міняти ліберального прозахідного курсу, інакше погрожували усунути його від влади. Урешті 30 червня 1997 р. Н. Ербакан пішов у відставку. У 1998 р. було заборонено діяльність Партії добробуту, а Н. Ербакану і шести

членам цієї партії – вести політичну діяльність наступні п'ять років. Р. Ердоган, який був обраний в 1994 р. мером Стамбула від Партії добробуту, отримав 10 місяців ув'язнення.

У кінці 1990-х рр. політична ситуація в Туреччині була нестабільною, проте економіка розвивалась досить успішно. У серпні 1999 р. Туреччина пережила великий землетрус, унаслідок якого загинуло понад 17 тис осіб. Відбудова після землетрусу стимулювала розвиток економіки.

У грудні 1999 р., через 12 років після оформлення заявки, Туреччина отримала статус кандидата на приєднання до Європейського Союзу. Того ж року було заарештовано лідера Курдської робітничої партії Абдуллу Оджалана, яка з 1984 р. здійснювала збройну боротьбу проти турецької влади і була визнана в Туреччині терористичною організацією. Після цього партія припинила збройну боротьбу.

У 1999–2002 рр. уряд останній раз очолив Бюлент Еджевіт, який після заборони у 1980 р. Народно-республіканської партії очолив нову Демократичну ліву партію.

У 2001 р. Реджеп Ердоган, Абдулла Гюль і Бюлент Аринч створили Партію справедливості і розвитку. Вона не позиціонувала себе ісламістською, натомість «консервативною демократичною» партією, виступала проти істеблішменту, на захист демократії й ліберальних свобод, включаючи релігійну, за інтеграцію з ЄС. Її лідером став Реджеп Ердоган.

Партія справедливості й розвитку здобула перемогу на виборах 2002 р. Проте через судову заборону Ердогану займатися певний час політичною діяльністю, він зміг потрапити до парламенту і очолити уряд в 2003 р. Під його керівництвом з 2009 р. Туреччина заявила про намір знову стати одним з лідерів ісламського світу, до якого вона належить, на основі поміркованої ісламської моделі, і досягла в цьому значних успіхів. Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. її вплив почав набувати глобального характеру. Паралельно відбувалося поступове посилення авторитарних тенденцій в управлінні державою.

Таким чином, продовж ХХ ст. Турецька республіка пройшла складний шлях від Османської імперії й лідера ісламського світу до республіки з орієнтацією на європейські моделі розвитку, щоб на початку ХХІ ст. знову заявити про свої амбіції лідера ісламського і тюркомовного світу. Після Другої світової війни в умовах багатопартійності пошуки найбільш ефективної моделі розвитку супроводжувались політичною боротьбою і військовими переворотами, змінами в Конституції і в економічній політиці, численними трансформаціями політичних партій. Значний вплив на політику в другій половині ХХ ст. мала армія, яка відстоювала принципи кемалізму у державній політиці.

Питання для самоперевірки

1. Визначте основні напрями кемалістських перетворень.
2. Що передбачав принцип лаїцизму? Які заходи було здійснено для його реалізації?

3. Визначте основні напрями і результати економічних реформ в Туреччині в 1920–1930-ті рр.
4. Що означав принцип етатизму? Як його застосовували на практиці?
5. Назвіть чинники, які сприяли успішній реалізації радикальних реформ в пост-османській Туреччині.
6. Охарактеризуйте державно-політичний устрій Туреччини у 1923–1945 рр.
7. Якою була національна першої політика Турецької республіки?
8. Охарактеризуйте зовнішню політику Туреччини в 1920-х рр.?
9. Які зміни відбулися в ній на початку 1930-х рр.
10. Охарактеризуйте проблеми Мосулу й Александретського санджаку.
11. Як вони впливали на відносини Туреччини з Великою Британією і Францією?
12. Охарактеризуйте позицію Туреччини під час Другої світової війни.
13. Які чинники обумовили турецько-американське зближення після Другої світової війни?
14. Які зміни відбулися в суспільно-політичному устрої і економічному розвитку Туреччини після Другої світової війни (1945–1950 рр.)?
15. Охарактеризуйте урядування Демократичної партії Туреччини (1950–1960 рр.).
16. Назвіть причини і результати військового перевороту 1960 р.
17. Охарактеризуйте причини відставки уряду С. Деміреля в 1971 р.
18. Чим відрізнялися основні програмні установки Партії національного порятунку і Партії добробуту на чолі з Н. Ербаканом від інших тогочасних турецьких партій?
19. Визначте причини і наслідки військового перевороту 1980 р.
20. Охарактеризуйте діяльність уряду Тургута Озала.
21. До якої партії належав Реджеп Ердоган до утворення в 2002 р. Партії справедливості і розвитку?

Джерела і література

1. Ататюрк. Избранные речи и выступления / Пер. с турец. М., 1966.
2. Балицька Н. Турецька модель секуляризації і політичний іслам. *Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія Міжнародні відносини*, 2007, Вип. 21, с. 92–101.
3. Гасанова Е. Ю. Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемалья Ататюрка в ее развитии. *Турция: история и современность*. М., 1988. С.165–175.
4. Історія у термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За загал. ред. Орлової Т. В. Вишгород, 2014.
5. Кемаль Мустафа. Путь новой Турции. Т. 1–4. М., 1929–1934.
6. Коваль Н. Країна військових переворотів. 16 липня 2016 р. *Європейська правда*. URL:<http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/16/7052219/>
7. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.

8. Машевський О. П. Проблема Чорноморський проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). К., 2010.
9. Міщенко О. Мустафа Кемаль і перша конституція в Туреччині. *Право України*, 1998, №12, с. 119–123.
10. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. Ніжин, 2017.
11. Пророченко Н. Туреччина: історія, культура, географія. К., 2005.
12. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
13. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол. Л.В.Губерський та ін.]. К., 2004.
14. Черніков І. Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини. К., 2015.
15. Черніков І. Ф. Перша республіка на Близькому і Середньому Сході. До 90-річчя проголошення Турецької республіки. *Сходознавство*, 2013 (62–63), с. 191–201.
16. Шахинлер М. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность / Пер. с франц. М., 1998.
17. Aydinli E. A Paradigmatic Shift for the Turkish Generals and an End to the Coup Era in Turkey. *Middle East Journal*, 2009, Vol. 63 (4), pp. 581–596.
18. Eligür B. The Mobilization of Political Islam in Turkey. Cambridge University Press, 2010.
19. Genc K. Erdogan’s Way. The Rise and Rule of Turkey’s Islamist Shapeshifter. *Foreign Affairs*, 2019, Sept.–Oct.
20. Goldschmidt A. Jr., Davidson L. A Concise History of the Middle East. London, 2018.
21. Haugom L. The Turkish Armed Forces and Civil-military Relations in Turkey after the 15 July 2016 Coup Attempt. *Scandinavian Journal of Military Studies*, 2019.
22. Kunnecke A. The Turkish Concept of “Minorities”. An Irremovable Obstacle for Joining the EU? *European Scientific Journal*, Dec. 2013, Vol.2.
23. Pope H., Pope N. Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2011.
24. Sarigil Z. The Turkish Military: Principal or Agent? *Armed Forces & Society*, 2012, Vol 40 (1), pp. 1–23.
25. Shaw St., Shaw E.K. History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 1. Cambridge, 1977.
26. The Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World. Ed. by Reşat Kasaba. Cambridge University Press, 2009.
27. The Incredible Turk. Documentary (1958). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BjySoi2PR0w>
28. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
29. Turkey: A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1995.
30. Yavuz H. M. Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2004, Vol. 24, No. 2.

Тема 3

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА ЕТНІЧНИХ АРАБСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1918 р. – кінець 1940-х рр.)

Становище етнічних арабських територій в складі Османської імперії на початку ХХ ст. Створення мандатної системи на пост-османському просторі. Левант під французьким мандатом. Сирія і Ліван у 1930-ті – 1940-ві рр. Месопотамія/Ірак під британським мандатом. Становлення державності Іраку після здобуття незалежності. Іраксько-британські відносини під час і після Другої світової війни. Палестина під мандатом Великої Британії. Зайорданія, Трансйорданія, Йорданія. Формування «єврейського національного дому» в західній Палестині. Реакція арабського суспільства на єврейську імміграцію. Арабсько-єврейське протистояння у 1929–1939 рр. Ситуація в західній Палестині під час і після Другої світової війни. Поділ західної Палестини і утворення Держави Ізраїль.

Становище етнічних арабських територій на початку ХХ ст. У складі Османської імперії на початку ХХ ст. перебували населені арабами етнічні території у Східному Середземномор'ї (Палестина, Месопотамія, Левант/Сирія) й на Аравійському півострові – Хіджаз (зі священними для мусульман містами Меккою і Мединою), Ємен (з центром в Ходейді, на правах широкої автономії з 1911 р.) і Асір (на північ від Ємену з центром в м. Ет-Таїф). Османський контроль над центральною Аравією був номінальний.

Території Османської імперії в Північній Африці напередодні й на початку світової війни відійшли до Італії і Великої Британії. Унаслідок Тріполітанської (Італійсько-турецької війни) 1911–1912 рр. Італія захопила Тріполітанію і Кіренаїку, де створила колонію Лівія. У 1899 р. Велика Британія встановила протекторат над Кувейтом, у грудні 1914 р. – над Єгиптом, який з 1882 р. перебував під британською військовою окупацією.

З територією Османської імперії межували інші британські протекторати – Аден на крайньому півдні Аравійського півострова, а також Бахрейн, султанат Маскат і федерація Договірний Оман (у складі семи еміратів – Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Ель-Фуджайра, Рас ель-Хайма, Умм ель-Кайвайн і Аджман (утворилася в 1882 р.) на сході Аравійського півострова в районі Перської затоки. Спочатку значення цих князівств для Британії було військово-стратегічним: вони займали важливу прибережну зону, важливу для забезпечення комунікацій з британськими колоніями. У 1920–1930-ті рр. їх значення зросло у зв'язку з відкриттям тут великих запасів нафти.

Суверенітет від османів і британців зберігав лише теократичний імамат Оман, який намагався приєднати султанат Маскат, споріднений з ним етнічно й релігійно (мусульмани-ібадити), хоч і він перебував під сильним британським впливом.

У кінці XIX – на початку XX ст. в Османській імперії зародилася ідеологія панарабізму – консолідації арабів і об'єднання (за етнічною ознакою) у складі єдиної незалежної держави.

Її формуванню сприяла діяльність арабського письменника, вченого і журналіста Джурджі Зейдана (1861–1914 рр.) Він започаткував жанр історичного роману в новій арабській літературі, написав низку наукових праць («Порівняльне мовознавство і арабська мова», «Історія ісламської цивілізації» у п'яти томах та інші), редагував у Єгипті науково-популярний журнал «Аль-Хіляль» («Півмісяць»). Його діяльність мала значний вплив на формування сучасної єдиної (на противну місцевим діалектам) арабської мови, відродження арабської культури, а також й культурний рух «Аль-Нахда» («Відродження»). Він зародився в кінці XIX ст. в Єгипті, звідки поширився на Сирію й інші арабські території.

У 1905 р. сирійський емігрант Наджиб Азурі опублікував в Парижі маніфест «Ліги арабської вітчизни». У ньому зазначалося, що араби усвідомили свою етнічну, національну й історичну єдність, хочуть відокремитися від «гнилого османського дерева» і утворити власну державу. Угрупування, до якого належав Н. Азурі планувало досягти поставлених цілей за допомогою країн Заходу.

Натомість члени таємної організації «Молода Аравія», яку сформували арабські студенти у Франції, виступали проти будь-якої окупації і підпорядкування, незалежно від того, які держави їх здійснювали.

Арабський націоналізм, спрямований на утвердження арабської самобутності, посилювався після відновлення в Османській імперії конституційного ладу. Проте спочатку ці ідеї сприйняла лише нечисленна група інтелігенції.

Однією з найбільш розвинених територій Османської імперії був емірат Хіджаз на Аравійському півострові, розташований вздовж узбережжя Червоного моря. Значним джерелом його прибутків були священні для мусульман міста Мекка (з мечеттю аль-Харам) і Медіна, здійснення паломництва до яких (хадж) є одним з п'яти стовпів ісламу. Для полегшення хаджу у 1908 р. було побудовано Хіджазьку залізницю, яка зв'язала Медіну з Мааном на півночі сучасної Йорданії.

Хіджаз мав широку автономію у складі Османської імперії. На початку XX ст. його правителем був емір Хусейн бін Алі аль-Хашімі (1853/1854 – 1931 рр.). Він був також шерифом Мекки, главою роду Хашімітів (нащадків Хашіма ібн Абд ар-Дара, діда пророка Мухаммада) і вважався прямим нащадком Пророка в 37-му поколінні.

У Хіджазі присутність османів була найбільшою, порівняно з рештою територій Аравійського півострова. У Джидді перебував османський паша, але йому підпорядковувалися лише турки, які жили в Хіджазі, у той час як араби перебували під юрисдикцією шерифа Мекки. Після того, як почала працювати Хіджазька залізниця, присутність османів в Хіджазі зростає.

У роки Першої світової війни емір Хусейн досяг угоди з британським верховним комісаром в Єгипті Макмагоном (угода Хусейна–Макмагона, жовтень 1915 р.), за якою брав на себе зобов'язання підняти арабів на повстання проти османського султана. Натомість Велика Британія обіцяла визнати незалежність

арабської держави під його владою в її «природних кордонах» (увесь Аравійський півострів, Палестина, Ірак, частина Сирії, за винятком британських протекторатів і ще деяких територій).

На виконання цих домовленостей у червні 1916 р. хіджазькі племена на чолі з сином Хусейна еміром Фейсалом підняли антитурецьке повстання, яке увійшло в історію під назвами «Повстання в пустелі», «Хіджазьке повстання» або «Велике арабське повстання 1916–1918 рр.». Воно тривало до закінчення світової війни. Крім еміра Фейсала, у повстанні брали участь інші сини Хусейна – еміри Абдалла, Алі, Зейд.

Одним з організаторів повстання і радником еміра Фейсала був британський офіцер і перекладач Едвард Лоуренс (Лоуренс Аравійський). Після закінчення війни він описав Хіджазьке повстання і свою участь у ньому у мемуарах, опублікованих під назвою «Сім стовпів мудрості». На їх основі було знято фільм «Лоуренс Аравійський» (1962 р.), який в 1963 р. отримав сім престижних кінематографічних премій «Оскар».

Після початку повстання шериф Хусейн прийняв титул короля і проголосив незалежність Хіджазу, а 19 жовтня 1916 р. – титул «короля усіх арабів» і незалежність усіх арабів від Османської імперії. Його домовленості з Великою Британією можна вважати першим політичним проектом ХХ століття у дусі панарабізму.

Створення мандатної системи на постосманському просторі. Після підписання Османською імперією Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918 р.) було ліквідовано турецьку адміністрацію на арабських територіях Східного Середземномор'я (Палестина, Месопотамія, Левант/Сирія) і Аравійського півострова (Хіджаз, Асір, Ємен). Верховна влада на окупованих арабських територіях перейшла до британського фельдмаршала Алленбі. Для створення нової цивільної влади колишні арабські території Османської імперії було поділено на кілька зон: Хіджаз під владою короля Хусейна; Східна Сирія і Зайорданія під управлінням еміра Фейсала, який діяв від імені свого батька Хусейна; Західна Сирія («синя зона») під тимчасовим управлінням Франції; решту території, включно з Палестиною («коричнева зона») під тимчасовим управлінням Великої Британії.

Після закінчення війни делегація Хіджазу брала участь у Паризькій мирній конференції (січень 1919 – січень 1920 рр.), що було визнанням участі цієї держави у війні на боці Антанти. Проте угоди Хусейна-Макмагона не було реалізовано. Приводом для відмови Великої Британії у реалізації цієї угоди стали суперечності, які виникли між королем Хусейном і його сином Фейсалом. Після захоплення Дамаску Фейсал створив там в кінці 1918 р. «національний уряд» і здійснив спробу очолити окрему арабську державу в Сирії.

Основною причиною відмови Великої Британії від реалізації угоди Хусейна-Макмагона були таємні угоди Сайкса–Піко (9–16 травня 1916 р.) між Британією і Францією про розподіл між ними арабських територій Османської імперії після перемоги у війні. Вони передбачали міжнародний режим управління для Палестини, передачу під контроль Великої Британії Месопотамії, двох палестинських портів (Акки і Хайфи) і територій на східному березі р. Йордан,

під контроль Франції – Леванту/Сирії і Кілікії в південно-східній Анатолії. У тексті Севрського договору з Османською імперією умови угоди Сайкса–Піко було дещо змінено на користь Великої Британії.

Одним з рішень Паризької мирної конференції було створення системи мандатів для територій, які входили до складу Османської імперії, та колоній Німеччини в Африці. Мандат передбачав право тимчасового управління цими територіями з боку держав-переможниць для підготовки їх до незалежності. За ст. 22 схваленого на конференції Статуту Ліги націй, народи територій, над якими Османська і Німецька імперія втрачали суверенітет, були не здатні до самостійного управління в складних умовах тогочасного світу. Тому від імені Ліги націй «опіка» над ними передавалась «передовим націям» як мандатаріям. Мандати було розділено на три класи: А, В і С, згідно з рівнем розвитку народів, які проживали на цих територіях. Мандати на колишні володіння Османської імперії належали до класу А, що мали статус, наближений до протекторату.

Розподіл мандатів на колишні володіння Османської імперії був затверджений Верховною радою Антанти на конференції у м. Сан-Ремо (квітень 1920 р.). Велика Британія одержала мандат на Месопотамію і усю Палестину (на західному і східному березі р. Йордан); Франція – на Левант/Сирію. Ці рішення були зафіксовані у Севрському мирному договорі з Османською імперією (серпень 1920 р.). Ліга націй, створена рішеннями Паризької мирної конференції, затвердила систему мандатів в липні 1922 р. Вона набрала чинності у серпні 1923 р.

Король Хіджазу Хусейн не визнав систему мандатів і не підписав Версальський мирний договір. Це призвело до погіршення відносин між Хіджазом і Великою Британією, яка у 1924 р. не підтримала Хусейна у війні з еміратом Неджд під владою Абдель-Азіза ібн Сауда (Ібн Сауда). Це врешті призвело до поразки Хусейна і об'єднання Неджду і Хіджазу в одну державу (Королівство Неджду і Хіджазу) під владою Ібн Сауда.

Левант під французьким мандатом. Після закінчення світової війни син Хусейна емір Фейсал взяв курс на створення в Леванті (сучасні Сирія і Ліван) окремої арабської держави під своєю владою, сформував у Дамаску уряд і провів вибори до Загального конгресу сирійців. Емір Фейсал і його прибічники виступили проти системи мандатів і статусу підмандатної території для Леванту. Вони ще могли погодитися на мандат Великої Британії або США (на певних умовах), але не Франції. Проте британці, згідно з угодами Сайкса–Піко, підтримали претензії Франції на цю територію.

Коли в жовтні 1919 р. у Леванті висадилися французькі війська під командуванням генерала Гуро, щоб замінити британські гарнізони, які залишилися на цих територіях з часу світової війни, Фейсал наказав чинити спротив. У березні 1920 р. його було проголошено королем Сирії. Проте наступного місяця конференція в Сан-Ремо прийняла рішення про надання Франції мандату на управління цією територією.

Збройний спротив встановленню французького мандату в Леванті тривав до липня 1920 р., коли Фейсала було заарештовано і вислано до Месопотамії (у серпні 1921 р. він був проголошений королем Іраку). Після цього розпочалися

масові арешти, військові суди, конфіскація майна прихильників сирійської державності. Така політика сприяла сильним антифранцузьким настроям місцевого населення, які виражалися у перманентних збройних виступах.

У 1921 р. сирійські емігранти створили в Женеві Сирійсько-палестинський конгрес, який вимагав ліквідації мандатів і проголошення незалежності Сирії. У 1922 р. в Сирії відбулося 35 антифранцузьких виступів, включаючи барикадні бої в Дамаску. У 1922–1923 рр. тривало велике повстання в області Джебель–Друз. До літа 1924 р. у Сирії загинули близько 9 тис. французьких військових.

Левант був порівняно розвинутою економічному відношенні арабською провінцією Османської імперії з домінуванням французького капіталу. Для неї було характерно існування в етнічно однорідному арабському середовищі близько 20 релігійних конфесій. Це були мусульмани-шиїти і мусульмани-суніти, представлені різними конфесіями (друзи, алавіти, інші), а також християни (мароніти, католики, православні, інші).

Особливістю Лівану, який був частиною Леванту/Сирії, була значна кількість християн-маронітів, прихильних до Франції, яка виступала захисником їхніх прав в Османській імперії. Так, за сприяння Франції в 1861 р. в Гірському Лівані було створено самоуправний санджак на чолі з християнським губернатором і виборною консульською радою за участю представників різних релігійних громад. Ісламське населення Лівану представляли суніти і шиїти – представники різних конфесій. Для Лівану з його складним гірським ландшафтом була характерна конфесійна і кланова обособленість громад, коли відданість главі клану ставилась набагато вище інших форм лояльності.

Перед Францією стояло завдання створити в Сирії лад, який би задовольнив різні релігійні конфесії. Спочатку Левант/Сирію було поділено на автономні округи – Ліван, Алавітів, Алеппо, Дамаск, Джебель-Друз, проте у грудні 1923 р. було створено унітарну державу Сирія. Автономний статус зберегли лише округа Іскандерун (колишній Александретський санджак Османської імперії) і округа Алавітів (Латанія).

На відміну від британців, які віддавали перевагу непрямому управлінню на підпорядкованих територіях (у колоніях, протекторатах, окупованих територіях), вихованню лояльної до себе місцевої еліти і поступовому залученню її представників до органів самоврядування, французи віддавали перевагу прямому управлінню. Підконтрольними територіями Сирії керував французький комісар, від якого значною мірою залежала політика, що реалізовувалась.

Повстання 1925–1927 рр. і його наслідки. Невдоволення політикою комісара генерала Саррайля спричинило в 1925 р. повстання шийтського населення Друзької округи Лівану, підтриманого християнами. За тиждень повсталі встановили контроль над значною територією.

У жовтні 1925 р. розпочалося повстання в Дамаску. Французький гарнізон закотився в міській цитаделі. Щоб втримати ситуацію під контролем, два дні місто обстрілювали з гармат, після чого застосували авіацію. Тисячі людей загинули. Після цього повстання охопило усю країну. Французький уряд направив до Сирії додаткові збройні сили – загалом понад 30 тис. осіб.

Ситуацію вдалося стабілізувати лише в 1927 р. після того як новий комісар

Жувенаіль вступив у переговори з виконкомом Сирійсько-палестинського конгресу, пообіцяв сформувати в Сирії національний уряд і провести вибори до Установчих зборів.

Повстання 1925–1927 рр. зазнало поразки не лише через військово-технічну перевагу французьких військ і компромісну позицію комісара Жувенаїля, але й через релігійну роздробленість населення і зацікавленість частини арабських ділових кіл у співробітництві з Францією. Заходи щодо налагодження такого співробітництва активізувалися у 1926 р. Розвиток місцевої промисловості й торгівлі отримали більшу підтримку з боку Франції.

Повстання 1925–1927 рр. примусило французьку владу шукати більш гнучких форм управління Сирією. Найбільш важливими були рішення про відокремлення Лівану від Сирії (1926 р.) та створення національних урядів Сирії і Лівану (1926 р.).

До Лівану увійшли «Ліванська гора» (територія, яка в Оманській імперії мала автономію) й території на північ і південь від неї. У травні 1926 р. було схвалено Конституцію, яку розробили з урахування складної конфесійної структури ліванського суспільства. Згідно з нею, з доповненнями 1927 р. і 1929 р., у Лівані було створено парламентську республіку під контролем Франції.

У Сирії в 1928 р. було скликано Установчі збори для вироблення проекту Конституції. У тому ж році утворилася партія Національний блок на чолі з Ібрагімом Ханану, основною метою якої було проголошено здобуття Сирією незалежності. Розроблений Установчими зборами проект Конституції передбачав надання Сирії незалежності, але його не було схвалено. За Конституцією 1930 р. Сирія ставала парламентською республікою під контролем Франції.

Отже, згідно з Конституціями Лівану і Сирії, вони ставали республіками. Проте вони не отримали незалежності, а залишилися під французьким мандатом. Конституції лише закріпили в них французький вплив.

Сирія і Ліван у 1930-ті – 1940-ві рр. Антифранцузькі виступи в Сирії й Лівані знову активізувалися в умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр. Місцеве населення бойкотувало французькі концесії. Відбувалися страйки робітників і демонстрації протесту, що супроводжувалися сутичками з поліцією. У цих умовах ліванський (у 1932 р.) і сирійський (у 1933 р.) парламенти було розпущено.

У цей час в Сирії й Лівані виникли організації, значний вплив на які мали ідеологія й організаційні принципи фашизму і нацизму.

У 1932 р. православний політик Антуан Сааде створив Сирійську націонал-соціалістичну партію (СНСП). Її основною метою було проголошено створення «Великої Сирії» в складі Сирії, Лівану, Іраку, Палестини, Трансйорданії, Кувейту.

У 1936 р. виникла воєнізована молодіжна організація маронітської громади Бейруту – «Аль-Катаїб» (Ліванські фаланги) на чолі з Пьером Жмайелем. Вона виступала за співробітництво з Францією, збереження провідної ролі маронітів у Лівані, встановлення диктатури. Назву вона запозичила у Іспанської фаланги генерала Франко; за структурою була подібною до фашистської партії в Італії. У 1943 р. було створено партію «Аль-Катаїб».

Ці політичні сили зберегли суспільний вплив після здобуття Сирією і Ліваном незалежності.

У 1936 р. в Сирії відбувся загальний національний страйк, який тривав 36 днів. Він припинився лише після того, як французький уряд Народного фронту погодився на відновлення парламенту, амністію політичних в'язнів, формування уряду з членів провідної сирійської партії Національний блок, повернення до складу Сирії областей Джебель-Друз і Латанія. Найважливішою була обіцянка французького уряду скасувати мандат і надати Сирії незалежність через три роки.

Це положення було зафіксовано в Договорі про дружбу і допомогу, підписаному французьким і сирійським урядами у вересні 1936 р. За Францією мало зберегтися право на утримання в Сирії військ і військових баз, на захист релігійних і національних меншин. Сирійський уряд мав узгоджувати з Францією свою зовнішню політику. Гарантувалося збереження економічних позицій Франції в Сирії. Аналогічний договір в листопаді 1936 р. було підписано між Францією і Ліваном. Хоч такі домовленості значно обмежували суверенітет Сирії й Лівану, вони були значним кроком до розширення їхнього самоуправління. Проте після падіння уряду Народного фронту ці угоди не були ратифіковані французьким парламентом.

У липні 1939 р. Франція повернула Туреччині округу Іскандерун (Александретський санджак) на північному заході Сирії зі значним турецьким населенням. Це знову спричинило ускладнення у французько-сирійських відносинах.

З початком Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) Франція придушила всі прояви протесту в Сирії й Лівані, відправила національні уряди у відставку, розпустила парламенти і скасувала конституції. Натомість було сформовано Раду директорів з п'яти осіб, повністю підпорядковану французькому комісару.

Сирія і Ліван у 1940–1946 рр. Після капітуляції Франції в червні 1940 р. і формування уряду Філіпа Петена у м. Віші, крім підпорядкованих йому військ, на територіях Сирії і Лівану було розміщено німецько-італійську військово-технічну комісію на чолі з німецьким верховним комісаром Денцем. Вона організувала вивезення з цих територій сировини і продовольства для військових потреб Німеччини й Італії.

Після придушення військами політичних виступів у лютому 1941 р., уряд Віші погодився на відновлення з квітня 1941 р. національних урядів Сирії і Лівану та надання їм широких повноважень в сфері економіки. Між іншим, ці заходи були спрямовані на те, щоб зменшити вплив на місцеве населення пропаганди з боку німців і представників руху Вільна Франція, очолюваного Шарлем де Голлем.

8 червня 1941 р. британські війська разом з французькими частинами Вільної Франції розпочали військову операцію зі звільнення Сирії і Лівану. Після її успішного завершення генерал Катру від імені Французького комітету національного визволення заявив про відмову метрополії від мандату на Сирію і Ліван. Між іншим, це пов'язувалося зі стурбованістю Франції посилення в Сирії і Лівані впливу Великої Британії, під контроль якої перейшли комунікації і засоби зв'язку, постачання і зовнішня торгівля цих республік.

27 вересня 1941 р. генерал Катру проголосив незалежність Сирії, 26 листопада 1941 р. – Лівану, обмежену, проте, умовами військового часу. Незалежність мали закріпити договори цих держав з Францією.

Після проголошення незалежності суспільно-політичне життя в Сирії і Лівані суттєво активізувалось. Виникли нові політичні партії і рухи, включаючи Арабський рух відновлення, який поєднував ідеології націоналізму, панарабізму і соціалізму (1943 р.). Його засновниками були дамаські вчителі Мішель Афляк і Салах ад-Дін Бітар. На основі цього руху у 1947 р. утворилася Партія арабського соціалістичного відродження (БААС). Вона обстоювала загальноарабську єдність і соціалістичні ідеї, виступала за звільнення арабів від іноземної влади і створення єдиної арабської держави.

У 1943 р. у Сирії й Лівані відбулися парламентські вибори. На них перемогли партії, які виступали за незалежність. Хоча Французький комітет національного визволення розраховував зберегти привілейоване становище Франції у Сирії і Лівані (як це вдалося зробити Великій Британії в Іраку і Єгипті), у листопаді 1943 р. ліванський парламент ухвалив постанову про зміни до Конституції й вилучення з неї відповідних статей.

Напередодні, влітку 1943 р. лідери маронітської, шийтської й сунітської громад Лівану досягли угоди про розподіл влади в державі (Національний пакт). На її основі у листопаді й грудні 1943 р. до Конституції Лівану були внесені зміни, які визначили конфесійний державний устрій цієї країни. Згідно з Національним пактом, президентом Лівану мав бути представник маронітської громади, прем'єр-міністром – сунітської, головою парламенту – шийтської. Розподілялося представництво християн і мусульман у парламенті у співвідношенні п'ять депутатів-мусульман на кожні шість депутатів-християн. Ці розрахунки спирались на дані перепису 1932 р., коли серед населення Лівану було 30% маронітів, 22% сунітів, 18% шийтів, 10% православних, 6% друзів, 6% греко-католиків, 8% представників інших конфесій. Конфесійний принцип закріплював переваги у структурі державної влади християн-маронітів, проте з часом у зв'язку з демографічними процесами (передусім більшою народжуваністю серед шийтів) конфесійна структура населення змінилася, що стало однією з причин затяжної війни в Лівані 1975–1990 рр.

Дату прийняття поправок до Конституції, за якими з неї було вилучено статті, що закріплювали привілейоване становище Франції, у Лівані вважають Днем проголошення незалежності. Проте в тогочасних умовах це рішення мало лише символічне значення. Французька адміністрація відповіла репресіями, запровадила в Лівані надзвичайний стан, заарештувала уряд, розпустила парламент. Після цього в Бейруті й інших ліванських містах розпочалося антифранцузьке повстання.

У ситуацію втрутилися Велика Британія і США, які звернулися до Французького комітету національного визволення з вимогою скасувати ці заходи. З метою уникнути ескалації конфлікту, Комітет відкликав французького представника в Лівані, звільнив з-під варти міністрів, відновив роботу парламенту. 22 грудня 1943 р. між генералом Катру і урядами Сирії та Лівану було підписано угоду про поступову передачу їм всієї влади з 1 січня 1944 р.

Однією з причин поступливості Франції було посилення активності Великої Британії в питанні повоєнного урегулювання на Близькому Сході. Так, вона підтримувала ідеї еміра Трансйорданії Абдалли про створення «Великої Сирії» й ідеї «Благодатного (Родючого) півмісяця» прем'єр-міністра Іраку Нурі Саїда. Обидва передбачали передачу Сирії під контроль Хашимітів, тобто у сферу британського впливу, хоч ці ідеї не набули популярності в Сирії і Лівані.

На завершальному етапі світової війни уряди Сирії і Лівану розвинули дипломатичну активність з метою отримати міжнародну підтримку незалежності. У липні–серпні 1944 р. вони встановили дипломатичні відносини з СРСР, у лютому 1945 р. – оголосили війну Німеччині і Японії, що дозволило їм в квітні 1945 р. стати співзасновниками Організації об'єднаних націй (ООН).

У березні 1945 р. дві держави стали співзасновниками Ліги арабських держав (ЛАД), яка базувалась на ідеології панарабізму. Пакт ЛАД передбачав тісне співробітництво між усіма арабськими державами з метою спільного захисту їхніх інтересів і суверенітету.

Лігу арабських держав було створено за підтримки Великої Британії. Поштовхом для цього були декларації британського міністра закордонних справ Ентоні Ідена у травні 1941 р. і лютому 1943 р. про підтримку Британією прагнень арабських народів досягти більшого рівня єдності (на етнічній, а не релігійній основі). Британська позиція значною мірою пояснювалась стратегічними й економічними інтересами на Близькому Сході, реалізувати які було значно легше, якби між арабськими країнами існувала єдність, і вони були впевнені в дружній позиції Британії.

Основним завданням урядів Сирії і Лівану було виведення з їхніх територій французьких військ. На початку 1945 р. розпочалися переговори з цього питання з уповноваженим представником Франції, але вони завершилися безрезультатно. Франція пов'язувала виведення військ з підписанням вигідних для неї військових, дипломатичних, фінансових та інших конвенцій. У березні 1945 р. переговори припинилися, а в травні до Сирії і Лівану прибув новий контингент французьких військ для подальшої участі у війні проти Японії. Це спричинило масові демонстрації протесту в Бейруті, які переросли у сутички між ліванцями і французькими військами з численними жертвами. У Дамаску і по всій Сирії з 29 травня розгорнулися бої між французькими військами й озброєними сирійцями.

На підтримку Сирії і Лівану виступила Ліга арабських країн, уряди Великої Британії, США, СРСР. Усі вони прагнули посилити свої позиції в регіоні, скориставшись послабленням впливу Франції. 31 травня британський прем'єр-міністр В. Черчилль звернувся до Ш. де Голля з вимогою повернути французьких солдат у казарми, щоб уникнути збройних сутичок, і передати Британії військове командування в Сирії й Лівані. Того ж дня бої припинилися, розпочалося виведення французьких військ. Британія під приводом «припинення подальшого кровопролиття» ввела в Сирію і Ліван свої війська. Це не могло не турбувати французький уряд, який вважав, що Британія намагалася витіснити Францію з Близького Сходу.

Після формування в Лондоні лейбористського кабінету К. Етлі у грудні 1945 р. Велика Британія і Франція уклали угоду про спільну окупацію Сирії й

Лівану. У ній зазначалося, що французькі й британські війська будуть виведені з регіону після встановлення надійних гарантій безпеки, тож терміни евакуації військ не було визначено.

У лютому 1946 р. уряди Сирії і Лівану звернулись до Ради Безпеки ООН з проханням про негайне виведення іноземних військ з їхніх територій. Його підтримали СРСР, Польща, Єгипет і Мексика (тоді СРСР уперше використав право вето проти резолюції, запропонованої США). Незважаючи на те, що Рада Безпеки не ухвалила конкретного рішення, сам факт порушення цього питання змусив Велику Британію і Францію вивести свої війська з Сирії й Лівану. Таке рішення значною мірою пояснювалося прагненням французького і британського урядів уникнути посилення впливу СРСР і США на Близькому Сході під гаслами боротьби з колоніалізмом.

Отже, Сирія і Ліван здобули незалежність від Франції у результаті тривалої боротьби, яка часто набувала запеклих форм. Виведення іноземних військ з Сирії було завершено 17 квітня 1946 р. (цей день у Сирії святкують як День незалежності), з Лівану – 31 грудня 1946 р. Датою проголошення незалежності Лівану вважається 22 листопада 1943 р., коли з Конституції Лівану було вилучено статті стосовно привілейованого становища Франції.

Месопотамія/Ірак під британським мандатом. Месопотамія мала для Великої Британії важливе стратегічне значення з огляду на її географічне розташування між Східним Середземномор'ям, Перською затокою й Індійським океаном. Значними були й торговельно-економічні інтереси Британії у цьому регіоні, включаючи поклади нафти, відкриті німецькими геологами в районі Мосулу на початку ХХ ст. До світової війни Османська імперія надала концесію на розвідку й видобуток нафти британській компанії «Теркіш петролеум». У листопаді 1918 р. британські війська зайняли Мосульський вілайет, що було порушенням умов Мудроського перемир'я з Османською імперією.

Під час світової війни в Месопотамії було створено окремий (Месопотамський) фронт, а після її закінчення влада перейшла до головнокомандувача британськими військами і британської адміністрації.

У червні 1919 р. місцеві націоналісти, представлені переважно військовими, вперше заявили про себе, коли звернулися до Лондона з меморандумом про створення національного уряду. На той час у Месопотамії існували дві основні організації, які виражали інтереси заможних верств арабського населення – «Харас аль-істікляль» («Страж незалежності») і «Аль-Ахд аль-іракій» («Іракський завіт»). Їхні погляди на майбутній державний устрій і співробітництво з Великою Британією відрізнялися.

Члени товариства «Харас» виступали за створення незалежної держави. Спочатку вони покладалася на переговори з британцями, проте невдовзі прийшли до думки про їхню безперспективність. Після цього вони перейшли на антибританські позиції і підтримували методи збройної боротьби під гаслом «Свобода не дарується, вона завойовується».

Інша організація – «Аль-Ахд» – виступала за встановлення в Іраку монархії під британським протекторатом. Одним з її лідерів був Нурі Саїд, офіцер османської армії, учасник Хіджаського повстання 1916–1918 р., начальник штабу

армії повсталих бедуїнів. Цю організацію підтримував емір Фейсал.

У липні 1920 р. в Месопотамії розпочалося велике повстання, спричинене рішенням конференції в Сан-Ремо (квітень 1920 р.) про встановлення британського мандату. Воно охопило майже всю країну і тривало кілька місяців, до листопада. У ньому взяли участь близько 130 тис. осіб. На чолі повсталих були члени товариства «Харас», шейхи племен, шиїтське духовенство. Уперше суніти і шиїти діяли спільно. Під контролем британців залишилися лише великі міста Багдад, Басра, Мосул, але й тут було неспокойно. Повсталі вимагали скасування рішення про встановлення британського мандату; скликання Установчих зборів, передачу корони еміру Фейсалу або Абдаллі з роду Хашимітів. Постанова 1920 р. мало антибританський характер і увійшло в іракську історіографію як «безсмертна національна революція».

Британці придушили повстання в листопаді 1920 р. Паралельно британська адміністрація вступила в переговори з представниками «Аль-Ахд», у результаті яких в жовтні 1920 р. сформувала Тимчасовий національний уряд (Державну раду) на чолі з Абд ар-Рахманом аль-Гайлані, представником впливового клану Гайлані. При кожному міністрі в ньому був англійський радник, який фактично керував відповідним відомством.

Тимчасовий уряд підтримав дії британської адміністрації по умиротворенню країни. На початку 1921 р. було оголошено загальну амністію учасникам повстання 1920 року, розпочалось формування національної армії Іраку. Вона формувалась переважно з християн-ассирійців і виконувала завдання підтримки внутрішньої стабільності.

Важливі рішення стосовно британських підмандатних й інших залежних територій були схвалені на Каїрській конференції у березні 1921 р. Британію на ній представляв міністр колоній В. Черчілль. Так, на цій конференції було схвалено рішення про створення арабських конституційних монархій Ірак (у Месопотамії) і Трансйорданія (у східній частині Палестини) на чолі з емірами Фейсалом і Абдаллою з династії Хашимітів; встановлення договірних відносин між ними і Великою Британією; надання їм допомоги британськими цивільними і військовими радниками в період переходу до незалежності. Також розглядалося питання про підписання угоди з Єгиптом і про систему управління в Палестині. Після конференції відбувся візит В. Черчілля в Єрусалим.

Британський уряд підтримав пропозицію В. Черчілля про заміну сухопутної армії на Близькому Сході на військово-повітряні сили. Унаслідок її реалізації щорічні витрати Британії на утримання збройних сил на Близькому Сході було суттєво зменшено – з 40 до 5 млн. ф. ст.

Згідно з рішеннями Каїрської конференції, в Месопотамії було створено Королівство Ірак (араб. «земля між берегів») на чолі з представником династії Хашимітів. У липні 1921 р. королем Іраку став Фейсал (1921–1933 рр.), син короля Хіджазу Хусейна, керівник арабського повстання 1916–1918 рр. Він вступив на престол за підтримки британців і вузького кола представників місцевої знаті. Це не призвело до заспокоєння країни, протести проти мандату продовжилися.

У жовтні 1922 р. було підписано британсько-іракський договір, у якому визначалися відносини між ними. Слово «мандат» у ньому не вживалося, проте договір повторив його умови: закріпив збереження британського контролю над усіма сферами державного управління, внутрішньою і зовнішньою політикою, обороною Іраку, передбачав розміщення британських військових (авіаційних) баз на його території, збереження провідних позицій Британії в його економіці. Масштабні протести проти підписання цього договору примусили голову Тимчасового уряду аль-Гайлані піти у відставку.

У 1924 р. Установчі збори Іраку схвалили Конституцію, після чого Ірак став конституційною монархією (подібно до Великої Британії). За Конституцією законодавча влада належала королю і парламенту, король міг розпускати парламент і відправляти у відставку кабінет міністрів. Це стало звичною практикою: до 1945 р. в Іраку змінилося 39 кабінетів, жоден парламент не працював повний термін.

Крім цього Установчі збори ратифікували британсько-іракський договір, але мінімальною кількістю голосів і усього на чотири роки (замість передбаченого терміну 20 років). Передбачалося, що договір автоматично втрачав силу в разі, якщо окупований британськими військами Мосул не буде приєднано до Іраку. Права на цю територію з родючими землями і багатими покладами нафти, населену переважно курдами, арабами-мусульманами і ассирійцями-несторіанами заявляла Туреччина.

Велика Британія винесла питання Мосулу на обговорення Ліги націй і в 1925 р. домоглася його вирішення на користь Іраку. Приєднання Мосулу викликало піднесення серед іракської еліти. У січні 1926 р. британсько-іракський договір було продовжено на 20 років.

У 1925 р. було створено міжнародну нафтову компанію «Ірак петролеум», у якій британська частка складала 47,4% акцій, французька і американська – по 23,75%; представник Іраку отримав 5% акцій.

За Мосульською угодою 1926 р. британська частка в компанії збільшилася до 52,5% (контрольний пакет акцій), французька і американська зменшилися до 21,25%, 5% залишилося за представником Іраку. Найбагатші нафтові родовища Кіркуку в Мосулі тоді ще не було відкрито.

У 1929 р. британський уряд заявив про готовність припинити дію мандату на управління Іраком. У наступному 1930 році Британія й Ірак підписали новий договір. Він передбачав: автоматичне припинення дії британського мандату після прийняття Іраку до Ліги націй, чому Лондон мав сприяти; скасування режиму капітуляцій; збереження тісних зв'язків між двома державами, які ставали союзниками. Британія могла використовувати територію Іраку під час війни, вводити свої війська у разі загрози війни, користуватися необхідними засобами для пересування військ. На території Іраку залишалися дві британські військово-повітряні бази, в іракській армії могли служити лише британські радники і технічний персонал тощо.

Підписання цього договору отримало неоднозначну оцінку серед іракської еліти. Депутати-члени парламентської опозиції заснували партію «Іха» (Партія національного братерства), одним з лідерів якої став Рашид Алі аль-Гайлані. Її

основою вимогою був перегляд договору 1930 року, адже незалежність країни за таких умов вони вважали умовною.

Становлення державності Іраку після здобуття незалежності. У січні 1932 р. Ірак прийняли до Ліги націй за умови гарантій прав національних меншин, дотримання норм правосуддя і принципів міжнародного права. Після цього британський мандат втратив чинність. Ірак став незалежною державою. Проте сильні британські впливи у ньому збереглись. Основною вимогою патріотичних сил Іраку на наступні роки (до 1958 р.) була ліквідація британського впливу і перегляд умов союзного договору.

Становлення державності Іраку після здобуття незалежності суттєво ускладнювали неоднорідний етнічний і конфесійний склад населення, різний рівень соціально-економічного розвитку різних регіонів, численні суперечності на етнічному (між арабами, курдами, асирійцями, туркменами, вірменами, євреями) і релігійному (між мусульманами і християнами, шіїтами і сунітами, їхніми різними конфесіями) ґрунті, а також між різними кланами.

Привілейованою частиною суспільства були араби-суніти. Їм належала влада в центрі й на місцях. Особливе місце серед них посідали учасники Хіджазького повстання, які потрапили в Месопотамію разом з еміром Фейсалом. Серед них був Нурі Саїд, який не мав знатного походження, але здобув вплив завдяки військовій освіті та особистим якостям. Він завжди залишався прибічником співробітництва з Великою Британією, ніколи не виступав з критикою її політики. З 1922 р. по 1930 р. він п'ять раз був міністром оборони Іраку, а в 1930 р. вперше став прем'єр-міністром.

Хоч більшість населення Іраку (близько 60%) складали араби-шіїти, вони залишалися найбільш відсталою в соціально-економічному відношенні частиною населення. Серед глав місцевих адміністрацій були лише два шіїти – у священних для шіїтів містах Кербела і Неджеф. Протести шіїтів мали переважно анти-сунітський характер.

Однією з серйозних внутрішніх проблем Іраку був спротив курдів політиці іракських властей, про що свідчили великі курдські повстання 1930–1932, 1935–1936 і 1943–1945 рр.

У 1933 р. після смерті короля Фейсала I на трон вступив його син король Газі I (1933–1939 рр.). У перші роки його правління іракська еліта мала запропонувати програму розвитку держави і подолання її відсталості, порівняно із сусідами (Туреччиною й Іраном). Проте це не було зроблено. Правляча еліта Іраку була зайнята переважно боротьбою за владу. Внутрішня ситуація залишалась нестабільною. За два з половиною роки (з 1932 р.) змінилося вісім урядів, тричі проводили вибори до парламенту. Жодної соціально-економічної програми не було запропоновано.

В Іраку не було створено жодного сучасного промислового підприємства. Розвивалась лише нафтова галузь, яка перебувала в іноземній власності. Ірак залишався відсталою аграрною країною з традиційними формами господарювання і монопольним володінням землею великими землевласниками. Основну масу населення складали фелахи, селяни-орендарі, які були змушені віддавати землевласнику до 75–80% врожаю, чи наймані працівники. Часто

селяни не мали елементарних прав і мінімальних засобів для життя (щорічний прибуток селянина складав у середньому близько 5 динарів, тобто 5 ф. ст.). Наслідком цього були злидні, хвороби, висока дитяча смертність, коротка тривалість життя. Особливо тяжким було становище селян під час світової економічної кризи 1929–1933 рр. У 1935–1936 рр. відбулося велике селянське повстання. Його ініціювали великі землевласники-шиїти, які домагалися для себе більших політичних прав.

У березні 1933 р. уряд сформувала опозиційна партія «Іха» на чолі з Рашидом Алі аль-Гайлані, але це не призвело до здійснення необхідних країні реформ. Розрядити напруження в суспільстві уряд вирішив шляхом спрямування соціального невдоволення в русло етнічної і релігійної ворожнечі. Жертвою цієї політики стали ассирійці (халдеї)-несторіани. На початку 1920-х рр. британці сформували з них елітний корпус «ліва», який охороняв установи і нафтопромисли, придушував повстання, боровся з бандитизмом. Сім'ям членів «ліва» було виділено землі на півночі країни, конфісковані у арабів і курдів за антибританські виступи.

Напруження у відносинах між арабами і ассирійцями досягло піку, коли влітку 1933 р. з'явилися чутки про плани ассирійців створити в Мосулі власну державу. Проти них розпочалася безпрецедентна кампанія, під час якої іракські війська і поліція здійснювали масові вбивства ассирійців (за різними даними, загинули від 6 до 30 тис. осіб). Тисячі ассирійців втекли у Сирію, звідки перебрались до США. «Ассирійська справа» спричинила відставку уряду Рашида Алі аль-Гайлані. (У 1941 р. корпус «ліва» допоміг британцям придушити очолюваний Рашидом Алі аль-Гайлані пронимецький переворот).

У березні 1935 р. до влади в Іраку знову повернулася партія «Іха». Сформований нею уряд Ясіна аль-Хашими виражав інтереси вузького кола еліти. Уряд видав понад 100 законів, реалізація яких могла розпочати реформування суспільства й економіки, проте жоден не було впроваджено в життя через жорстку протидію великих землевласників і корумпованої бюрократії. Це стало приводом для репресій уряду проти опозиції. Усі політичні партії, включаючи партію «Іха», було заборонено.

29 жовтня 1936 р. в Іраку відбувся державний переворот, який здійснила опозиційна група «Аль-Ахалі» («Народ»). Вона сформувала уряд на чолі з етнічним турком Хікметом Сулейманом. Програма уряду передбачала здійснення соціально-економічних реформ, але не була підтримана парламентом, який складався з представників традиційних кланів. Лідери нового уряду, які не були етнічними арабами й не належали до іракської еліти, були змушені вдаватися до популізму. Вони робили ліберальні заяви, загравали з інтелігенцією; позиціонували себе антибританською силою, але на практиці застосовували традиційні методи підкупу і насилля. Уряд спирався лише на підтримку армії й нечисленної групи «аль-Ахлілі». Його називали «урядом Народного фронту без самого Народного фронту». Влітку 1937 р. начальника генерального штабу курда Бакра Сідкі було вбито, а уряд Сулеймана був змушений піти у відставку.

Після цього до влади повернулися пробританські сили. У липні 1937 р. Ірак підписав угоду з Туреччиною, Іраном і Афганістаном про ненапад і співпрацю

(Саадабадський пакт). Досягнута за сприяння Великої Британії, вона означала примирення між шіїтським Іраном і сунітськими державами (Ірак, Туреччина, Афганістан).

У грудні 1938 р. уряд Іраку очолив Нурі Саїд. Одним з головних противників його пробританського зовнішньополітичного курсу був король Газі, який загинув у автокатастрофі в квітні 1939 р. На трон вступив його чотирирічний син Фейсал II (1939–1958 рр.), регентом при якому був Абдул Ілах, двоюрідний брат короля Газі, тісно пов'язаний з Нурі Саїдом.

Іраксько-британські відносини під час і після Другої світової війни. 2 вересня 1939 р. уряд Нурі Саїда розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною без оголошення війни. 12 вересня в країні було запроваджено надзвичайний стан. Посилено англійські військові гарнізони на іракських базах. Економіку Іраку поставлено під контроль британського Близькосхідного центру постачання зі штаб-квартирою в Каїрі.

В умовах війни в Іраку розвинулася потужна пронимецька пропаганда. Серед частини населення, особливо в середовищі військових, існували сильні пронимецькі настрої. Їх поділяли генерали, які перебували на усіх ключових армійських посадах. Антибританську опозицію серед цивільних очолював Рашид Алі аль-Гайлані. За таємної підтримки Німеччини й Італії генерали домовились з ним про спільний виступ з метою захоплення влади.

1 квітня 1941 р. в Іраку відбувся державний переворот. Регент Абдул Ілах і прем'єр-міністр Нурі Саїд були змушені тікати до Трансйорданії. У Багдаді було створено Комітет національної оборони на чолі з Рашидом Алі аль-Гайлані, який заявив про нейтралітет Іраку у війні та водночас про наміри дотримуватись усіх міжнародних договорів, у тому числі британсько-іракського 1930 р. Нова влада не перешкодила висадці британських військ у Басрі 17 квітня 1941 р., однак 1 травня виступила проти нового поповнення британських військ і атакувала британські аеродроми поблизу Багдада.

2 травня Британія розпочала військову операцію проти заколотників. Вона була стрімкою, тож німці не змогли надати іракцям очікуваної підтримки. 1 червня 1941 р. британські війська вступили в Багдад. До 18 червня вони встановили контроль над усіма великими містами і комунікаціями. На території Іраку розмістили 100-тисячну британську армію. Уряд знову очолив Нурі Саїд. Хоч британський уряд заявив про повагу до незалежності Іраку, але британські війська було виведено з Іраку лише після війни.

У січні 1943 р. Ірак оголосив війну Німеччині й Італії. Економічні ресурси Іраку використовували для постачання британсько-американських військ на Близькому Сході. Через його територію відбувалося постачання продовольства і зброї до СРСР. Необхідність постачання військ антигітлерівської коаліції призвела до будівництва в Іраку деяких підприємств: ремонтних майстерень, цементних і цукрових заводів, підприємств легкої промисловості.

У 1943–1945 рр. в Іраку відбулося велике повстання курдського племені барзан (клан Барзані). Уряд був змушений піти з ними на переговори і погодитись надати курдам автономію. Проте у серпні 1945 р. повстання було придушено з використанням військ і авіації. 10 тис. курдів були змушені перебраться до

Іранського Курдистану. Пізніше 2 тис. осіб разом з Мустафою Барзані переїхали до СРСР.

У 1943 р. прем'єр-міністр Нурі Саїд висунув ідею «Благодатного (Родючого) півмісяця» у складі Сирії, Лівану, Палестини й Іраку – об'єднання усіх арабських територій колишньої Османської імперії під владою Хашимітів. Цю ідею підтримали Велика Британія і Трансйорданія, але не Сирія, Ліван і Франція.

У 1945 р. Ірак став співзасновником Ліги арабських держав і співзасновником ООН.

Після закінчення світової війни в Іраку посилювалась боротьба між різними політичними силами. Одним з важливих завдань було обмеження британського впливу. У січні 1948 р. Велика Британія й Ірак підписали новий двосторонній договір, з якого було вилучено тези про обмеження суверенітету Іраку. Водночас Британія зберігала в цій державі певні переваги.

До 1958 р. уряд Іраку дотримувався пробританської орієнтації. У 1955 р. в умовах «холодної війни» Ірак став членом Багдадського пакту, ініційованого Лондоном багатостороннього договору в сфері безпеки за участю Великої Британії, Іраку, Туреччини, Ірану й Пакистану. Його штаб-квартира була розташована у Багдаді.

Палестина під мандатом Великої Британії. Після Першої світової війни і розпаду Османської імперії, крім Месопотамії, під управління Великої Британії на правах мандату потрапила також Палестина. Її територія на захід і схід від р. Йордан суттєво відрізнялась.

Зайорданія, Трансйорданія, Йорданія. Територія на східному березі р. Йордан (Зайорданія) була малозаселеною і найбільш відсталою у «великій Сирії». На територію Зайорданія претендували як король Хіджазу Хусейн, так і його син Фейсал, який в кінці світової війни створив сирійський національний уряд в Дамаску. Найбільшу цінність на цій території мала округа Маан-Акаба з бухтою в Акабській затоці й виходом у Червоне море.

У суперечках між Хусейном і Фейсалом британці підтримали претензії Фейсала, унаслідок чого округа Маан-Акаба була відокремлена від Хіджазу. Після того як французи вислали Фейсала з Сирії, Зайорданія зайняли війська на чолі з еміром Абдаллою, іншим сином короля Хусейна. У листопаді 1920 р. вони зайняли Маан, в березні 1921 р. – Амман.

Міністр колоній Великої Британії В. Черчилль під час зустрічі з Абдаллою в Каїрі в березні 1921 р. дав йому зрозуміти, що ні Сирія, ні західна Палестина не будуть під владою Хашимітів, але в Аммані він міг стати повноправним правителем. На Каїрській конференції було досягнуто компромісне рішення про створення емірату Трансйорданія у східній частині Палестини, на східному березі р. Йордан.

Емірат Трансйорданія під владою еміра Абдалли був створений у 1922 р. Велика Британія мала підготувати його до незалежності, так само як інші підмандатні території. У Лондоні Трансйорданію розглядали як буфер між Західною Палестиною і еміратом Неджд у Центральній Аравії, який проводив експансіоністську політику, а також як потенційного партнера Великої Британії на Близькому Сході. Бідна на природні ресурси держава з невеликим переважно

кочовим населенням (близько 200–300 тис. осіб) була змушена повністю покладатися на британську фінансову, технічну й продовольчу допомогу. На території Трансйорданії було створено британську військово-авіаційну базу.

За сприяння Великої Британії у Трансйорданії було створено держапарат, транспортну інфраструктуру, збройні сили. У 1926–1935 рр. було прокладено 1200 км доріг, у 1938–1941 рр. побудовано стратегічну автомагістраль Багдад–Хайфа. У 1931–1934 рр. компанія «Ірак петролеум» побудувала через територію емірату нафтопровід. Британський офіцер Джон Глабб (Глабб-паша) створив «патрулі пустелі» за участю бедуїнів для охорони кордонів, урегулювання конфліктів між племенами і захисту нафтопроводу. На їх основі були створені збройні сили Трансйорданії – Арабський легіон під його командуванням.

Емір Абдалла був найбільш лояльним до Британії арабським правителем цього періоду. У лютому 1928 р. Велика Британія і Трансйорданія підписали угоду, яка передбачала встановлення в Трансйорданії конституційного ладу. У квітні 1928 р. у Трансйорданії було схвалено першу Конституцію, вона стала конституційною монархією. У 1930 р. вона уклала з Великою Британією нову угоду, але значні обмеження її суверенітету збереглися.

У роки Другої світової війни Трансйорданія була стратегічною базою Британської імперії на Близькому Сході. Британські субсидії емірату зросли в 5 раз, чисельність збройних сил, що формувалися на його території – в 12 раз. Унаслідок постійних тренувань під керівництвом британських офіцерів і постачання британського озброєння Арабський легіон став боєздатною армією. Його використовували для придушення антибританського заколоту в Іраку, для військових дій в Сирії, для охорони комунікацій в Єгипті, західній Палестині, Ірані. До кінця війни чисельність легіону складала 16 тис. осіб.

Обсяги зовнішньої торгівлі Трансйорданії в роки війни суттєво зросли, більшого розвитку набуло підприємництво. Однак національні підприємницькі кола залишались слабкими. В еміраті продовжували домінувати традиційні родоплемінні зв'язки.

У 1941–1943 рр. британці відродили ініціативу створення «великої Сирії» – об'єднання під егідою Абдалли усіх країн «Біляд аш-Шам» (Сирії, Лівану і Палестини), яка обговорювалася в 1920-ті роки.

22 травня 1941 р., коли іракське повстання загрожувало становищу Британії на Близькому Сході, міністр закордонних справ Е. Іден виступив у Палаті громад із заявою про необхідність підтримки прагнення арабських народів досягти більшого рівня єдності. У виступі 24 лютого 1943 р. він знову повернувся до цієї теми і наголосив, що ініціатива об'єднання має належати арабським державам. Така позиція пояснювалася стратегічними і економічними інтересами Британії на Близькому Сході, реалізації яких сприяло б досягнення арабської єдності за британської підтримки.

Цю ініціативу підтримали як в Трансйорданії, так і в Іраку, де правили представники династії Хашимітів. У Багдаді запропонували розширити «велику Сирію» за рахунок Іраку («Благодатний півмісяць»). Однак серед арабів Сирії і Лівану ця ініціатива підтримки не здобула.

За договором «Про дружбу і союз» між Великою Британією і

Трансйорданією від 22 березня 1946 р. британський мандат було скасовано, емірат став незалежною державою. Після цього Законодавча рада перейменувала Трансйорданію в Хашимітське Королівство Йорданія. Емір Абдалла став королем. ООН скасувала британський мандат на Йорданію 25 травня 1946 р. Її офіційно визнали незалежною державою.

Після цього тісні відносини між Йорданією і Великою Британією збереглись, так само як британські бази на її території, радники і експерти. Дві держави залишалися союзниками. За двостороннім договором 1948 р. було створено «Бюро спільної британсько-йорданської оборони».

Йорданія брала участь у першій арабсько-ізраїльській війні 1948–1949 рр. Її війська виявились найбільш боєздатними, що дозволило їм окупувати Західний берег р. Йордан і східну частину Єрусалиму. Після війни, незважаючи на заперечення Ліги арабських держав, у грудні 1949 р. король Абдалла приєднав ці території до Йорданії. Було проголошено створення арабської держави в Палестині, на двох берегах р. Йордан. У квітні 1950 р. це рішення ратифікував парламент, обраний з однакової кількості делегатів від Йорданії і західної Палестини.

Велика Британія підтримала ці дії. Натомість арабські держави відмовились визнати анексію. Рада міністрів Єгипту вимагала виключити Йорданію з Ліги арабських держав. У відповідь король Абдалла заявив, що у цьому разі він повернеться обличчям до інших, більш сильних держав. Стало відомо про його таємні переговори з ізраїльтянами стосовно досягнення угод про ненапад і про торгівлю. Низка радикальних арабських організацій винесла королю Абдаллі смертний вирок. У липні 1951 р. його було вбито при вході з мечеті Аль-Акса в Єрусалимі.

Наступником Абдалли став його старший син Талал. Хоча він заявив, що продовжуватиме курс на тісне співробітництво з Великою Британією, існували ознаки його налаштування на більш незалежну політику. Король страждав нервовим розладом, що перешкоджало ефективному управлінню державою. Через це уряд Йорданії на закритому таємному засіданні прийняв рішення позбавити короля престолу і передати владу його сину Хусейну.

Коронований у кінці 1952 р. Хусейн був королем Йорданії понад 40 років. Він представляв на міжнародній арені інтереси арабів Палестини і докладав багато зусиль для близькосхідного урегулювання.

Формування «єврейського національного дому» в західній Палестині. Західна частина Палестини була найбільш розвинутою арабською територією Османської імперії. Тут існували великі міста, знаходились святині трьох світових релігій – ісламу, християнства й іудаїзму, існували численні навчальні заклади, організовані релігійними місіями різних конфесій з Ватикану, Великої Британії, Франції, Росії, Німеччини. Ця територія відзначалася досить високим рівнем урбанізації, відсоток кочівників серед населення був незначним. Значною була частка християнського населення, близько 9–10%. Для Великої Британії Палестина була важлива передусім своїм стратегічним розташуванням між Суецьким каналом та Індією.

У кінці XIX ст. у західній Палестині сформувався національний рух євреїв (сіоністський рух), спрямований на відновлення єврейської держави. Його започаткувала праця віденського журналіста Теодора Герцля «Єврейська держава», яку він написав під впливом вражень від «справи Дрейфуса» у Франції (1894–1899 рр.). У 1897 р. було утворено Всесвітню сіоністську організацію (ВСО) як керівний орган сіоністського руху на чолі з Т. Герцлем. У ній одразу оформились дві течії, представлені в основному західноєвропейськими і російськими євреями. Представники країн Західної Європи займали помірковану компромісну позицію. Так, Т. Герцль, який очолював ВСО до 1903 р., розглядав різні варіанти розташування майбутньої єврейської держави, включаючи територію Уганди в Африці. Натомість євреї з Російської імперії були більш радикальними і погоджувалися на створення єврейської держави лише в Палестині.

Під час Першої світової війни тогочасний лідер ВСО Хайм Вейцман просував ідею створення в Палестині єврейського національного осередку під британським мандатом. Він переконав британців, що це було важливо для зміцнення британських позицій у регіоні й обіцяв за допомогою американського єврейського лобі сприяти залученню США у війну.

Результатом цих переговорів стала Декларація Бальфура (листопад 1917 р.), яка підтримала ідею створення в Палестині національного осередку для єврейського народу («єврейського національного дому»). Британський уряд заявляв, що буде сприяти еміграції євреїв до Палестини і «оселенню їх на землі». У Декларації Бальфура не йшлося про створення єврейської держави, але вона поклала початок процесу, який врешті призвів до створення Держави Ізраїль.

Декларацію Бальфура було майже повністю включено до преамбули тексту британського мандату на Палестину. Вона створила легальні підстави для масового переселення в Палестину єврейських емігрантів після світової війни.

Еміграція відбувалася за сприяння першого британського верховного комісара в Палестині Герберта Семюеля (1920–1925 рр.). Оскільки ВСО надавала першочергового значення сільськогосподарській колонізації Палестини, він видав Указ про передачу землі (жовтень 1920 р.), який полегшив купівлю сіоністськими фондами, банками й асоціаціями земель арабських власників. Інший указ надавав селянам можливість вільно розпоряджатися своїм земельним наділом. За час його урядування єврейське населення Палестини зросло вдвічі: у 1920 р. в Палестині проживало 60 тис. євреїв (близько 10% населення); в 1925 р. – 122 тис. осіб.

Оскільки британське управління в Палестині передбачалося здійснювати через систему установ, створених місцевим населенням, були створені органи самоуправління, адміністративні й суспільно-політичні структури єврейського переселенського суспільства (ішува). Так, було створено Єврейське агентство при колоніальній адміністрації, Національну асамблею, яка обиралась прямим загальним голосуванням, і її виконавчий комітет Ваад леумі, діяв рavinat як орган релігійного представництва. У серпні 1929 р. британський уряд визнав Єврейське агентство представницьким органом євреїв Палестини. Воно стало їхнім неофіційним урядом.

Ключовими елементами структури ішува були професійні асоціації, які створили більш широкі професійні об'єднання. Найбільш впливовою серед них була Загальна спілка єврейських трудящих – Гістадрут (1920 р.). Вона поєднувала функції профспілкового і кооперативного рухів, розвивала етику взаємодопомоги, мала широку мережу підприємств у різних секторах економіки, розвинуту систему соціального забезпечення і медичного обслуговування, власні поселення, школи. Метою цієї організації було встановлення єврейського економічного контролю над Палестиною. До 1927 р. вона об'єднувала близько 70% усієї єврейської робочої сили у західній Палестині.

Спираючись на розгалужену мережу асоціації Гістадрут, у 1920-х рр. євреї розпочали дві економічні кампанії: «завоювання земель» і «завоювання праці». Їхня сутність полягала у скуповуванні земель і створенні підприємств з єврейським капіталом і єврейською робочою силою. До кінця 1920-х рр. в єврейському секторі діяло близько 1500 промислових підприємств і 111 сільськогосподарських поселень. Також під егідою Гістадрут в 1920 р. було створено сили самооборони поселенців Хагана.

Продовж 1920–1930-х рр. в Палестині відбувалось також формування єврейських політичних партій. Провідною серед них була соціалістична партія МАПАЙ (Робітничча партія землі Ізраїлю) (1930 р.) на чолі з Давідом Бен-Гуріон. У 1935 р. він очолив Єврейське агентство.

Важливе місце в суспільно-політичному житті єврейської спільноти Палестини посідали також релігійна партія Мізрахі й партія «Загальних сіоністів», яка стояла на позиціях «чистого світського єврейського націоналізму» (без домішок соціалізму).

Виходець з Російської імперії Володимир Жаботинський створив праву ревізіоністську течію «непримиренних». Вона не погоджувалась зі стратегією ВСО, виступала за ревізію традиційного сіонізму, демонструвала непримиренність до соціалістичних ідей, до арабського націоналізму і співробітництва з британською колоніальною адміністрацією. Ревізіоністи створювали озброєні угруповання для силового тиску на арабське населення і британську адміністрацію. У 1933 р. вони вийшли із ВСО і перейшли у підпілля. Розкол остаточно оформився у 1935 р., коли В. Жаботинський створив «Нову сіоністську організацію». Її програма передбачала переїзд до Палестини усіх євреїв, які цього бажали, досягнення єврейської більшості на обох берегах Йордану, створення в Палестині єврейської держави.

Поза структурою ВСО перебували також Палестинська комуністична партія, яка відкидала ідеологію і політичну програму сіонізму, та єврейські релігійні ортодокси, які дотримувалися погляду на Палестину як «землю обітовану» і розглядали сіоністський рух як спробу безбожників-політиканів присвоїти собі роль Месії.

Реакція арабського суспільства на єврейську імміграцію. На відміну від євреїв, палестинські араби були роз'єднані численними конфесійними, регіональними і клановими бар'єрами з орієнтацією на різних лідерів. Існували серйозні внутрішні суперечності між поміркованими і радикалами, прихильниками збереження традиційного суспільства і модернізації,

прибічниками великого муфтія Єрусалима аль-Хусейні (1882–1952 рр.) і еміра Трансйорданії Абдалли, Саудидів і Хашимітів. Арабська еліта була далекою від народних мас.

До поміркованих сил належав Арабський палестинський конгрес (1920 р.). Його виконавчий комітет до 1934 р. очолював Муса-Казім аль-Хусейні (дядько муфтія Єрусалиму). Керівництво Конгресу ставило за мету скасування «Декларації Бальфура» і досягнення незалежності Палестини. При цьому воно зберігало лояльність британській адміністрації і не протидіяло єврейській колонізації. Воно співпрацювало з євреями в органах муніципального управління, отримувало від них субсидії на деякі арабські газети й організації, лише обмежувалось протестами проти виселення арабських селян із земель, проданих євреям арабськими землевласниками.

Радикальні сили очолював великий муфті Єрусалиму (з 1921 р.) Хадж Мухаммад Амін аль-Хусейні – амбітний лідер, який прагнув створити в Палестині незалежну державу, очолювану кланом аль-Хусейні. Поступово він перебрав на себе переважаючий вплив на мусульман Палестини.

Різке збільшення в Палестині єврейських емігрантів, розширення єврейського сектора економіки і скорочення найму арабської робочої сили, відкриті заяви керівництва ішува про наміри створити в Палестині єврейську державу спричинили посилення антиєврейських, з часом – антибританських настроїв арабського населення Палестини.

Антиєврейські виступи арабів розпочалися в травні 1921 р. з масових демонстрацій, які переросли у збройні сутички між арабами і євреями. Арабський палестинський конгрес направив у Лондон делегацію для переговорів про створення в Палестині національного арабського уряду. Міністр колоній В. Черчилль, який вів переговори, заявив, що це суперечило зобов'язанням Британії перед єврейським народом. Проте у Білій книзі британського уряду (червень 1922 р.) зазначалося: про створення єврейської держави в Палестині не йдеться; єврейську еміграцію до Палестини буде обмежено, відповідно до економічних умов й інтересів арабського населення.

У 1925–1929 рр. за управління Палестиною британського комісара лорда Палмера єврейська еміграція майже припинилася. У цей час не було зареєстровано жодного інциденту між арабами і євреями. Британія скоротила чисельність своїх збройних сил в Палестині.

Арабсько-єврейське протистояння у 1929–1939 рр. У серпні–вересні 1929 р. відбулися масові антиєврейські виступи в багатьох містах Палестини. Приводом для них стали антиарабські демонстрації ревізіоністів біля Стіни плачу – залишків храму царя Соломона. Водночас вона була частиною храмового комплексу Харам аль-Шаріф з мечетю аль-Акса – однією з трьох найбільш важливих для мусульман святинь (поруч з Меккою і Мединою). Унаслідок цього в Єрусалимі розпочалися вуличні зіткнення радикалів з обох сторін. За цим послідували погроми, під час яких загинули 133 євреї.

Антиєврейські виступи арабів охопили не лише Єрусалим, але також інші міста. На їх підтримку рушили тисячі бедуїнів й інших груп арабського населення з Трансйорданії, Сирії, Єгипту. Британці були змушені відновити

попередній рівень військової присутності. Після цього вони змогли придушити ці виступи лише через місяць.

Для розслідування цих подій в Британії було створено дві незалежні слідчі комісії, які дійшли висновку про невідповідність масштабів єврейської еміграції економічним можливостям західної Палестини. Було рекомендовано встановити квоти на в'їзд у Палестину емігрантів-євреїв і заборонити купівлю ними землі. У Білій книзі 1930 р. зазначалася «рівноцінність обов'язків» Британії перед євреями і арабами, що передбачало уповільнення єврейської еміграції Палестини.

Проте з 1929 р. розпочалася наступна, найчисленніша хвиля єврейської еміграції до Палестини, спричинена зростанням впливу, а потім приходом до влади нацистів у Німеччині, а також прийняттям більш обмежувального еміграційного законодавства у західних країнах, включаючи США. Емігрантами були переважно представники середнього класу, які інвестували свої капітали в єврейську економіку Палестини, що обумовило її інтенсивне зростання в середині 1930-х рр.

За 1929–1939 рр. до Палестини в'їхало близько 250 тис. єврейських емігрантів. Лише в 1935 р. в'їхало 62 тис. осіб, у тому числі нелегально. Якщо у 1920 р. євреї складали близько 10% населення Палестини, в кінці 1920-х рр. – близько 17%, то в 1939 р. – вже 30% населення.

В умовах масової єврейської еміграції з 1933 р. арабські виступи набули антибританського спрямування. Арабський виконавчий комітет звинуватив колоніальну адміністрацію в таємному сприянні євреям і організував у жовтні 1933 р. антиєврейські виступи, які супроводжувалися сутичками з поліцією і спричинили жертви. У свою чергу, єврейські екстремісти вбили кількох лідерів єврейського руху, які допускали можливість єврейсько-арабського порозуміння.

У листопаді 1935 р. представники арабських партій звернулися до британського комісара в Палестині з проханням припинити єврейську імміграцію, заборонити продаж євреям арабських земель, створити національний уряд і законодавчий орган з квотами для усіх етнічних і релігійних груп за пропорційним принципом. Оскільки араби складали переважну більшість населення Палестини, то отримали б у ньому більшість. Британський верховний комісар в Палестині підтримав це звернення. Палестинські євреї виступили проти. Британський парламент також відкинув цю пропозицію в березні 1936 р.

Наслідком стало велике арабське повстання 1936–1939 рр. під керівництвом муфтія аль-Хусейні. Це були найбільш масштабні антибританські й антиєврейські виступи арабів у міжвоєнний період, які поширилися на всю західну Палестину. У сільській місцевості відбувалися напади на єврейські поселення, розгорнулася партизанська війна. До жовтня 1938 р. повстанці контролювали Єрусалим, Яффу, Хеврон і увесь південь країни. Палестинським арабам допомагали добровольці з Сирії, Іраку, Трансїорданії. Британський уряд був змушений надіслати в Палестину значні військові підкріплення.

Під час цих масштабних виступів, які переросли у війну, єврейські «непримиренні» піддали різкій критиці курс офіційного керівництва ішува на співробітництво з британською адміністрацією і створили в 1937 р. підпільну Національну військову організацію (Іргун цвай леумі) на чолі з Даніелем

Резіелем. У 1944 р. її очолив Менахем Бегін (майбутній прем'єр-міністр Ізраїлю, який в 1978–1979 рр. підписав Кемп-Девідські угоди з Єгиптом). Від Іргун періодично відколювалися інші, більш екстремістські угруповання, як Група Штерна, яка з 1939 р. найбільш послідовно чинила спротив британському мандату.

Спеціальна слідча комісія під керівництвом лорда Піла, створена в Лондоні для вивчення причин конфлікту, дійшла в 1937 р. висновку про «нежиттєздатність мандату у формі, яка існує» і вперше запропонувала ідею поділу Палестини на дві незалежні держави – арабську і єврейську, пов'язані з Британією двосторонніми угодами. Єврейська держава мала включати переважно північні території, арабська – південні, які мали бути приєднані до емірату Трансйорданія. Британія зобов'язувалася підтримати Трансйорданію і єврейську державу в питанні прийняття їх до Ліги Націй. Велика територія в центральній частині Палестини, яка включала святі міста Єрусалиму, Віфлеєму, Назарету, Тиверіадське озеро з коридором до Яффи, тобто до Середземного моря, мала залишитися під прямим контролем Великої Британії як район світового культурного надбання.

Ці рекомендації викликали бурхливу реакцію як в Палестині, так і поза її межами. Араби відкинули їх, за винятком еміра Трансйорданії Абдалли. Погляди учасників конгресу ВСО у серпні 1937 р. розійшлися. 300 голосами проти 158 конгрес підтримав ідею поділу Палестини, оскільки вперше прозвучала пропозиція створення незалежної єврейської держави. Водночас конгрес висловився за значне розширення її території.

Після цього керівництво ішува взяло курс на встановлення контролю над максимально більшою частиною території західної Палестини (у 1939 р. єврейськими в Палестині були 30% населення і лише 12% землі). Почалося форсоване будівництво нових поселень в стратегічно важливих районах р. Йордан і Верхньої Галілеї; розбудовували тель-авівський порт; відбувалося нелегальне ввезення зброї для єврейських формувань – як офіційних, так і ревізійністських. Здійснювалися озброєні рейди європейських бойовиків в арабські села.

У Білій книзі британського уряду (травень 1939 р.) зазначалося обмеження єврейської еміграції й купівлі євреями земель, а також створення через десять років єдиної арабсько-єврейської держави в Палестині. Через п'ять років країна мала прийняти перехідну Конституцію. Вона мала бути розділена на три зони: із заборонаю євреям купувати землю в першій зоні, обмеженням такої купівлі в другій зоні й правом вільної купівлі в третій. Поділ західної Палестини за цим проектом не передбачався. Такий проект більше відповідав інтересам арабам. Євреї його відкинули. До ідеї поділу повернулися після Другої світової війни.

Ситуація в західній Палестині під час і після Другої світової війни. Хоча військових дій на території Палестини не відбувалося, Британія використовувала її як базу для своїх сил, які воювали в Іраку, Сирії, Лівані, Єгипті, Лівії. Також було сформовано палестинські частини, які брали участь у боях. Араби склали в них близько 9 тис. осіб (менше третини).

У роки війни суперечності всередині арабської еліти посилились. Деякі арабські лідери, у тому числі муфтії аль-Хусейні, відкрито підтримували нацистську Німеччину, вели антибританську й антиєврейську пропаганду на берлінському радіо.

У британській армії служили близько 19 тис. палестинських євреїв. Спочатку Х. Вейцман і Д. Бен-Гуріон пропонували створити Єврейський легіон для захисту Палестини. Коли ж британці відкинули цю пропозицію, в 1942 р. палестинські євреї приєдналися до британської армії як добровольці й брали участь у бойових діях.

Незважаючи на влаштований німцями геноцид євреїв в Європі, британська адміністрація продовжувала перешкоджати в'їзду євреїв на територію Палестини. Тож еміграція відбувалася нелегально. За роки війни частка єврейського населення Палестини значно збільшилася за рахунок нелегальної імміграції, особливо з 1942 р., коли в Європі розпочалося «остаточне вирішення єврейського питання».

У травні 1942 р. на зібранні 600 представників сіоністських організацій США і Європи в нью-йоркському готелі «Білтмор» було схвалено резолюцію, яка передбачала створення в Палестині єврейської держави (Білтморська резолюція).

В останні роки війни радикальні єврейські мілітаризовані угруповання в Палестині (Іргун, група Штерна) відновили збройну боротьбу проти арабів і британців, застосовували терористичні методи. Найбільш резонансним терактом Групи Штерна було вбивство в Каїрі державного міністра Британії лорда Мойна (листопад 1944 р.). Після нього прем'єр-міністр В. Черчилль виступив з різкою заявою, що британський уряд буде змушений переглянути своє ставлення до євреїв. У 1945 р. Хагана також припинила співробітництво з британцями і підтримала Іргун.

Наприкінці війни Єврейське агентство звернулося до британського уряду з вимогами про повну і негайну імплементацію Білтморської резолюції; про дозвіл на в'їзд у Палестину 100 тис. єврейських біженців, яким вдалося вижити в Європі. У серпні 1945 р. президент США Г. Трумен також звернувся до британського уряду з особистим проханням про допуск в Палестину 100 тис. єврейських емігрантів. Напередодні виборів 1948 р. пункт про підтримку Білтморської резолюції включили у свої передвиборні програми обидві провідні політичні партії США.

Проте британський уряд залишився на позиціях, викладених у Білій книзі 1939 р., тож відмовив прийняти в Палестині додатково 100 тис. європейських біженців. Екстремістські єврейські угруповання Іргун і група Штерна відповіли на це відновленням з осені 1945 р. терактів і розгортанням широкомасштабної диверсійної діяльності. Вони здійснювали підриг колій і залізничних станцій, напади на поліцейські дільниці, вбивства. Їхня спроба підірвати нафтопереробний завод у Хайфі була невдалою.

З огляду на загострення ситуації, британці погодились на участь у вирішенні палестинської проблеми США. У жовтні 1945 р. було створено спільну британсько-американську слідчу комісію, яка рекомендувала скасувати обмеження на імміграцію євреїв до Палестини і купівлю ними землі, що

суперечило положенням Білої книги 1939 р. Водночас вона відкинула ідею поділу Палестини і рекомендувала продовжити британський мандат. Рекомендації цієї комісії не задовольнили ні Єврейське агентство, ні Лігу арабських держав (1945 р.), яка захищала інтереси арабів Палестини за відсутності у них власного керівництва і відмовлялася від будь-яких компромісів з Європейським агентством.

У червні 1946 р. британці провели арешти серед єврейського населення Палестини, включаючи лідерів Єврейського агенства, майже увесь керівний склад і понад 3 тис. бійців сил самооборони Хагана.

У відповідь члени Іргун підірвали у липні 1946 р. готель «Царь Давид» в Єрусалимі, у якому були розташовані канцелярія британського уряду, штаб британських військ і офіси цивільної адміністрації Палестини. Вибух було здійснено у робочий час. Попередження про закладену бомбу надійшло лише за 2 хвилини до вибуху. У результаті теракту загинула 91 особа. За оцінкою британського історика П. Джонсона, «майбутня Організація звільнення Палестини була незаконнонародженою дитиною Іргун».

Британці відповіли новими арештами, єврейські екстремісти – новими терактами. У січні 1947 р. Велика Британія розпочала евакуацію з Палестини своїх громадян, у лютому в Єрусалимі й Тель-Авіві було введено військовий стан. До тероризму додалася паливна криза. У Великій Британії прокотилася хвиля протестів проти подальшого перебування в Палестині. Єврейський тероризм став одним з чинників, що позбавили Британію можливості управляти Палестиною.

У липні 1946 р. британський міністр закордонних справ Герберт Моррісон запропонував новий план вирішення палестинської проблеми (план Моррісона). Згідно з ним, у Палестині мали створити єдину державу у складі чотирьох автономних частин: арабської провінції, єврейської провінції, округи Єрусалим з міжнародною адміністрацією і округи Негев під британським контролем. Пустеля Негев на півдні Палестини мала для Британії важливе стратегічне значення для захисту Суецького каналу. Цей план відкинули США.

Після цього Велика Британія запропонувала створити в Палестині єдину арабсько-єврейську державу з особливим устроєм. Британський уряд організував конференцію за участю арабських держав і Єврейського агентства для обговорення цих питань, але вона завершилася безрезультатно.

Після цього у лютому 1947 р. Велика Британія передала палестинську проблему на розгляд ООН.

Поділ західної Палестини і утворення Держави Ізраїль. Знищення євреїв нацистами (усього близько 6 млн. жертв) привернуло до них симпатії багатьох держав і сприяло підтримці ідеї створення єврейської держави у Палестині. У відповідь на звернення Великої Британії ООН створила спеціальний комітет у справах Палестини (ЮНСКОП) у складі представників 11 держав (Австралії, Канади, Гватемали, Індії, Ірану, Нідерландів, Перу, Швеції, Чехословаччини, Уругваю, Югославії). Її висновки були представлені на другій сесії Генеральної асамблеї ООН у вересні–листопаді 1947 р.

Більшість комісії рекомендувала створити на території Палестини дві держави (арабську і єврейську) та надати міжнародний статус Єрусалиму.

Кордони держав було окреслено приблизно по лінії, запропонованій Єврейським агентством у попередні роки. Вони мали отримати незалежність через два роки, після закінчення дії британського мандату. Меншість комісії (Індія, Іран і Югославія) пропонували створити в Палестині єдину федеративну державу. Австралія не підтримала жодного проекту.

Проект ЮНСКОП був більш сприятливим для євреїв, ніж план Моррісона, адже згідно з ним євреї мали отримати більшу частину пустелі Негев, загальна площа якої становила майже третину всієї території Палестини.

29 листопада 1947 р. після довгих дебатів Генеральна асамблея ООН прийняла резолюцію № 181 про припинення британського мандату на Палестину і поділ її на дві самостійні держави (Єрусалим зі святими місцями мав залишитися під міжнародним управлінням). Згідно з резолюцією, Британія мала вивести з Палестини війська до 1 серпня 1948 р.; незалежність двох держав мали проголосити одночасно, не пізніше 1 жовтня 1948 р.; передбачалися тісні економічні відносини двох держав, включаючи спільну валюту, митний союз, інтегровану транспортну мережу, спільне користування іригаційною мережею тощо.

За цю резолюцію проголосували 33 країни, включаючи СРСР і США, проти – 13 (усі арабські країни, Афганістан, Туреччина, Пакистан, Індія, Куба і Греція); утримались – 10, включаючи Велику Британію. Після прийняття резолюції ООН британський уряд оголосив, що припинить дію свого мандату з 15 травня 1948 р.

За рішенням ООН, єврейська держава мала включити більше половини території Палестини, у тому числі більшу частину прибережної території. До арабської держави мали відійти сектор Гази, Західний берег р. Йордан, частина пустелі Негев і Галілеї на кордоні з Ліваном (це були чотири розрізнені території, які не формували єдиного масиву земель).

На другій сесії Генеральної асамблеї ООН інтереси США й СРСР щодо Палестини співпали. Обидві держави прагнули закріпитися на Близькому Сході й витіснити звідти Британію, яка мала там найбільший вплив, а британські нафтові компанії домінували у видобутку й експорті близькосхідної нафти.

Причини підтримки Радянським Союзом єврейської державності виклав голова радянської делегації в ООН А. Вишинський в листопаді 1947 р.

По-перше, створення у Палестині двох незалежних держав мало значно послабити позиції Великої Британії не лише на цій території, але й на Близькому Сході в цілому. Оскільки історично британці тісно співпрацювали з арабської елітою, передбачалося, що у неминучому протиборстві між арабами й Ізраїлем британський уряд буде змушений підтримати арабів, тож єврейська держава буде ворожою до неї. Це мало призвести до погіршення британсько-американських відносин, що також було важливим для стратегічних інтересів СРСР.

По-друге, незалежна держава євреїв мала стати трампліном для просування радянського впливу на Близькому Сході з його нафтовими ресурсами. Для післявоєнного економічного ривка СРСР потребував багато сировини для промисловості й енергетики (на той час ще не було відомо, коли і в якому обсязі розвідані ресурси тюменської нафти могли бути освоєні).

По-третє, радянське керівництво розраховувало, що нова єврейська держава буде дружньою до СРСР. Адже після її створення мала посилитися єврейська імміграція в Палестину. Передбачалося, що вона відбуватиметься не із західних держав, де населення мало відносно високий рівень життя, а передусім з Радянського Союзу. З боку СРСР планувалося надати цьому процесу повну підтримку. Передбачалось, що з часом із середовища радянських іммігрантів буде сформовано політичну, урядову, культурну, наукову і військову еліту єврейської держави; російська мова стане другою офіційною мовою Ізраїлю.

Після рішення ООН про поділ Палестини прискорила підготовка євреїв до створення своєї держави і водночас посилювалось протистояння між арабами і євреями. Араби блокували єврейські поселення. Єврейські воєнізовані угруповання здійснювали залякування арабського населення, щоб примусити його залишити територію, яку передбачалось включити до складу єврейської держави. Так, у ніч з 9 на 10 квітня 1948 р. бойовики Групи Штерна й Іргун вбили у селищі Дер-Ясін 254 особи, включаючи дітей і жінок. Після цього розпочалась масова втеча арабів з місць постійного проживання. На час проголошення Держави Ізраїль 400 тис. арабів були змушені покинути місця свого постійного проживання.

Рішення Генеральної асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. не було остаточним. У схваленій тоді резолюції зазначалось, що воно стане остаточним, якщо його не буде скасовано під час наступної позачергової сесії Генеральної асамблеї 14 травня 1948 р.

Між листопадом 1947 р. і травнем 1948 р. позиція США стосовно поділу Палестини кардинально змінилась. У Вашингтоні дійшли висновку, що посилення впливу СРСР на Близькому Сході може мати вкрай небажані для США наслідки. Тож США відмовилися від попередньої позиції і підтримали Британію, яка виступала проти поділу Палестини. Цю позицію підтримала більшість держав, усього близько 80% учасників Генеральної асамблеї.

У зв'язку з цим під час позачергової сесії Генеральної асамблеї 14 травня 1948 р. представники СРСР зтягували час, щоб не допустити повторного голосування до 18-ї години, як того вимагав регламент, що й було зроблено. Цю ситуацію описав у своїх спогадах голова української делегації в ООН В. А. Тарасенко, пізніше – професор історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Після того як голосування було зірвано, США були змушені повернутись до попередньої позиції й підтримати поділ Палестини на дві держави.

У ніч з 14 на 15 травня 1948 р. в Тель-Авіві було проголошено Державу Ізраїль, створено перший тимчасовий уряд на чолі з лідером Партії робітників Ізраїлю (МАПАЙ), головою палестинського виконкому ВСО і Єврейського агентства Давидом Бен-Гуріоном. Через два дні президентом було обрано найстарішого лідера сіоністського руху Хайма Вейцмана.

Лідери арабських держав не визнали рішення ООН про поділ західної Палестини. Наступного дня після проголошення держави Ізраїль розпочалась арабсько-ізраїльська війна. Війну Ізраїлю оголосили уряди Єгипту, Сирії, Лівану, Йорданії, Іраку. Уряд Саудівської Аравії офіційно не оголосив війни, але його

військові частини брали у ній участь. Війна з перервами тривала з 15 травня 1948 р. до липня 1949 р., коли було підписано перемир'я. У Ізраїлі вона отримала назву «Війни за незалежність».

Результатом війни стало те, що території, на яких за резолюцією ООН мала бути створена арабська держава в Палестині, були окуповані – Йорданія окупувала Західний берег р. Йордан і східну частину Єрусалима; Єгипет – Газу; Ізраїль – арабську частину пустелі Негев і Галілеї. Унаслідок війни територія Ізраїлю збільшилась на 6,7 тис кв. км., порівняно з визначеною рішенням ООН. Єрусалим з околицями, який мав залишитися під міжнародним управлінням, у результаті війни був розділений між Ізраїлем і Йорданією. Старий Єрусалим зі святинами трьох релігій опинився під владою Йорданії.

Отже, на території західної Палестини було створено лише єврейську державу (Ізраїль). Арабську державу не було створено. Після цього «палестинська проблема» набула інших вимірів – замість питання про створення держави у західній Палестині (у різних її формах), виникла проблема палестинських біженців і арабсько-ізраїльського протистояння. Унаслідок війни територію західної Палестини були змушені залишити близько 750 тис. арабів (із загальної кількості близько 1 млн 200 тис осіб). Для арабських біженців з Палестини були створені табори на територіях сусідніх арабських держав, передусім Йорданії.

Арабсько-ізраїльська війна закінчилась перемир'ям. Мирний договір між арабськими державами й Ізраїлем не було підписано, жодна з арабських держав не визнала Ізраїль. Конфлікт між ними став причиною наступних арабсько-ізраїльських війн.

Питання для самоперевірки

1. Чому арабські території Османської імперії стали підмандатними територіями Британії і Франції?
2. Які чинники вплинули на французьку систему управління Сирією?
3. Як Друга світова війна вплинула на становище Сирії і Лівану?
4. Як Сирії і Лівану вдалося отримати незалежність від Франції?
5. Якими були причини і наслідки іракського повстання 1920 р.?
6. За яких обставин відбулося приєднання Мосулу до Іраку?
7. Коли і за яких обставин Ірак здобув незалежність?
8. Охарактеризуйте розвиток Іраку після здобуття незалежності.
9. Охарактеризуйте сутність «ассирійської справи» в Іраку.
10. Якою була позиція Іраку під час Другої світової війни?
11. Порівняйте методи управління підмандатними територіями Францією і Великою Британією.
12. Коли і за яких обставин утворився емірат Трансйорданія?
13. Які рішення були прийняті на Каїрській конференції 1921 р.?
14. Що передбачали проекти «великої Сирії» й «Родючого півмісяця»?
15. Хто їх ініціював і підтримував?

16. Охарактеризуйте органи єврейського і арабського самоврядування в західній Палестині в умовах дії британського мандату.
17. Охарактеризуйте арабсько-єврейські відносини в західній Палестині у 1920–1930-х рр.
18. Визначте причини арабсько-єврейського протистояння в кінці 1920-х – 1930-х рр.
19. Чому Велика Британія передала питання про Палестину на розгляд ООН?
20. Які чинники обумовили рішення ООН про поділ Палестини?
21. Якою була британська позиція щодо майбутнього Палестини під час розгляду цього питання в ООН?
22. Чому в Палестині було створено лише єврейську державу?

Джерела і література

1. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з франц. К., 1999.
2. Кирюшко М. Мусульманські святині: міста трьох релігій. *Людина і світ*, 2000, №11–12, с. 50–54.
3. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки. Львів, 2004.
4. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. Кіровоград, 2014.
5. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
6. Меир Голда. Моя жизнь. М., 1998.
7. Оксамитний Ю. А. Місце СРСР у процесі врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту в Палестині (1949–1950 рр.). *Сходознавство*, 2012 (59), с. 164–182.
8. Палестинская проблема: Документы ООН, международных организаций и конференций. М., 1984.
9. Тарасенко В. В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль. *Політика і час*, 1997, № 1, № 5–6.
10. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол. Л. В. Губерський та ін.]. К., 2004.
11. Хазран Ю. Групи меншин у Палестині у період британського мандату. *Східний світ*, 2019, Вип. 3 (104), с. 15-30.
12. Goldschmidt A. Jr., Davidson L. A Concise History of the Middle East. London, 2018.
13. Iraq. A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1990.
14. Israel. A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1990.
15. Johnson P. Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
16. Jordan. A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1991.
17. Lawrence T. E. Seven Pillars of Wisdom. London, UK & Toronto, CA, 1935.
18. Lebanon. A Country Study. Ed. by Thomas Collelo. Washington D.C., 1987.
19. Marr Ph. The Modern History of Iraq. Abingdon, 2011.

20. Promises and Betrayals – Middle East. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JW2sm0iR0E8>
21. Syria: A Country Study. Ed. by Thomas Collelo. Wash., 1987.
22. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
23. Tripp Ch. A History of Iraq. Cambridge University Press, 2007.
24. Willson J. Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T. E. Lawrence. William Heinemann, 1989.
25. World War One through Arab Eyes – Episode One: The Arabs. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kuzhZkvbbHc>
26. World War One through Arab Eyes – Episode two: The Ottomans. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8WvNAH1YA-g>
27. World War One through Arab Eyes – Episode three: The New Middle East. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CLOzdYAMEkU>

Тема 4

ЄГИПЕТ І САУДІВСЬКА АРАВІЯ

(поч. ХХ ст. – 1953 р.):

ФОРМУВАННЯ РІЗНИХ МОДЕЛЕЙ АРАБСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Єгипет під британською окупацією (1882–1914 рр.) і британським протекторатом (1914–1922 рр.). Єгипет у 1922–1939 рр. і під час Другої світової війни. Створення Ліги арабських держав (1945 р.). Ситуація в Єгипті після Другої світової війни. Криза в єгипетсько-британських відносинах на початку 1950-х рр. Військовий переворот 1952 р. Неджд на початку ХХ ст. Об'єднання Аравії під владою Саудидів. Реформи в Королівстві Неджду і Хіджазу. Проголошення Королівства Саудівська Аравія. Саудівська Аравія під час і після Другої світової війни.

Єгипет і Неджд на початку ХХ ст. перебували лише під номінальним контролем Османської імперії. Тому її розпад не мав на них такого впливу як на інші етнічні арабські території, які перебували у її складі. Географічні, релігійні й інші чинники, які впливали на становлення цих держав у першій половині ХХ ст., визначили різні моделі їхнього розвитку в другій половині цього століття.

Єгипет під британською окупацією (1882–1914 рр.). Єгипет офіційно перебував у складі Османської імперії до грудня 1914 р., коли в умовах світової війни Велика Британія встановила над ним свій протекторат. Османська імперія офіційно відмовилася від прав на Єгипет у 1920 р., коли був підписала Севрський мирний договір.

У ХІХ ст. тривалий час Єгипет мав автономію у складі Османської імперії; з 1882 р., коли був окупований британськими військами, перебував під переважаючим впливом Великої Британії. Британська окупація Єгипту відбулася в умовах розгортання повстання під проводом Орабі-паші, яке мало антизахідний характер і призвело до загибелі британських підданих. Цінність Єгипту для Великої Британії обумовлювалась передусім Суецьким каналом, побудованим і відкритим на його території у 1869 р. Він з'єднав Середземне і Червоне море, що забезпечило короткий шлях з Європи і Західної Азії до Східної Африки, Південної і Східної Азії.

Після окупації Єгиптом продовжував управляти хедив, проте він був змушений дослухатися до порад британського консула, який спирався на окупаційні війська. У Єгипті, як і в інших підконтрольних територіях, британці віддавали перевагу не прямому, а опосередкованому управлінню. Згідно з Конституцією лорда Дафферіна 1883 р., у Єгипті було створено представницькі органи з обмеженими повноваженнями – Генеральну асамблею і Консультативне зібрання.

У кінці ХІХ ст. в Єгипті виник культурний рух «Аль-Нахда» («Відродження»), звідки він поширився на інші етнічні арабські території. Значний вплив у цьому культурному русі мав арабський письменник, вчений і

журналіст Журжі Зайдан (або Джурджі Зейдан) (1861–1914 рр.), наукові праці й історичні романи якого, а також редагований ним журнал «Аль-Хіляль» відіграли значну роль в формуванні сучасної арабської мови і відродженні арабської культури.

У 1890-х рр. в єгипетському суспільстві сформувалися дві протилежні течії, які умовно можна поділити на прозахідну й ісламофільську. Вони були дуже неоднорідними і включали різні угруповання – від поміркованих до радикальних.

У середовищі ісламської еліти, яка формувалася переважно з чиновників і землевласників, сформувалася фракція «ісламофілів», яка виступала проти британської військової присутності в Єгипті. Її підтримував хедив Аббас Хільмі II (1892–1914 рр.). Під панісламістськими гаслами і вимогами виводу британських військ з Єгипту виступала Партія вітчизни (Хізб аль-Ватан). Серед її засновників був публіцист і просвітник, основоположник ідей єгипетського націоналізму Мустафа Каміль (1874–1908 рр.).

Під впливом суперечностей між Британською і Османською імперіями за Сінайський півострів (інцидент Таба) і подій в селищі Деваншай у червні 1906 р., коли за напад селян (фелахів) селища Деншавай на групу британських офіцерів їх присудили до страти, відбулося подальше розмежування між західниками й ісламістами, прискорився процес формування політичних партій. Ліберали заснували Партію нації (Хізб аль-Умма); помірковані ісламісти – Партію конституційних реформ (Хізб аль-Іслах ад-Дустурі). До їх складу увійшли лояльні до британців представники місцевої еліти, у тому числі вищі чиновники. Натомість у партії Хізб аль-Ватан, яку після смерті Мустафи Каміля в 1908 р. очолив М. Ферід, відбувся розкол. Частина її членів перейшла до тактики терору проти британців. У 1912 р. цю партію було заборонено.

У 1913 р. новий британський консул лорд Кітченер (1911–1914 р.) провів реформу Конституції, за якою в Єгипті було створено однопалатний парламент – Законодавчі збори.

У економічній сфері британці віддавали перевагу вирощуванню бавовни, яка була сировиною для британської і єгипетської легкої промисловості. Водночас вони сприяли створенню в Єгипті невеликих підприємств і ремонтних майстерень.

Єгипет під британським протекторатом (1914–1922 рр.). 18 грудня 1914 р. в умовах світової війни Єгипет був оголошений британським протекторатом. Наступного дня британці замінили на престолі Аббаса Хільмі II на лояльного до них Хусейна Каміля. Управління Єгиптом з кінця 1914 р. здійснювали спільно хедив і верховний комісар Великої Британії. У 1917 р. його змінив хедив Ахмед Фуад (1917–1922 рр.), який виріс в Італії і не знав своєї країни. Тож роль британського верховного комісара в управлінні зросла. Основні цілі Британії в Єгипті в роки війни полягали в захисті Суецького каналу, який мав важливе стратегічне значення.

У 1915 р. османські війська здійснили невдалу спробу захопити Суецький канал. Після цього військових дій на території Єгипту не відбувалось. У 1917–1918 рр. він став плацдармом для наступу британських військ на Палестину.

Потреба забезпечення британських військ в умовах війни сприяла розвитку єгипетського підприємництва. Водночас серед частини еліти зростали вимоги незалежності Єгипту.

Після закінчення світової війни в листопаді 1918 р. колишній міністр Саад Заглул (Заглул–паша) від імені делегації Законодавчих зборів виступив з вимогою ліквідації британського протекторату і визнання незалежності Єгипту. У січні 1919 р. він очолив єгипетську місію на Паризьку мирну конференцію, але її не було визнано, а вимоги надання незалежності Єгипту були відкинуті. Після цього поміркований націоналіст Заглул–паша створив Партію делегації (Вафд), яка виступила з вимогами скасування британського протекторату. У березні 1919 р. його було заарештовано і вислано з Єгипту, що викликало обурення його прихильників. Воно поєдналось з невдоволенням народу, яке наростало упродовж війни, переросло у загальний страйк і збройне повстання (березень–квітень 1919 р.).

Партія Вафд, яка очолила Рух за незалежність, не мала політичної програми. Вона виступала з націоналістичних позицій від імені усього народу, закликала до «єдності півмісяця і хреста» (тобто мусульман та християн-коптів) у боротьбі за національне звільнення. Провідну роль у цій партії відігравали копти, які посідали значні позиції серед землевласників, у банківській сфері, експортно-імпорتنих операціях. Її лідери не прагнули очолити масові народні виступи, але використали їх для тиску на британців з метою досягнення взаємоприйняттого компромісу в інтересах місцевої еліти.

Після вивчення ситуації, що склалася, у Лондоні дійшли висновку про необхідність скасувати протекторат над Єгиптом і замінити його системою самоврядування, за умов гарантування британських інтересів. Зміст цієї угоди мав бути вироблений на переговорах з представниками партії Вафд і зафіксований у британсько-єгипетському договорі. Питання про зміну системи управління в Єгипті розглядалося на Каїрській конференції у березні 1921 р. Проте переговори, що відбувалися у 1920–1921 рр., закінчилися безрезультатно. Заглул-паша відкинув запропонований британським міністром колоній проект договору як несумісний з національними сподіваннями Єгипту.

Після цього 28 лютого 1922 р. британський уряд в односторонньому порядку проголосив завершення протекторату над Єгиптом, без підписання відповідного договору. До укладання окремої угоди Британська імперія зберігала за собою право на забезпечення комунікацій, для чого в зоні Суецького каналу залишались британські війська (до 10 тис. осіб), на захист іноземних інтересів, прав національних і релігійних меншин, а також Єгипту від агресії. Зберігався британсько-єгипетський кондомініум над Суданом, встановлений в 1899 р. Режим капітуляцій для Єгипту не було скасовано.

Єгипет у 1922–1939 рр. Отже, у 1922 р. Єгипет отримав незалежність від Великої Британії без підписання відповідної угоди, але британські війська на його території залишились.

У березні 1922 р. Єгипет був проголошений королівством, хедив Ахмед Фуад став королем Фуадом I (1922–1936 рр.). У квітні 1923 р. після схвалення Конституції Єгипет став конституційною монархією. Згідно з Конституцією,

створювався двопалатний парламент; його верхня палата складалася з призначених королем осіб, нижня палата обиралась шляхом двоступеневих цензових виборів. Король мав право розпустити парламент, що в подальшому відбувалося неодноразово. Конституція гарантувала права і привілеї іноземців, закріплювала режим капітуляцій.

Після прийняття Конституції була створена Партія лібералів-конституціоналістів, але на виборах вона не могла скласти конкуренції Вафду. На перших виборах до парламенту 1923 р. перемогла партія Вафд, яка отримала переважну більшість місць (188 з 215). Вона залишалась найбільш впливовою політичною силою в Єгипті продовж 1920-х – першої половини 1930-х рр.

Однією з рис політичного життя Єгипту була боротьба між королем Фуадом I, який опирався на підтримку ісламістів, і Вафдом. Коли улеми університету Аль-Азгар, вищої мусульманської богословської школи в Каїрі, виступили за відновлення ліквідованого урядом Турецької республіки халіфату (1924 р.), виникла дискусія, чи може халіф мати ще й світську владу. У той час як Фуад прагнув отримати титул халіфа, Вафд виступив проти.

Деяка лібералізація суспільного життя полегшила створення нових політичних партій і організацій. У 1929 р. учитель шейх Хасан аль-Банна створив першу фундаменталістську сунітську ісламську організацію – Асоціацію «Брати-мусульмани». Спочатку вона не виділялась з десятків інших ісламських організацій, створених для винятково релігійних, культурних чи благодійних цілей. Але до 1936 р. вона стала впливовою політичною організацією, яка мала свої відділення в усіх провінціях, містах і селах Єгипту та поза його межами – в Сирії, Палестині.

Успіх Асоціації значною мірою обумовлювався вдалим поєднанням ідеології, оснований на ісламському фундаменталізмі, та найбільш ефективних тогочасних методів організації й пропаганди. «Брати-мусульмани» виступали з антиколоніальних антибританських позицій; вихід з тогочасних проблем вони бачили у поверненні до «істинного ісламу» і відновленні ісламського халіфату, Конституцією якого мав бути Коран; заявляли про побудову справедливого і гуманного суспільства на основі традиційних цінностей.

Асоціація використовувала практику суфійських братств з їхніми традиціями містицизму й таємничості, поділом на «посвячених» і «непосвячених»; суворою ієрархічністю; наявністю федаїв – «тих, хто жертвує собою». Практику суфійських братств вона поєднувала з суворою централізацією влади, культом вождя, складною мережею секцій і воєнізованих груп, запозичених у європейських тоталітарних партій.

«Брати-мусульмани» планували прийти до влади в результаті «нещадної боротьби, рівнозначної джихаду, і постійних зусиль, спрямованих на досягнення цієї мети, незважаючи на будь-які труднощі й страждання». Використання сили передбачалося лише в разі неефективності інших методів, проте на практиці методи насилля і терору набули значного поширення. Подвійний характер ідеології робив можливим угоди Асоціації з різними політичними силами, правими і лівими.

Хоча ідеї «Братів–мусульман» суперечили постулатам офіційного ісламу, королі Фуад і Фарук (1936–1952 рр.) надавали їм фінансову підтримку, оскільки бачили в них протипагу Вафду. Спочатку «Брати–мусульмани» і Вафд паралельно виступали за скасування залежності від Британії, однак мірою послаблення британських впливів суперечності між ними виявлялися все більше.

У роки світової економічної кризи 1929–1933 рр. Єгипет також переживав суттєві економічні проблеми. У 1930 р. уряд Вафду відправили у відставку. Було проголошено нову Конституцію, яка значно розширювала права короля, заміняла прямі вибори до парламенту на непрямі. Вона діяла лише до 1935 р., коли знову було відновлено більш ліберальну Конституцію 1923 р.

Напередодні загальних виборів 1936 р. утворилося об'єднання головних єгипетських партій «Національний фронт» (грудень 1935 р.), до якого також увійшов Вафд. Після його перемоги на виборах Вафд знову сформував уряд, його лідер Мустафа Нахас-паша став прем'єр-міністром.

Продовж 1920–1930-х рр. британський уряд вів переговори з королем і урядом про підписання британсько-єгипетського договору, але єгипетська сторона відкидала запропоновані умови. Переговори вийшли з глухого кута лише після того, як в жовтні 1935 р. фашистська Італія здійснила агресію проти Ефіопії. Відновлення колоніальної експансії великих держав і усвідомлення у зв'язку з цим загрози Єгипту спричинили зміни у ставленні єгипетського уряду до переговорів.

Британсько-єгипетський договір був підписаний в серпні 1936 р. У своїй політичній частині він підтверджував незалежність Єгипту. Крім того, дві держави ставали союзниками. Формувався військово-політичний союз Великої Британії і Єгипту із взаємними військовими зобов'язаннями. Єгипет надавав Британії право утримувати в зоні Суецького каналу, Каїрі й Александрії війська кількістю до 10 тис. осіб в мирний час. У разі війни проти однієї зі сторін інша мала негайно надати їй допомогу. Для Єгипту така допомога означала не відрядження військ, а надання своєму союзникові право розпоряджатися територіями, портами, шляхами сполучення. Єгипетською армією більше не командували британські офіцери, але уряд Єгипту мав запросити британську військову місію, закуповувати для армії британське озброєння і спорядження. Дві сторони зобов'язувалися не укладати договорів, несумісних з їхнім союзом і з третіми державами.

Було відновлено режим кондомініуму (спільного управління) в Судані, припинений в 1924 р. Британія зобов'язувалась підтримати вступ Єгипту в Ліги націй, допомогти скасувати режим капітуляцій. Через 10 років (тобто в 1946 р.) дві країни мали провести консультації і розглянути спроможність єгипетських військ самостійно захищати Суецький канал.

Завдяки британській підтримці вимоги Єгипту щодо скасування капітуляцій було задоволено. У 1937 р. його прийняли до Ліги націй.

У 1936 р. виник конфлікт між наступником престолу Фаруком і Вафдом. Після смерті короля Фуада управління країною тимчасово взяла на себе Регентська рада, у той час як спадкоємець 16-річний Фарук закінчував навчання в англійській військовій академії. Прем'єр-міністр Мустафа Нахас-паша

виступив проти передачі влади Фаруку до досягнення ним 21-річного віку, згідно із законом. Однак улеми університету Аль-Азгар підтримали право Фарука на трон і видали відповідну фетву. Після цього інциденту молодий король розглядав членів партії Вафд не лише як політичних опонентів, але й особистих противників.

Підписання урядом Нахас-паші договору з Британією і конфлікт із наступником престолу підірвали популярність партії Вафд, і вона зазнала поразки на виборах 1938 р. Уряд очолив Алі Махір-паша, який мав великий вплив на молодого короля Фарука. Він виражав інтереси тих кіл, які, на противагу британським впливам, орієнтувалися на держави Осі. Цю позицію підтримували й «Брати-мусульмани».

Єгипет під час Другої світової війни. У вересні 1939 р. Єгипет розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною, але не оголосив їй війну. Таку ж позицію він зайняв у червні 1942 р. щодо Італії. Хоча Велика Британія і Єгипет були союзниками (за договором 1936 р.), король відмовився оголосити війну Італії й Німеччині, незважаючи на тиск британського уряду. Єгипетський уряд зберігав нейтралітет у війні навіть тоді, коли німецько-італійські війська захопили частину території Єгипту. Німецька агітація мала в Єгипті значний вплив. Король Фарук і «Брати-мусульмани» симпатизували країнам Осі, а після поразки Франції в червні 1940 р. були переконані в їхній перемозі. Вони вважали, що британський вплив у Єгипті можна ліквідувати за допомогою італійців і німців.

У 1940–1942 рр. німецька й італійська агентура проводила в Єгипті ісламістську агітацію. Єгиптян переконували, що Муссоліні був захисником ісламу, а Гітлер – прямим нащадком пророка Мухаммада, що він прийняв іслам і прагнув звільнити усі арабські країни від чужоземного панування. Відбулися масові пронімецькі демонстрації в Каїрі. Але відкритого антибританського виступу не відбулося через збільшення чисельності британських військ, ефективні заходи проти німецької агентури. Пробританську позицію в умовах війни посіла партія Вафд, яка залишалася найвпливовішою політичною силою.

13 вересня 1940 р. 10-та італійська армія під командуванням маршала Родольфо перейшла лівійсько-єгипетський кордон і вторглася на територію Єгипту. Розгром британцями італійських військ в Єгипті й Лівії призвів до передислокації в лютому 1941 р. до Лівії німецького Африканського корпусу під командуванням генерала Роммеля. Завдяки цьому відступ італійських військ зупинили і об'єднані сили перейшли у контрнаступ. Їхньою метою було захоплення Александрії і Суецького каналу, створення в Північній Африці стратегічного плацдарму для наступу на Близький Схід і захоплення всієї Африки.

У лютому 1942 р., коли британські війська зазнали поразки у Лівії під Бенгазі й німецько-італійські війська дійшли до кордонів Єгипту, король Фарук вирішив призначити кабінет на чолі з Алі Махіром, орієнтований на країни Осі. За таких обставин британські танки 4 лютого оточили королівський палац і змусили короля призначити уряд на чолі з Нахас-пашею, лідером Вафд.

У червні 1942 р. передові частини Африканського корпусу Роммеля підійшли до Ель-Аламейна (в 106 км на захід від Александрії). У липні 1942 р.

відбулася перша, а 23 жовтня–5 листопада 1942 – друга битва під Ель-Аламейном. Перемога британських військ у другій битві під Ель-Аламейном мала вирішальне значення для розгрому німецько-італійських військ в Північній Африці. До кінця 1942 р. вони були змушені залишити Єгипет, в травні 1943 р. – Північну Африку.

У листопаді–грудні 1943 р. в Каїрі відбулися дві конференції учасників антигітлерівської коаліції.

На першій Каїрській конференції 22–26 листопада 1943 р. за участю президента США Ф. Рузвельта, британського прем'єра В. Черчілля і генерала Чан Кайши з Китайської республіки обговорювалися спільні дії союзників у війні проти Японії й політичні питання повоєнного устрою. Сталін відмовився взяти участь у цій конференції на підставі присутності Чан Кайши, оскільки це могло спровокувати погіршення відносин з Японією, з якою СРСР мав угоду про ненапад. Сталін зустрівся з Ф. Рузвельтом і В. Черчіллем через два дні на Тегеранській конференції.

На другій Каїрській конференції 4–6 грудня 1943 р. за участю Ф. Рузвельта, В. Черчілля і президента Турецької республіки Ісмета Інбюню розглядалися питання можливої участі Туреччини в антигітлерівській коаліції.

Прем'єр-міністр Нахас-паша вимагав від британського уряду згоди на участь Єгипту в підписанні повоєнних договорів і на перегляд договору 1936 р. з урахуванням його «смислової і відданої позиції» під час війни; виведення британських військ із зони Суецького каналу; приєднання Судану до Єгипту.

У жовтні 1944 р. король розпустив уряд Нахас-паші за звинуваченням у корупції. На знак протесту партія Вафд відмовилася від участі у виборах у січні 1945 р. У результаті цього символом патріотичного руху став король. Значна частина патріотів, невдоволена Вафдом, приєдналася до «Братів-мусульман».

У лютому 1945 р. Єгипет оголосив війну Німеччині й Японії, внаслідок чого взяв участь в установчій конференції ООН (квітень 1945 р.).

Створення Ліги арабських держав. У березні 1945 р. в Каїрі відбулася конференція, на якій було створено Лігу арабських держав (ЛАД).

Якщо нацисти у своїй пропаганді в Єгипті робили ставку на підтримку ісламу, то Лондон і Вашингтон – на підтримку ідей арабського націоналізму і панарабізму – об'єднання усіх арабських країн Близького Сходу не на релігійній, а на етнічній основі. Тож Британія сприяла початку переговорів між арабськими державами, серед яких після проголошення незалежності посилювалися об'єднавчі тенденції. Спочатку ініціатором об'єднання виступили представники правлячої в Йорданії й Іраку династії Хашимітів. Проте їхні ініціативи «Великої Сирії» і «Родючого півмісяця» були відкинуті іншими арабськими державами. Тоді ініціативу об'єднання взяв на себе Єгипет, який за британської підтримки швидко завоював лідерство у цьому русі.

У липні–серпні 1943 р. в Каїрі відбулося попереднє засідання за участю прем'єр-міністрів Єгипту й Іраку для обговорення питання про арабську єдність. Невдовзі згоду на приєднання дали Трансйорданія, Сирія, Ліван і Саудівська Аравія. У вересні 1944 р. на установчій конференції арабських країн в Александрії єгипетська, іракська, сирійська, йорданська й ліванська делегації

підписали Александрійський протокол, який передбачав створення загальноарабського політичного пакту – Ліги арабських держав. Остаточо ЛАД було створено 22 березня 1945 в Каїрі, коли Статут Ліги підписали Єгипет, Ірак, Сирія, Трансйорданія, Ліван, Саудівська Аравія. Ємен підписав Статут у травні 1945 р. У 1953 р. до ЛАД приєдналася Лівія, у 1956 р. – Судан, у 1958 р. – Туніс і Марокко, у 1961 р. – Кувейт тощо.

Статут зафіксував такі цілі й завдання ЛАД: розвиток відносин і співробітництва між арабськими країнами на основі поваги до їхнього суверенітету; співпраця в галузі економіки, соціальній і культурній сферах; координація зовнішньополітичних курсів арабських країн. Принципами діяльності ЛАД проголошувалися: суверенна рівність держав, добровільність відносин між ними, заборона використання сили для розв'язання суперечок. Керівництво ЛАД здійснювалося Радою, де всі держави-члени мали рівне представництво. Ліга мала періодично збиратися для координації своїх політичних програм і організації співпраці, щоб захистити незалежність і суверенітет арабських держав від будь-якої агресії.

З самого початку центральною в діяльності ЛАД була палестинська проблема. Держави-члени Ліги захищали права палестинських арабів на державність; висловлювалися за дотримання Британією своїх зобов'язань щодо припинення єврейської еміграції, продажу землі євреям і сприяла розвитку Палестини в напрямку незалежності. Представники арабських держав висловлювали співчуття євреям у Європі, проте зазначали, що «немає нічого більш незаконного і несправедливого, ніж бажання врегулювати проблему європейських євреїв шляхом несправедливості, жертвами якої будуть араби Палестини». Пропонувалося створити Національний арабський фонд для купівлі земель в Палестині для арабів. Водночас у палестинському питанні виявилися пріоритет власних інтересів молодих арабських держав перед загальноарабськими і прагнення уникнути компромісів, які могла б засудити арабська суспільна думка.

Першою проблемою, на вирішення якої ЛАД мала позитивний вплив, було виведення іноземних військ з Сирії та Лівану. У цей час вона також виступала проти будь-якого поділу Лівії на окремі зони та встановлення над ними іноземної опіки. Однак робота ЛАД була ускладнена суперечками між країнами, які мали різний рівень розвитку і розвивалися на основі різних моделей. Відносною консолідації зовнішньополітичних позицій ЛАД вдалося досягти в кінці 1940-х рр. на ґрунті протистояння Ізраїлю.

Отже, відомі нам ініціативи й проекти на основі ідеології панарабізму включали: 1) плани еміра Хіджазу Хусейна створити арабську державу на арабських етнічних територіях Османської імперії (угоди Хусейна–Макмагона, 1915; Хіджаське повстання 1916–1918 рр.); 2) ініціатива створення «Великої Сирії» і «Родючого півмісяця» на чолі з Хашимітами, 1943 р.; 3) створення Арабського руху відновлення (БААС, 1943 р.) і Партії арабського соціалістичного відродження з такою ж назвою (1947 р.); 4) створення Ліги арабських держав, 1945 р.

Ситуація в Єгипті після Другої світової війни характеризувалася суспільно-політичною нестабільністю – частими урядовими кризами, антибританськими виступами; убивством державних і політичних діячів унаслідок терактів «Братів-мусульман», які розпочали підготовку до захоплення влади.

Значно погіршилися єгипетсько-британські відносини. Це було пов'язано з прагненням Єгипту мати реальну незалежність від Великої Британії та завершенням 10-річного терміну двостороннього договору 1936 року. Єгипетський уряд вимагав виводу британських військ і «досягнення єдності в усій долині Нілу», тобто приєднання до Єгипту Судану.

Єгипетсько-британські переговори розпочалися в травні 1946 р. і проходили в складній атмосфері. Британці ставили питання про збереження контролю над Суецьким каналом, але погоджувалися вивести війська з решти територій Єгипту. Наприкінці травня 1946 р. було оголошено про переїзд генерального штабу британських військ з Каїра до зони Суецького каналу. Евакуація військ з Каїра, Александрії й зони дельти Нілу мала відбутися протягом кількох місяців.

У цей час в Судані розгорнулася боротьба проти британсько-єгипетського кондомініуму під гаслами незалежності, яку начебто підтримала Британія. У січні 1947 р. новий єгипетський уряд на чолі з Нокраші-пашою припинив переговори з Лондоном і виніс питання про Судан і виведення британських військ на розгляд ООН. Єгипет вимагав, щоб евакуація британських військ була повною, негайною і не обумовлювалася ніяким договором, щоб британські війська були також виведені з Судану, а управління Суданом було передано Єгипту. Після тривалих дебатів у Раді безпеки ООН ці вимоги було відхилено.

У 1948 р. британці в односторонньому порядку ініціювали трансформацію суданських Консультативних зборів в Установчі збори. Це означало суттєве зрушення у напрямку незалежності Судану, що викликало різку негативну реакцію в Єгипті.

На межі 1948–1949 рр. «Брати-мусульмани» здійснили спробу державного перевороту. Після цього Асоціацію було розгромлено, але не знищено повністю через прагнення короля Фарука мати в країні сильну протипагу Вафду.

У 1948–1949 рр. Єгипет брав участь у війні з Ізраїлем (перша арабсько-ізраїльська війна), унаслідок чого окупував (але не анексував) сектор Газа у Палестині. Для британського уряду демонстрація військових можливостей Єгипту під час цієї війни зайвий раз засвідчила його неспроможність самостійно забезпечувати оборону Суецького каналу.

Криза в єгипетсько-британських відносинах на початку 1950-х рр. Після перемоги на виборах 1950 р. партія Вафд знову сформувала уряд на чолі з Нахас-пашою. У травні 1950 р. він заявив про відмову Єгипту від оборони Суецького каналу спільно з Великою Британією. У жовтні 1951 р. уряд звернувся до парламенту з проханням денонсувати договір 1936 р. і проголосити короля Фарука королем Єгипту і Судану. Це призвело до серйозної кризи у єгипетсько-британських відносинах і до поглиблення внутрішньої кризи.

Британський уряд відмовився визнати денонсацію договору, здійснену Єгиптом в односторонньому порядку. Чисельність британських військ в Судані й зоні Суецького каналу було збільшено, вона суттєво перевищила 10 тис. осіб, передбачені договором.

У ситуацію втрутилися США. Держсекретар Д. Ачесон виступив 10 жовтня із заявою, що Єгипет припустився помилки, денонсувавши договір, і запропонував створити організацію за участю Єгипту, яка мала забезпечити спільну оборону Суецького каналу. Це був час розгортання «холодної війни». Якщо в Європі демаркаційну лінію між двома блоками вже було чітко визначено, то на Близькому Сході боротьба лише починалася. Важливе значення при цьому мало стратегічне розташування країн Близького Сходу і великі запаси нафти у регіоні. США намагалися залучити регіональні держави до реалізації стратегії стримування СРСР, а Британія і Франція, крім того, прагнули зміцнити свій вплив у регіоні, який похитнувся після світової війни.

15 жовтня 1951 р. США, Британія, Франція, Туреччина запропонували Єгипту спільно створити Близькосхідну оборонну організацію (MEDO) для спільної оборони Суецького каналу. У цьому разі Британія погоджувалась на денонсацію договору 1936 р. і виведення тих військ, які не підлягали об'єднаному командуванню. Єгипет отримав би повноту влади в зоні Суецького каналу, а його оборону мало забезпечувати Об'єднане командування на Близькому Сході.

Єгипет одразу відкинув цю пропозицію і ситуація зайшла у глухий кут. У зоні Суецького каналу розпочалися збройні сутички між єгиптянами і британцями. Понад 60 тис. робітників, які обслуговували британські війська, залишили зону Суецького каналу, в якій розгорнулася партизанська війна. Частина єгипетської поліції перейшла на бік партизан. Британці довели кількість своїх військ до 85 тис., почали розширювати зону їхньої присутності.

Криза досягла апогею 26 січня 1952 р., коли під час масових виступів у Каїрі були підпалені понад 700 будинків, більшість з яких належала іноземцям. Загинули вісім британців.

У цій ситуації король Фарук відправив уряд Нахас-паші у відставку і запровадив надзвичайний стан. Найбільш радикальні учасники антибританських виступів були заарештовані. Це свідчило про наміри короля відновити переговори з Британією. Проте консенсусу серед правлячих кіл з цього приводу не було. До липня в Єгипті змінилося шість урядів, що свідчило про глибоку політичну кризу.

Військовий переворот 1952 р. 23 липня 1952 р. в Єгипті відбувся військовий переворот, який здійснила таємна військова організація «Вільні офіцери» на чолі з генералом Мухаммадом Нагібом і полковником Гамаль Абдель Насером. 26 липня король Фарук був змушений зректися влади на користь свого 7-місячного сина і залишити країну. Країну очолила Рада революційного командування (РРК), при якій було затверджено Регентську раду. Головою РРК став генерал Нагіб, його заступником – Г. А. Насер.

У 1952 р. Рада революційного командування видала низку важливих законів, включаючи закони про аграрну реформу, ліквідацію військової поліції, чистку держапарату, скасування титулів «паша» і «бей» та інші.

Аграрна реформа (вересень 1952 р.) передбачала конфіскацію королівських земель, викуп у поміщиків земель, що перевищували встановлений максимум (300 федданів), зменшення орендної платні, унормування зарплати сільськогосподарських робітників, створення кооперативів. Це була перша в арабських державах аграрна реформа, яка започаткувала трансформацію традиційного аграрного устрою.

Один із законів 1952 р. передбачав реорганізацію політичних партій, а в січні 1953 р. було оголошено про їхній розпуск і конфіскацію майна. У грудні 1952 р. було скасовано Конституцію 1923 р. і оголошено трирічний «перехідний період», продовж якого планувалося створити умови для конституційної демократичної влади. Замість розпущених партій створювалася єдина політична Організація звільнення, яка мала стати опорою нового режиму.

У сфері зовнішньої політики в лютому 1953 р. було підписано єгипетсько-британську угоду про Судан, яка визнавала за ним право на самовизначення (незалежність Судану було проголошено у грудні 1955 р. після виведення з його території британських військ).

Отже, значний вплив на становлення державності Єгипту мало його географічне розташування і стратегічне значення Суецького каналу, значна частка християн-коптів у складі населення, попередній досвід автономії в складі Османської імперії, британської військової окупації і протекторату, а також відносини з Британією і прагнення позбавитися залежності від неї.

Неджд на початку ХХ ст. У той час як Хіджаз, Ємен і Асір на Аравійському півострові входили до складу Османської імперії, контроль османів над центральною Аравією був номінальним. За володіння нею точилася тривала боротьба між кланами Саудидів і Рашидидів. Останні правили в еміраті Джеббель-Шаммар зі столицею в м. Хаїль. У боротьбі з Саудидами вони спиралися на підтримку османів.

Завдяки зусиллям глави клану Саудидів Абдель-Азіза ібн Сауда, який також відомий як Ібн Сауд (1880–1953 рр.), в 1902 р. було відновлено ваххабітський емірат Неджд зі столицею в Ер-Ріяді. У 1912 р. Ібн Сауд захопив увесь регіон Неджд і прийняв вчення «чистого ісламу» (ваххабізму), яке використав для зміцнення своєї влади.

Ваххабізм – релігійна течія в ісламі, яка бере початок у XVIII ст. Її засновник Мухаммад ібн Абд аль-Ваххаб (1703–1792 рр.) вважав, що справжній іслам практикували лише перші три покоління послідовників пророка Мухаммада, тож відкидав усі наступні зміни, привнесені ззовні. Серед основних догматів ваххабізму – необхідність повернення до чистоти початкового ісламу, беззастережне дотримання усіх його настанов, особливо єдинобожжя; відмова від почитання святих (ідолопоклонства) і паломництва до їхніх могил; заборона тавассуля – молитви через посередника; орієнтація на спосіб життя перших мусульман, прагнення уникнути західних впливів.

Ваххабітів називають «фундаменталістами», «ультра-консерваторами», а також «пуританами» ісламу. Їхня самоназва – «салафіти».

Салафія – розуміння ісламу так, як його розумів Пророк і його сподвижники.

Ваххабізм, який суніти і шиїти вважали ерессю, позитивно сприйняли бедуїни Аравійської пустелі з їхнім традиційним аскетичним способом життя, прихильністю до звичаєвого права (адату), який не в усьому співпадав з канонічним мусульманським правом (шаріатом).

Іншим важливим напрямом зміцнення влади Ібн Сауда було переведення вірних йому бедуїнських племен на осілість та згуртування їх у військово-релігійної організації «Іхван ат-таухід» або «аль-Іхван» (Брати, покірні Богу). Кочовий спосіб життя розглядався Ібн Саудом як такий, що суперечив заповідям ісламу. З 1912 р. створювалися поселення іхванів – худжри, де вони навчалися сільському господарству, засвоювали ідеї ваххабізму, удосконалювали військову майстерність.

Добре організовані, навчені й ідеологічно згуртовані солдати-землероби стали потужною силою, основною опорою Ібн Сауда. У 1913 р. він зміг захопити багату область ель-Хаса в північно-східній частині Аравійського півострова вздовж побережжя Перської затоки. Це зміцнило його позиції в протистоянні з правителем Хіджазу, який не допускав ваххабітів в священні міста Мекку і Медіну, підтримував противників Ібн Сауда у боротьбі за владу.

У травні 1914 р. Абдель-Азіз ібн Сауд підписав з Османською імперією договір про дружбу, а в грудні 1915 р., в умовах світової війни – договір з Великою Британією, в якому йшлося про співробітництво проти Османської імперії. Проте у світовій війні він дотримувався політики нейтралітету, тим часом продовжував боротьбу з Рашидідами, намагався поширити ідеї ваххабізму на інші території Аравійського півострова і підпорядкувати їх своїй владі. Його основним суперником був правитель Хіджазу Хусейн бін Алі аль-Хашімі, шериф Мекки, глава роду Хашімітів, який в роки війни домовився з Британією про визнання незалежності майбутньої арабської держави на територіях колишньої Османської імперії (угоди Хусейна–Макмагона) і організував арабське «Повстання в пустелі» проти османів (червень 1916 р. – жовтень 1918 р.). Після початку повстання шериф Хусейн прийняв титул короля і проголосив незалежність Хіджазу від Османської імперії, 19 жовтня 1916 р. – незалежність усіх арабів від Османської імперії та прийняв титул «короля усіх арабів».

Об'єднання Аравії під владою Саудидів. Після поразки Османської імперії у світовій війні в Аравії утворилося п'ять незалежних держав: Хіджаз, Неджд, Джебель-Шаммар, Асір, Ємен.

У 1919–1920 рр. відбулася перша війна між Хусейном (Хашімітами) й ібн Саудом (Саудідами). Приводом до її початку стала заборона Хусейна допускати іхванів у Мекку. У Ібн Сауда, еміра Неджду, було набагато менше шансів на перемогу, ніж у впливового короля Хусейна, який контролював священні міста Мекку і Медіну та мав підтримку Британії. Важливий вплив на результати війни мали військово-політичний і дипломатичний таланти Абдель-Азіза ібн Сауда, ефективність іхванів, а також позиція Великої Британії.

З лютого 1920 р. Британія перестала підтримувати Хусейна, оскільки він не визнав систему мандатів і не підписав Версальський мирний договір. Після цього війська Хіджазу зазнали низки серйозних поразок. Проте Британія не допустила

розгрому Хусейна і виступила посередником в урегулюванні конфлікту між Недждом і Хіджазом.

Паралельно Британія підтримала Ібн Сауда в боротьбі з Рашидідами, яких він остаточно розбив в 1920 р. У 1921 р. він анексував емірат Джебель-Шаммар, а в 1922 р. без бою захопив північний Асір.

Після ліквідації у березні 1924 р. халіфату в Турецькій республіці король Хусейн проголосив себе халіфом, тобто духовним главою усіх сунітів. Підстави для цього створювали його родинні зв'язки з пророком Мухаммадом та контроль над священними містами Меккою і Медіною. Це стало приводом для Ібн Сауда розпочати нову війну проти Хіджазу.

Війна тривала з липня 1924 р. по грудень 1925 р. і завершилася перемогою Неджду. Цього разу британський уряд не підтримав Хусейна, як через його негативну позицію стосовно системи мандатів, так і через відкриття влітку 1924 р. генерального консульства СРСР в Джидді. У ситуації, що склалася, у жовтні 1924 р. Хусейн був змушений зректися престолу на користь свого сина Алі в надії, що це вичерпає його особистий конфлікт з Ібн Саудом і дозволить врятувати Хіджаз від поглинання Недждом. Але цього не сталося.

Війська Ібн Сауда захопили Медіну, Джидду і Мекку, що означало перемогу Неджду у війні. Велика Британія визнала її в обмін на відмову Ібн Сауда від набігів на сусідів та претензій на Маан і порт Акаба, які належали Трансйорданії, що перебувала під британським мандатом.

У січні 1926 р. збори мусульманських старійшин проголосили Абдель-Азіза ібн Сауда королем Неджду і Хіджазу. Отже, унаслідок перемоги у війні й анексії Хіджазу утворилася нова держава – Королівство Неджду і Хіджазу.

З метою легітимізації анексії Хіджазу Ібн Сауд скликав у червні 1926 р. Всесвітній конгрес мусульман у Мецці за участю делегатів від Неджду, Хіджазу, Асіру, Ємену, Сирії, Палестини, Єгипту, Судану, Афганістану, Індії, СРСР, інших країн. Велика Британія визнала Королівство Неджду і Хіджазу в травні 1927 р.

У 1928 р. Ібн Сауд повністю анексував Асір. На цьому процес об'єднання Аравії під його владою завершився.

Реформи в Королівстві Неджду і Хіджазу. Створення Королівства Саудівська Аравія. Після об'єднання більшості території Аравійського півострова під своєю владою Ібн Сауд розпочав обмежені консервативні реформи, спрямовані на зміцнення держави і забезпечення умов для хаджу паломників до священних міст Мекка і Медіна, що ставав основним джерелом фінансових надходжень Королівства. Відбувалося створення інфраструктури транспорту і зв'язку (телефон, радіо, шосейні дороги). Здійснювалися централізація управління, формувалися судова і податкова системи, створювалися школи і типографії.

Реформи супроводжувалися обмеженням племінних свобод бедуїнів і зростанням податків. Проти такої політики виступили іхвани, на які спирався Ібн Сауд у попередній період правління. З 1926 р. розпочалися повстання іхванів, які переросли у громадянську війну (1928–1930 рр.). Для перемоги у війні було створено нову армію. Велика Британія надавала Ібн Сауду усіляку підтримку.

Продовж п'яти років після анексії Хіджазу Ібн Сауд управляв двома частинами Королівства як окремими одиницями. 23 вересня 1932 р. було проголошено об'єднання Неджду, Хіджазу та двох залежних територій (Ель-Хаса і Ель-Катіф) у Королівство Саудівська Аравія. Це була теократична держава на основі вчення ваххабізму. Її Конституцією був Коран, а король був одноосібним правителем, імамом і духовним главою ваххабітів.

Основні фінансові надходження до казни Ібн Сауда надходили від хаджу мусульман до Мекки і Медіни. Проте вони суттєво зменшилися в роки світової фінансово-економічної кризи 1929–1933 рр. у зв'язку зі зменшенням кількості паломників до святих місць, у той час як великі витрати залишилися – на створення нової армії, допомогу сім'ям загиблих, витрати на адміністрацію, школи, типографії тощо, безкоштовні обіди для бідних (щодня двічі на день 2 тис. бідняків отримували їжу з королівської кухні) тощо. Це примусило короля шукати інші джерела прибутків.

З цією метою Ібн Сауд надав у 1933 р. концесію на розвідку і видобуток нафти американській компанії «Стандарт Ойл оф Каліфорнія» (за 100 тис. ф. ст. золотом). Її пошуки тривали кілька років, коли нарешті в 1938 р. в районі Ель-Хаса на узбережжі Перської затоки було відкрито великі поклади нафти і розпочався її видобуток. У 1939 р. Саудівська Аравія підписала другу концесію з американською нафтовою компанією. Водночас активізувалися дії Великої Британії, Німеччини і Японії, щоб отримати концесії на саудівську нафту.

Надання концесії американській, а не британській компанії, свідчило про прагнення короля Ібн Сауда балансувати британський вплив. Він високо цінував винятково комерційний інтерес США до двосторонніх відносин, відсутність намірів поширити свій політичний вплив чи захопити території, тож надавав перевагу співробітництву з американцями.

Крім того, відносини Саудівської Аравії з сусідніми арабськими державами, які перебували під британським контролем або впливом, були недружніми. Переговори з приводу демаркації кордонів Саудівської Аравії з сусідніми британськими протекторатами – Аденом, Катаром, Договірним Оманом, Маскатом закінчилися безрезультатно; в Іраку і Трансйорданії правили сини переможеного Ібн Саудом короля Хіджазу Хусейна; відносини з Єгиптом ускладнювало прагнення єгипетського короля прийняти титул халіфа. У 1933–1934 рр. відбулася війна за розмежування кордонів між Саудівською Аравією і Єменом.

Процес нормалізації відносин Саудівської Аравії з сусідніми державами розпочався в другій половині 1930-х рр., про що свідчило підписання договору про дружбу і союз між Саудівською Аравією й Іраком (2 квітня 1936 р.), оголошеного відкритим для інших арабських держав. 29 квітня 1937 р. до нього приєднався Ємен. У травні 1936 р. було підписано Договір про дружбу між Саудівською Аравією і Єгиптом, за яким вони встановили дипломатичні відносини. Вважається, що ці договори заклали основу для створення Ліги арабських держав у березні 1945 р.

Саудівська Аравія під час і після Другої світової війни. Ібн Сауд дотримувався у війні політики нейтралітету, сприятливого для Великої Британії й США. Дипломатичні відносини між Саудівською Аравією і США були встановлені лише у лютому 1940 р.

У 1941 р. Саудівська Аравія розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, у 1942 р. – з Італією. У 1943 р. на неї було поширено закон США про ленд-ліз (за роки війни допомога по ленд-лізу склала 99 млн. дол.).

У 1944 р. для видобутку нафти в Саудівській Аравії було створено спільну «Арабсько-американську нафтову компанію» (Arabian-American Company, АРАМКО), яка продовжувала діяти на умовах концесії (до 1971 р.). На початку 1944 р. АРАМКО розпочала будівництво транс-аравійського нафтопроводу з Дахрану до ліванського порту Сайда, яке було завершено в 1950 р. У 1944 р. США також отримали дозвіл на будівництво в Дахрані великої американської військово-повітряної бази.

У лютому 1945 р. відбулася зустріч короля Абдель-Азіза ібн Сауда і президента США Ф. Рузвельта на борту крейсера «Куїнсі» на шляху Рузвельта в Америку з Ялтинської конференції. Для цієї зустрічі Ібн Сауд вперше залишив межі свого Королівства. У результаті переговорів було підписано угоду («пакт Куїнсі»), яка гарантувала США монополію на розвідку, розробку і купівлю саудівської нафти в обмін на гарантії безпеки Саудівської Аравії від будь-яких зовнішніх загроз. Під час зустрічі обговорювалося також палестинське питання. Ібн Сауд намагався переконати президента США захистити права палестинських арабів і не допустити створення єврейської держави в Палестині.

У березні 1945 р. Ібн Сауд оголосив війну державам Осі, що дозволило Саудівській Аравії брати участь у створенні ООН. Того ж місяця Саудівська Аравія підписала в Каїрі угоду про створення Ліги Арабських Держав.

Після закінчення світової війни компанія АРАМКО суттєво збільшила видобуток нафти у Східній провінції Саудівської Аравії. Якщо у 1945 р. вартість видобутої нафти склала 5 млрд дол., у 1952 р. – 212 млрд дол. Завдяки видобутку і продажу нафти Саудівська Аравія щорічно отримувала значні прибутки, які з кожним роком зростали. Унаслідок цього вона з часом стала багатою нафтовою країною і союзником США на Близькому Сході.

Поруч з розвитком нафтової промисловості, решта економіки зберігала традиційний характер. Було побудовано нові автошляхи і залізницю Дамман – Перська затока – Ер-Ріяд. На початку 1950-х рр. США надавали Саудівській Аравії допомогу у видобутку природних ресурсів, розвитку транспорту і сільського господарства.

У сфері державного управління зберігалася абсолютна влада короля-імама. Парламенту, політичних партій, суспільних організацій не існувало. При королі діяв Дорадчий комітет. Після війни було призначено перший кабінет міністрів, на рішення якого король міг накладати вето. За сприяння фінансової місії США було розроблено перший державний бюджет.

У листопаді 1953 р. король Абдель-Азіз аль Сауд помер у віці 78 років. Він був видатним правителем, полководцем і дипломатом, засновником королівської династії Саудидів. Серед його численних дітей було 45 законних синів. Усі

наступні королі Саудівської Аравії були його синами. Останній з них – король Салман ібн Абдель-Азіз аль Сауд, з 2015 р. (народ. в 1935 р.).

Отже, вирішальний вплив на становлення емірату Неджд, його трансформацію в Королівство Саудівська Аравія і подальший розвиток цієї держави мали як географічний чинник, так і особистість правителя Абдель-Азіза ібн Сауда (Ібн Сауда), який об'єднав під своєю владою більшість території Аравійського півострова, вдало використовував релігійний чинник, здійснював ефективно балансування британського впливу, зробив успішну ставку на співпрацю з США у розробці покладів нафти і сфері безпеки.

Питання для самоперевірки

1. Коли і за яких обставин утворилася партія Вафд в Єгипті?
2. Які чинники обумовили зростання впливу асоціації «Брати мусульмани» в 1930-х рр.?
3. Коли і за яких обставин Єгипет здобув незалежність?
4. Якими були умови британсько-єгипетського договору 1936 р.?
5. Якою була позиція Єгипту під час Другої світової війни?
6. Охарактеризуйте внутрішню ситуацію в Єгипті після Другої світової війни.
7. У чому полягала сутність конфлікту між Єгипту і Великою Британією після 1946-1952 рр.?
8. За яких обставин відбувся військовий переворот у Єгипті?
9. Які заходи здійснили військові після захоплення влади?
10. Якою була ситуація на Аравійському півострові на початку ХХ ст.?
11. Охарактеризуйте позицію Неджду і Хіджазу під час Першої світової війни.
12. Як відбувався процес об'єднання Аравії?
13. Чому Хіджаз зазнав поразки у війнах з Недждом?
14. Охарактеризуйте роль Абдул-Азіза ібн-Сауда у об'єднанні Аравії й створенні Королівства Саудівська Аравія?
15. Які чинники сприяли співробітництву Саудівської Аравії із США?
16. За яких обставин було підписано «пакт Куїнсі». Що він передбачав?

Джерела і література

1. Василюк О. Д. Каїрський університет Аль-Азгар у дослідженнях Агатангела Кримського. *Сходознавство*, 2014 (65–66), с. 32–42.
2. Головенко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід. К., 2010.
3. Городня Н., Проценко Ю. Становлення американсько-саудівських відносин (1931–1940 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія*. 2021. №4 (151), с. 15–22.
4. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з франц. К., 1999.

5. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. Кіровоград, 2014.
6. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
7. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. К., 1999.
8. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. К., 2001.
9. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
10. Степанянц М. Т. Мусульманские концепции в философии и политике XIX–XX вв. М., 1982.
11. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол. Л.В.Губерський (голова) та ін.]. К., 2004.
12. Шестопаалець Д. В. Іслам як соціальний феномен: до питання функціональності. *Сходознавство*, 2015 (70), с. 184-192.
13. Barradah F. K. Saudi Arabia's Foreign Policy 1945–1984. Aberdeen University, 1989.
14. Goldschmidt A. Jr., Davidson L. A Concise History of the Middle East. London: Taylor and Francis, 2018.
15. Johnson P. Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
16. Labelle M. The Only Thorn: Early Saudi-American Relations and the Question of Palestine. *Diplomatic History*, 2011, №35, pp. 257–281.
17. Long D. E. US-Saudi Relations: Evolution, Current Conditions, and Future Prospects. *Mediterranean Quarterly*, 2004, Vol. 15, No. 3, pp. 24–37.
18. Pollack J. Saudi Arabia and the United States, 1931–2002. *Middle East Review of International Affairs*, 2002, Vol. 6, No. 3, pp. 77–102.
19. Egypt. A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1991.
20. Saudi Arabia: A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Wash., 1993.
21. Saudi Aramco – Era of Discovery. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tHh6wY2ua08&feature=youtu.be>
22. Wynbrandt J. A Brief History of Saudi Arabia. New York, 2010.

Тема 5

АРАБСЬКІ ДЕРЖАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Проголошення республіки в Єгипті й урядування Гамаль Абдель Насера. Створення Об'єднаної арабської республіки і початок нового етапу реформ. Арабсько-ізраїльська війна 1967 р. і її наслідки. Урядування А. Садата (1970–1981 рр.): внутрішня і зовнішня політика. Єгипет у 1980–1990-ті рр. Сирія в перші десятиліття після здобуття незалежності. Урядування Хафеза Асада (1970–2000 рр.). Ірак у 1950–1960-ті рр. Проголошення і становлення республіки. Ірак за урядування Х. аль-Бакра і С. Хусейна. Саудівська Аравія за правління королів Сауда (1953–1964 рр.) і Фейсала (1964–1975 рр.). Саудівська Аравія в останній чверті ХХ ст.

Проголошення республіки в Єгипті й урядування Гамаль Абдель Насера. 18 червня 1953 р. Єгипет було проголошено республікою (Арабська Республіка Єгипет), її президентом став генерал М. Нагіб. Після цього в Раді революційного командування посилилася боротьба між двома угрупованнями, які очолювали Нагіб і Насер. Якщо Нагіб вважав революцію завершеною, Насер виступав за її поглиблення. У квітні 1954 р. він очолив уряд.

З метою балансування британського впливу Єгипет встановив у 1954 р. дипломатичні відносини з СРСР, підписав торговельні угоди з ним й іншими соціалістичними державами. Вони мали диверсифікувати поставки до Єгипту найважливіших товарів. Найбільшим досягненням Насера було підписання в жовтні 1954 р. угоди з Великою Британією про виведення з Єгипту британських військ впродовж 20 місяців. Це сприяло значному зростанню його популярності.

Того ж місяця представники Асоціації «Брати-мусульмани» здійснили невдалий замах на життя Насера. При розслідуванні цієї справи з'ясувалася причетність до організації замаху президента Нагіба. Асоціацію було розгромлено, а Нагіба позбавили усіх посад. Це означало перемогу в керівництві держави радикальної течії на чолі з Насером.

У березні 1955 р. Насер сформував шість принципів єгипетської революції: ліквідація імперіалізму, ліквідація феодалізму, знищення капіталістичних монополій; соціальна справедливість, створення сильної національної армії, встановлення демократичної системи. Жоден з них не стосувався релігії. Хоч влада в Єгипті була світською, суспільний вплив релігії не заперечувався.

У червні 1955 р. було схвалено Конституцію, яка проголосила Єгипет «демократичним, кооперативним, соціалістичним суспільством». На цьому трирічний «перехідний період» (після скасування в 1952 р. Конституції 1923 р.), завершився.

У сфері зовнішньої політики уряд Насера оголосив курс «позитивного нейтралітету» й неучасті у військових пактах, а на практиці здійснював лавірування між державами Заходу і соціалістичного блоку. У 1955 р. Насер взяв участь у Бандузській конференції в Індонезії, яка започаткувала Рух неприєднання (до двох блоків, які протистояли один одному в умовах «холодної

війни»). Проте того ж року Єгипет підписав угоду з СРСР, Чехословаччиною і Польщею про постачання зброї, що викликало занепокоєння західних держав.

13 червня 1956 р., згідно з домовленостями, було завершено виведення британських військ з Єгипту, що означало відновлення його політичного суверенітету. Того ж місяця Насер був обраний президентом республіки.

У липні 1956 р. Міжнародний банк з реконструкції і розвитку (МБРР) відмовив Єгипту у наданні позики на будівництво гідроенергетичного комплексу «Асуанська гребля». У відповідь 26 липня 1956 р. Насер видав декрет про націоналізацію Суецького каналу.

Ця подія викликала значний міжнародний резонанс, спричинила Суецьку кризу (жовтень 1956 р.) і Другу арабсько-ізраїльську війну. Згідно з секретною угодою з Ізраїлем, Велика Британія і Франція скористалися нападом ізраїльських військ на Єгипет як приводом для захисту зони Суецького каналу та зробили спробу захопити її. Проте через різко негативну реакцію країн світу, передусім США й СРСР, через тиждень британські й французькі війська були змушені зупинити наступ.

Спробу захоплення Суецького каналу розглядають як найбільший прорахунок британської зовнішньої політики повоєнного періоду. Після Суецької кризи Британія втратила колишній вплив на Близькому Сході. Відповідальність за ситуацію в регіоні взяли на себе США (доктрина Ейзенхауера, січень 1957 р.). Водночас більш вираженою стала орієнтація Єгипту на відносини з соціалістичними країнами, завдяки яким вдалося ліквідувати економічну блокаду, організовану західними державами.

Після Суецької кризи уряд вжив заходи, які суттєво обмежили іноземну власність й іноземні капітали в економіці Єгипту. У кінці 1956 р. було видано розпорядження про процедуру секвестру до іноземних підприємств, тобто заборону чи обмеження на використання/розпорядження майном і капіталами. До майна і капіталів британських і французьких громадян її застосували негайно, до інших іноземців – продовж наступних п'яти років.

У січні 1957 р. було видано закон про «єгиптизацію» іноземних банків, промислових, транспортних, зовнішньо-торговельних, страхових, інших іноземних підприємств і компаній. Для управління державними і змішаними підприємствами було створено Державну економічну організацію, запроваджено елементи планування соціально-економічного розвитку. Того ж року було створено нову політичну організацію – Національний союз, яка мала стати новою політичною опорою режиму, замість малоєфективної Організації звільнення, сформованої в 1952 р. після розпуску політичних партій.

Унаслідок заходів проти іноземних інвесторів тимчасово зміцнилися позиції єгипетського капіталу й підприємницьких кіл, що дозволило їм зайняти провідні позиції в Національному союзі й Національних зборах (1960–1961 рр.). Паралельно посилилась роль держави в фінансово-банківській сфері й промисловості, було започатковано створення сильного державного сектора в економіці.

Націоналізація Суецького каналу мала значний революційний вплив на держави, які недавно здобули незалежність. Політика Насера розглядалася

багатьма як приклад для наслідування. Сам він позиціонував себе лідером коаліції арабських держав у боротьбі проти Ізраїлю й палким прибічником панарабізму.

Створення Об'єднаної арабської республіки і початок нового етапу реформ. Реалізацією ідеології панарабізму стало об'єднання Єгипту й Сирії в одну державу – Об'єднану арабську республіку (ОАР) на умовах федерації. Переговори з цього питання розпочалися у 1956 р. Створення Об'єднаної арабської республіки було проголошено 1 лютого 1958 р. Вона включала Північний і Південний райони. У березні 1958 р. було схвалено Тимчасову Конституцію ОАР. Її президентом став Насер, столицею об'єднаної держави – Каїр. У 1960 р. було скликано Національні збори ОАР.

Після цього в ОАР розпочався новий етап реформ, які мали антикапіталістичний характер. У 1960 р. було схвалено 10-річний план соціально-економічного розвитку ОАР, який передбачав великі капіталовкладення в енергетику і важку промисловість. Його критика в суспільстві, передусім з боку великих банкірів і підприємців спричинила перехід великих газетних корпорацій під контроль Національної ради. У 1961 р. було видано декрети про націоналізацію найбільших банків, компаній, промислових підприємств. У результаті під контроль держави перейшла фінансова система, усі великі і значна частина середніх підприємств, транспорт, увесь імпорт, значна частина експорту, найбільші будівельні, оптові й роздрібні компанії. Запроваджено прогресивний податок на великі прибутки.

У липні 1961 р. було схвалено новий аграрний закон, за яким максимальні розміри земельного володіння зменшувалися до 100 федданів (пізніше, за законом 1969 р. – до 50). Водночас було скасовано виплату компенсацій землевласникам за вилучену землю, що нагадувало більшовицькі методи. Аграрна реформа прискорила розвиток дрібного підприємництва в аграрній сфері, проте не вирішила проблеми безземелля селян і водночас підірвала довіру великих землевласників до влади.

Невдовзі виявилася відсутність консенсусу серед єгипетської й сирійської еліт Об'єднаної арабської республіки з багатьох питань. У результаті державного перевороту в Сирії у вересні 1961 р. вона вийшла зі складу ОАР (Єгипет зберіг цю назву до 1971 р.)

Національні збори і Національний союз, в складі яких було багато підприємців, також не підтримали урядовий курс. Через це в листопаді 1961 р. їх було розпущено. Натомість було скликано Національний конгрес народних сил (травень–липень 1962 р.) без участі «реакціонерів», яких позбавили політичних прав. У червні 1962 р. Конгрес схвалив Національну хартію, у якій заперечувався капіталістичний шлях розвитку, декларувались провідна роль державного сектора в економіці, необхідність її централізованого планування й державного контролю над приватним капіталом, обмеження діяльності іноземного капіталу. Згідно з нею, не менше 50% місць в органах влади мало належати робітникам і селянам.

У 1962 р. було видано декрет про створення нової масової політичної організації – Арабського соціалістичного союзу (АСС), який мав стати основною

опорою влади у здійсненні реформ. У березні 1964 р. набула чинності нова тимчасова Конституція, яка проголошувала ОАР «демократичною соціалістичною державою, основою на союзі трудових сил народу», тобто селян, робітників, солдат, інтелігенції й «не експлуататорської» національної буржуазії.

Реформи призвели до суттєвої трансформації традиційного єгипетського суспільства. Велика буржуазія і великі землевласники втратили не лише економічні позиції, але й політичні права. Натомість посилилась позиція середніх і дрібних підприємницьких кіл міста і села, бюрократів і технократів, зросла чисельність робітників.

У 1960-ті рр. було здійснено низку соціальних реформ в інтересах трудящих: встановлено 7-годинний робочий день і мінімум заробітної плати; скасовано плату на навчання на усіх рівнях; обмежено плату за оренду землі селянами, заборонено згін орендарів із землі. Для дрібних землевласників і сільськогосподарських робітників легалізовано право створювати профспілки. Розвивалася система охорони здоров'я, пенсійного забезпечення і соціального страхування. Видано закони про участь робітників і службовців в адміністративних радах державних підприємств, про перерозподіл 25% їхніх прибутків на користь робітників і службовців. Ці реформи вимагали великих державних витрат і розбалансували фінансову систему Єгипту.

Значну допомогу Єгипту в проектуванні й спорудженні промислових та інфраструктурних об'єктів (понад 100) надав СРСР. Найбільш масштабним серед них був Асуанський гідроенергетичний комплекс, побудований за радянської технічної й фінансової допомоги. У 1965 р. державний сектор Єгипту виробляв близько 85% промислової продукції.

Із середини 1960-х рр. виявилися кризові явища в єгипетській економіці через неефективність державного сектора й системи управління, надмірні витрати на армію й соціальну сферу, недоліки моделі розвитку в цілому.

Реалізація Насером ідей національного суверенітету, арабського соціалізму і арабської єдності, а також антиізраїльська політика мали значний вплив на радикалізацію суспільних настроїв і державної політики в частині країн арабського Сходу. Водночас посилилось протистояння між радикальними і консервативними арабськими режимами, на чолі яких стояли, відповідно, Єгипет і Саудівська Аравія. Єгипетсько-саудівські відносини ускладнювала також підтримка ними різних сил у Північному Ємені. Саудівська Аравія підтримувала монархістів, Єгипет – республіканців, які захопили владу.

Арабсько-ізраїльська війна 1967 р. і її наслідки. Серйозну внутрішню кризу в Єгипті викликав розгром арабських держав на чолі з Єгиптом в третій («шестиденній») арабсько-ізраїльській війні 5–10 червня 1967 р. Під час війни ізраїльтяни окупували значні території, включаючи західний берег р. Йордан зі старим (східним) Єрусалимом (Йорданія), Сінайський півострів (Єгипет), Голанські висоти (Сирія) і сектор Газа (перебував під контролем Єгипту). У Єгипті вони вийшли на берег Суецького каналу. У протистоянні арабських держав з Ізраїлем, лідером якого позиціонував себе Насер, араби зазнали катастрофічної поразки.

Поразка у війні з Ізраїлем, яка призвела до окупації єгипетської території (Сінайського півострова) завдала значного удару по авторитету Насера в Єгипті й поза його межами. Спочатку Насер був змушений звернутися до багатих арабських держав за фінансовою допомогою і отримав її. У зв'язку з цим він був змушений відмовитися від конфронтації з консервативними монархіями Аравійського півострова, припинити підтримку радикальних республіканських організацій в арабському й ісламському світі. Міжнародний вплив Єгипту суттєво послабився.

Після поразки у війні Насер взяв на себе усю відповідальність за поразку і подав у відставку, але її не прийняли. Опоненти Насера на чолі з віце-президентом готували державний переворот, але ці плани було розкрито. Інші опоненти Насера виступили в лютому 1968 р. з програмою оздоровлення економіки шляхом лібералізації економіки й розширення зв'язків із Заходом.

Натомість Насер проголосив у 1968 р. «Програму 30 березня», яка передбачала мобілізацію усіх сил на ліквідацію наслідків «ізраїльської агресії» й поглиблення соціально-економічних реформ. Відбулися реорганізація Арабського соціалістичного союзу, який був основною політичною опорою влади, і подальше зближення Єгипту з СРСР, залежність від якого зростала.

22 вересня 1970 р. Насер несподівано помер від серцевого нападу у віці 52 років. Це сталося в умовах гострої кризи у міжарабських відносинах, коли в Йорданії за наказом короля Хусейна відбулася військова операція проти палестинських бойовиків («чорний вересень»), які планували захоплення влади. Ці події були кричущим порушенням принципів арабської єдності й солідарності, базових для зовнішньої політики Насера.

Виникає питання: чи був «насеризм» ідеологією арабського соціалізму і націоналізму, чи лише феноменом харизматичного політичного лідера в Єгипті? Передусім це був авторитарний радикальний персоніфікований режим, який сформувався навколо харизматичної особистості Насера. У перші роки його урядування найбільш вираженим було антиімперіалістичне спрямування політики – відновлення суверенітету Єгипту, реалізація ідей арабського націоналізму і принципів арабської єдності. Спочатку Насер намагався балансувати між капіталістичним і соціалістичним таборами у «холодній війні», був одним з ініціаторів створення Руху неприєднання. Після Суецької кризи й особливо з 1960 р. більш вираженою була його орієнтація на побудову в Єгипті «арабського соціалізму», хоча й за відмінною від радянської моделлю. Вона виявилася неефективною. Водночас Насер позиціонував себе лідером арабського світу у протистоянні з Ізраїлем, існування якого він не визнавав. Катастрофічна поразка у війні 1967 р. була певним підсумком соціально-економічних і політичних експериментів Насера, унаслідок яких Єгипет втратив не лише міжнародний авторитет, але й свої території.

Урядування Анвара Садата: внутрішня і зовнішня політика. Після смерті Насера президентом Єгипту став Анвар Садат (1970–1981 рр.), під керівництвом якого внутрішня політика і зовнішньополітичний курс Єгипту суттєво змінилися.

Внутрішньополітичний курс А. Садата отримав назву «корекції результатів революції 1952 року». Розпочалися процеси лібералізації суспільного й економічного життя. За новою Конституцією 1971 р., перебування на посту президента обмежувалося двома шестирічними термінами, усі форми власності були захищені законом; держава знову називалася «Арабська Республіка Єгипет». Іслам було визнано державною релігією, але політичний вплив ісламу залишався обмеженим. Проголошено свободу слова і друку; дозволено створення політичних партій; обмежено права поліції та служб безпеки.

Зі складу Арабського соціалістичного союзу виділилися три партії, включаючи проурядову Арабську соціалістичну партію. У 1978 р. вона об'єдналася з новоствореною Національно-демократичною партією, на яку спирався А. Садат у своїй політиці. Водночас швидко зростали політичні впливи ісламських угруповань. Хоч Асоціація «Брати-мусульмани», як і раніше, була заборонена, розпочалося відродження її осередків.

У економічній сфері націоналізацію підприємств було заборонено, розпочато процес повернення майна його колишнім власникам. Новий уряд здійснював політику «відкритих дверей» («інфітаху») і сприяв приватним інвестиціям, включаючи іноземні. Після цього найбільше інвестицій надходило у сферу послуг (комплекси для відпочинку на морському узбережжі, готелі тощо), а не в промисловість. Основними джерелами надходження до бюджету були доходи від експлуатації Суецького каналу і туризму.

У жовтні 1973 р. відбулась четверта арабсько-ізраїльська війна (війна на Йом Кіпур або війна Судного дня). 6 жовтня Єгипет і Сирія здійснили скоординовані атаки проти збройних сил Ізраїлю, щоб повернути втрачені у 1967 р. Сінайський півострів і Голанські висоти. Напад арабів був несподіваним і відбувся під час ізраїльського свята Йом Кіпур. Унаслідок цього перші два дні війни були успішними для арабських держав. Далі відбувся успішний контрнаступ ізраїльської армії, яка перейшла попередні лінії розмежування і оточила в пустелі 3-тю єгипетську армію. США в цій війні підтримали Ізраїль, СРСР – арабські держави.

Військові дії припинилися 24 жовтня після резолюції Ради безпеки ООН, схваленої в ніч з 21 на 22 жовтня. Війна закінчилась безрезультатно. Сторони повернулися на лінію розмежування станом на 22 жовтня. Ізраїлю вдалося відстояти свої позиції, проте моральна перемога була на боці арабських держав, які побачили, що з ізраїльською армією можна успішно воювати. Результати війни викликали гордість арабських держав за свої перемоги.

Під час війни арабські держави вперше застосували «нафтову зброю» – ембарго на поставки нафти державам, які підтримували Ізраїль. Скорочення ними видобутку нафти призвело до зростання ціни на неї, а це спричинило енергетичну кризу 1973 р. і економічну кризу 1974–1975 рр.

Після арабсько-ізраїльської війни 1973 р. держсекретар США Г. Кіссінджер здійснював “човникову дипломатію” між столицями близькосхідних держав для досягнення урегулювання. У 1974–1975 рр. за сприяння США відбулося підписання угод між Єгиптом і Ізраїлем про розмежування і перемир'я. Дипломатія Кіссінжера виявилася більш ефективною, ніж радянська. Мирна

конференція по Близькому Сходу в Женеві, яка відбувалася з грудня 1973 р. за участю представників Єгипту, Ізраїлю, Йорданії, США і СРСР завершилася безрезультатно.

Президент Анвар Садат здійснив поступовий відступ від орієнтації на СРСР на користь співробітництва з США. За сприяння США А. Садат вступив у переговори з Ізраїлем за формулою «мир в обмін на територію». Цьому сприяло формування в Ізраїлі уряду Менахема Бегіна, який прийшов до влади після перемоги на виборах партії Лікуд у травні 1977 р.

У червні 1977 р. М. Бегін запросив на зустріч глав урядів Єгипту, Йорданії й Сирії, щоб домовитися про підписання мирного договору. Це запрошення прийняв лише президент Єгипту. У листопаді 1977 р. А. Садат здійснив візит у Єрусалим, де виступив перед Кнесетом. У своїй промові він закликав до встановлення миру між Єгиптом й Ізраїлем, до відходу Ізраїлю до кордонів 1967 р., заявив про готовність визнати Ізраїль і підписати з ним мирний договір. Це започаткувало процес, який призвів до виведення ізраїльських військ з Сінайського півострова і до визнання Єгиптом Ізраїлю.

Переговори відбувалися за посередництва США. У вересні 1978 р. А. Садат і М. Бегін прибули у Кемп-Девід, резиденцію президента США, де 12 днів між ними відбувалися секретні переговори. 17 вересня у присутності президента Дж. Картера вони підписали у Білому домі дві Рамкові угоди: про мирну угоду між Єгиптом і Ізраїлем та про мир на Близькому Сході. У першій з них визначалися аспекти виведення військ з Сінайського півострова, його демілітаризацію і наглядові механізми, а також перспективи підписання мирного договору між Ізраїлем і Єгиптом. Друга Рамкова угода визначала формат для переговорів про автономію для арабів на Західному березі (в Іудеї і Самарії) і в Газі. Ця рамкова угода була прописана менш чітко, унаслідок чого пізніше Ізраїль, Єгипет і США по-різному її інтерпретували.

У березні 1979 р. Єгипет й Ізраїль підписали мирний договір. Єгипет був першою арабською державою, яка визнала Ізраїль і підписала з ним мирний договір. Другою такою державою була Йорданія, в 1994 р.

У 1979 р. арабські держави засудили Єгипет, суттєво обмежили торгівлю з ним, на кілька років виключили його з Ліги арабських держав і Організації «Ісламська конференція». Натомість Єгипет далі зблизився зі США, які надавали йому політичну, фінансову і військову підтримку.

Хоча у 1971 р. Єгипет підписав Договір про дружбу і співробітництво з СРСР, у 1976 р. він денонсував його в односторонньому порядку. Відбулося згортання двостороннього військового співробітництва. У 1981 р. радянське посольство в Каїрі було закрито.

Унаслідок політики А. Садата Єгипет перестав бути лідером революційного соціалістичного руху під гаслами панарабізму. Це вплинуло на стабілізацію ситуації в Сирії й Іраку, де боротьба навколо ідей панарабізму і об'єднання з Єгиптом у 1960-х рр. спричинила кілька державних переворотів.

У 1981 р. А. Садат був вбитий ісламістами під час військового параду «за зраду арабських інтересів». У квітні 1982 р., згідно з попередніми

домовленостями, завершилося виведення ізраїльських військ з Сінайського півострова; сектор Газа залишився у складі Ізраїлю.

Єгипет у 1980–1990-рр. Після вбивства А. Садата президентом Єгипту став Хосні Мубарак (1981–2011 рр.), який очолював державу продовж 30 років і був змушений піти у відставку унаслідок революції 2011 р. Х. Мубарак продовжив економічну політику А. Садата, спрямовану на розвиток приватного сектора й інвестицій в економіку, але більшу увагу, порівняно з ним, приділяв інвестиціям у сферу виробництва.

Найбільшого розвитку набула індустрія туризму у форматі «усе включено», яка сприяла також розвитку сфери послуг. Зростав середній клас. Водночас існувало значне соціальне і майнове розшарування суспільства, збільшилась чисельність міської бідноти, чому сприяло швидке зростання кількості населення.

Розвивалась багатопартійна система. На межі 1980–1990 рр. в Єгипті легально діяли 12 політичних партій. Водночас все більш помітним був вплив ісламістських організацій. Хоча діяльність Асоціації «Брати-мусульмани» не було легалізовано, афілійовані з нею політики були представлені у парламенті. Представники бойового крила ісламістських організацій здійснювали теракти, у тому числі проти іноземців, щоб підірвати авторитет світського режиму і зменшити прибутки від туристичної галузі. Контроль над діяльністю ісламістських організацій був важливим завданням уряду, через це армія і поліція мали численні пільги і привілеї.

У сфері зовнішньої політики Мубараку вдалося нормалізувати відносини з арабськими державами, відновити членство Єгипту в Лізі арабських держав й Організації «Ісламська конференція», хоча він не відмовився від дипломатичних відносин з Ізраїлем. У 1984 р. було знову відкрито радянське консульство в Каїрі. Проте пріоритетними для Єгипту залишалися відносини із США і західними державами. Унаслідок цього він став одним з основних партнерів США на Близькому Сході.

Таким чином, президенти А. Садат і Х. Мубарак відмовилися від реалізації ідеології «арабського соціалізму», радикального арабського націоналізму, економічних експериментів та орієнтації на СРСР, характерні для урядування Насера. Відбулася суттєва лібералізація суспільно-політичного і економічного життя Єгипту. Паралельно з цим відновився вплив ісламістських організацій, які відіграли важливу роль під час революції 2011 р.

Сирія в перші десятиліття після здобуття незалежності. Після того як у квітні 1946 р. з території Сирії було виведено французькі й британські війська, ця держава нарешті здобула незалежність. У 1948–1949 рр. Сирія брала участь у першій арабсько-ізраїльській війні, унаслідок якої приєднала Голанські висоти, що мали важливе стратегічне значення.

Внутрішня ситуація в Сирії після здобуття незалежності характеризувалася політичною нестабільністю і частими військовими переворотами. Лише у 1949–1951 рр. в країні відбулося чотири військові перевороти. З середини 1950-х рр. посилювався вплив Партії арабського соціалістичного відродження (БААС), що мало наслідком об'єднання в 1958 р. Сирії і Єгипту в одну федеративну державу – Об'єднану арабську республіку (ОАР).

Внутрішня боротьба з питання про відокремлення від ОАР, у якій домінував Єгипет, спричинила черговий військовий переворот у вересні 1961 р., після якого Сирія вийшла зі складу цієї держави.

Сформований в квітні 1962 р. цивільний уряд Халеда аль-Азема погодився на переговори з Єгиптом про нове об'єднання в федеративну державу, але цього разу за участю Іраку. Уряд видав декрет про націоналізацію підприємств, відновив чинність попереднього аграрного закону, уможливив діяльність політичних партій. Після цього у державі розгорнулася гостра боротьба з питання про формування парламенту й проведення виборів. Ця боротьба завершилася військовим переворотом в березні 1963 р., в організації якого провідною була роль партії БААС. Спочатку новий уряд був коаліцією, яка, крім баасистів, включала й інші політичні сили.

У лютому 1963 р., за місяць до перевороту в Сирії, унаслідок військового перевороту БААС прийшла до влади також в Іраку. Баасистський союз між Сирією й Іраком видавався неминучим, але проти нього виступив Єгипет, а також прибічники Насера в Дамаску і Багдаді. Створити ж союз без Єгипту Сирія й Ірак не могли. Їхні лідери вели переговори з Насером, але він погоджувався на об'єднання лише на власних умовах.

Уряд БААС в Іраку не втримався й одного року, а в Сирії у результаті восьмого військового перевороту в жовтні 1964 р. прибічники союзу з Єгиптом були відсторонені від влади. Усі ці військові перевороти свідчили про роль армії в сирійському суспільстві, його складний конфесійний склад і відсутність консенсусу серед еліт стосовно шляхів розвитку держави.

Унаслідок наступного військового перевороту в лютому 1966 р. влада перейшла до лівого крила БААС. Установилася однопартійна влада БААС, сама назва якої – Партія арабського соціалістичного відродження – свідчила про наміри перевлаштування суспільства за соціалістичними принципами. Уряд очолив Салах Джадід (1966–1970 рр.). Він встановив авторитарний режим, за якого опозиція була заборонена. Уряд взяв курс на швидкі соціалістичні перетворення і усебічний розвиток відносин з СРСР.

Важливими принципами зовнішньої політики Сирії залишалися протидія Ізраїлю і консервативним («реакційним») арабським режимам, таким як Саудівська Аравія. Катастрофічна поразка Сирії у арабсько-ізраїльській війні 1967 р. призвела до втрати нею Голанських висот, які перейшли під контроль Ізраїлю. У цей час відбувся розкол баасизму на сирійську й іракську гілки, що свідчило про відмову партії БААС від основоположної ідеї арабської єдності.

Поразка Сирії у війні 1967 р. спричинила також внутрішні суперечності в уряді й сирійській гілці БААС, одним з наслідків яких був військовий переворот в листопаді 1970 р. Його очолив генерал Хафез Асад, військовий міністр в уряді Джадіда. Причину перевороту пов'язують з конфліктом між Джадідом і Асадом в питанні підтримки палестинців у Йорданії під час військових дій у вересні 1970 р. Джадід обіцяв підтримати палестинців, але військовий міністр Асад надав лише танки, не авіацію, що було недостатньо. Сирійські війська були змушені відступити, у чому Джадід звинуватив Асада. Той здійснив державний

переворот. Влада перейшла до більш прагматичного крила партії БААС. Джадіда заарештували. Він провів у в'язниці решту 20 років свого життя.

Сирія за урядування Хафеза Асада (1970–2000 рр.). Військовий переворот в листопаді 1970 р. був у Сирії останнім. Хафез Асад сформував уряд «національної єдності». У наступному 1971 р. він був обраний президентом Сирії і займав цю посаду до смерті в 2000 р.

Встановився авторитарний режим Хафеза Асада, до якого застосовують термін «асадизм». Завдяки контролю над опозицією і репресіям йому вдалося стабілізувати внутрішню ситуацію. Оскільки Х. Асад належав до порівняно нечисельної релігійної конфесії алавітів, для зміцнення влади від здійснював «алавітизацію» партії і армії, тобто переваги при їх формуванні надавалися представникам цієї конфесії. Під керівництвом Х. Асада сирійський уряд скорегував економічну політику й створив можливості для розвитку приватного сектора економіки. Також було здійснено соціально-економічні реформи, які сприяли покращенню життя населення.

Сирія зберігала антиізраїльський зовнішньополітичний курс, підтримувала тісні зв'язки з СРСР і отримувала звідти озброєння. Радянські військові кораблі отримали доступ до стратегічно важливих сирійських портів Латакія і Тартус. Проте комуністів до влади в Сирії не допускали.

У 1973 р. Сирія брала участь у четвертій арабсько-ізраїльській війні, під час якої намагалася повернути під свій контроль Голанські висоти. Хоч військові дії Єгипту і Сирії на початку цієї війни були досить успішними, проте повернути Голани Сирії не вдалося.

Протистояння між Сирією й Ізраїлем відбувалося також під час п'ятої арабсько-ізраїльської війни, яка була складовою громадянської війни в Лівані (1975–1990 рр.). Сирія ввела війська в Ліван у 1976 р., Ізраїль – у червні 1982 р. (операція «Мир для Галілеї»). Основна ціль ізраїльської інтервенції полягала в ліквідації баз Організації визволення Палестини (ОВП) у Лівані для припинення нападів на Ізраїль з його території. Ізраїльські війська в Лівані залишалися до червня 1985 р. Сирійські були виведені лише в 2005 р. Основна причина втручання Сирії в громадянську війну в Лівані полягала в тому, що сирійський уряд не визнавав суверенітету держави Ліван і вважав її частиною Сирії.

Після смерті Хафеза Асада у 2000 р. влада перейшла до його сина Башара Асада.

Ірак у 1950–1960-ті р. Проголошення і становлення республіки. Крім створення у лютому 1958 р. Об'єднаної арабської республіки у складі Єгипту й Сирії, того ж місяця було проголошено створення Хашимітської арабської федерації у складі Іраку і Йорданії. Утворився другий центр об'єднання арабських країн на основі монархічних режимів на чолі з представниками династії Хашимітів. Саудівській Аравії також було запропоновано вступити у федерацію. Її король відмовився. Головою федерації став король Іраку Фейсал II, прем'єр-міністром – Нурі Саїд. Отже, у цьому союзі домінував Ірак.

Проте Хашимітська федерація існувала усього кілька місяців, оскільки 14 липня 1958 р. в Іраку відбувся військовий переворот, внаслідок якого він був проголошений республікою. У перевороті брали участь війська, яких готували

до відправки в Ліван для стабілізації там внутрішньої кризи, на основі застосування механізмів Багдадського пакту. Повсталі взяли штурмом королівський палац, вбили короля Фейсала II й всіх членів королівської родини. Згодом був убитий і прем'єр-міністр Нурі Саїд. Британське консульство було спалено. Комуністів звільнили з в'язниць, дехто з них дістав високі посади.

Події в Іраку мали безпосередній вплив на Ліван і Йорданію. Коли заворушення перекинулися на ці країни, президент Лівану й король Йорданії звернулися до США з проханням про допомогу, згідно з «доктриною Ейзенхауера». Щоб унеможливити державні перевороти в цих державах, у липні 1958 р. відбулася висадка контингентів США і Великої Британії, відповідно, в Лівані та Йорданії.

Серед керівників військового перевороту в Іраку були Абдель Керім Касем і Абдель Салам Ареф. Вони й очолили перший республіканський уряд (1958–1963 рр.). Абдель Керім Касем став прем'єр-міністром і військовим міністром, Абдель Салам Ареф – його заступником і міністром внутрішніх справ. Новий уряд спирався на Фронт національної єдності. Нова влада заявила про вихід з Хашимітської федерації, натомість розглядалася можливість приєднання Іраку до Об'єднаної арабської республіки.

У березні 1959 р. уряд заявив про вихід Іраку з Багдадського пакту. З країни вислали британську військову місію і закрили британські військові бази Хаббані й Шуайбі. Пізніше уряд в односторонньому порядку денонсував угоди, укладені Фейсалом II із США.

Натомість в кінці 1958 – 1959 рр. Ірак підписав низку угод про економічне, торговельне, військово-технічне і культурне співробітництво з СРСР, отримав від СРСР велику позику. За підтримки СРСР в Іраку розпочалися соціально-економічні реформи соціалістичного спрямування. Проте вплив комуністів у Іраку виявився набагато слабшим, ніж спочатку очікувалося. Вже через кілька місяців після захоплення влади багатьох членів Компартії було знову ув'язнено.

Уряд Абдель Керіма Касема існував п'ять років. У лютому 1963 р. Абдель Салам Ареф і Ахмед Хасан аль-Бакр здійснили державний переворот, під час якого Абдель Керіма Касема було вбито.

Абдель Салам Ареф став президентом, Хасан аль-Бакр – прем'єр-міністром. Новий уряд спирався на Партію арабського соціалістичного відродження (БААС), яка встановила авторитарний режим. Проте вже в листопаді того року вона втратила владу внаслідок чергового військового перевороту і встановлення військового режиму.

Ірак за урядування Х. аль-Бакра і С. Хусейна. У результаті чергового й останнього перевороту, цього разу безкровного, в липні 1968 р. влада перейшла до лівого крила іракської гілки БААС. Його очолив генерал Хасан аль-Бакр, який став президентом (1968–1979 рр.). У січні 1969 р. віцепрезидентом став Саддам Хусейн.

Це був авторитарний однопартійний режим БААС (іракське крило). З часом він став більш репресивним. У 1978 р. було видано декрет, за яким заборонялася діяльність будь-яких політичних партій, крім БААС; участь у них військових і колишніх військових каралася смертю.

Новий уряд обіцяв покращити матеріальне становище і підняти стандарти життя населення. Було встановлено державні субсидії на основні товари, запроваджено податкові пільги, розпочалася реалізація державних соціальних програм. Проте через брак коштів ці заходи мали обмежений характер. Масштабні соціальні перетворення стали можливими унаслідок націоналізації у 1972 р. міжнародної нафтової компанії «Ірак петролеум компанії» і значного зростання з 1973 р. світових цін на нафту.

Передбачалося, що націоналізація «Ірак петролеум компанії» у короткостроковій перспективі призведе до суттєвого зменшення прибутків від нафти (як це було після націоналізації у 1951 р. в Ірані Англійсько-іранської нафтової компанії). Щоб зменшити негативні наслідки націоналізації нафти для економіки, у лютому 1972 р. Саддам Хусейн відвідав Москву і домовився про закупівлю Радянським Союзом певної кількості іракської нафти. Крім цього, уряд не націоналізував філії «Ірак петролеум компанії» й створив особливі умови для закупок нафти Францією. Унаслідок цього французькі компанії викупили близько чверті її видобутих обсягів.

У сфері зовнішньої політики уряд аль-Бакра спочатку підтримував тісніші відносини з Єгиптом і розглядав можливість приєднання Іраку до ОАР. Проте невдовзі відносини погіршилися, а після смерті Насера це питання зняли з порядку денного. У 1972 р. Ірак і СРСР підписали договір про дружбу. Він передбачав співробітництво в політичній, економічній і військовій сферах. СРСР постачав Іраку озброєння.

Коли в 1973 р., після четвертої арабсько-ізраїльської війни, ціни на нафту на світовому ринку суттєво зросли, прибутки Іраку від продажу нафти з 1972 до 1980 р. збільшилися у понад 40 раз. Ірак став другим найбільшим у світі експортером нафти. Унаслідок цього іракська економіка до 1980 р. зростала безпрецедентно швидкими темпами – до 11% на рік. До кінця 1970-х рр. було створено великий державний сектор, основу якого складала нафтова промисловість.

Також уряду вдалося провести в кілька етапів досить ефективну аграрну реформу. Частина земель залишилася у великих власників. Найбільшим власником землі стала держава, яка створювала сільськогосподарські кооперативи і надавала землю в оренду селянам-фермерам. Також вони могли отримати від держави субсидії і сільгосптехніку. До 1976 р. 71% державних земель роздали 222 тис. фермерам, було створено майже 1 900 сільськогосподарських кооперативів. Ірак став одним з важливих експортерів сільськогосподарської продукції.

Кошти, отримані від націоналізації нафти, дозволили суттєво покращити матеріальне становище населення, підвищити стандарти життя. Було значно розширено мережу електропостачання, яка вперше досягла сільської місцевості. Відбувалося будівництво державного житла, розвивалася освіта і система охорони здоров'я тощо. Зросла чисельність середнього класу. Проте економічне зростання і реалізація соціальних програм напряму залежали від цін на нафту на світовому ринку і від експортних можливостей Іраку.

Серйозною внутрішньою проблемою Іраку у 1970-х рр. залишалася курдська. Курди на території Іраку проживали на півночі – на територіях найбільшого нафтовидобутку і найбільш родючих сільськогосподарських земель. Унаслідок досягнутих домовленостей, у 1970 р. Курдистан отримав автономію у складі Іраку. Проте час від часу відбувалися антиурядові виступи курдів. Так, у 1974 р. у північному Іраку відбувалися військові дії між курдами на чолі з кланом Барзані й урядовими військами. Зброю курдам постачав Іран.

У липні 1979 р. президент аль-Бакр пішов у вимушену відставку, як тоді повідомляли, за станом здоров'я. Президентом став Саддам Хусейн, який перебував на цій посаді до 2003 р. Він також очолював регіональне керівництво партії БААС.

Значний негативний вплив на Ірак у 1980-х рр. мала війна з Іраном (1980–1988 рр.) після перемоги в цій країні Ісламської революції. Під час цієї війни, яку ініціював Ірак, Саддам Хусейн позиціонував його захисником усіх арабських держав від шіїтської експансії й вимагав від них відповідної підтримки. Війна тривала вісім років і зруйнувала економіку Іраку.

Після закінчення війни уряд Іраку почав вимагати від арабських держав-експортерів нафти збільшення експортних квот Іраку, щоб отримати додаткові ресурси на відновлення економіки. Після того як вони відмовились, у серпні 1990 р. іракські війська вторглися в Кувейт. Через кілька днів Ірак анексував цю державу.

С. Хусейн прагнув перетворити інтервенцію в Кувейт на чергову арабсько-ізраїльську війну. Проте його підтримали лише Йорданія, Ємен і Організація визволення Палестини. Рада безпеки ООН прийняла рішення про здійснення міжнародної військової операції для звільнення Кувейту. Це відбулося унаслідок військової операції багатонаціональних сил «Буря в пустелі» (січень 1991 р.). Після цього на Ірак як державу-агресора було накладено міжнародні санкції, проте С. Хусейн зберіг владу. Його режим в наступні роки став більш диктаторським і репресивним.

Агресія проти Кувейту мала негативний вплив на подальший розвиток Іраку. Відмова С. Хусейна дотримуватися умов міжнародних санкцій і допускати на територію Іраку міжнародних інспекторів для перевірки стану військових об'єктів й реалізації військових програм стали важливими причинами інтервенції США в Ірак у 2003 р., унаслідок якої С. Хусейн втратив владу.

Таким чином, між Сирією й Іраком було багато спільного. Обидві держави утворилися після розпаду Османської імперії й отримали незалежність після періоду мандатів – Франції для Сирії й Великої Британії для Іраку. З кінця 1950-х рр. обидві були республіками з радикальними режимами, які перебували під сильним впливом насерівського Єгипту. У обох значний вплив мала Партія арабського соціалістичного відродження (БААС), представники якої врешті прийшли до влади і встановили авторитарні режими. В обох державах суспільно-політичну стабільність вдалося встановити лише після низки військових переворотів. У подальшому її забезпечували незмінні багаторічні авторитарні лідери (Хафез Асад у Сирії, Хасан аль-Бакр і Саддам Хусейн в Іраку) за відсутності демократії й ліберальних свобод. Обидві держави проводили

експансіоністську політику (Сирія в Лівані, Ірак – проти Ірану і Кувейту). Водночас, при усій подібності режимів, відносини Сирії й Іраку не були близькими, а характеризувалися конкуренцією між авторитарними лідерами. Обидві дотримувалися орієнтації на СРСР, хоча й не слідували радянській моделі розвитку. Послаблення СРСР в кінці 1980-х рр. і розпад в 1991 р. мав негативні наслідки для обох цих держав.

Іншу – консервативну традиціоналістську модель розвитку демонстрували Саудівська Аравія й інші монархічні держави Перської затоки.

Саудівська Аравія за правління короля Сауда (1953–1964 рр.). Після смерті короля Абдель-Азіза ібн Сауда (Ібн Сауда) у листопаді 1953 р. його наступником став старший син Сауд ібн Абдель-Азіз аль Сауд. Інший його син – емір Фейсал, очолив уряд і Міністерство закордонних справ. У 1958–1964 рр. між ними відбувалася боротьба за владу.

Правління короля Сауда (1953–1964 рр.) характеризувалося внутрішньою нестабільністю. Незважаючи на зростання прибутків від нафтовидобутку, неефективна фінансова політика і надмірні витрати короля спричинили в 1958 р. фінансову кризу. Для підтримки суспільного порядку Сауд спирався на Лігу охорони віри і моралі та відроджені іхвани (Національну гвардію), яку розглядав як протипагу армії.

В умовах фінансової кризи у березні 1958 р. група представників родини ас-Сауд на чолі з еміром Фадхом висунула королю вимогу передати владу еміру Фейсалу. Не отримавши підтримки інших членів родини й армії, Сауд був змушений підписати Указ про передачу повноважень голові уряду еміру Фейсалу. Водночас він залишив за собою prerogative голови держави і законодавчу владу.

Емір Фейсал реалізував програму фінансової стабілізації, розробленої за участю експертів МВФ. Вона призвела до позитивних результатів у 1960 р. Проте деякі непопулярні антикризові заходи спричинили невдоволення певних груп еліти. У тому числі Фейсал втратив підтримку групи ліберальних «молодих» емірів, серед яких найбільший вплив мав емір Талал. У червні 1960 р. він запропонував Фейсалу встановити конституційний устрій, скликати парламент, створити верховний суд, планові органи управління економікою тощо. Група Талала почала розробляти проект Конституції. Проте Фейсал відмовився від таких радикальних змін. Тож у боротьбі за владу між Саудом і Фейсалом «молоді» еміри підтримали Сауда.

У грудні 1960 р. король відправив Фейсала у відставку з посади голови уряду, здійснив в уряді перестановки і сам його очолив. До уряду, між іншим, увійшли емір Талал як міністр фінансів і його однодумці. Було створено Вищий комітет планування, Міністерство праці і соціальних справ, здійснено деякі заходи у сфері освіти і боротьби з корупцією. Паралельно зміцнювалася влада короля – створено Вищу раду оборони, впроваджено суворі покарання (смертна кара чи пожиттєве ув'язнення) за злочини проти королівської родини.

«Молоді еміри» сподівалися на скликання Консультативної ради і розробку Конституції, але король не підтримав ці плани. У вересні 1961 р. він відправив Талала і його однодумців у відставку. Вони були змушені емігрувати за кордон і змогли повернутися в Саудівську Аравію лише у 1964 р. за правління наступного

короля. Тож король Сауд скористався союзом з «лібералами» для зміцнення своїх владних позицій на противагу Фейсалу.

Проте погіршення здоров'я короля Сауда призвело до того, що в 1962 р. еміра Фейсала знову було призначено головою уряду, а також регентом. У жовтні 1962 р. він оприлюднив програму масштабних соціально-економічних перетворень («Десять пунктів» еміра Фейсала): створення Генеральної організації нафтових і мінеральних ресурсів, будівництво доріг, збільшення запасів водних ресурсів, здійснення соціальних реформ – запровадження безкоштовного медичного обслуговування і освіти, соціального забезпечення непрацевдатних, субсидій на товари першої необхідності, трудового законодавства. Водночас відзначався обов'язок влади «поширювати вчення ісламу і захищати його словом і ділом», сприяти діяльності Ліги охорони віри і моралі. Це були масштабні й водночас консервативні реформи, які отримали підтримку США.

У 1963–1964 рр. король Сауд знову намагався повернути собі владу, але родина його не підтримала. У листопаді 1964 р. він підписав зречення від престолу.

Зовнішня політика Саудівської Аравії у 1953–1964 рр. Король Сауд розглядав Ірак, у якому правили представники династії Хашимітів, і шиїтський Іран як основних конкурентів Саудівської Аравії. На початку правління Сауда відбувся конфлікт Саудівської Аравії з Оманом і Великою Британією через оазу Бараїмі, де були відкриті багаті родовища нафти. У 1955 р. він засудив створення Британією Багдадського пакту, у 1956 р. відмовився підписати пакт з США і Британією про спільну оборону. Натомість Саудівська Аравія підписала угоду про співробітництво і братерство з республіканськими Єгиптом і Сирією. Під час Суецької кризи і британсько-французько-ізраїльської інтервенції 1956 р. Саудівська Аравія підтримала Єгипет, розірвала дипломатичні відносини з Великою Британією і Францією, припинила постачання їм нафти.

Це був час розгортання на Близькому Сході «холодної війни», у якій Саудівська Аравія мала обирати сторону. У січні 1957 р. президент США Д. Ейзенхауер виступив з пропозицією допомоги арабським урядам, які її потребували («доктрина Ейзенхауера»). Того ж місяця король Сауд здійснив візит до США і підтримав цю пропозицію, але в наступному місяці відмовився від неї через солідарність з Єгиптом з усіх питань. Проте в лютому 1958 р. Насер звинуватив Сауда в причетності до організації замаху на його життя, що негативно вплинуло на саудівсько-єгипетські відносини.

Саудівська Аравія за правління короля Фейсала (1964–1975 рр.). У кінці 1964 р. після зречення Сауда королем став Фейсал ібн Абдель-Азіз аль Сауд, наслідним принцем – його брат Халед.

За правління короля Фейсала держава інвестувала великі кошти у нафтову промисловість, будівництво транспортної і соціальної інфраструктури, сприяла розвитку приватного сектора, направляла студентів навчатися за кордон. Будівництво нових міст сприяло процесам урбанізації.

Кошти для цього забезпечували прибутки від нафтової промисловості, яка залишалася найбільш розвинутим сектором економіки. На початку правління

короля Фейсала 90% видобутку нафти здійснювала компанія АРАМКО. Державний нафтовий сектор контролювала створена в 1962 р. Генеральна організація нафтових і мінеральних ресурсів (ПЕТРОМІН). Прибутки від нафти з 1964 р. до 1972 р. зросли приблизно в 5,5 раз.

Саудівська Аравія була одним із засновників Організації країн експортерів нафти (ОПЕК, 1960 р.). У 1968 р. за її участі утворилася Організація арабських країн-експортерів нафти (ОАПЕК), що дозволило їм домогтися збільшення надходжень від видобутку нафти через встановлення базових цін на неї.

У 1968 р. уряд Саудівської Аравії відмовився від націоналізації нафти, але проголосив метою ОПЕК принцип «участі» арабських країн в діяльності нафтовидобувних компаній. Під «участю» розуміли викуп державою частини акцій іноземних нафтових компаній. Компанія АРАМКО визнала цей принцип лише в 1972 р. За угодою 1972 р. Саудівська Аравія отримала 25% акцій цієї компанії з виплатою компенсації у розмірі 510 млн. дол. За домовленістю, в 1982 р. її частка мала скласти 51% (контрольний пакет акцій). Проте в листопаді 1974 р. саудівський уряд домогся від США згоди на збільшення частки в компанії до 60% і на її поступову націоналізацію. Остаточний перехід компанії у власність держави відбувся в 1980 р. з виплатою компенсації в 2,5 млрд. дол. Це не призвело до погіршення відносин між США і Саудівською Аравією.

Значний вплив на такий розвиток подій мала четверта арабсько-ізраїльська війна 1973 р., під час якої арабські держави вперше використали нафтове ембарго проти держав, які підтримували Ізраїль. Водночас було прийнято рішення про скорочення видобутку нафти в країнах ОПЕК, в Саудівській Аравії – на 10%. Це призвело до різкого зростання базових цін на нафту на 70% й подальшого їх зростання, що викликало гостру енергетичну, а також економічну кризу в розвинутих країнах.

Нафтове ембарго було пом'якшено в кінці 1973 р. Його зняли зі США у березні 1974 р. за ініціативи Саудівської Аравії після візиту президента Р. Ніксона. У червні 1974 р. Саудівська Аравія і США підписано угоду про економічне і військове співробітництво. «Нафтова зброя» виявилася ефективною. Саудівська Аравія стала впливовим суб'єктом міжнародних відносин.

З 1971 р. у Саудівській Аравії були запроваджені п'ятирічні плани розвитку економіки. Основними цілями першого з них – 1971–1975 рр. – було збільшення ВВП, розвиток людських ресурсів, диверсифікація джерел національного прибутку і скорочення залежності від нафти. Унаслідок реалізації цього плану в економіці Саудівської Аравії розпочалося формування багатогалузевого господарства.

Модернізація в Саудівській Аравії відбувалася в економічній і соціальній сферах, але не в політичній. Вона залишалася абсолютною теократичною монархією, у якій будь-які ліберальні свободи були відсутні. Король Фейсал реалізовував принцип «добробут в обмін на ліберальні свободи». Унаслідок протидії виявам незгоди, поміркована опозиція в державі зникла, а радикальна перейшла у підпілля. У 1975 р. король був убитий своїм племінником еміром Фейсалом ібн Мусаедом.

Зовнішня політика Саудівської Аравії у 1964–1975 рр. У 1960-ті рр. теократична ультраконсервативна Саудівська Аравія і республіканський Єгипет, який реалізовував ідеї «арабського соціалізму», конкурували за вплив в арабському світі. Катастрофічна поразка Єгипту у війні з Ізраїлем в 1967 р. призвела до суттєвого послаблення його міжнародних позицій. Натомість авторитет Саудівської Аравії, до якої Єгипет був змушений звернутися за фінансовою допомогою, суттєво зріс.

У серпні 1969 р. у Мекці за ініціативи Саудівської Аравії відбулося створення Організації «Ісламська конференція» (з 2011 р. – Організація ісламського співробітництва), яка об'єднала арабські та інші держави не за етнічною (арабською), а за релігійною (ісламською) ознакою навколо ідеї повернення Єрусалиму (східний «старий» Єрусалим був захоплений Ізраїлем під час «шестиденної» війни 1967 р.). Король Фейсал оголосив на конференції джихад за повернення Єрусалиму.

Саудівська Аравія в останній чверті ХХ ст. Наступним королем Саудівської Аравії став Халід ібн Абдель-Азіз аль Сауд (1975–1982 рр.), наслідним принцем – його брат Фахд. Він став королем у 1982 р.

Король Халід продовжив політику свого попередника. Проте з 1980 р. під впливом низки зовнішніх і внутрішніх чинників вона стала більш консервативною.

Значні нафтові прибутки уможливили великі державні інвестиції у промисловий сектор (нафтоочисні й нафтохімічні підприємства), розвиток транспортної інфраструктури, будівництво нових нафтопроводів, морських і аеропортів, реалізацію масштабних проектів у аграрному секторі, переоснащення збройних сил, накопичення великих золотовалютних резервів. Також держава забезпечувала високий рівень життя громадян – безкоштовну вищу освіту і сучасне медичне обслуговування, безкоштовне державне житло. Водночас через нечисельність населення постала проблема нестачі робочої сили. Її почали залучати з інших ісламських держав.

З кінця 1970-х рр. зросло напруження у регіоні у зв'язку з революцією в Ірані (1978–1979 рр.), подіями в Афганістані (вторгнення СРСР в кінці грудня 1979 р.) й початком іраксько-іранської війни (1980–1988 рр.). Під впливом перемоги в 1979 р. Ісламської революції в Ірані в Саудівській Аравії активізувалися радикальні опозиційні сили під гаслами повернення до пуританських норм салафітів (перших трьох поколінь мусульман), ліквідації західних впливів, скинення «деспотичних» і «продажних» правителів.

20 листопада 1979 р. терористи захопили Велику мечеть Аль-Харам у Мекці разом із заручниками в ній. Вимоги заколотників включали: повернення правителів Саудівської Аравії до норм «істинного ісламу»; зміни в складі уряду; перегляд нафтової політики; висилка іноземних військових радників тощо.

Звільнити мечеть і визволити заручників вдалося лише внаслідок її штурму армією і поліцією. Це стало можливо лише після дозволу улемів, який вони надали через два дні після захоплення мечеті. Штурм тривав до 4 грудня. У результаті цієї операції загинуло 255 осіб. 68 терористів було заарештовано і страчено.

Серед наслідків цього надзвичайного інциденту були зміни в урядовій політиці: реорганізація силових структур, уповільнення економічної модернізації, більш суворе переслідування порушників ісламської моралі, посилення обмежень для іноземців тощо. Політика уряду стала більш консервативною. Проте діяльність праворадикальних антиурядових груп залишилася серйозною проблемою на наступні десятиліття.

Саудівський уряд приділяв значну увагу економічному розвитку, який сприяв зростанню життєвого рівня населення і зменшував підстави для соціального невдоволення. Цій меті слугувало створення у 1981 р. Ради співробітництва арабських країн Затоки за участю держав з консервативними монархічними режимами – Саудівської Аравії, Кувейту, Катару, Бахрейну, Оману, Об'єднаних Арабських Еміратів. Цілі Ради полягали передусім у розвитку економічного співробітництва, яке також мало служити цілям безпеки.

У 1982 р. королем Саудівської Аравії став Фахд ібн Абдель-Азіз аль Сауд, який правив до 2005 р.

У 1983–1985 рр. у зв'язку з різким падінням цін на нафту на світовому ринку надходження до державного бюджету Саудівської Аравії суттєво зменшилися. Уряд був змушений скоротити кількість видаткових статей бюджету, згорнути деякі соціальні програми. Натомість було розширено урядові програми, спрямовані на розвиток галузей економіки, не пов'язаних з нафтовидобутком.

У березні 1992 р. король Фахд видав Основний нізам правління, тобто основний закон – Конституцію, яка, проте, суттєво відрізнялася від західних зразків. Він став найбільш важливим юридичним документом Саудівської Аравії після Корану і Сунни. Згідно з Основним нізамом, формою державного правління Саудівської Аравії була абсолютна монархія; влада поділялася на судову, виконавчу і законодавчу; король був вищою інстанцією всіх гілок влади; законодавчу владу здійснювали король і Консультативна рада, яку призначав король на чотири роки з представників різних верств суспільства (вперше її було скликано в кінці 1993 р.); виконавчу владу здійснювала Рада міністрів на чолі з королем; основою судової системи були закони шариату. Також цей документ визначив основні права і обов'язки держави і підданих, встановив порядок престолонаслідування серед синів і внуків Абдель-Азіза аль Сауда.

Зовнішня політика Саудівської Аравії в останній чверті ХХ ст. Під час іраксько-іранської війни (1980–1988 р.) Саудівська Аравія, як і решта арабських держав, підтримувала Ірак. Уряд надавав великого значення арабській єдності, включаючи урегулювання палестинської проблеми. Свідченням цього був план наслідного принца Фахда 1981 року.

Після того як Ірак здійснив агресію проти Кувейту (2 серпня 1990 р.) і через кілька днів (8 серпня 1990 р.) анексував цю державу, Саудівська Аравія прийняла кувейтську королівську родину і 400 тис біженців з Кувейту. Унаслідок анексії виникла пряма загроза для Саудівської Аравії, передусім для Східної провінції з нафтопромислами. Король Фахд звернувся за допомогою до США і арабських країн, дав згоду на введення на територію Саудівської Аравії американських військ. У січні 1991 р. за рішенням РБ ООН з метою звільнення Кувейту і захисту

Саудівської Аравії була організована операція багатонаціональних сил «Буря в пустелі».

Радикальні угруповання виступили проти перебування на території Саудівської Аравії іноземних військ, особливо в період хаджу. Вони організували десятки терактів, найбільш масштабні з яких відбулися у 2003 р. Цього року американські війська було виведено з території Саудівської Аравії.

Отже, Саудівська Аравія залишалася найбільш консервативною державою на Близькому Сході, теократичною абсолютною монархією, але стрімке збільшення прибутків від нафтовидобутку призвело до суттєвих економічних і соціальних трансформацій. Значно зріс життєвий рівень населення, змінився його соціальний склад. Мірою збагачення відбувся відступ від принципів ваххабізму, на яких базувалося становлення держави в першій половині ХХ ст., що спричинило активізацію антиурядових радикальних угруповань.

Події в Єгипті й Саудівській Аравії, які були двома найбільшими державами Близького Сходу з різними моделями розвитку, мали значний вплив на сусідні арабські держави і регіон у цілому. Незважаючи на різний державний устрій Єгипту і Саудівської Аравії, обидві ці держави у 1970–1990-х рр. співпрацювали із США для захисту своєї безпеки. Натомість Сирія й Ірак в системі міжнародних відносин періоду «холодної війни» орієнтувалися на СРСР і отримували від нього підтримку своєму радикальному зовнішньополітичному курсу, який був суттєвим чинником дестабілізації на Близькому Сході.

Питання для самоперевірки

1. Як змінилася політика уряду Єгипту після проголошення республіки?
2. Як ви поясните популярність Насера в Єгипті й поза його межами?
3. Яким був вплив війни 1967 р. на Єгипет й інші арабські держави?
4. Які зміни у зовнішній політиці Єгипту відбулися за урядування А. Садата?
5. Які зміни у внутрішній політиці єгипетського уряду відбулися за урядування А. Садата і Х. Мабурака, порівняно з Г. А. Насером?
6. Які два федеративні держави було створено на Близькому Сході у 1958 р.?
7. Які суспільно-політичні процеси були характерні для Сирії в другій половині ХХ ст.?
8. Коли і за яких обставин відбулося проголошення республіки в Іраку?
9. Які суспільно-політичні процеси були характерні для республіканського Іраку?
10. Визначте вплив Єгипту на внутрішні процеси в Сирії й Іраку.
11. Які процеси були характерні для розвитку Саудівської Аравії після смерті короля Абдель-Азіза аль Сауда (Ібн Сауда)?
12. Які чинники найбільше вплинули на соціально-економічні трансформації в Саудівській Аравії у 1960–1980-х рр.?
13. Назвіть найбільш значущі реформи, які сприяли успішному економічному розвитку Саудівської Аравії.
14. Охарактеризуйте державний устрій Саудівської Аравії в 1990-х рр.

15. Порівняйте моделі розвитку Єгипту, Сирії, Іраку і Саудівської монархії в другій половині ХХ ст.

Джерела і література

1. Бовсунівський П.В. Зовнішня політика арабської республіки Єгипет: історія й сучасність. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 2008, вип. 74, ч. 1, с. 83–87.
2. Історія у термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За загал. ред. Орлової Т. В. Вишгород, 2014.
3. Канах А. Сучасні ідеологічні основи діяльності Асоціації братів мусульман. URL:http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20049/03_kanah.pdf?sequence=1
4. Кіссінжер Г. Дипломатія / Пер. за англ. К., 2021.
5. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Близький Схід: мілітаризація чи конверсія. *Питання нової та новітньої історії*, 1996, Вип.42, с. 171–178.
6. Країни Азії та Африки (ХХ – поч. ХХІ ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
7. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки) / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. К., 1999.
8. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки) / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. К., 2001.
9. Мяловицька Н. Палестинська національна автономія. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 2006, Вип. 61, Ч. 2, с. 156-160.
10. Орлова Т. В. Сучасна політична історія країн світу. Ніжин, 2017.
11. Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
12. СССР и арабские страны. 1917–1960. Документы и материалы. М., 1961.
13. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол. Л.В.Губерський (голова) та ін.]. К., 2004.
14. Aly Abdel Monem Said. Understanding the Muslim Brothers in Egypt. URL: <http://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/MEB23.pdf>
15. Bowen W. H. The History of Saudi Arabia. Westport & London, 2008.
16. Cook S. A. The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square. New York, 2013.
17. Danielson R. Nasser and Pan-Arabism: Explaining Egypt's Rise in Power. URL: <https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/3381/danielson07.pdf?sequence=3>
18. Documents Related to the Camp David Talks. *Israel's Foreign Relations. Selected Documents*. Vol. 4–5: 1977–1979.
19. Dodge T. The Failure of National Building and a History Denied. New York, 2005.
20. Egypt. A Country Study. Ed. by Helen Chapin Metz. Washington D.C., 1991.
21. Egyptian President Gamal Abdel Nasser. Documentary. Part 1. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xGGn4uKrd0I&ab_channel=UltimateHistory;

- Part 2. URL: https://www.youtube.com/watch?v=hFfK9zC7Wdk&ab_channel=UltimateHistory
22. Goldschmidt A. Jr., Davidson L. *A Concise History of the Middle East*. London, 2018.
 23. *History of the Middle East. Full Documentary. Search for Destiny*.
Part 1. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EF8e2vbRAYk&ebc=ANyPxKoMN5ANTDBdgMd-HCU9rXFWagiDF1oaCPOoAB8l62AOzLhPhNKT-qK7LPQ0zM6yhMY_62dyrrpsTX61LbhVmSgOufxukQ
Part 2. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hkzv27UsxOg>
Part 3. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FQGN1N5RKfo>
Part 4. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CbXg9xXGHdc>
Part 5. URL: https://www.youtube.com/watch?v=f1Anj-a_zmw
 24. *History of the Muslim Brotherhood*. URL: <http://9bri.com/wp-content/uploads/2015/04/Report-on-the-History-of-the-Muslim-Brotherhood1.pdf>
 25. *Iraq. A Country Study*. Ed. by Helen Chapin Metz. Washington D.C., 1990.
 26. Johnson P. *Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth*. In 2 vols. London, 1991.
 27. *Jordan. A Country Study*. Ed. by Helen Chapin Metz. Washington D.C., 1991.
 28. *Lebanon. A Country Study*. Ed. by Thomas Collelo. Washington D.C., 1987.
 29. Marr Ph. *The Modern History of Iraq*. Abingdon, 2011.
 30. Osman T. *Egypt on the Brink: from Nasser to the Muslim Brotherhood*. Yale University Press, 2013.
 31. *Rethinking Nasserism Revolution and Historical Memory in Modern Egypt*. Ed. by E. Podeh and O. Winckler. The University Press of Florida, 2004.
 32. Ritenour J. *Nasserism: The Rise and Fall of Gamal Abdel Nasser's Pan-Arabic Vision*. URL: <https://ru.scribd.com/document/216477932/Nasserism-in-Egypt>
 33. *Saudi Arabia: A Country Study*. Ed. by Helen Chapin Metz. Washington D.C., 1993.
 34. *Syria: A Country Study*. Ed. by Thomas Collelo. Washington D.C., 1987.
 35. *The 50 Years War Israel and the Arabs. Part 1 Documentary*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZxSoa6AF4e4>
 36. *The Camp David Accords. The Framework for Peace in the Middle East*. URL: <https://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/camp%20david%20accords.aspx>
 37. *The Other Side of Suez*. BBC Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ETOUALw2EIs>
 38. Tripp Ch. *A History of Iraq*. Cambridge University Press, 2007.
 39. Wynbrandt J. *A Brief History of Saudi Arabia*. New York, 2010.

Тема 6

ПЕРСІЯ (ІРАН) У ХХ СТ.

Персія на початку ХХ ст. Конституційна революція 1905–1911 рр. Ситуація в Персії під час і після Першої світової війни. Державний переворот 21 лютого 1921 р. (3 хута 1299 року). Встановлення династії Пехлеві й реформи Рези-шаха. Іран в роки Другої світової війни. Ситуація в Ірані після закінчення Другої світової війни (1945–1947 рр.). Націоналізація нафтової промисловості. Уряд Мосаддика (1951–1953 рр.). Військовий переворот 19 серпня 1953 р. і його наслідки. «Біла революція». Ісламська революція 1978–1979 рр. Внутрішнє становище і зовнішня політика Ісламської республіки Іран у 1980–1990-х рр.

Персія на початку ХХ ст. Персія, як і Османська імперія, уникла колоніального підпорядкування, проте на початку ХХ ст. перебувала у стані глибокої кризи.

Це була держава з абсолютною монархією на чолі з династією Каджарів (1796–1925 рр.) і традиційним суспільством, яка не могла конкурувати з модерними індустріальними суспільствами. У 1896–1907 рр. на престолі перебував Мозаффер-ад-Дін-шах, який, незважаючи на необмежену владу, був слабким правителем. Державою управляв призначений шахом садр-азам (перший міністр). На місцях, у 30 провінціях і областях, майже необмежену владу мали генерал-губернатори і губернатори з власним бюрократичним апаратом. Поширеними явищами були сваволя чиновників, казнокрадство і хабарництво. Зберігалась відкупна система збору податків. Близько чверті населення вело племінний кочовий спосіб життя і підпорядковувалось передусім своїм ханам, а не шаху чи його представникам на місцях.

Близько 60% населення Персії складали перси. Другим найбільшим етносом були тюркомовні азербайджанці (25%), які проживали на півночі, на кордонах з Російською імперією. По 2% населення складали мазендеранці і гілянці у прикаспійських провінціях. Решту населення формували ще близько 30 етносів, включаючи курдів, арабів, туркменів.

Шах розумів неефективність державного апарату і слабкість Персії у відносинах із західними державами. У зв'язку з цим він запрошував іноземних фахівців для здійснення реформ – реорганізації фінансів, митниці, армії, місцевого управління за європейським зразком. Такою була, наприклад, податкова реформа 1904 р. Проте ці реформи не були послідовними, їхня імплементація відбувалася неефективно, тож вони не мали видимого позитивного ефекту.

Найбільш помітними в Персії були зарубіжні впливи Великої Британії і Російської імперії, що обумовлювалось її географічним розташуванням – між Російською імперією на півночі та Британською Індією на південному сході. У той час як Російська імперія здійснювала захоплення територій Персії (під час війн 1804–1813 рр. і 1826–1828 рр.), Велика Британія почала першою застосовувати економічні методи проникнення в цю державу, такі як створення

концесій, прокладення телеграфних ліній і будівництво шосейних доріг тощо. Британія була змушена припинити будівництво залізниць в Персії до початку ХХ ст. через протидію Росії, яка не мала можливості реалізувати аналогічні проекти. За російсько-перською угодою 1890 р. було накладено мораторій на будівництво залізниць в країні на 10 років; у 1900 р. його було продовжено ще на 10 років.

Функції державного банку Персії виконував британський Шахиншахський банк, відкритий у 1889 р. Він мав право на випуск банкнот, ввезення і чеканку срібла, здійснення комерційних операцій, розробку корисних копалин, за винятком дорогоцінного каміння і благородних металів. Він відраховував на користь Персії 16% річних прибутків.

Основним російським підприємством в Персії був «Учетно-ссудный банк». У 1900 р. і 1902 р. він надав Персії дві великі позики на 75 років під гарантію митних прибутків держави, за винятком митниць Фарса і портів Перської затоки. Також Росія надавала Персії короткострокові позики. До 1910 р. загальна сума заборгованості Персії перед Російською імперією перевищила 41 млн руб.

Важливим зняряддям російського впливу була Перська козака бригада, яка була найбільш боездатною частиною збройних сил Персії. За статутом її очолював шах, але фактично нею командував російський офіцер, як правило, полковник генштабу. Вона була підпорядкована військовому міністру Російської імперії, у військовий час – штабу Кавказького округу. На початку ХХ ст. в її складі було близько 3 500 козаків, 200 перських і близько 50 російських офіцерів. Перський офіцерський і унтер-офіцерський склад комплектувався з родичів шаха і ханів. озброєння і фінансове утримання бригади забезпечувала Російська імперія за рахунок прибутків від митниць на півночі Персії.

Російська імперія і Велика Британія нав'язали Персії нерівноправні торговельні договори. З 1830-х рр. усі товари, які ввозилися в Персію, обкладалися 5%-м митом. Згідно з російсько-перською торговельною конвенцією 1901 р., мито на низку російських товарів було зменшено, а на частину взагалі скасовано. У 1903 р. аналогічних пільг домоглася Велика Британія. Це призвело до різкого збільшення імпорту готової продукції в Персію. Через нездатність конкурувати з іноземними товарами занепали цілі галузі кустарної промисловості – виробництво бавовняних тканин, шовківництво, гончарство тощо, закрились створені в кінці ХІХ ст. мануфактури.

Розвивалось виробництво лише тих товарів, які мали попит на світовому ринку – шкіряне і килимове, вирощування бавовни, рису, тютюну й опійного маку. Найбільш вигідними були інвестиції в аграрний сектор. Переважна більшість місцевих підприємців була зайнята у сфері торгівлі й виробництва сільськогосподарської продукції, що часто поєднувалось. Частина їх працювала на світовий ринок. Тож з кінця ХІХ ст. в Персії збільшувалось приватне землеволодіння і розвивався торговельний капіталізм.

Північні провінції в основному спеціалізувалися на бавовні й рисі, які були основними статтями експорту до Росії, південні – на тютюні й опійному маці, які вивозилися до Британської імперії. Перше місце в торгівлі з Персією на початку ХХ ст. посідала Росія (57% торгівлі Персії). При цьому експорт перської

продукції до Росії втричі перевищував імпорт з Росії. Економіка північних перських провінцій повністю залежала від російського ринку. Торгівля з Британською імперією (переважно з Британською Індією) складала 22%, але вивіз перських товарів – лише 1/5 частину британського ввозу. Тобто Персія мала активне сальдо в торгівлі з Росією і пасивне – з Британською імперією. Це обумовлювало великий щорічний дефіцит торговельного балансу.

Торговельний дефіцит, великі витрати шахського двору і неефективність системи управління в цілому примушували уряд шукати додаткові джерела фінансування – через зовнішні позики, продаж державних земель, надання концесій іноземним державам.

Так, у 1901 р. британський підданий У. д'Арсі отримав концесію на розвідку, розробку, видобуток, транспортування і продаж нафти в південній Персії на 60 років, а також на будівництво нафтопроводу до Перської затоки. Проте його компанії не вдалося знайти нафту, тож з 1905 р. він був змушений передати цю концесію компанії «Бірмен оїл». Перші великі нафтові поля були відкриті нею в південно-західній частині Персії в 1908 р. Для їх експлуатації того ж року було створено Англійсько-перську нафтову компанію, 97% акцій в якій належало «Бірмен оїл». Перському уряду відраховувалося 16 % річного прибутку цієї компанії. Південно-східні райони Персії стали британською сферою впливу.

Конституційна революція 1905–1911 рр. У 1903–1905 рр. в країні відбувалися постійні антиурядові виступи, спричинені невдоволенням населення неефективністю і свавіллям влади. У грудні 1905 р. за наказом губернатора Тегерану відбулось побиття і арешт кількох купців, серед яких були сеїди (почесний титул для мусульман-нащадків Пророка Мухаммада й, у шиїтів, імама Алі). На знак протесту закритися базар, а представники шиїтського духовенства розпочали страйк. Сеїди Мірза Мухаммед Табатабаї і Абдула Бехбехані сіли в бест у замській мечеті Шах Абд оль-Азіме. До них приєдналися тисячі жителів Тегерану. Їхні основні вимоги включали: 1) відставку садр-азама Айна од-Доуле і міністра митниць бельгійця Науса, з іменами яких пов'язували зростання цін на продовольство і непопулярну податкову реформу 1904 р.; 2) встановлення в країні адалят-хане («домів справедливості»).

Бест – основане на давньому звичаї право недоторканності деяких місць в Персії/Ірані (мечеті, гробниці, будинки вищих духовних осіб, посольства), в яких проти переслідуваної владою особи не можна застосувати силу.

Керівну роль в цих масових антиурядових виступах мало шиїтське духовенство, зацікавлене в обмеженні влади шаха і посиленні свого впливу в управлінні державою.

Шиїтська доктрина імамату проголошувала принцип верховного керівництва ісламською громадою з боку шиїтського духовенства (в ідеалі – концентрації усієї влади – імамату і халіфату – в руках імама, прямого нащадка Пророка Мухаммада).

Першим імамом шиїти вважають четвертого халіфа Алі, зятя Пророка. Після його вбивства його послідовники (шиїти) визнали своїм духовним лідером Хасана, сина Алі, який став другим імамом. Останній дванадцятий імам Мухаммад Ібн аль-Хасан зник за невідомих обставин, що призвело до появи в

шиїзмі месіанської традиції. Насильницька смерть перших імамів стала основою культу мучеництва в шиїзмі.

Шиїтське духовенство було матеріально незалежною елітарною групою суспільства, єдиною, тісно пов'язаною з усіма її верствами (через виконання релігійних ритуалів, публічні виступи, розгляд цивільних судових справ через шаріатський суд, освіту тощо). Улеми (авторитетні знавці теоретичних і практичних сторін ісламу, представники найбільш впливових кіл вищого шиїтського духовенства) не відкидали необхідності запозичення у європейців «розумних» нововведень, лише наполягали на їх відповідності заповідям Пророка. Одним з таких запозичень була Конституція, яка б обмежила владу шаха і надала улемам більше владних повноважень.

Після двох невдалих спроб придушити антиурядові виступи уряд був змушений підтримати вимоги улемів. Розпочалось обговорення структури і повноважень адалят-хане, яке тривало кілька місяців. Реформатори наполягали на виборному характері цього органу, до якого мали увійти представники шиїтського духовенства, землевласників і купецтва. Він мав обмежити владу шаха і встановити контроль над фінансами. Улеми окреслили контури представницького органу. Представники вищої бюрократії світського ліберального напрямку надали йому рис парламенту (Меджлісу) і сформулювали вимоги Конституції. Через це події, що розпочались в Персії в кінці 1905 р., пізніше отримали назву «конституційної революції».

У липні 1906 р. духовенство і базар в Тегерані знову оголосили страйк. Розпочався бест у саду британської місії й біля усипальниці святої Фатіми у священному місті Кум. Ці акції протесту були підтримані великими провінційними центрами Тебріз, Ісфахан, Шираз. Це примусило шаха призначити на посаду садр-азама ліберального чиновника Мошира од-Доуле (липень 1906 р. – березень 1907 рр.), підписати указ про запровадження Конституції (5 серпня) і положення про вибори до Меджлісу (9 серпня).

У жовтні 1906 р. було скликано перший Меджліс. У кінці року він ухвалив Конституцію, яка визначила його повноваження. Улеми відмовились балотуватися у Меджліс, але надавали йому значну підтримку через проповіді в мечетях, видання спеціальної літератури тощо.

Основним в Меджлісі було фінансове питання: як стабілізувати фінансову ситуацію і збільшити надходження до казни. Було схвалено закон про скорочення витрат шахського двору і пенсій членам кадजारської династії, розпочато роботу над земельним кадастром, запропоновано створення Національного банку. У листопаді 1906 р. Меджліс відмовився затвердити нову іноземну позику, проте врешті був змушений змінити це рішення. Крім цього, було вирішено запросити фінансового радника з Франції (на протигагу російським і британським впливам).

У січні 1907 р. після смерті Мозаффер-ад-Дін-шаха на престол вступив його син – шах Мохаммад-Алі. Проте скликанням Меджлісу революція не закінчилася. По усій країні виникли еджумени (або анджомани), які були політичними клубами, земляцтвами або виборними органами місцевого самоврядування. Лише у Тебрізі, центральному місті перського Азербайджана,

існувало близько 140 еджуменів, які представляли різні верстви населення й увесь спектр поглядів на революцію.

Перші еджумени виникли у вересні 1906 р. в Тебрізі для спостереження за виборами до Меджлісу. Спроби закрити їх після завершення виборчої кампанії спричинила народні хвилювання. У січні 1907 р. тебрізький еджумен-муніципалітет розпочав «телеграфну війну» з Мохаммад Алі-шахом з вимогами визнати його органом влади і розширити його повноваження. Телеграми шаху з Тебрізу мали форму ультиматумів, йому погрожували відокремленням провінції. Врешті в місті розпочалося повстання.

Суттєвий вплив на ситуацію в Тебрізі мала пропаганда російських марксистів серед перських робітників в Баку і Тифлісі. У кінці 1906 р. вони створили в Тебрізі Товариство народних соціалістів («Моджахед»). Проте ідеї марксизму не набули впливу серед персів. Ядро товариства «Моджахед» складав конспіративний центр, до якого входили 12 місцевих соціал-демократів. Він створював загони озброєних моджахедів («борець», «учасник джихаду»), включаючи федаїв-смертників («людина, яка жертвує собою в ім'я віри»). У боротьбі з владою моджахеди застосовували терористичні методи. Так, у серпні 1907 р. тебрізький федаї убив садр-азама.

Спочатку шах видав у квітні 1907 рр. указ, який обмежував «архаїчні дії місцевих меджлісів». Проте влітку 1907 р. було схвалено закон, який визнавав еджумени новою формою організації суспільства. Сфера їхньої компетенції обмежувалась місцевими питаннями господарського значення. Після цього Тебрізький еджумен управляв містом як муніципальний орган влади, паралельно з призначеним шахом губернатором.

Весною і влітку 1907 рр., коли Меджліс працював над доповненнями до Конституції, виявилися серйозні розбіжності між лібералами і шийтським духовенством. Урешті улеми домоглися схвалення запропонованої редакції тексту Конституції. Згідно з доповненнями, Персія проголошувалась конституційною монархією, визначались принципи незалежності законодавчої, виконавчої, судової влади та їхні повноваження, проголошувалась рівність усіх жителів держави перед законом, незалежно від віросповідання, гарантувалась недоторканність життя і власності громадян. Законодавчу владу мали здійснювати спільно Меджліс і шах. Водночас передбачалось створення ради з авторитетних улемів з повноваженнями скасовувати будь-який закон, який суперечив шариату. Запроваджувалась релігійна цензура, яка обмежувала свободу слова і асоціацій.

У серпні 1907 р. в умовах революції Велика Британія і Російська імперія підписали двосторонню угоду про поділ сфер впливу в тих частинах Азії (Афганістан, Персія, Тибет), де між ними існували найбільші суперечності. Вона також відома як британсько-російська Антанта. Згідно з нею, Персію було поділено на три частини: російську сферу впливу на півночі, британську на південному сході й нейтральну. Дві сторони зобов'язувались не прагнути до отримання концесій і не втручатися в дії іншої сторони в її сфері впливу. Передбачалося право кожної сторони контролювати перські фінанси у своїй сфері впливу. Нейтральна зона оголошувалася відкритою для конкуренції усіх

держав.

7 жовтня 1907 р. шах підписав Доповнення до Конституції. Після цього ліберали вважали, що досягли мети революції і були готові співпрацювати з шахом для здійснення реформ. Проте ситуація в державі залишалася напруженою. Моджахеди-терористи діяли по усій країні. Єдиного центру управління їхньою діяльністю не існувало.

У цих умовах Мохаммад Алі-шах зробив невдалу спробу розпустити Меджліс. Після цього Тебрізький еджумен виступив проти шаха, заявив, що не визнає його більше правителем і закликав розпочати вибори іншого шаха. Ці заяви підтримали радикальні еджумени деяких інших міст (Решт, Мешхед, Казвін, Шираз), які запропонували Меджлісу збройну підтримку у боротьбі з шахом. У лютому 1908 р. було здійснено замах на шаха – в його карету кинули бомбу. Врешті з метою стабілізації ситуації 24 червня 1908 р. шах розігнав парламент, спираючись на сили Перської козачої бригади, очолювані російським полковником Ляховим.

На захист Меджлісу виступив Тебрізький еджумен-муніципалітет, підтриманий деякими іншими еджуменами, численними групами моджахедів і федаїв. Розпочався збройний конфлікт в Тебрізі між прихильниками і противниками шаха. Місто виявилось розділеним на дві частини, зв'язок між якими не підтримувався. Тебріз став основною базою моджахедів. Сагтар-хан, який очолив антишахське Тебрізьке повстання, згуртував розрізнені загони федаїв у повстанську армію. Після чотирьох місяців вуличних боїв і відбиття двох зовнішніх штурмів вона повністю підпорядкувала собі місто. Після цього місцевий еджумен заявив, що переймає на себе функції Меджлісу, доки його не буде відновлено в Тегерані.

У липні 1908 р. до Тебрізу рушили шахські війська й кочові підрозділи, щоб розбити основні бази моджахедів. Вони змогли оточити місто лише у лютому 1909 р., після чого повстанці погодитись на переговори. Їхні основні вимоги включали: відновлення Конституції і Меджлісу, виведення з міста шахських військ, повна амністія учасників повстання.

Тим часом Росія, заручившись згодою Британії, під приводом захисту іноземних підданих, ввела свої війська в Персію. Моджахеди, які залишили Тебріз, перебравися до м. Решт в провінції Гілян, де з лютого 1909 р. розпочалася підготовка до військового походу на Тегеран. Бахтиярські хани під гаслом захисту Конституції зайняли провінцію Ісфахан. До 1909 р. вони зберігали вірність шаху, але тепер вирішили скористатися ситуацією в своїх інтересах.

13 липня 1909 р. об'єднані сили бахтиярської кінноти, гілянських моджахедів і племінні ополчення з півдня розгромили козачу бригаду й увійшли в Тегеран. Надзвичайна національна рада в складі керівників загонів моджахедів і бахтиярських ханів, колишніх міністрів і депутатів першого Меджлісу прийняла рішення про позбавлення влади Мохаммад Алі-шаха (січень 1907 – липень 1909).

Влада перейшла до його 14-річного сина Ахмед-шаха (1909–1925 рр.), який став останнім представником династії Каджарів у Персії. Реальної влади він не мав, від його імені правили регенти і вожді бахтиярських племен. У 1909 р. переважна більшість моджахедських організацій припинила існування. Деякі з

них увійшли до націоналістичної Партії демократів.

У листопаді 1909 р. розпочав роботу Меджліс другого скликання. У ньому одразу розпочалася напружена боротьба між «поміркованими», які формували більшість, і «крайніми» (або «демократами»). «Демократи» вимагали встановлення контролю над вакфами, розширення представництва релігійних меншин, внесення змін до закону про вибори тощо.

Вакфи – майно, згідно з мусульманським правом, передане державою чи окремою особою на благодійні цілі або на підтримку ісламу (вакуфне майно).

На відміну від поміркованих, які виступали за нову російсько-британську позику, «демократи» шукали «третю силу» на протигагу Росії і Британії. Дискусії в Меджлісі відбувалися в умовах присутності в столиці озброєних моджахедів, звідки обидві сторони вербували добровольців-федаїв для здійснення терористичних актів.

Урешті Меджліс прийняв рішення запросити фахівців зі США, які не претендували на політичні впливи в Персії. Згідно із законом від 13 червня 1911 р., керівник американської фінансової місії Морган Шустер отримав широкі повноваження по управлінню державними фінансами. Це зачіпало російські й британські інтереси в Персії. У листопаді 1911 р. Російська імперія, за підтримки Британії, висунула вимогу звільнити Шустера. Меджліс відхилив ці вимоги, після чого російські війська окупували територію Персії на півночі, а британсько-індійські – на південному сході. Це стало формальним приводом для шаха, розпустити Меджліс у грудні 1911 р. Його підтримали бахтиярські хани, які з 1909 р. входили до складу усіх урядів. Отже, революція закінчилася окупацією частини перської території російськими і британськими військами, та розпуском другого Меджлісу.

Таким чином, результати і наслідки конституційної революції в Персії були неоднозначними. З одного боку, Персія стала конституційною монархією. Було створено парламент – Меджліс. Третій Меджліс було скликано в 1914 р. Конституція обмежила владу шаха, натомість значно зросли політичні впливи шийтського духовенства, яке на початку революції було її основною рушійною силою.

З іншого боку, революція не вирішила завдання позбавлення Персії іноземних впливів. Навпаки, вона лише посилила їх і призвела до окупації частини території російськими і британськими військами. Унаслідок революції нестабільність в державі суттєво зросла. Послаблення центральної влади призвело до посилення сепаратизму окремих провінцій і племен. Заради досягнення власних цілей (розширення контрольованої племенем території; посилення своєї ролі в центральній владі тощо) хани племен часто змінювали свою позицію, а їхні армії грабували інші території.

Цілі революції були досягнуті лише частково через внутрішні суперечності – між шахом і урядом, з одного боку, і Меджлісом з іншого боку, а також усередині Меджлісу, між світськими і релігійними силами, між старими й новими елітами, через втручання Російської імперії і Великої Британії.

Розвиток революції був непередбачуваний. Вона створила нові проблеми, вирішити які конституційна влада не могла. Уряд і Меджліс, дезорганізовані

внутрішньою боротьбою, виявилися недієздатними.

Ситуація в Персії під час і після Першої світової війни. Хоч з початком «великої» війни Персія заявила про свій нейтралітет, вона стала ареною військових дій між російсько-османськими і британсько-німецькими силами, оскільки російські й британські війська не були повністю виведені з Ірану до початку війни.

У роки війни Німеччина виступала в Персії під гаслами «третьої сили» на противагу Британії і Росії. У 1915 р. перський ряд і Меджліс висловилися за підтримку німецько-австрійсько-османського блоку. Було підписано таємну угоду про вступ Персії у війну на боці Німеччини в обмін на матеріальну і політичну допомогу. Але в 1916 р. британці змогли вибити німців з півдня Персії, а росіяни розбили османів на півночі. До 1917 р. Персія була окупована майже повністю: на півночі до Ісфахану – російськими військами, на півдні – британськими, частково на заході – османськими. У Тегерані було сформовано уряд з прихильників Антанти.

Після Лютневої революції 1917 р. в Петрограді основну частину російських військ з Персії було виведено. Решту – після Брест-Литовського миру більшовицького уряду з Німеччиною в березні 1918 р. Під впливом Великої Британії радянські дипломатичні представники не були визнані перськими урядом. Більше того, в листопаді 1918 р. радянську дипломатичну місію було розгромлено.

На час закінчення світової війни Персія перебувала під британською окупацією і британським впливом. 9 серпня 1919 р. уряд Восуга од-Доуле підписав без санкції Меджлісу угоду, згідно з якою Британія отримала право призначати своїх радників у державний апарат Персії і офіцерів в перську армію. Британські чиновники отримали статус радників в усіх міністерствах, встановили контроль над фінансовою системою країни, що було схоже на встановлення протекторату.

Натомість радянський уряд Росії у зверненні до уряду Персії (червень 1919 р.) відмовився від усіх прав, привілей, позик, концесій царського уряду, передавав Персії права на «Учетно-ссудный банк» з усім майном, телеграфні лінії, залізниці й шосейні дороги, побудовані царським урядом. Це звернення було приховане урядом Восуга од-Доуле, а радянського представника, який його привіз, було вбито.

Британія підтримувала російські антибільшовицькі сили. Для цього у Закавказзя і Закаспійську область було введено британські військові частини, проте до осені 1919 р. їх було евакуйовано. Радянські війська під командуванням М. Фрунзе захопили Хіву (червень 1919 р.), Мерв (серпень 1919 р.), Ашхабад (жовтень 1919 р.), Красноводськ (лютий 1920 р.), що створило нову геополітичну ситуацію у регіоні.

У квітні 1920 р. у перському Азербайджані спалахнуло повстання на чолі з лідером партії «демократів» шейхом Мохаммадом Хіабані. Повстанці захопили владу в Тебрізі й оголосили створення Азадістану – «країни свободи». Проте відносини з більшовицькою Росією вони не встановили. Шейх Хіабані розраховував на поступки з боку шаха, але той вислав восени війська, які

розгромили Азадістан після дев'яти місяців існування.

У червні 1920 р. за підтримки російських більшовиків у провінції Гілян було створено Гілянську радянську республіку на чолі з Кучек-ханом. Тоді ж було створено Комуністичну партію Персії. Спочатку комуністи увійшли до уряду Кучек-хана, якого вважали «дрібнобуржуазним націоналістом» і «анархістом». 31 липня 1920 р. вони здійснили переворот, створили Раду народних комісарів і оголосили про цілі соціалістичної революції. Після цього за підтримки російських більшовиків перські комуністи розпочали конфіскацію земель і майна у великих землевласників, духовенства і заможних верств населення; закривали мечеті; вели пропаганду рівноправ'я жінок. Усі ці заходи викликали масове невдоволення. Тож комуністи погодились на створення в березні 1921 р. коаліційного уряду на чолі з Кучек-ханом, але він їм більше не довіряв. У вересні майже усіх їх було знищено. У кінці 1921 р. Гілянську радянську республіку було розгромлено шахськими військами.

Встановлення радянської влади в Закавказзі й Закаспії, створення сепаратистських республік у перському Азербайджані й Гіляні, формування на території Персії великої кількості автономних центрів сили, що могло призвести до розпаду держави, примусило перський уряд заявити в травні 1920 р. про готовність підписати договір з РСФСР. Урешті це відбулося 26 лютого 1921 р.

Державний переворот 21 лютого 1921 р. (3 хута 1299 року). Підписання договору між Персією і Радянською Росією відбулося через кілька днів після державного перевороту в Тегерані. Його здійснили підрозділи Перської козачої дивізії під командуванням полковника Рези-хана (1878–1944 рр.). У ніч на 21 лютого 1921 р. вони вступили в Тегеран, захопили пошту, телеграф, будинки Меджлісу й інших державних установ, провели арешти понад 200 чиновників і землевласників, щоб отримати від них викуп для виплати жалування козакам. Реза-хан заявив, що виступ не мав антишахського спрямування, війська були віддані шаху, але невдоволені політикою уряду Восуга ад-Доуле. Метою перевороту було проголошено формування сильного уряду, здатного проводити самостійну політику, без впливу іноземних держав, і створити сильну армію, яка могла вивести країну з кризи.

Шах підтримав переворот. У новому уряді, який очолив Сейід Зія ед-Дін, Реза-хан отримав посаду військового міністра (він також зберіг командування козачою дивізією). 26 лютого новий уряд підписав договір з Радянською Росією. Згідно з ним, радянський уряд відмовлявся від усього майна, яким володіла царська Росія в Персії. Зі свого боку, за ст. 6 цього договору він отримав право ввести радянські війська на територію Персії у разі, якщо інші країни будуть прагнути перетворювати її на базу для військових виступів проти радянської Росії і перський уряд не зможе попередити цю небезпеку. У подальшому СРСР використовував цю статтю договору у своїх інтересах.

Після підписання договору уряд проголосив незалежну від іноземних держав зовнішню політику і анулював непопулярний договір з Великою Британією. Після цього відбулося виведення британських військ з території Персії, хоч британські політичні впливи значною мірою збереглися.

Як «третю силу» (на протигагу британським і російським впливам) до Персії запросили місію американських фінансових радників на чолі з А. Мільспо. Вона діяла у листопаді 1922 р. – серпні 1927 р. У роки Другої світової війни її діяльність було відновлено (січень 1943 р. – лютий 1945 р.).

Під керівництвом військового міністра Рези-хана у 1921–1923 р. було роззброєно армії ханів-сепаратистів, придушено виступ курдів. Унаслідок цього його авторитет суттєво зріс. Його розглядали як лідера, який зможе повернути Персії єдність, суверенітет і колишню велич. 29 жовтня 1923 р. він сформував уряд, у якому залишився також військовим міністром. Спираючись на вірні йому війська, він зосередив у своїх руках значну владу. Це розумів 26-річний Ахмед-шах. Після призначення Рези-хана головою уряду, він залишив країну.

Перед урядом Рези-хана стояли складні завдання зміцнення держави, централізації управління, боротьби з сепаратизмом племен, модернізації суспільства. У реалізації цих завдань Реза-хан спирався передусім на армію, реформування якої він здійснив. На утримання армії щорічно виділялася в середньому 1/3 держбюджету. У кожній окрузі було розміщено армійську дивізію. За допомогою армії не лише здійснювалась боротьба з сепаратизмом і роззброєння збройних угруповань великих ханів, але також збір податків і здійснення управління територіями. У системі управління на місцях представники армії посіли провідні позиції, губернатори і шахські чиновники почали відігравати другорядну роль.

Установлення династії Пехлеві й реформи Рези-шаха. За прикладом Мустафи Кемалю в Турецькій республіці, Реза-хан мав намір проголосити республіку. Шіїтське духовенство і впливові хани племен виступили проти, але запропонували підтримати кандидатуру Рези-хана на престол. 14 лютого 1925 р. Резу-хана було призначено верховним головнокомандувачем, а партія «Гаджхеллад», яка його підтримувала, виступила за позбавлення влади Ахмед-шаха і династії Каджарів. Після інтенсивної пропагандистської кампанії 31 жовтня 1925 р. Меджліс прийняв рішення позбавити династію Каджарів влади і тимчасово передати її Рези-хану. Скликані невдовзі Установчі збори 12 грудня 1925 р. проголосили Резу-хана спадковим шахом Персії. Він започаткував нову династію Пехлеві.

Прийняте Резою-ханом ім'я «Пехлеві» мало символічне значення. Воно означало офіційну мову і писемність в імперії Сасанідів, а отже символізувало повернення колишньої величі держави. У 1935 р. була запроваджена її нова назва – Іран, що в перекладі з санскриту означало «країна арійців» (назва «Персія» походила з давньогрецької назви історичної області Фарс на півдні країни).

У 1925–1938 рр. під керівництвом Рези-шаха в державі були проведені важливі реформи. Передусім, спираючись на армію, він зміцнив центральну владу. Було запроваджено новий адміністративний поділ держави. Кочові племена насильно перевели на осілий спосіб життя. До непокірних ханів застосовували репресії. Судова реформа і нові законодавчі кодекси на основі юридичних норм європейських країн дозволили більш ефективно протидіяти казнокрадству, зловживанню владою й іншим злочинам.

Аграрні закони 1928–1934 рр. закріпили право приватної власності на землю і джерела води. Було проведено фінансову реформу, засновано Національний банк Ірану, скасовано режим капітуляцій. Велика увага приділялась створенню транспортної інфраструктури. Почалось масове будівництво шосейних доріг. Трансіранська залізниця, яка була найбільшим економічним проектом періоду правління Рези-шаха, з'єднала порти в Перській затоці й Каспійському морі.

З початку 1930-х рр. розпочалася індустріалізація. За участі держави було створено металургійну, цукрову, хімічну, цементну і легку галузі промисловості. У 1936/1937 фін. р. частка промисловості в економіці Ірану складала 9,5%, за п'ять років, до 1940/1941 фін. р. вона зросла вдвічі – до 18,5%. До 1941 р. в Ірані було близько 400 фабрик; кількість робітників з 1931 по 1941 р. зросла втричі. Деякі підприємства (кілька елеваторів, рисоочисних підприємств) були побудовані за радянської допомоги. Також СРСР надавав допомогу в розвитку шовківництва і вирощуванні бавовни.

Значна увага приділялась розвитку освіти. Загальна кількість шкіл в Ірані у 1936 р. зросла у 8 раз, порівняно з 1922 р. (від 612 шкіл у 1922 р. до майже 5 000 в 1936 р.). Якщо у попередній період це були релігійні школи, у 1930-ті рр. – переважно світські. По всій країні було створено численні освітні центри. У 1934 р. було засновано Тегеранський університет. Деяких студентів направляли навчатися за кордон за державний кошт.

У 1928 р. було запроваджено європейський одяг. Замість традиційного іранського головного убору кулах населення мало носити «шапку пехлеві», а згодом – європейські капелюхи і кашкети. Замість феодальних титулів було запроваджено прізвища. З 1935 р. жінкам заборонили носіння чадри. Оскільки більшість населення сприйняла ці нововведення вороже, їх насаджували насильницькими методами.

Основною ідеологією модернізаційних перетворень був світський націоналізм. З перської мови було вилучено арабські й турецькі запозичення, змінено літочислення, введено стародавні назви місяців року, відбулось перейменування деяких міст тощо. У другій половині 1930-х рр. було створено Академію літератури і мови, Національну бібліотеку, низку музеїв (серед них – музей давнього Ірану і антропологічний музей в Тегерані, музей Парс у Ширазі).

Значний вплив на реформаторську діяльність Рези-шаха мали реформи Мустафи Кемалю в Туреччині. Проте, на відміну від Мустафи Кемалю, він більшою мірою спирався на підтримку армії. Якщо в Туреччині при владі перебували колишні військові, ветерани Першої світової й війни за незалежність, то в Ірані армійські підрозділи фактично виконували адміністративні функції на місцях. Також, на відміну від Кемалю, Реза-шах не здійснював реформ в дусі лаїцизму, з огляду на провідну роль шиїтського духовенства в суспільстві, хоча вплив духовенства також було обмежено.

Як і в Туреччині, в Ірані існував авторитарний режим. Вільну пресу було заборонено. Меджліс був позбавлений самостійної ролі й лише затверджував рішення шаха. Водночас режим Рези-шаха був більш репресивним. Застосовувалась практика позасудових розправ і таємних вбивств. З часом жертвами репресій стала значна частина освічених і талановитих фахівців, які

здійснювали реформи. Мірою зміцнення влади Рези-шаха, відбулась трансформація його особистості, сформувався культ його особи. Страх перед шахом значною мірою впливав на діяльність управлінців і чиновників, які могли потрапити до в'язниці за будь-які дії, неугодні шаху.

Оскільки великі землевласники значною мірою втратили свій економічний і політичний вплив, опозиція шаху формувалася в середовищі племен, духовенства і нового покоління інтелігенції. Реза ставав усе більш залежним від армії, на утримання якої призначалося до 50% державних прибутків.

У сфері зовнішньої політики Реза-шах намагався лавірувати між великими державами. У 1932 р. він розірвав угоду з Англійсько-перською нафтовою компанією, проте у 1933 р. її було відновлено (терміном на 60 років). Відносини з СРСР погіршились через поширення в Ірані більшовицької пропаганди і радянську торговельну політику. У 1938 р. Реза-шах відмовився від підписання нового торговельного договору з СРСР, частка якого у зовнішній торгівлі Ірану на той час складала 38%. Найбільшим торговельним партнером Ірану перед Другою світовою війною стала Німеччина.

Зближення Ірану з Німеччиною як «третьою силою» на противагу Великій Британії й СРСР розпочалося в середині 1930-х рр., вже після приходу Гітлера до влади. Німеччина багато в чому розглядалась шахом як приклад для наслідування. Значний вплив у Ірані мала нацистська пропаганда про спільне арійське походження персів і німців, свідченням чого було використання нацистами свастики, яка була зороастрійським символом.

Реза-шах був також прихильником співпраці з Туреччиною, Іраком і Афганістаном, з якими у 1937 р. Іран підписав Саадабадський пакт для співпраці з метою «забезпечення миру і безпеки на Близькому Сході». Проте він не мав суттєвого впливу на міжнародні відносини у регіоні.

Іран в роки Другої світової війни. З початком війни Іран оголосив про нейтралітет, але зберіг позитивні відносини з Німеччиною. 8 жовтня 1939 р. іранський і німецький уряди підписали таємну угоду про взаємні поставки стратегічних матеріалів і військову співпрацю. На території Ірану існувала німецька агентурна мережа. За даним радянської розвідки, можна було очікувати залучення Ірану у війну на боці Німеччини.

Після низки заяв (26 червня, 16 і 19 серпня 1941 р.) із попередженнями про недопустимість здійснення на території Ірану діяльності, ворожої країнам антигітлерівської коаліції, 25 серпня 1941 р. в цю державу увійшли війська СРСР (з півночі) й Великої Британії (з південного сходу) для ліквідації в Ірані німецьких впливів і для забезпечення воєнних поставок до СРСР за ленд-лізом США. Під їхнім тиском 16 вересня 1941 р. Реза-хан був змушений зректися престолу на користь свого сина Мохаммада Рези (1919–1980 рр.), після чого залишив країну.

У січні 1942 р. Іран, СРСР і Велика Британія підписали Троїстий угоду про співпрацю в період війни. У вересні 1943 р. Іран оголосив війну Німеччині. Іранські війська участі у бойових діях не брали, проте через територію Ірану здійснювались транзитні перевезення військового спорядження і матеріалів союзників до СРСР.

28 листопада – 1 грудня 1943 р. у Тегерані відбулася перша зустріч лідерів антигітлерівської коаліції І. Сталіна, У. Черчілля, Ф. Рузвельта (Тегеранська конференція). Німецька агентура планувала здійснення масштабної операції з метою їх знищення, але її було упереджено розвідкою союзників.

Після зречення Рези-шаха в Ірані було відновлено ліберальні свободи (слова, зборів, асоціацій), відбулась амністія політичних в'язнів, почалось формування політичних партій. У жовтні 1941 р. іранські комуністи за підтримки СРСР створили Народну партію Ірану («Туде») замість забороненої в 1938 р. Іранської комуністичної партії. Також формувалися профспілки лівої орієнтації, які діяли переважно на півночі. Прем'єр-міністр Сейїд Зія ед-Дін (1943 р.) за підтримки Великої Британії створив монархічно-націоналістичну партію «Ватан». Активізувались ісламські кола.

Вибори до Меджлісу в 1944 р. вперше відбувались на багатопартійній основі. Новообраний Меджліс прийняв важливий Закон про нафту (1944 р.), який забороняв надання нафтових концесій іноземцям.

У 1944 р. через Іран між Великою Британією і США, з одного боку, і Радянським Союзом, з іншого, виникла напруженість. За підтримки радянських окупаційних сил партія «Туде» вимагала автономії для Іранського Азербайджану, що означало встановлення впливу СРСР у Північному Ірані. Крім того, у кінці 1944 р. через радянське втручання було зірвано плани британських і американських компаній отримати нафтові концесії на півдні Ірану.

Ситуація в Ірані після закінчення Другої світової війни (1945–1947 рр.) характеризувалася політичною нестабільністю: частою зміною урядів, антиурядовим виступами, спробами державних переворотів. Напружена ситуація склалася унаслідок суперництва за владу між комуністами, лівими націоналістами й ісламістами, а також через підтримку Радянським Союзом сепаратизму азербайджанців і курдів.

За підтримки СРСР іранські комуністи захопили владу в північних районах країни. 12 грудня 1945 р. у Тебрізі, головному місті радянської зони окупації, було проголошено автономну Азербайджанську республіку, її прем'єр-міністром став Пішеварі, ветеран Комінтерну, один із засновників Іранської комуністичної партії (1920–1938 рр.), голова Азербайджанської демократичної партії, яка утворилася в 1945 р. на основі відділень «Туде» в Азербайджані. Орієнтуючись значною мірою на радянську модель, в Азербайджанській республіці було проведено націоналізацію, створено «народну армію», запроваджено обов'язкове вивчення турецької мови тощо.

У січні 1946 р. в іранському Курдистані було проголошено Мехабадську республіку. У квітні в Тебрізі Азербайджанська і Мехабадська республіки підписали угоду про дружбу і військовий союз.

Одним з основних завдань іранського уряду було виведення британських і радянських військ. Трестороння угода 1942 року передбачала, що це мало відбутися до 2 березня 1946 р. На прохання іранського уряду про прискорення цього процесу (травень 1945 р.) британські війська було виведено з усіх районів, за винятком нафтової зони на південному сході. Радянські війська з півночі Ірану не було виведено; навпаки, вони отримали підкріплення.

У січні 1946 р. Іран звернувся з питанням про виведення радянських військ до РБ ООН. Оскільки одним з її членів був СРСР, Рада безпеки не змогла прийняти рішення з цього питання. За деякими оцінками, відмова СРСР вивести війська з північного Ірану була першою кризою «холодної війни».

Іран був змушений погодитися на урегулювання цього питання шляхом двосторонніх переговорів з СРСР. Вони відбувалися в Москві в лютому–березні 1946 р. Тим часом настав день 2 березня, коли всі іноземні війська мали бути виведені з Ірану. Британські війська було виведено, але радянські залишилися. СРСР погоджувався вивести війська лише за таких умов: визнання іранським урядом автономних республік в Азербайджані й Курдистані; включення до його складу членів «Туде»; створення ірансько-радянської нафтової компанії з розвідки й експлуатації нафти в північному Ірані (51% акцій у власності радянського уряду, 49% – іранського в перші 25 років; 50% на 50% у наступний період). Ці положення було зафіксовано в радянсько-іранській угоді від 4 квітня 1946 р.

14 червня 1946 р. іранський уряд видав документ, за яким Азербайджан ставав автономною провінцією Ірану; визнавалися здійснені комуністами соціальні й мовні реформи; владні повноваження центрального уряду в автономній республіці значно обмежувалися. До іранського уряду було включено трьох членів партії «Туде». Після цього радянські війська було виведено з північного Ірану. Проте досягнутий компроміс суттєво посилював радянський вплив в Ірані.

У цих умовах, за сприяння Британії, повстали південні племена, які погрожували перейти під владу Іраку. Їх підтримала верхівка ісламського духовенства. У серпні 1946 р. на кордоні між Іраком й Іраном було сконцентровано британські війська. Спираючись на підтримку британського й американського урядів, іранський прем'єр Гавам ес-Султане вивів з уряду міністрів-комуністів. У листопаді в Тегерані було заарештовано близько сотні прихильників Азербайджанської демократичної партії, в грудні ліквідовано радянський режим в іранському Азербайджані. СРСР не надав йому підтримки, передусім через позицію США і Великої Британії.

У жовтні 1947 р. Меджліс відмовився ратифікувати угоду про створення радянсько-іранської нафтової компанії на підставі Закону про нафту (1944 р.), який забороняв надання нафтових концесій іноземцям. Тоді ж перед урядом було сформульовано завдання «відновити право іранського народу на південну нафту». Це рішення заклало правову основу для перегляду угоди з Англійсько-іранською нафтовою компанією, яка контролювала увесь видобуток нафти в Ірані.

Паралельно відбувалося ірансько-американське зближення на ґрунті військового й економічного співробітництва (напередодні й під час світової війни в Ірані діяла фінансова місія США).

У червні 1947 р. Іран і США підписали угоду про військові поставки, у 1947 р. – про право США купувати певну частину продукції Англійсько-іранської нафтової компанії (терміном на 20 років). У 1948 р. до Ірану прибула американська військова місія. У квітні 1949 р. США надали Ірану великі кредити

для фінансування 7-річної програми економічного розвитку. У 1950 р. було підписано американсько-іранську угоду «Про взаємну допомогу в цілях оборони». Отже, у пошуках «третьої сили» у повоєнний період іранський уряд зробив ставку на співробітництво зі США.

Націоналізація нафтової промисловості. У 1949 р. в Ірані сформувався Національний фронт, який складався з широкого спектру партій і об'єднань патріотичного спрямування. Найбільш впливовими серед них були Іранська партія, Партія трудящих, Національна партія і Тегеранське об'єднання ремісників і торгівців. Його підтримувала й «Туде», хоч і не увійшла до нього.

Національний фронт виступав проти панування іноземних держав у сфері природних ресурсів Ірану на основі концесій, підписаних Каджарською династією, передусім проти Англійсько-іранської нафтової компанії. З метою зменшення британського впливу виступав за співробітництво з США. Одним з основних завдань Національного фронту була націоналізація нафтової промисловості.

Національний фронт переміг на виборах 1949 р. Після цього уряд очолив начальник Генштабу генерал Хадж-Алі Размар (червень 1950–березень 1951 р.), який здійснював курс на подальше зближення із США.

15 березня 1951 р. Меджліс прийняв закон про націоналізацію Англійсько-іранської нафтової компанії. Напередодні голосування голову уряду, противника націоналізації, було вбито представником ісламістської організації «Федайни ісламу», яка підтримувала вимоги Національного фронту. Після цього з метою захисту британських інтересів три британські кораблі увійшли до Перської затоки, але інтервенції не послідувало, оскільки це могло призвести до втручання СРСР на підставі п. 6 радянсько-іранського договору від 26 лютого 1921 р.

Уряд Мосаддика (1951–1953 рр.). У квітні 1951 р. уряд очолив лідер Національного фронту Мохаммад Мосаддик (1882–1967 рр.). Він мав імплементувати закон про націоналізацію Англійсько-іранської нафтової компанії. Дворічне урядування Мосаддика мало значний вплив на ситуацію в Ірані, а також на посилення антибританських настроїв і загальну радикалізацію ситуації на Близькому Сході. М. Мосаддик став прикладом для наслідування багатьох країн, які в цей час здобули незалежність або намагалися відновити суверенітет. Так, під його впливом перебував єгипетський лідер Гамаль Абдель Насер, який в 1956 р. націоналізував Суецький канал і сам став прикладом для багатьох прихильників.

У відповідь на націоналізацію Англійсько-іранської нафтової компанії, британський уряд відкликав своїх фахівців з нафтопереробного заводу в Абадані, який їй належав і закликав союзні країни припинити купівлю нафти в Ірані (Абаданська криза). Це паралізувало роботу заводу і нафтової промисловості в цілому.

Основним завданням іранського уряду ставало вирішення питання про переробку і продаж нафти на світовому ринку. Переговори з цього питання затягувались, у той час як валютні надходження до бюджету різко скоротилися. Різке обмеження імпорту, затримка з виплатами зарплати працівникам нафтової промисловості тощо призвели до дезорганізації внутрішнього ринку Ірану.

Розпочалася фінансово-економічна криза, яка зашкодила здійсненню обіцяних Мосаддиком масштабних реформ, призвела до внутрішньополітичної кризи в Ірані, до конфлікту між ним, з одного боку, та шахом і консервативними опонентами в Меджлісі, з іншого.

16 липня 1952 р., після того як Мосаддик висунув вимогу про контроль над армією, шах відправив його у відставку. Призначений шахом новий прем'єр-міністр виступив за зміни в політиці й відновлення переговорів з Британією. Це спричинило повстання в Тегерані (21 липня) і виступи по всій країні на підтримку Мосаддика, ім'я якого асоціювалося з боротьбою за звільнення від британського впливу. Однією з рушійних сил цих виступів було шіїтське духовенство на чолі з аятолою Кашані. Це примусило шаха 22 липня знову призначити Мосаддика прем'єр-міністром і передати йому контроль над армією.

Після цього Мосаддик переконав Меджліс надати йому надзвичайні повноваження на шість місяців для вирішення фінансових проблем і здійснення реформ, які значною мірою було використано для обмеження влади шаха. У січні 1953 р. його надзвичайні повноваження було продовжено ще на 12 місяців. Після цього він заявив, що монарх має правити, а не управляти, і запропонував шаху залишити Іран. Після цього він оголосив про початок радикальної аграрної реформи, включаючи ліквідацію великого землеволодіння.

Тривала економічна криза, спричинена британським бойкотом, ліві погляди Мосаддика, радикальність запропонованої ним реформи, формування його диктаторської влади призвели до розколу Національного фронту і переходу частини його впливових лідерів, в тому числі аятоли Кашані, в опозицію до уряду. Натомість Мосаддик ініціював всенародний референдум про розпуск Меджлісу, який начебто гальмував діяльність уряду. Він відбувся у липні 1953 р. Більшість його учасників підтримали Мосаддика.

Здавалося, що шах втратив контроль над ситуацією в країні. У Тегерані й інших містах розпочалися масові зіткнення прихильників і противників прем'єра. У цих умовах 16 серпня 1953 р. військові, які підтримували шаха, здійснили спробу державного перевороту з метою скинути уряд Мосаддика, проте вона виявилася невдалою. Шах був змушений залишити країну. Після цього члени уряду закликали до скинення монархії, хоч сам Мосаддик від таких закликів утримався.

Військовий переворот 19 серпня 1953 р. і його наслідки. Через три дні, 19 серпня, відбулася наступна спроба військового перевороту, здійснена іранською опозицією на чолі з генералом Західі. Її підтримали спецслужби Великої Британії і США («операція Аякс»). У цих державах вважали, що Мосаддик дотримується прорадянської орієнтації. Тож британський і американський уряди були зацікавлені у відновленні влади шаха.

Цього разу уряд Мосаддика було усунуто від влади, а його заарештовано. В країні було введено військовий стан, заборонено діяльність усіх політичних партій, деяких прибічників Мосаддика було страчено. Прем'єр-міністром став генерал Західі, проте після повернення Мохаммада Рези-шаха уся влада перейшла до нього. В Ірані встановився суворий авторитарний режим з обмеженням конституційних свобод громадян.

Шах нормалізував відносини з Британією, проте основну ставку зробив на співробітництво зі США. Він не відмовився від націоналізації нафтової промисловості, проте у жовтні 1954 р. підписав угоду з Міжнародним нафтовим консорціумом, за якою 95% його акцій належали восьми іноземним компаніям: 40% – «Брітіш петролеум», як тепер називалась Англійсько-іранська нафтова компанія, 14% – британсько-голландській «Ройал датч шелл», 35% – американській «великій п'ятірці» («Стандарт ойл оф Нью Джерсі», «Соконі мобіл ойл», «Стандарт ойл оф Каліфорнія», «Тексако», «Галф ойл корпорейшн»), 6% – французькій «Компані франсез де петроль». За угодою, Іран отримував 50% від чистого прибутку консорціуму. Її підписали на 25 років – до кінця 1979 р., з можливістю наступного продовження до 1994 р. У результаті підписання цієї угоди роботу нафтопереробних заводів Абадана було відновлено, так само як продаж іранської нафти на світовому ринку.

У 1957 р. Меджліс схвалив Закон про залучення і захист іноземних інвестицій. Після цього їхнє надходження в нафтову промисловість Ірану суттєво зросло, а видобуток нафти продовж наступного десятиліття зріс майже вдвічі.

В умовах активізації в 1950-ті рр. близькосхідної політики СРСР і перетворення регіону на арену протистояння капіталістичної і соціалістичної систем Іран приєднався до військової системи Заходу. У 1955 р. він разом з Великою Британією, Іраком, Туреччиною і Пакистаном сформував Багдадський пакт (після виходу з нього Іраку в 1959 р. – СЕНТО). Водночас відбувалося подальше зближення Ірану з США, яких в Тегерані розглядали як протизагуг британським впливам. У 1959 р. Іран і США підписали угоду про довгострокову програму двостороннього співробітництва.

«Біла революція». За підтримки США у 1960-х рр. шах Мохаммад Реза Пехлеві здійснив широкомасштабну програму модернізаційних реформ, яка отримала назву «біла революція».

У 1961р. було проведено радикальну аграрну реформу. Вона передбачала викуп державою земель великих власників, включаючи шийтське духовенство. Ці землі, а також ті, які належали шаху, були розподілені серед селян, які тепер ставали власниками. Для більш ефективного господарювання держава підтримала створення сільськогосподарських кооперативів.

Крім аграрної, було запропоновано низку інших реформ. Оскільки вони не отримали підтримку в Меджлісі, у 1961 р. його було розпущено. Програму реформ було схвалено на референдумі у січні 1963 р. Між іншим, вона включала приватизацію державних підприємств, створення Корпусу освіти, надання жінкам рівних виборчих прав, здійснення соціальних реформ.

Розвиток економіки здійснювався на основі п'ятирічних планів. Усі вони були успішно виконані. У 1960–1967 рр. внутрішній валовий продукт зростав у середньому на 6,7%, у 1968–1977 рр. – на 10,8%. Відбувалися процеси індустріалізації. Були створені нові високотехнологічні галузі промисловості, включаючи нафтохімічну, автомобілебудівну, машинобудівну. З 1970 р. частка промисловості в економіці перевищувала частку сільського господарства. Було створено сучасну банківську систему, здійснено соціальні реформи. Закони про працю встановлювали 8-годинний робочий день, пенсію у розмірі 80% від

розміру зарплати, виплату робітникам 20% річного прибутку підприємств. Значна увага приділялася розвитку освіти і медичному обслуговуванню населення. Так, держава забезпечила безкоштовну вищу освіту для 97% студентів. У Вашингтоні Іран розглядали як модель успішного розвитку ісламської країни на противагу панісламізму чи арабському соціалізму.

Аграрна і соціальні реформи потребували великих державних інвестицій, які забезпечували прибутки Ірану від нафти. Вони суттєво зросли після зростання світових цін на нафту в 1973 р.

Масштабні реформи призвели до модернізації Ірану й іранського суспільства, і водночас до руйнування традиційних цінностей, основним захисником яких було шіїтське духовенство. Прозахідна програма реформ шаха була надто радикальною для консервативної релігійної свідомості іранців. Так, поширення західної масової культури призвело до гучних молодіжних вечірок, вживання алкоголю і наркотиків тощо. Усе це викликало обурення значної частини суспільства, яка виступала проти західних впливів і за збереження традиційного суспільного устрою.

Також невдоволення суспільства викликали насильницькі заходи під час реалізації програми реформ. Так, шах розпустив у 1961 р. парламент, обмежив діяльність опозиції, інші конституційні права і свободи іранців, надав широкі повноваження силовим структурам і таємній поліції САВАК, створеній в 1957 р. для спостереження за антиурядовими настроями.

Антишахську опозицію, яка існувала до 1963 р., формували два основні крила – ліберальне й релігійне. Ліберали виступали проти реформ, бо вони здійснювалися за відсутності парламенту. Після виборів до Меджлісу, які відбулися в 1963 р., прихильники реформ тимчасово сформували легальну проурядову опозицію. Релігійне крило представляло шіїтське духовенство. Серед серйозних прорахунків шаха був його конфлікт з ним, у тому числі через секуляризацію вакуфних земель. Керівники шіїтського духовенства розпочали проти шаха активну кампанію, гасла якої співпадали з настроями широких верств населення, прибічників збереження ісламських традицій. Між іншим, вони поставили питання про створення Ради богословів, передбаченої Конституцією, яка могла б впливати на рішення шаха.

Лідером релігійної опозиції став шіїтський богослов аятола Рухолла Хомейні, її центром – священне для шіїтів м. Кум. Спочатку Хомейні очолив боротьбу за відміну закону 1962 р. про міські й муніципальні ради. У червні 1963 р. на його заклик відбулися антиурядові демонстрації. Хомейні був заарештований, після чого розпочалися масові демонстрації на його підтримку, сутички протестувальників з поліцією і армією. Ці події спричинили масові жертви – усього близько 10 тис. осіб. У Тегерані й Кумі було встановлено військовий стан, під час якого відбулися арешти, було здійснено чистку державного апарату.

Після антиурядових виступів 1963 р. влада придушувала будь-які прояви опозиційності. Таємна поліція САВАК суттєво розширила свій контроль над суспільством. У 1964 р. аятола Хомейні іммігрував до Іраку, далі – до Франції.

Лібералізація режиму в Ірані розпочалася з 1977 р. Під тиском американської адміністрації Д. Картера, в основі зовнішньополітичної стратегії якої був захист прав людини, шах послабив репресії і цензуру, звільнив багатьох політичних в'язнів. Унаслідок цього в Ірані з'явилася легальна і напівлегальна опозиція. Найбільш впливовими течіями в ній були ліберали-конституціоналісти й ісламісти.

Ліберали-конституціоналісти, які об'єдналися в Національний фронт Ірану, виступали за конституційну монархію з парламентом, чесними виборами і ліберальними свободами. Серед ісламістів виділялися Рух за вільний Іран, учасники якого виступали за зміну влади в Ірані законним шляхом, і Товариство духовенства, що бореться, до якого належали прибічники аятоли Хомейні. Обидві ці сили підтримали виступи проти шаха, які переросли в революцію. Її наслідки були значною мірою спричинені недооцінкою суспільного впливу ісламістів з боку антишахського ліберального конституційного руху, представники якого сподівалися відтиснути ісламістські кола від керівництва революцією після її перемоги.

Ісламська революція 1978–1979 рр. Духовним лідером революції 1978 – 1979 рр. став аятола Хомейні. Через критику програми «білої революції» і прозахідного курсу шаха, рятуючись від переслідувань влади, він 14 років жив за кордоном, де розробив основні принципи майбутнього державного устрою Ірану в формі ісламської республіки.

Початком революції вважають 8 січня 1978 р., коли відбулася перша велика антиурядова демонстрація у м. Кум, спричинена образливою публікацією в урядовій газеті на адресу аятоли Хомейні. Вона була жорстоко придушена шахськими силовими структурами, унаслідок чого були жертви.

Після цих подій масові антиурядові виступи відбувалися кожні 40 днів, адже кожного разу, коли народ збирався, щоб пом'янути загиблих, були нові жертви. У червні 1978 р., під час розгону маніфестантів у Тебрізі, спалахнули вуличні бої між протестувальниками і силами правопорядку, під час яких загинули близько 100 осіб.

Шах був змушений піти на поступки опозиції, у тому числі відправив у відставку керівника САВАК, оголосив про легалізацію партій і повернення до ісламського календаря, пообіцяв провести в червні наступного року вільні вибори. Проте після терористичного акту – підпалу кінотеатру в Абадані, під час якого загинуло близько 420 осіб, він знову заборонив опозиційні партії і пресу.

У відповідь на це кількість учасників акцій протесту різко зросла, як і кількість жертв. Восени 1978 р. опозиціонери почали також використовувати тактику економічних страйків. У масових акціях протесту в Тегерані 12 грудня 1978 р. брали участь близько 1 млн осіб. Масові страйки і демонстрації паралізували економічне життя Ірану. З січня 1979 р. розпочалися також збройні виступи в Хузистані.

Через масовість акцій протесту силові структури не змогли ефективно контролювати ситуацію. У цих умовах шах призначив прем'єр-міністром лідера поміркованої опозиції Ш. Бахтіяра і 15 січня 1979 р. залишив країну. Ш. Бахтіяр здійснив рішучі заходи для припинення протистояння влади і суспільства, у тому

числі розпустив САВАК і запросив аятолу Хомейні повернутися із заслання.

Зустріти Хомейні в Тегеранському аеропорту 1 лютого 1979 р. прийшло майже 4 млн. осіб. Він не визнав сформованого шахом ліберального уряду і призначив перехідний уряд на чолі з М. Базарганом. У країні встановилося двовладдя; між прибічниками шаха (ліберального уряду) і аятоли Хомейні розгорнулися бої. 12 лютого вірні шаху сили припинили спротив, Ш. Бахтіяр залишив країну. Після цього влада опинилася в руках духовенства. 30–31 березня у країні відбувся референдум, за результатами якого 1 квітня Іран було проголошено Ісламською республікою.

Отже, унаслідок революційних подій в Ірані у січні 1978 – лютому 1979 рр. шах Мохаммад Реза Пехлеві втратив владу, було ліквідовано монархію і проголошено Ісламську республіку під керівництвом шіїтського духовенства. Революція мала народний, націоналістичний і шіїтсько-ісламістський характер. Вона стала реакцією суспільства на вестернізаційні й секуляристські реформи шаха, його репресивну політику і прозахідну орієнтацію. Шахський уряд розглядався багатьма як деспотичний, корупційний і марнотратний, а сам шах – як маріонетка США. Революція стала виявом значного впливу на іранців шіїтського духовенства, яке заявило про себе як про потужну політичну силу вже під час революції 1905–1911 рр.

У грудні 1979 р. в Ірані прийняли нову Конституцію, за якою вища влада в країні перейшла до духовенства в особі імама Хомейні (після його смерті – його наступника). Згідно з нею, державу очолив Верховний лідер (факіф), який обирається пожиттєво Асамблеєю експертів (у складі 88 осіб, обраних народом) і є підзвітним лише перед нею. Цивільну владу здійснюють законодавчий орган – Ісламська консультативна асамблея (Меджліс) і президент. Посаду прем'єр-міністра було скасовано.

Внутрішнє становище і зовнішня політика Ісламської республіки Іран у 1980–1990-х рр. У березні-травні 1980 р. відбулися вибори до Меджлісу, під час яких найбільше голосів отримала Ісламська республіканська партія. Президентом у січні 1980 р. став Абульхасан Банісадр, економічний радник Хомейні. Проте у червні 1981 р. через суттєві суперечності з релігійним керівництвом він був змушений залишити країну.

Іран відкинув капіталізм і комунізм, та обрав власний «ісламський» шлях розвитку на основі повного відкидання іноземних впливів: «Ні Захід, ні Схід, а Ісламська республіка». Для контролю над внутрішньою ситуацією, запобіганню іноземному втручання і боротьби з будь-якими рухами, які можуть завдати шкоди ідеологічній спадщині Ісламської революції у 1979 р. було створено спеціальний підрозділ Збройних сил – Корпус вартових ісламської революції.

Зовнішня політика Ірану кардинально змінилася. Хомейні проголосив США «великим сатаною». У листопаді 1979 р. іранські студенти захопили в Тегерані американське посольство з 52 заручниками, яких утримували 444 дні. З того часу відносини між Іраном і США ніколи не відновилися.

Важливою складовою зовнішньої політики Ірану став експорт ісламської революції на сусідні держави, особливо з шіїтським населенням, що стало однією з причин ірансько-іракської війни 1980–1988 рр. Найбільшим ворогом в

Ірані вважали Ізраїль, було оголошено мету його знищення.

Антиамериканська і антиізраїльська політика Ірану, підтримка ним антиурядової опозиції серед шіїтського населення сусідніх держав та радикального ісламізму в усьому світі перетворилися на впливові чинники міжнародних відносин.

Відносини Ірану з СРСР, оголошеним «малим сатаною», теж погіршилися, хоча у деяких сферах співробітництво зберіглося. Вони покращилися після виводу в 1989 р. радянських військ з Афганістану. Основними сферами співробітництва були продаж зброї і енергетика.

Аятола Хомейні був Верховним лідером Ірану до 1989 р. Після його смерті ним став аятола Хаменеї (з 1989 р.), другий президент Ісламської республіки (Алі Хосейні Хаменеї, 1981–1989 рр.). Він отримав духовний сан аятоли і був обраний Радою ісламських старійшин факіфом.

З кінця 1980-х рр. виявилися різні підходи представників влади до внутрішньої і зовнішньої політики. Частина еліти виступила за лібералізацію режиму і нормалізацію відносин із Заходом. На виборах 1988 р. більшість місць у Меджлісі отримали прихильники лібералізації. Третім президентом Ірану був обраний голова Меджлісу, прихильник поміркованої лібералізації Акбар Кашемі Рафсанджані (1989–1997 рр.).

Четвертий президент – Мохамад Хатамі (1997–2005 рр.) був найбільше з усіх президентів налаштований на реформи. Він взяв курс на відновлення відносин з країнами Заходу, що значною мірою пояснювалося конфронтацією з афганськими талібами. У 2000 р. Меджліс ініціював політичну реформу, але її було заблоковано Верховним лідером.

З часу муніципальних 2003 р. і парламентських 2004 р. виборів консерватори відновили контроль над виборними органами влади. Президентом у 2005 р. став представник консервативних кіл Махмуд Ахмадінежад (2005–2013 рр.).

Таким чином, унаслідок Ісламської революції шіїтські улеми досягли своїх цілей: реалізували принципи верховного керівництва державою і суспільством релігійним лідером, провідного становища шіїтського духовенства і позбавлення Ірану іноземних впливів. Іран став теократичною державною з репресивним авторитарним режимом і експансіоністською зовнішньою політикою.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте політичне й економічне становище Персії на початку ХХ ст.
2. Назвіть причини перської революції 1905–1911 рр.
3. Які завдання вона вирішувала?
4. Які результати революції?
5. Охарактеризуйте становище в Персії після закінчення Першої світової війни.
6. Які причини і результати державного перевороту 21 лютого 1921 р.?
7. Чому в 1925 р. відбулася зміна династії в Ірані?

8. Коли і чому було запроваджено сучасну назву країни «Іран»?
9. Охарактеризуйте основні модернізаційні реформи Рези Пехлеві.
10. Порівняйте реформи Рези Пехлеві в Персії і Мустафи Кемалю в Турецькій республіці.
11. Охарактеризуйте зовнішню політику Рези-шаха.
12. Якою була позиція Ірану в Другій світовій війні?
13. Охарактеризуйте становище в країні після Другої світової війни.
14. Якими були умови ірансько-радянського договору 4 квітня 1946 р? Чи було їх реалізовано?
15. Які чинники обумовили націоналізацію нафтової промисловості Ірану?
16. Визначте сутність політичної кризи в Ірані за уряду Мосаддика.
17. Які реформи були здійснені в Ірані в період «білої революції»?
18. Визначте причини Ісламської революції 1978–1979 рр.
19. Якими були результати і наслідки Ісламської революції?
20. Охарактеризуйте розвиток Ісламської республіки у 1980–1990-ті рр.

Джерела і література

1. Алиев С. Рухолла ал-Мусави ал-Хомейни. *Азия и Африка сегодня*, 1988, №10, с. 20–24.
2. Арабаджан З.А. Иран: власть, реформы, революции (XIX–XX вв.). М., 1991.
3. Ахундов К. Идеологічна основа ісламської революції в Ірані та її передумови. *Трибуна*, 2010, № 3–4, с. 34–36.
4. Головченко В.І., Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід. К., 2010.
5. Історія у термінах і поняттях: довідник: навч. посіб. / За загал. ред. Орлової Т. В. Вишгород, 2014.
6. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки. Львів, 2004.
7. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. Кіровоград, 2014.
8. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
9. Левчин І. Д. Образ Імама Хомейні у перській поезії кінця XX ст. *Літературознавчі студії*, 2014, вип. 42, ч. 2, с. 87–92.
10. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. К, 1999.
11. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремень, Л.В. Губерський та ін. К., 2001.
12. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. Ніжин, 2017.
13. Реза Годс М. Иран в XX веке. Политическая история. М., 1994.
14. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
15. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. К., 2004.
16. Ша'бани Р. Краткая история Ирана / Пер. СПб., 2008.

17. 1979 Revolution Black Friday. Documentary. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GgNaZDNVC10>
18. Goldschmidt A. Jr., Davidson L. A Concise History of the Middle East. London, 2018.
19. Iran. A Country Study. Ed. by Glenn E. Curtis and Eric Huglund. Washington D.C., 2008.
20. Johnson P. Modern Times: the World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
21. Operation Ajax: CIA Oil Coup in Iran – Cold War. Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=RbEKMMtfujc&ab_channel=TheColdWar
22. Mohammad Reza Pahlavi – Politics of Oil. Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Mvq4mx4FU8Q&ebc=ANyPxKr-LUyslgXkGftx9RhV32rzkdbS5pM9HjBlMk9fMcgPr91zZwi4y5za_y1Ug1Pp5P2x3Z0r74cuQN5mvxzY5Uyh9TTAog
23. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
24. U.S. and Them: Operation Ajax – Iran and the CIA coup. Documentary. Part 1. URL: https://www.youtube.com/watch?v=oi-JiM0Ox_8&ab_channel=Capuchin
Part 2. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Mdeoktnv8ko&t=73s&ab_channel=Capuchin
25. Wise K. Islamic Revolution of 1979: The Downfall of American-Iranian Relations. *Legacy*, Vol. 11, Is. 1.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ КРАЇН ПІВДЕННОЇ ТА СХІДНОЇ АЗІЇ

Тема 7

АФГАНІСТАН У ХХ СТ.

Становище Афганістану в кінці XIX – на початку XX ст. Афганістан під час і після світової війни (1914–1919 рр.). Афганістан після здобуття незалежності: реформи Аманулли. Правління Надір-шаха. Афганістан у другій половині 1930-х – першій половині 1940-х рр. Політика уряду М. Дауд-хана (1953–1963 рр.). Реформи Захір-шаха (1953–1973 рр.). Конституція 1964 р. та її суспільний вплив. Антимонархічний переворот і урядування М. Дауда (1973–1978 рр.). Державні перевороти 27 квітня 1978 р. і 16 вересня 1979 р. Інтервенція СРСР. Афганістан у 1990-х рр.

Становище Афганістану в кінці XIX – на початку XX ст. Перша Афганська держава виникла в середині XVIII ст., коли Ахмад Шах Дуррані об'єднав пуштунські племена. Централізована Афганська держава виникла за правління еміра Абдур Рахмана (1880–1901 рр.) з пуштунської династії Баракзай (1826–1973 рр.).

Афганістан характеризувався сильними родоплемінними зв'язками, самоідентифікацією людини з племенем і кланом, а не з державою, сильною владою ханів і сепаратизмом племен, збройними виступами окремих племен і етносів проти центральної влади. Це значною мірою було обумовлено гірським ландшафтом Афганістану. Це було традиційне суспільство, усі сторони життя якого регулювалися ісламом.

Характерною рисою Афганістану було і залишається етнічне, мовне і релігійне різноманіття. На його території проживало понад 20 етнічних груп. Їхнє співвідношення у складі населення зберігалось до початку XXI ст., коли найбільшими етнічними групами були пуштуни – 42% (суніти, перськокомвні) й таджики – 27% (суніти, перськокомвні). Великими етнічними групами були також хазара – 9% (шиїти, перськокомвні), узбеки – 9% (суніти, тюркомовні); туркмени – 3% (суніти, тюркомовні). Представники цих етносів жили також в сусідніх з Афганістаном країнах.

Лінія Дюранда (1893 р.), яка визначила кордон між Афганістаном і Британською Індією, розділила майже навпіл пуштунські племена. Це спричинило постійні прикордонні проблеми між Афганістаном і Британською Індією (пізніше – Пакистаном), активне залучення Пакистану в афганські справи.

Важливе стратегічне розташування Афганістану між російськими і британськими володіннями спричинило британсько-російське суперництво за політичний вплив у Кабулі, особливо після того як в 1860–1880-ті рр. Російська імперія захопила великі території у Центральній Азії й виникла можливість проходження російських військ до Британської Індії через афганську територію.

Зацікавленість Британії в контролі над Афганістаном, через територію якого

можна було потрапити з Центральної Азії до Індії, спричинила дві британсько-афганські війни. Війна 1838–1842 рр. закінчилася поразкою англійців. Війна 1878–1879 рр. – підписанням Гандамакського договору (травень 1879 р.), за яким до Британії відходила область Кандагара і стратегічно важливий Хайберський перевал, а також передавався контроль над зовнішньою політикою Афганістану. Передбачався допуск британських військ у цю країну в разі війни; при емірі призначався англійський резидент. Це мало ознаки встановлення британського протекторату. Проте в 1880 р. умови договору переглянули. Британський уряд зберіг за собою лише контроль над зовнішньою політикою Афганістану і Хайберським перевалом.

У кінці XIX ст. було розмежовано кордони Афганістану з російським Туркестаном (1887 р.), Іраном (1891 р.) і Британською Індією (1893 р.). Унаслідок розмежування кордонів між британськими володіннями в Індії і Росією на Памірі (1895 р.) Афганістан отримав 80-кілометровий кордон з Китаєм.

Емір Абдур Рахман (1880–1901 рр.) був змушений рахуватися з британськими впливами і водночас підтримував антибританські виступи племен. Він проводив жорстку централізаторську політику. Контакти афганців з іноземцями і поширення інформації про життя в Європі були максимально обмеженими. В'їзд в країну іноземців було заборонено, за винятком торговців з Ірану, Британської Індії й Росії. Крім цього, у країні побувало близько 30 фахівців, переважно британських (інженери, геологи, лікарі тощо). За сприяння іноземців було побудовано майстерні з виробництва пороху і підприємство «Машин-хана», на якому виробляли різні предмети – від зброї і боєприпасів до свічок і мила. Афганці виїздили за кордон вкрай рідко, головним чином для торговельних операцій.

Емір сприяв розвитку торгівлі, чому слугували встановлення єдиної монетної системи, уніфікації мір ваги і довжини, створення Управління у справах торгівлі, залучення ханів і вождів племен до охорони торговельних шляхів, обмеження активності британсько-індійського капіталу, який посідав провідні позиції в афганській торгівлі й фінансових операціях. Частина торгівлі, включаючи торгівлю каракулем, була монополізована еміром. Для впорядкування фінансів було створено Центральну державну казну, яка складалася з казначейства і управління справами торгівлі; а також Управління оподаткування і збору податків. Податки почали збирати більш системно і регулярно, їхні розміри зростали. Це спричинило хвилювання і виступи населення.

Для протидії зовнішній загрозі й контролю за внутрішньою ситуацією емір Абдур Рахман створив регулярну армію за зразком британсько-індійської. Вона була озброєна британською зброєю. Її чисельність до кінця 1890-х рр. склала майже 85 тис. осіб.

Отже, на початку XX ст. Афганістан був відсталою, ізольованою від зовнішнього світу країною, яка перебувала під британським впливом (але не була британською колонією чи протекторатом). На відміну від інших держав Азії, в Афганістані не було іноземних концесій та інвестицій, що обумовлювалося політикою самоізоляції, складною гірською місцевістю, непривабливістю як

ринку збуту і сфери інвестування капіталів. Найбільш важливим було стратегічне значення Афганістану між Британською Індією і Російською імперією.

Після смерті Абдур Рахмана еміром став його старший син Хабібулла (1901–1919 рр.). Він розпочав обмежені консервативні реформи, спрямовані на поширення здобутків західної освіти, науки, техніки, медицини. Реформи не передбачали будь-яких реформ управління чи будь-якого відступу від норм ісламу.

У 1904 р. було відкрито ліцей Хабібія і шість його філій. У цьому ліцеї з 12-річним курсом навчання вивчали алгебру, геометрію, механіку, хімію, географію, історію, англійську мову тощо. Викладачами були переважно індійці. Також було відкрито педагогічне і військове (Харбія, 1909 р.) училища, інші навчальні заклади, переважно релігійні. У 1910 р. було побудовано першу типографію.

Виробництво на підприємстві «Машин-хана» було розширено; побудовано військові майстерні, перші електростанції, кілька державних взуттєвих і суконних підприємств, прокладено телефонну лінію між Кабулом і Кандагаром. У 1913 р. було створено першу національну транспортну компанію з перевезення вантажів і пасажирів, яку очолив сам емір. Він захоплювався автомобілями і особисто володів 58 авто.

Емір Хабібулла сприяв розвитку торгівлі й підтримував афганських торговців на противагу індійським, які мали перевагу в цій сфері. Сам емір, а також його дружини, хани племен і чиновники брали активну участь в торговельних операціях.

У сфері зовнішньої політики Хабібулла орієнтувався на Велику Британію. У 1905 р. після тривалих обговорень було підписано британсько-афганський договір про дружбу. У ньому емір називався «незалежним королем Афганської держави», проте статус країни не змінився. Підписання договору дозволило зменшити суперечності між Афганістаном і Британською Індією. У 1907 р. Хабібулла відвідав Індію і під час цього візиту вступив до масонської ложі.

За британсько-російською угоду про розмежування сфер впливу (серпень 1907 р.) Росія погодилась, що Афганістан є британською сферою впливу; Британія запевнила, що не буде втручатися у внутрішні справи Афганістану і анексувати будь-яку його частину. Ця угода закріпили становище Афганістану як буферної зони між Британською Індією і Російською імперією, до чого прагнула Британія.

При дворі еміра Хабібулли склалося три угруповання, представники яких мали різні погляди на шляхи подальшого розвитку країни.

Перше, яке формувалося навколо еміра Хабібулли, об'єднувало поміркованих консерваторів. Вони виступали за обмежені реформи і збереження традиційного устрою, у сфері зовнішньої політики перебували на пробританських позиціях. До цього угруповання належали наступник престолу Інаятулла і командувач афганської армії Надір-хан.

Друге угруповання – «староафганців» – об'єднувало тих, хто виступав проти нововведень, підтримував доктрину панісламізму, посідав проосманську й антибританську позицію. Їх неформальним лідером був брат еміра Насрулла.

Представники третього угруповання – «молодоафганці» – виступали за

повну незалежність Афганістану від Великої Британії і здійснення «просвіченим монархом» модернізаційних реформ, передусім у сфері освіти, за поширення наукових і технічних знань, які сприяли б соціально-економічному розвитку держави. Реформи мали відбуватися в межах ісламу.

Ідеологом «молодоафганців» був прихильник панісламізму вчений, письменник і журналіст Махмуд-бек Тарзі (1865–1933 рр.). Він був автором публікацій на суспільно-політичні, історичні й філософські теми, у 1911–1919 рр. видавав газету «Серадж-аль-Ахбар» («Світильник новин»). Під його впливом перебував третій син еміра Аманулла, який в 1913 р. одружився на 14-річній дочці М. Тарзі Сорайї.

Засновник панісламізму Джемаль-ад-Дін аль Афгані (1838–1897 рр.) виступав за об'єднання усіх ісламських народів на чолі з одним верховним халіфом заради боротьби проти західноєвропейських колонізаторів, за відродження чистоти ісламу, освіти мусульман для здолання їхнього відставання від інших народів, знищення соціальної несправедливості.

Конституційний напрямок в Афганістані представляла підпільна організація «Машрута» («Конституція»), створена викладачами-індійцями ліцею «Хабібія». Її учасники виступали за обмеження влади еміра Конституцією, розвиток науки і освіти, соціальну справедливість, незалежність Афганістану від Великої Британії. Організація була нечисленною. До неї входили окремі представники освічених верств населення, включаючи військових. Своїх цілей вони планували досягти шляхом державного перевороту. У 1909 р. організацію було розкрито, а її членів репресовано.

Афганістан під час і після світової війни (1914–1919 рр.). На початку світової війни Хабібупулла проголосив нейтралітет Афганістану, сприятливий для Великої Британії і Російської імперії, якого дотримався, незважаючи на тиск з боку Османського султана, духовного лідера усіх мусульман-сунітів.

Маніфест султана, який проголосив джихад проти Британії й Російської імперії (жовтень 1914 р.) справив значний вплив на ситуацію в Афганістані, оскільки проосманські й антибританські настрої були сильними як серед «староафганців», так і серед «молодоафганців». Цим намагалася скористатися Німеччина для залучення Афганістану у війну на боці Центральних держав. З цією метою до Афганістану направили німецько-османську місію на чолі з оберлейтенантом О. фон Нідермайером. Вона досягла м. Герат після важкої 4-місячної подорожі в серпні 1915 р. Переговори між еміром і членами місії тривали до весни 1916 р., що турбувало британців з огляду на важливе стратегічне розташування Афганістану між Британською Індією і російським Туркестаном. Проте емір дотримався нейтралітету, а також допоміг придушити повстання пуштунських племен на кордонах з Британською Індією в 1916–1917 рр., за що їхні хани звинуватили його у зраді.

Після війни Хабібупулла звернувся до Великої Британії і держав-переможниць з проханням про допуск Афганістану на Паризьку мирну конференцію. Проте його відкинули, оскільки на конференції були представлені лише країни-учасниці у війні на боці Антанти. Водночас виявилися плани Британії перекинути через територію Афганістану війська з Індії в російський Туркестан для підтримки

російських антибільшовицьких сил. У цих умовах активізувалася опозиція еміру, яка зробила спробу захопити владу. У лютому 1919 р. еміра було вбито на полюванні.

Одразу ж на місці вбивства еміром було проголошено його брата Насруллу-хана, лідера «староафганців». Їхні опоненти зробили ставку на третього сина Хабібুলли – Аманулла-хана, якого батько залишив намісником в Кабулі. Після кількох днів двовладдя в боротьбі за владу переміг Аманулла, який проголосив найближчою метою звільнення Афганістану від британської залежності. Лідера «староафганців» Насруллу було заарештовано за звинуваченням у вбивстві еміра Хабібুলли.

3 березня 1919 р. Аманулла звернувся до Великої Британії з вимогою анулювати нерівноправні договори, які в Лондоні відхилили. Натомість Радянська Росія 27 березня 1919 р. першою визнала незалежність Афганістану. Після цього Аманулла направив у Москву дипломатичну місію. Міжнародну ізоляцію Афганістану було ліквідовано. У квітні 1919 р. Аманулла випустив маніфест, у якому проголосив джихад проти Британії і звернувся із закликом приєднатися до прикордонних пуштунських племен в Британській Індії.

У травні 1919 р. з нападу афганських військ на британські позиції в Індії розпочалася третя британсько-афганська війна. Незважаючи на те, що британсько-індійські війська втричі перевищували афганські, військові дії склалися не на їхню користь. Тому 8 серпня 1919 р. Британія погодилася підписати прелімінарний мир в Равалпінді.

Аманулла використав традиційне британсько-російське суперництво за вплив в Афганістані, яке після встановлення радянської влади набуло нового виміру, у своїх цілях. У лютому 1921 р. було підписано афгансько-радянський договір про дружбу, що могло спричинити посилення впливу російського більшовицького уряду в Афганістані. У грудні 1921 р. Велика Британія визнала незалежність Афганістану.

Афганістан після здобуття незалежності: реформи Аманулли. Після здобуття незалежності емір Аманулла використав свій авторитет для здійснення низки важливих реформ у сферах державного управління, економічній і соціокультурній. Можна виділити два етапи реформ: 1921–1927 рр. і 1928 р.

У сфері державного управління у 1921 р. було створено Законодавчу раду з 25 осіб, включаючи еміра. За сприяння Махмуда Тарзі, який став міністром закордонних справ, у 1923 р. було проголошено Конституцію. Вона вперше декларувала деякі громадянські свободи – рівність усіх підданих перед шариатом і державними законами, особисту свободу, недоторканність житла, свободу друку, право на освіту, включаючи обов'язкову початкову освіту. Конституція проголосила іслам державною релігією і водночас свободу віросповідання для вірян інших релігій, скасування рабства, тортур, примусової праці, низки поборів і повинностей.

Конституція визначила складну систему влади. Вища законодавча і виконавча влада належала еміру, який не був відповідальним ні перед ким. Водночас визначалися його владні повноваження, що було певним відходом від традиційної абсолютної форми правління. Створювався виконавчий орган

влади – Рада міністрів на чолі з еміром, а також вищий представницький орган Державна рада, який мав дорадчі функції. Половину її складу призначав емір, половину обирало населення (на основі цензу). Іншим дорадчим органом була Придворна рада. У провінціях створювалися виборні провінційні ради.

Конституція включала положення про традиційні вищі збори вождів племен і духівництва Лойя-джирга (з пушту «Велика рада»), які були нерегулярними зборами представників етно-племінних груп (переважно пуштунських племен) для вирішення кризових ситуацій. Аманулла-хан тричі збирав збори Лойя-джирга для обговорення своїх реформ. Проголошувалась незалежність судової влади, представлені шариатськими і світськими судами. Конституція 1923 р. започаткувала процес переходу Афганістану від абсолютної до конституційної монархії, який завершився прийняттям Конституції 1964 року.

Економічні реформи Аманулли-хана були пов'язані з прийняттям низки важливих указів, передусім про податок на землю (1920 р.), стимулювання промисловості (1923 р.), продаж державних земель (1924 р.), створення ширкетів.

Ширкети – це об'єднання, акціонерні товариства (державні й державно-приватні) представників афганських торговельних підприємницьких кіл, які отримали монополію на експорт-імпорт окремих товарів.

Влада здійснювала протекціоністську політику щодо місцевого купецтва, одна з цілей якої полягала в обмеженні впливу британсько-індійського капіталу. Митна реформа, за якою було ліквідовано численні внутрішні перешкоди, сприяла розвитку торгівлі.

Указ про податок на землю визначав переведення натуральних податків у грошові, що прискорило розвиток товарно-грошових відносин. Указ про продаж державних земель передбачав закріплення приватної власності на землю і сприяв зростанню великого землеволодіння. Його реалізація супроводжувалась конфіскацією і розпродажем земель противників реформ, переселенням частини кочівників на північ.

Указ про стимулювання промисловості (1923 р.) сприяв появі в 1920-х рр. кількох промислових підприємств – вуттевої, прядильної, ткацької, сірникової фабрик, заводу бездимного пороху.

У сфері освіти було запроваджено триступеневу державну школу: п'ятирічну початкову школу, середню школу і професійні коледжі. Оскільки Конституція 1923 р. декларувала обов'язкову початкову освіту, по усій країні було відкрито початкові школи. До 1927 р. в них навчалися 51 тис. осіб. Почали працювати три ліцеї й кілька професійних шкіл, у тому числі педагогічна, іноземних мов, підготовки бухгалтерів, адміністраторів тощо. Кілька сотень студентів було направлено для навчання за кордон (СРСР, Німеччина, Франція, Італія, Туреччина).

У 1924 р. було створено Національну публічну бібліотеку. У Кабулі було відкрито перший кінотеатр, у Пагмані – театр. До 1928 р. видавалося 13 газет і журналів. Аманулла допускав деяку міру політичної свободи і лібералізму – свободу слова, існування політичних груп, критику влади тощо.

Швидка модернізація викликала спротив значної частини суспільства і призвела до повстання племен у Хості (1924 р.). Мулли, які його очолили,

вимагали відміни нового законодавства, яке суперечило ісламу. Емір Аманулла був змушений піти на поступки і в серпні 1924 р. відмовитися від здійснення низки реформ.

У 1926 р. емір Аманулла прийняв титул «король», «падишах». Того ж року Афганістан і СРСР підписали Договір про нейтралітет і взаємний ненапад. У зовнішній політиці Аманулла намагався балансувати між Великою Британією і СРСР та отримати максимальний зиск від конкуренції між ними за вплив у Афганістані.

У кінці 1927 р. – першій половині 1928 р. король Аманулла з дружиною здійснив тривалу закордонну поїздку, під час якої вони відвідали Індію, Єгипет, Італію, Францію, Німеччину, Велику Британію, СРСР, Туреччину, Персію. Її основні цілі полягали в тому, щоб представити свою державу на міжнародній арені та перейняти кращий іноземний досвід для впровадження його в Афганістані. Під час візитів було підписано низку документів про економічне співробітництво, закупівлю зброї тощо.

Після повернення додому Аманулла зібрав збори Лойя-джирга (серпень–вересень 1928 р.) і оприлюднив на них ідеї радикальних перетворень. У сфері державного управління він пропонував створити Національну раду (замість Державної ради), яка мала обиратися на три роки прямим голосуванням, і сформувати проурядову партію «Незалежність і оновлення» (не було підтримано). Передбачалося здійснити військову реформу на основі загальної військової повинності й озброєння армії сучасною зброєю. Для її закупівлі мали встановити додатковий податок в п'ять афгані з кожного підданого. У економічній сфері пропонувалося запровадити протекціоністську політику в інтересах торговців, щоб обмежити вплив іноземного (передусім британського-індійського) капіталу, надати ширкетам монополію на заготовку і реалізацію найважливіших товарів. У сфері освіти передбачалося здійснити атестацію мулл і надавати їм право на викладання відповідними державними документами, дозволити спільне навчання в школі хлопців і дівчат. Серед запропонованих побутових реформ – обмеження шлюбного віку, відміна обов'язкового носіння чадри жінками, заборона полігамії (багатоженства), запровадження європейського одягу для чиновників.

Хоча збори Лойя-джирга під значним тиском прибічників Аманулли схвалили більшість запропонованих реформ, вони викликали значний спротив, у тому числі з боку ханів і вищого духовенства. Ці реформи могли позбавити великих землевласників, керівників племен і мусульманське духовенство багатьох інструментів впливу, а головне – зруйнувати традиційні цінності. Значне обурення серед них викликали фотографії дружини короля Сорайї без чадри і в європейському одязі, що демонструвало наміри емансипації жінок.

По країні прокотилася низка повстань, підтриманих ісламським духовенством, утворилися озброєні загони для протидії владі. У грудні 1928 р. нарада ханів і представників вищого духовенства оголосила еміром лідера одного з озброєних антиурядових загонів таджика Бачаї Сакао під іменем Хабібুলли Калакані. Богослови видали відповідну фетву (релігійний едикт) про позбавлення Аманулли влади у зв'язку з порушенням ним священних принципів

ісламу. Крім намірів здійснити радикальні реформи, приводом для цього став інтерес Аманулли до бахаїзму, зустрічі з його послідовниками під час візитів у Індію і Європу, звідки він привіз відповідні книги.

Бахаїзм – світова монотеїстична релігія, заснована у ХІХ ст. в Персії, основні принципи якої – єдиний Бог, цінність усіх релігій і єдність людства. Згідно з її вченням, світові релігії продовж історії людства з'являлися в певному порядку як прояви єдиного Бога.

З метою урегулювання ситуації Аманулла повідомив про відміну найбільш радикальних реформ, які стосувалися прав жінок, отримання муллами дозволу на право викладання, запровадження загальної військової повинності. Також він оголосив про створення Сенату в складі найбільш авторитетних улемів, сардарів, ханів і деяких чиновників з широкими повноваженнями, який мав визначати відповідність законів нормам ісламу. Але це не допомогло. Коли 19 січня 1929 р. озброєні загони повстанців підійшли до Кабула, Аманулла був змушений зректися влади і разом із сім'єю залишити Афганістан.

Наступними еміром на кілька днів став його брат Інайатулла-хан, поки владу не перейняв Хабібুলла Калакані (Бачаї Сакао) (січень – вересень 1929 р.). Він обіцяв відновити принципи шаріату, оголосив про створення Ісламської ради у складі вищих представників духовенства і ханів племен як законодавчого органу. Продовж свого 9-місячного правління він скасував усі реформи Аманулли. Його прихильники були репресовані, а їхнє майно конфісковано.

Отже, плани здійснення в Афганістані модернізаційних реформ за прикладом Туреччини й Персії провалилися. Більше того, під загрозою смерті Аманулла був змушений зректися влади і залишити країну.

Чим це можна пояснити? Серед причин – особливості розвитку Афганістану в ХІХ – на початку ХХ ст., обумовлені складним гірським ландшафтом і етнічним різноманіттям – сильні родоплемінні зв'язки і сепаратизм племен на чолі з ханами, вирішальний вплив ісламського духовенства на суспільство, відсутність західних політичних і економічних впливів (на відміну від Османської імперії й Персії), у зв'язку з чим західні концепції прогресу, демократії, націоналізму, парламентаризму тощо не набули в Афганістані поширення.

За правління Хабібулли Калакані ситуація в країні залишалася нестабільною. Його влада не була визнана іншими державами, хоча в Кабулі залишилося три посольства – радянське, іранське і турецьке. Внутрішня і зовнішня торгівля Афганістану виявилася паралізованою, що призвело до різкого зростання цін; розпочалася фінансова криза, яка спричинила збільшення податків.

Продовжилась внутрішня боротьба за владу. Аманулла відмовився від свого зречення і намагався повернути владу за підтримки Москви, але невдало. У цій боротьбі брав участь родич Аманулли колишній військовий міністр Мухаммад Надір-хан. Після повернення з Франції у вересні 1929 р. за підтримки пуштунських племен він захопив Кабул і сформував уряд, до якого увійшли його родичі й найближчі соратники. Він наказав стратити Бачаї Сакао, а також розправитися з прибічниками Аманулли.

Правління Надір–шаха (1929–1933 рр.). Одразу після захоплення влади Надір–ханом, який також належав до пуштунської династії Баракзай, було створено Раду улемів, яка отримала повноваження тлумачити державні закони щодо їх відповідності шаріату, підтверджено провідну роль ісламу в державі, права і привілеї духовенства, у тому числі у сфері освіти і судочинства. У жовтні Надір–хан був проголошений королем під іменем Надір–шах (1929–1933 рр.). Скликана ним у вересні 1930 р. Збори Лойя-джирга у складі 286 осіб підтримали його вступ на престол.

У жовтні 1931 р. Надір–шах видав нову Конституцію. Згідно з нею, створювався двопалатний парламент. Верхня палата (Рада старійшин) призначалася королем пожиттєво. Нижню палату (Народну раду) мало обирати населення на основі майнового і вікового цензу. Насправді кандидатів підбирали під наглядом представника місцевої влади і таємної поліції. Парламент отримав повноваження схвалювати закони і бюджет, а також обговорювати питання внутрішньої політики. На практиці уся влада була сконцентрована в руках короля, парламент лише схвалював його рішення. Крім цього, за Конституцією, збори лойя джирга ставали регулярним органом влади і мали обов'язково збиратися раз на три роки. Конституція закріпила роль ісламу в державі, права і привілеї духовенства, у тому числі в сфері народної освіти і судочинства. Вона також включала положення про свободу підприємницької діяльності й розширила політичні права представників підприємців, зайнятих переважно у сфері торгівлі.

У економічній сфері Надір–шах продовжив політику об'єднання національного торговельного капіталу в ширкети. У 1931 р. було відкрито перший банк «Ширкет-і-асхамі». У 1932 р. на його основі було створено Афганський національний банк, який отримав монополію на заготівлю і експорт каракулю.

1932 року було відкрито медичну школу. На її базі пізніше було створено медичний факультет, який став основою Кабульського університету (1946 р.). Практику навчання студентів за кордоном, видавництво газет і журналів було продовжено.

Отже, Надір–шах відновив реформи, але, на відміну від Аманулли, вони були узгоджені з вищим ісламським духовенством і старійшинами племен, тож не змінювали традиційного суспільного устрою.

У сфері зовнішньої політики Надір–шах орієнтувався на Велику Британію. З СРСР у 1931 р. було оновлено Договір про нейтралітет і взаємний ненапад. У 1932 р. перше місце в експорті й друге – в імпорті Афганістану посідав СРСР (пізніше ці показники значно скоротилися).

На відміну від Аманулли, який допускав деяку міру лібералізму, Надір–шах поставив суспільне життя країни під повний контроль влади. Сформувався тоталітарний режим, у якому будь-яка опозиція була неможливою. У таких умовах суспільне невдоволення виражалося в формі індивідуального терору.

У листопаді 1933 р. Надір–шаха було вбито одним з курсантів Кабульського військового училища під час випускного параду. Трон перейшов до його сина Мухаммеда Захір–шаха (1933–1973 рр.), якому тоді було 19 років і він навчався у

Франції. Близько 20 років після цього країною управляли його старші родичі. Спочатку це був прем'єр-міністр Хашим-хан, брат Надір-шаха і дядько Захір-шаха.

Афганістан у другій половині 1930-х – 1940-х рр. Хашим-хан продовжив політику свого попередника, включаючи повний контроль влади над суспільством. Він сприяв розвитку торгівлі, приділяв увагу будівництву доріг і дрібних іригаційних споруд. У 1934 р. Афганістан і СРСР знову відновили дію Договору про нейтралітет і взаємний ненапад. За радянської допомоги було побудовано кілька невеликих електростанцій і фабрик по переробці бавовни, але помітного розвитку промисловості не відбулося.

У 1937 р. за сприяння Великої Британії Афганістан, Туреччина, Іран й Ірак сформували Саадабадський пакт для співпраці з метою «забезпечення миру і безпеки на Близькому Сході». Проте він не мав суттєвого впливу на міжнародні відносини.

Напередодні Другої світової війни посилились торговельно-економічні зв'язки Афганістану з Німеччиною. До країни приїхало багато німецьких фахівців (консультантів, інженерів тощо), посилилась німецька пропаганда. Керівництво Німеччини планувало залучити Афганістан на свій бік у разі війни з Британією, підняти повстання пуштунських племен, які кочували на кордоні з Британською Індією, здійснити через Афганістан проникнення в цю британську колонію і радянську Середню Азію.

З початком Другої світової війни Афганістан проголосив нейтралітет, сприятливий для Великої Британії і СРСР. Це рішення схвалили збори Лойя джирга. Німці чинили тиск на Хашим-хана, щоб схилити його до співробітництва, а також розглядали можливість замінити його на Аманулли чи одного з членів його сім'ї. Після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. СРСР висунув вимогу припинити діяльність антирадянської агентури на території Афганістану, що означало загрозу радянського вторгнення. Хашим-хан досить успішно лавірував між Німеччиною, Британією й СРСР, і зміг витримати курс Афганістану на нейтралітет.

Після закінчення Другої світової війни суттєвий вплив на Афганістан мали процеси в Британській Індії – надання їй статусу самоуправної колонії (домініону, 1947 р.) і поділ на два домініони (Індію і Пакистан). Унаслідок цього поділу виник кордон Афганістану з новоствореною державою Пакистан. Оскільки на прикордонній території кочували пуштунські племена, афганський уряд відмовився визнати лінію Дюранда як афгансько-пакистанський кордон. Натомість він вимагав приєднання територій пуштунів і белуджів до Афганістану або ж визнати їхню незалежність. З цього приводу у 1947 і 1949 рр. скликали збори Лойя-джирга. З серпня 1949 р. в Афганістані щороку відзначали «День Пуштуністану».

Проблема кордонів і прагнення Афганістану об'єднати усіх пуштунів в рамках «Великого Пуштуністану» ускладнювали відносини Афганістану не лише з Пакистаном, але також з Великою Британією, оскільки до 1956 р. він залишався британським домініоном.

Політика уряду Дауд-хана (1953–1963 рр.). На початку 1950-х рр. Мухаммед Захір-шах нарешті перебрав владу у своїх старших родичів. Він отримав освіту у Франції, знав кілька іноземних мов і був прогресивним монархом, який прагнув до модернізації Афганістану. Знаменитою стала його фраза: «У Корані нічого не сказано, що Аллах проти науково-технічного прогресу, тож чому з ним потрібно боротися?»

У 1953 р. Захір-шах доручив формування уряду своєму двоюрідному брату Мухаммеду Дауд-хану (1953–1963 рр.), який розпочав масштабні економічні реформи. Вони включали: планування економіки, розвиток державного сектора промисловості, будівництво доріг, реорганізацію іригаційної системи, встановлення державного контролю над зовнішньою торгівлею і банками тощо.

Великі економічні проекти реалізовувались за допомоги СРСР. Так, були побудовані асфальтобетонний і авторемонтний заводи у Кабулі, завод азотних добрив у Мазарі-Шарифі, розроблялися родовища газу на півночі, звідки було побудовано газопроводи до радянського кордону. За радянської підтримки в Афганістані було споруджено аеропорти і Джелалабадський іригаційний канал, прокладено тунелі й кілька автомагістралей, найбільш важливий з яких – Кушка–Герат–Кандагар. СРСР став головним торговельним партнером Афганістану.

Значна увага приділялась також розвитку освіти, доступ до якої отримали жінки. У 1959 р. було скасовано обов'язкове носіння ними чадри.

У сфері зовнішньої політики за уряду Дауда конфліктні відносини з Пакистаном зберігалися. У травні–червні 1955 р. у зв'язку із загостренням відносин із Пакистаном в Афганістані було запроваджено надзвичайний стан і оголошено мобілізацію. Коли у 1955 р. Британія сформувала Багдадський пакт, Афганістан відмовився увійти до нього через участь Пакистану.

В умовах загострення афгансько-пакистанських і афгансько-британських відносин СРСР надав Афганістану дипломатичну підтримку. У грудні 1955 р. відбувся візит у Кабул радянської урядової делегації на чолі з М. Хрущовим, під час якого було підписано низку угод. У 1956 р. Афганістан підписав з СРСР угоду про закупівлю озброєння. У 1957 р. Захір-шах вперше відвідав СРСР, після чого його офіційні й неофіційні візити відбувалися досить часто.

Отже, з середини – кінця 1950-х рр. значно посилювався вплив СРСР в Афганістані. СРСР надав афганському уряду значну економічну допомогу і допомагав готувати фахівців, розвивалося військове співробітництво – від закупки у СРСР озброєння до навчання офіцерів.

Хоча Захір-шах мав дружні відносини з лідерами СРСР М. Хрущовим і Л. Брежнєвим та отримував від СРСР значну допомогу, він вдало балансував між Москвою і Вашингтоном, підтримував відносини з обома сторонами, розвивав культурні і торговельні відносини з країнами Європи. Також Афганістан брав участь у русі неприєднання, щоб уникнути залежності від однієї з великих держав.

Після відставки в 1964 р. М. Дауда, за нового уряду Мухаммеда Юсуфа було нормалізовано відносини між Афганістаном і Пакистаном. За посередництва шаха Ірану в 1963 р. дві держави відновили дипломатичні відносини і торговельно-економічні зв'язки.

Конституція 1964 р. та її суспільний вплив. У 1964 р. Захір-шах видав нову Конституцію, яка остаточно встановила в Афганістані конституційну монархію, сприяла процесам лібералізації й демократизації.

За Конституцією, широкі прерогативи короля, який характеризувався як «втілення національного суверенітету», зберігалися, але вони мали здійснюватися виключно у визначених межах. Верхня палата парламенту, члени якої за попередньою Конституцією призначалися королем пожиттєво, тепер на 2/3 обиралися. Нижня палата (Народна джирга) обиралась таємним голосуванням на основі вільних, загальних, прямих виборів, її повноваження було розширено. Конституція законодавчо оформила статус і повноваження вищого представницького органу країни – Великої джирги (правонаступниці зборів Лойя джирга), яка складалася з членів парламенту і керівників провінційних джирг. Дозволялося створення політичних партій. Члени королівської родини були позбавлені права займати урядові й інші державні посади. Права і свободи підданих регламентувалися лише законом, а не нормами шариату. Декларувалася обов'язкова початкова освіта в тих районах, де для цього існували відповідні умови. Було запроваджено поняття «афганська нація», проте статус національних меншин не регулювався. Запроваджувалося дві офіційні мови: крім пушту, яка була єдиною офіційною мовою до початку 1960-х рр., цей статус отримала дарі (фарсі-кабуля). До 1964 р. здійснювалася кампанія популяризації пуштунської мови на противагу дарі, але вона була невдалою.

Конституція була затверджена на зборах Лойя-джирга в складі 452 осіб у вересні 1964 р. У жовтні 1965 р. на її основі було обрано парламент.

Конституційна реформа лібералізувала і демократизувала суспільне життя. В Афганістані вперше з'явився парламент, який обирався, жінки отримали виборчі права, виникли політичні партії, з'явилась вільна преса. Пізніше афганці згадували цей час як «золотий вік», який характеризувався відносною стабільністю і свободою.

Перед парламентськими виборами 1965 р. в Афганістані виникла низка партій і організацій. У січні 1965 р. за сприяння СРСР була заснована марксистська Народно-демократична партія Афганістану (НДПА), яка ставила завданням здійснення в Афганістані соціалістичних реформ. У 1967 р. НДПА розкололася на радикальну і помірковану фракції. Радикальну фракцію партії «Хальк» («Народ») очолив Нур Мухаммед Таракі, більш помірковану «Парчам» («Прапор») – Бабрак Кармаль. Крім НДПА, виникли інші партії й організації, включаючи маоїстську організацію «Вічне полум'я» й ісламську фундаменталістську організацію «Мусульманська молодь».

Одним з наслідків лібералізації суспільно-політичного життя була активізація опозиції владі. Посилилась боротьба між різними суспільними групами – лівими, ліберальними і традиціоналістськими. Модернізаційні реформи не були підтримані консервативним духовенством. Представники різних етносів були невдоволені «пуштунізацією влади», оскільки за правління Захір-шаха більшість місць у парламенті й уряді отримали пуштуни. Король спирався на них у своїй політиці, намагався відновити їхній колишній вплив у державі.

У квітні–червні 1970 р. відбулися масові антиурядові виступи, які очолили представники ісламського духовенства. Вони виступили на захист традицій, проти іноземних впливів і запозичення іноземних моделей розвитку. Консервативні мусульманські лідери прагнули примусити короля відмовитися від реалізації планів лібералізації монархічного режиму і модернізації суспільства, і водночас підштовхнути його до більш рішучих дій проти лівих сил. Ці антиурядові виступи були придушені поліцією і військами.

Антимонархічний переворот і урядування М. Дауда (1973–1978 рр.). М. Захір-шах правив країною до 17 липня 1973 р. Цього дня, під час його перебування в Італії, в Афганістані відбувся військовий переворот, організований його двоюрідним братом, колишнім прем'єр-міністром М. Даудом. Оскільки за Конституцією 1964 р. члени королівської родини були позбавлені права займати державні посади, після відставки з посади глави уряду в 1963 р. М. Дауд не перебував на державній службі, припинив зв'язки з королем і натомість на антимонархічному ґрунті зблизився з радикально налаштованими офіцерами.

У результаті військового перевороту 1973 р. монархію було ліквідовано. У серпні Захір-шах зрікся престолу, залишився в Італії і зміг повернутися в Афганістан лише в 2002 р., де помер в 2007 р. на 92-му році життя. Влада перейшла до Центрального комітету Афганістану, значну частину якого склали військові. Він розпустив парламент і скасував Конституцію 1964 р. Главою держави, прем'єр-міністром, міністром оборони і закордонних справ став М. Дауд (1973–1978 рр.). У першому зверненні до народу він назвав першочерговими завданнями влади «збереження національного суверенітету Афганістану» і здійснення «корінних перетворень».

Народно-демократична партія Афганістану (НДПА) в цілому підтримала переворот і політику М. Дауда. Натомість ісламські партії зайняли ворожу позицію. У липні 1975 р. вони організували антиурядовий заколот, проте його було швидко придушено. Лідери організації «Мусульманська молодь» емігрували в Пакистан, де м. Пешавар стало центром опозиції.

Нова Конституція 1977 р. проголосила Афганістан республікою, встановила посаду президента з широкими повноваженнями і однопартійну систему. Президентом став М. Дауд (1977–1978 рр.).

Зовнішня політика Афганістану за урядування М. Дауда не змінилася. Він дотримувався нейтралітету, зберігав дружні відносини з СРСР, США й іншими державами.

Державні перевороти 27 квітня 1978 р. і 16 вересня 1979 р. 27 квітня 1978 р. в Кабулі відбувся черговий військовий переворот, який в радянській історіографії називали «квітневою (Суарською) революцією». Заколотники вбили М. Дауда і його родину. До влади прийшла Революційна рада, яка скасувала Конституцію 1977 р. і проголосила Демократичну республіку Афганістан (ДРА). Головою Революційної ради і прем'єр-міністром ДРА став Нур Мухаммед Таракі, лідер радикальної фракції НДПА «Хальк».

Керівництво ДРА проголосило курс на прискорене будівництво соціалізму і розпочало радикальну аграрну реформу. Держава конфіскувала земельні володіння великих землевласників, світських і духовних, поділила їх на дрібні

наділи і роздала безземельним і малоземельним селянам. Реформа супроводжувалась масштабними репресіями. Насильницьке здійснення радикальних соціально-економічних перетворень викликало в країні масове невдоволення. Проти уряду Таракі виступили ісламське духовенство, етнічні меншини, хани племен, частина військових. Розпочалися антиурядові повстання. Найбільшим з них була «Гератська криза» у березні 1979 р.

У сфері зовнішньої політики новий уряд пішов на тісну співпрацю з СРСР. У грудні 1978 р. в Москві був підписаний Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і Афганістаном. До Кабула приїхали радянські політичні й військові радники, які значною мірою перебрали на себе управління внутрішньою і зовнішньою політикою Афганістану. Після «Гератської кризи» Н. М. Таракі вперше звернувся до керівництва СРСР з проханням про військову допомогу.

Крім діяльності опозиції, організаційний центр якої знаходився в Пешаварі, ситуацію ускладнювала політична нестабільність у зв'язку з боротьбою в НДПА між фракціями «Хальк» і «Парчам». У червні 1978 р. переміг «Хальк», лідер якого Нур Мухаммед Таракі на той час був прем'єр-міністром. Проти деяких членів фракції «Парчам» застосували репресії. Її лідерів, включаючи Б. Кармалю, направили на дипломатичну роботу за кордон.

Після цього боротьба за владу відбувалася всередині фракції «Хальк» між Нур Мухаммедом Таракі і Хафізуллою Аміном, який у березні 1979 р. став прем'єр-міністром. 16 вересня 1979 р. відбувся черговий державний переворот, унаслідок якого владу захопив Х. Амін. За його наказом Таракі було вбито.

Інтервенція СРСР. Керівництво СРСР, яке підтримувало Таракі, було невдоволене Аміном і його політикою. 25 грудня 1979 р. воно прийняло рішення ввести в ДРА «обмежений контингент радянський військ», неначебто на прохання афганського керівництва», згідно з умовами двостороннього договору 1978 р.

27 грудня унаслідок штурму радянськими силами спецпризначення урядового палацу (операція «Шторм-333») Х. Амін був убитий. Новим керівником НДПА і ДРА став Бабрак Кармаль.

В Афганістані розгорнулася партизанська війна проти уряду Кармалю, який спирався на радянські війська. Більшість країн світу, передусім США і їхні союзники, засудили радянську інтервенцію і подальшу окупацію Афганістану як агресію, яка порушувала міжнародні правила і норми. США, Пакистан, Саудівська Аравія й інші держави надавали підтримку афганським повстанцям («моджахедам»).

Радянська окупація тривала до 1989 р. За цей час радянському контингенту й урядовій армії не вдалося взяти під контроль усю територію країни. Економіка й інфраструктура Афганістану були зруйновані. За різними даними, за цей час загинули від 1 до 2 млн. афганців, близько 5 млн. мирних жителів стали біженцями. Також в Афганістані загинули близько 15 тис. радянських військових. Серед них було багато молодих людей, які проходили обов'язкову строкову службу.

Зміна керівництва в СРСР (з березня 1985 р. посаду генерального секретаря ЦК посів М. Горбачов) і поступові зміни всередині держави вплинули також на Афганістан. У травні 1986 р. генеральним секретарем НДПА і головою Революційної ради замість Б. Кармаля став інший член НДПА – голова спецслужби Мохаммад Наджиб (Наджибулла), який оголосив «політику національного примирення». За новою Конституцією 1987 р. назву країни було знову змінено на «Республіка Афганістан», дозволено багатопартійність і впроваджено посаду президента. У листопаді того року Наджибулла став президентом. Проте це не призвело до закінчення війни. Збройна опозиція продовжила спротив.

У серпні 1988 р. представники СРСР, США, Афганістану і Пакистану підписали Женевські домовленості про політичне урегулювання в Афганістані, включаючи виведення радянських військ продовж наступних дев'яти місяців. Воно закінчилося 15 лютого 1989 р.

Афганістан у 1990-х рр. Після виведення військ СРСР продовжував надавати військово-технічну, фінансову і економічну допомогу уряду Наджибулли. Натомість в пакистанському м. Пешаварі моджахеди створили перехідний уряд Афганістану, який підтримували США і Пакистан.

Після спроби державного перевороту в СРСР у серпні 1991 р. і підписання у вересні того року Угоди про припинення поставок озброєння сторонам афганського конфлікту між СРСР і США, Кремль перестав підтримувати уряд НДПА (у 1990 р. ця партія змінила назву на «Ватан», тобто «Вітчизна»).

28 квітня 1992 р. загони моджахедів на чолі з Ахмад Шахом Масудом захопили Кабул. Наджибулла був змушений переховуватися в місії ООН. Моджахеди створили Раду джихаду і проголосили Ісламську державу Афганістан. У грудні 1992 р. її президентом став Б. Раббані, прем'єр-міністром – Г. Хекматіяр, лідери найбільших збройних угруповань. Невдовзі між ними розпочалася боротьба за владу, яка мала не лише політичне, але й етнічне підґрунтя. Г. Хекматіяра підтримали передусім пуштуни, Б. Раббані й А. Ш. Масуда, які були таджиками – національні меншини, передусім таджики. Тож стабілізувати внутрішню ситуацію не вдалося.

У 1994–1995 рр. пуштунські регіони Афганістану зайняли таліби, представники фундаменталістського сунітського руху Талібан на чолі з муллою Сеїдом Мухаммад Омаром, сформованого в Пакистані у 1993–1994 рр. Його соціальною базою були пуштуни, які проживали в таборах біженців у прикордонній провінції Пакистану. Спочатку їхньою столицею став Кандагар.

У вересні 1996 р. таліби захопили Кабул, після чого Афганістан було проголошено Ісламським еміратом Афганістан. Уряд талібів визнали лише Пакистан, Саудівська Аравія і ОАЕ. У країні встановилася репресивна влада ісламських фундаменталістів: було створено «поліцію нагляду» за дотриманням населенням «ісламського способу життя», поширеними стали публічні страти, дівчатам заборонили відвідувати школи. Таліби стратили Наджибуллу і багатьох інших представників старої влади. Мусульмани-шиїти і не мусульмани зазнавали переслідувань. Було знищено деякі пам'ятки культури, зокрема, буддистські статуї у Баміанській долині, віднесені до Всесвітнього спадку ЮНЕСКО.

В основі економіки талібів було вирощування опійного маку і виробництво наркотиків. За даними ООН, у кінці 1990-х рр. частка Афганістану у світовому виробництві опію складала 40%.

Війська президента Б. Раббані, очолювані А. Ш. Масудом, і його союзника Абдул-Рашида Дустома не визнали уряд талібів та відступили на північ країни, де сформували Північний альянс. Після того як у серпні 1998 р. формування А. Р. Дустома припинили опір, основним противником талібів лишалися таджицькі підрозділи Ахмада Шах Масуда. Таліби на той час контролювали близько 90% території держави.

У цей час на території Афганістану були розташовані табори радикальної ісламістської організації Аль-Каїда на чолі з колишнім громадянином Саудівської Аравії Усамою Бен Ладеном. У кінці ХХ ст. він організував кілька великих терактів проти США, деякі з них були успішними (наприклад, в посольствах США в Кенії і Танзанії у 1998 р.). У грудні 2000 р. ООН прийняла резолюцію, у якій засудила Талібан за підтримку міжнародного тероризму і порушення прав людини та визначила міжнародні санкції проти Афганістану.

9 вересня 2001 р. лідер Північного альянсу А. Ш. Масуд був убитий талібами-смертниками. Через два дні після цього, 11 вересня, Аль-Каїда здійснила масштабні терористичні атаки в США, під час яких загинули близько 3 тисяч осіб.

Після терактів 11 вересня уряд США звинуватив афганський уряд талібів у підтримці міжнародного тероризму. За рішенням ООН була створена міжнародна коаліція на чолі зі США, яка в жовтні розпочала військову операцію «Нескорена свобода». Участь у ній взяли також сили «Північного альянсу». 17 листопада 2001 р. коаліція встановила контроль над Кабулом. Режим талібів було повалено (Талібан знову повернувся до влади в Афганістані у серпні 2021 р.).

Таким чином, гірський ландшафт, багатоетнічність і багатоконфесійність обумовили традиційний характер афганського суспільства, сильні родоплемінні зв'язки і складність процесів національної консолідації. Збройна інтервенція СРСР в Афганістан і спроби побудови соціалізму зруйнували ці процеси і спричинили багаторічну війну, унаслідок якої в кінці ХХ ст. Афганістан можна було характеризувати як «державу, яка не відбулася» (failed state).

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте ситуацію в Афганістані на межі ХІХ–ХХ ст.
2. Визначте сутність британсько-російського суперництва за вплив у Афганістані.
3. Визначте спільне і відмінне між староафганцями і молодшафганцями.
4. Коли і в результаті яких подій Афганістан здобув незалежність від Великої Британії?
5. Які реформи провів емір Аманулла?
6. Оцініть їхню успішність і ефективність.
7. Порівняйте політику Аманулли і Надіра.
8. Порівняйте реформи в Афганістані у 1920–1930-х рр. з тогочасними

реформами в Турецькій республіці й Персії. Чому, на вашу думку, проекти реформ і їхня реалізація суттєво відрізнялися?

9. Поясніть проблеми у відносинах між Афганістаном і Пакистаном в кінці 1940-х – 1950-ті рр.
10. Поясніть причини зближення Афганістану з СРСР після Другої світової війни.
11. Охарактеризуйте реформи за правління Захір-шаха.
12. Які зміни відбулися в Афганістані після прийняття Конституції 1964 р.?
13. Охарактеризуйте зовнішню політику Афганістану за правління Захір-шаха.
14. Перерахуйте державні перевороти 1970-х рр. і їхні результати.
15. Визначте причини радянської інтервенції в Афганістан
16. Яким був вплив радянської інтервенції на ситуацію в Афганістані?
17. Як розвивалась внутрішня ситуація в Афганістані після виведення радянських військ?
18. Коли і за яких обставин до влади в Афганістані прийшов рух Талібан?

Джерела і література

1. Акимбеков С. М. История Афганистана. Астана–Алматы, 2015.
2. Головченко В.І., Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід. К., 2010.
3. Історія у термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За загал. ред. Орлової Т. В. Вишгород, 2014.
4. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр. Кропивницький, 2018.
5. Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху опору адміністрацією президента США Дж. Картера (1979–1980). *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум исторії и археології*, 2020, Т.3 (28), Вип. 1, с. 163–177.
6. Ковальков О. Л. Політика СРСР в Афганістані (1980–1989 рр.): військово-політичний та ідеологічний аспекти. *Сходознавство*. 2021, №87, с. 143–177.
7. Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму. Харків, 2021.
8. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки. Львів, 2004.
9. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. Кіровоград, 2014.
10. Коргун В.Г. Афганистан в 20–30-е годы XX в. М., 1983.
11. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
12. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. Ніжин, 2017.
13. Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана. М., 1997.
14. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.

15. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [редкол. Л.В.Губерський (голова) та ін.]. К., 2004.
16. Barfield Th. Afghanistan: A Cultural and Political History. Princeton Studies in Muslim Politics, 2012.
17. Johnson P. Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
18. Omrani B. Afghanistan and the Search for Unity. *Asian Affairs*, 2007, Vol. 38, Is. 2.
19. Runion M.L. The History of Afghanistan. Greenwood Publishing Group, 2007.
20. Tanner S. Afghanistan: a Military History from Alexander the Great to the War against the Taliban. Da Capo Press, 2009.
21. Vafai G. H. Afghanistan: Country Study. Washington, D.C., 2004.
22. Wahab Sh., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan. Infobase Publishing, 2010.

Тема 8

БРИТАНСЬКА ІНДІЯ (поч. ХХ ст. – 1947 р.)

Система управління Індією на початку ХХ ст. Розвиток індійської економіки на початку ХХ ст. Початок боротьби за статус домініону. Британська Індія під час Першої світової війни. Початок діяльності в Індії Мохандаса Карамчанда Ганді. Ситуація в Індії після світової війни (1919–1922 рр.). Пошуки нових методів боротьби і форм компромісу (1923–1935 рр.). Конституція 1935 р. і діяльність конгресистських урядів. Індія в роки Другої світової війни. Завершення британського правління в Індії. Проблеми розмежування.

Система управління Індією на початку ХХ ст. До 1947 р. Індія тривалий час перебувала під британським управлінням. Спочатку, з XVII–XVIII ст. його здійснювала Ост-Індійська компанія. У 1858 р. унаслідок сипайського повстання Індія стала коронною колонією Великої Британії, а Ост-Індійську компанію в 1874 р. було ліквідовано. 1 січня 1877 р. британська королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії, після чого З'єднане королівство Великої Британії й Ірландії отримало офіційну назву «Британська імперія».

Юридично колонія Британська Індія (British Raj) називалась Індійською імперією і мала деякі атрибути суверенної держави – уряд, армію, фінансову систему на основі індійської рупії; після Першої світової війни вона стала членом Ліги націй. Водночас вона підпорядковувалась законам, схваленим британським парламентом, до складу індійського уряду входили британці, вони також домінували в інших органах влади колонії, у британському уряді існувала посада статс-секретаря й справах Індії і Бірми.

Індійська імперія складалася з двох типів територій: ті, які перебували під британським управлінням, і князівства (близько 600), які визнавали залежність від британської корони.

Території під британським управлінням поділялися на провінції на чолі з губернаторами (Бенгалія, Мадрас, Бомбей, Центральні провінції, З'єднані провінції, Пенджаб, з 1911 р. – Бідар-Орісса, Ассам) і провінції на чолі з комісарами (Північно-західні прикордонні провінції, Делі, Аджмер–Мервара, Белуджистан, Кург, Андаманські й Нікобарські о-ви). У 1885–1935 рр. до складу Індійської імперії входила Бірма. Усі ці адміністративні одиниці підпорядковувалися центральному уряду на чолі з віцекоролем (генерал-губернатором) Індії, який мав широкі повноваження.

Васальні князівства складали близько 40% території Індійської імперії, в них проживала приблизно третина населення. Кожне з них мало окремий договір зі З'єднаним королівством і було позбавлене права здійснювати самостійну зовнішню політику. У кожному князівстві був британський резидент, проте він не втручався у його внутрішні справи.

Велика Британія проводила в Індії, як і в решті своїх колоній, політику непрямого управління, створювала представницькі органи влади і поступово

розширювала в ньому участь індійської еліти. Так, у 1861 р. були створені рада при віцекоролі (генерал-губернаторі) та губернаторах провінцій, у 1880-х рр. – органи місцевого самоврядування, наприклад, муніципалітети у великих містах. У 1892 р. при було створено Імперську законодавчу раду, при губернаторах – провінційні законодавчі ради. Вони мали повноваження обговорювати бюджет і подавати запити уряду. Спочатку їх формували особи, призначені владою, здебільшого чиновники. Якщо ж місце в раді виявлялося вакантним, його могла зайняти особа, обрана муніципалітетом Калькутти, Бомбею чи Мадраса.

Продовж першої половини ХХ ст. повноваження законодавчих рад поступово розширювалися, кількість виборних членів збільшувалася, створювалися нові органи влади, розширювалися виборчі права населення. Найбільше цей процес відображали закони Морлі–Мінто 1909 р., реформа Монтегю–Челмсфорда 1919 р., закон про управління Індією (Конституція) 1935 р.

Князі васальних князівств не розуміли цих заходів, спрямованих на впровадження елементів парламентаризму і демократизацію управління, тому поступово перестали бути основною опорою британської влади в Індії, як це було спочатку.

Чиновниками в органах влади Індії були спочатку британці, проте з кінця ХІХ ст. до цивільної служби почали залучати індійців. Оскільки британців у Індії було суттєво менше, ніж місцевих жителів (100–150 тис. британців на противагу 290–350 млн індійців на початку ХХ ст.), метрополія докладала значних зусиль, щоб еліта колонії й васальних князівств була лояльною до британського правління. Між іншим, це досягалося навчанням її представників у британських університетах і навчальних закладах, створених британською владою в Індії.

Кількість освічених індійців швидко зростала. Оскільки освічені індійці не мали багато можливостей для працевлаштування, безробіття серед них зростало. Вони стали тим середовищем, в якому поширювалися ідеї самоуправління Індії.

Першою національною індійською організацією був Індійський національний конгрес (ІНК, Конгрес), який створили освічені індійці у 1885 р. На той час вони були лояльними до британської влади. У програмі Конгресу, схваленій у 1899 р., основні його вимоги включали: рівноправність індійців і британців, розширення участі індійців в управлінні, сприяння добробуту народу Індії.

На початку ХХ ст. (1903–1904 рр.) близько 7% вищих службовців в Британській Індії були індійцями. Для отримання посади у сфері управління потрібно було скласти екзамен в Лондоні. З 1922 р. було дозволено складати також екзамен в Індії. У 1939 р. екзамен в Лондоні було скасовано і їх складала лише в Індії. Губернатором за увесь час британської влади був призначений лише один індієць, Сат'єндра Прасанна Сінха, барон Райпура (в 1920-ті рр.). Він був також єдиним індієм, який отримав титул пера.

Крім підрозділів Британської армії в Індії, реформи генерала Герберта Кітченера 1902–1909 рр. призвели до створення Британської індійської армії на основі трьох армій (Калькутської, Мадраської і Бомбейської), які на той час

існували. Офіцерами в ній спочатку були британці. Індійці отримали можливість отримати звання лейтенанта з 1917 р.

Крім політики непрямого управління і підтримки лояльності еліт, британському управлінню Індією сприяли: її роздробленість, відсутність в минулому єдиної держави, яка включала б усю підпорядковану Британії територію; розрізненість індійського суспільства за релігійною ознакою (індуси, мусульмани, сикхи); збереження серед індусів варново-кастової системи. Під впливом цих чинників індійській еліті не вдалося створити єдиної організації, яка відображала б інтереси усього населення.

Хоч Індійський національний конгрес позиціонував себе представником інтересів усього індійського народу, переважну більшість його членів склали індуси, серед яких 40% належали до каст брахманів. Конгрес недостатньо враховував інтереси представників нижчих каст й інших релігійних груп, так само як проблему індусько-ісламських взаємовідносин. Врешті це призвело до створення мусульманами й індусами окремих організацій.

Розвиток індійської економіки на початку ХХ ст. Для З'єднаного королівства Індія мала найбільший інтерес з точки зору експорту (як ринок збуту), оскільки експорт в Індію дозволяв урівноважувати торговельний баланс Британії між експортом й імпортом. З точки зору імпорту з Індії, британці були зацікавлені передусім у продукції аграрного сектора. Індія була важливим джерелом продовольства і сировини для британської промисловості.

У аграрному секторі Індії було зайнято 75% працездатного населення. Аграрна політика властей була спрямована на закріплення права власності на землю і розширення сільськогосподарського виробництва, у тому числі шляхом відновлення і створення нових іригаційних систем. У різних частинах країни склалися три основні системи землеволодіння й оподаткування: постійне заміндарство (розмір податку закріплювався довічно), тимчасове заміндарство (махалварі, поширене в основному на півночі, при якому розмір податку закріплювався на 20–40 років) і райятварі (дрібна земельна власність на півдні). У межах цих трьох систем усюди виникла юридично оформлена приватна власність на землю.

Сільське населення складалося з трьох основних категорій: власники землі, їхні орендарі й безземельні сільськогосподарські робітники. Переважна більшість орендарів отримала юридичний захист, який обмежив права землевласників. У багатьох районах безземельні селяни були мусульманами, а землевласники – індусами, що в подальшому сприяло релігійному конфлікту.

Основними експортними товарами Індії були бавовна, вовна, джут, пальмове волокно, рис, пшениця, маслянисте насіння, прянощі, індиго, опій. Натомість з Британії до Індії поступали тканини, металічні вироби, інші готові промислові товари.

Торгівля між Британією і її колоніями не обкладалася митом, що було вигідно для обох сторін. Проте завищений курс індійської рупії був більш сприятливим для імпорту до Індії, ніж для індійського експорту. Крім Британії, розвивалася торгівля Індії з іншими державами, включаючи азійські.

Хоча Британія не була зацікавлена у розвитку індійської промисловості, перші прядильні фабрики в Індії відкрили британці в розрахунок на китайський ринок. Надвиробництво бавовни і різке падіння унаслідок цього ціни на пряжу сприяли зростанню конкурентоздатності індійських фабричних тканин. У 1914 р. на території Індії існувало 260 текстильних фабрик. Місцеві тканини (фабричні і ручного виробництва) склали в 1901–1902 рр. 37% місцевого споживання; в 1911–1912 рр. – 46%, у 1916–1917 рр. – понад 50%.

Розвитку індійської промисловості сприяли також дешева робоча сила і створення британцями необхідної інфраструктури – залізниць, шосейних доріг, телеграфних і телефонних ліній.

Крім текстильної промисловості, напередодні Першої світової війни в Індії існували й інші галузі. Британські підприємці переважали у джутовій промисловості, портовому господарстві, залізничних майстернях, індійські – у бавовняній і цукровій промисловості, у виробництві вовняних виробів, будівництві, переробці рису і виготовленні олії. Промислові підприємства створювалися переважно як акціонерні товариства. У 1900 р. існувало близько 1400 акціонерних товариств, у 1914 р. – понад 2500.

У 1911 р. в Індії було відкрито перший металургійний завод. Власником великої сталеливарної компанії був Джамсетджи Нуссерванджи Тата. Він також збудував кілька гідроелектростанцій і знаменитий готель «Тадж-Махал Палас» в м. Бомбей (нині Мумбаї), відкритий в грудні 1903 р. За розкішшю, рівнем комфорту і обслуговування (електричне освітлення, вишуканий інтер'єр, навчені в Європі працівники тощо) він був одним з найкращих готелів світу. Саме тут 15 серпня 1947 р. віцекороль Індії лорд Л. Маунтбеттен проголосив рішення британського уряду надати Індії статус домініону, яке святкують як День незалежності.

Початок боротьби за статус домініону (гомруль, сварадж). У 1899–1905 рр. віцекоролем Індії був лорд Дж. Керзон, який послідовно захищав інтереси Індії в Британській імперії. Проте у 1905 р. напередодні відставки він прийняв рішення, яке спричинило масове невдоволення і появу вимоги самоврядування Індії. З метою раціоналізації управління надто великою провінцією Бенгалією, в західній частині якої розташовувалася столиця Індії Калькутта, її було поділено на західну (індуську) і східну (мусульманську) частини.

Індійський національний конгрес розцінив поділ Бенгалії як спробу британської влади протиставити один одному індусів і мусульман та закликав у грудні 1905 р. до боротьби за скасування цього рішення. ІНК висунув гасла: 1) «сварадж» (своє правління), що означало надання Індії статусу домініону (тобто самоуправної колонії в складі Британської імперії, на зразок Канади і Австралії); 2) «свадеші» (вітчизняний), тобто бойкот британських товарів і підтримка індійських виробників. Унаслідок бойкоту британських товарів у 1907 р. ціни на британські тканини зменшились на 25%, натомість на індійські зросли на 8%.

Аналогічні вимоги в цей час висували ірландці у Великій Британії (крім північної Ірландії, Ольстера), які також боролися за статус домініону (гомруль) і використовували бойкот англійських товарів як основний метод боротьби.

Боротьба за скасування поділу Бенгалії й формулювання нових гасел свідчили про радикалізацію вимог ІНК, який до цього виступав лише за розширення участі індійців в системі колоніальної влади. Водночас виявився розкол в Конгресі на ліберальну помірковану більшість, яка залишалася лояльною до британського правління, й радикальну антибританську меншість на чолі з Бал Гангадхаром Тілаком.

Радикали не сприймали ніяких заходів британської колоніальної влади. Так, вони розцінили рішення Ради при віцекоролі про підвищення шлюбного віку дівчат з 10 до 12 років (1891 р.) як порушення традицій Індії, вбили начальника медичного загону, який здійснював лікування сільського населення під час епідемії холери тощо. У 1905–1907 рр., на відміну від поміркованої частини ІНК, Тілак наполягав на залученні до боротьби за збереження національних традицій, основаних на індуїзмі, широких народних мас. Проте це розпалювало суперечності між індусами й мусульманами та призводило до насилля.

Між іншим, активізувалася діяльність підпільних організацій, які включали переважно вихідців з вищих каст. Вони розглядали «сварадж» як гасло повернення до колишньої величі Індії, використовували методи терору проти британських чиновників і «зрадників», вимагали від своїх членів повної пожертви в боротьбі за свободу.

Коли в грудні 1907 р. помірковане керівництво Конгресу закликала народ припинити акції протесту, Тілак виступив за продовження боротьби радикальними засобами. Це призвело до розколу ІНК. Тілак був заарештований і засуджений на шість років ув'язнення за пропаганду насилля.

Події навколо поділу Бенгалії залучили до суспільного життя видатного бенгальського поета, письменника, філософа Рабіндраната Тагора (1861–1941 рр.). У 1913 р. він першим з неєвропейських письменників отримав Нобелівську премію у галузі літератури. У день набуття чинності акту про поділ Бенгалії він організував акцію Ракхі-бондхон – обміну пов'язками між індусами і мусульманами, що мало символізувати єдність Бенгалії. Також Р. Тагор брав активну участь в русі «свадеші», проте припинив її мірою набуття акцій протесту насильницьких форм. Він вважав, що соціальні зміни мають відбуватися поступово, шляхом освіти народу, розширення вітчизняного виробництва тощо.

У той час як ІНК виступив за скасування рішення про поділ Бенгалії, мусульманська еліта сприйняла його позитивно, оскільки це дозволяло їй отримати більше місць у провінційних органах влади Східної Бенгалії (можна порівняти з вимогою українців Австрійсько-Угорської монархії про поділ Галичини на західну і східну). Через те, що ІНК не врахував інтереси мусульман, у 1906 р. у м. Дакка у Східної Бенгалії було створено Ісламську (Мусульманську) лігу. Завданням Ліги було проголошено захист і розвиток політичних прав мусульман; попередження виникнення у мусульман ворожих почуттів до інших релігійних громад тощо. Під час акцій протесту вона зайняла лояльну до британців позицію.

Того ж року виникли фундаменталістська індуїстська організація «Шрі Бхарат Дарма Мандал» і більш масова організація «Хінду Маха Сабха» (Велике зібрання індусів). Остання виникла на основі асоціації «Хінду махамандал» (Індуський великий округ), яка в 1900 р. об'єднала всі індуїстські організації, які на той час існували. «Хінду Маха Сабха» претендувала на захист інтересів і прав індусів на протигагу мусульманам. Почав розвиватися індуїстський комуналістський рух (*соціальний рух, орієнтований на місцеве общинне самоврядування*), який в умовах Індії набув форм релігійної ворожнечі між індусами і мусульманами.

Отже, поділ Бенгалії призвів до появи вимог надання Індії статусу домініону («сварадж», «гомруль»), але також до розколу ІНК і до виникнення окремих організацій, які представляли інтереси ісламської й індуїстської релігійних громад, до протистояння між індусами і мусульманами.

Масштабні протести примусили британську колоніальну владу здійснити деякі реформи. У 1907 р. двох індійців, індуса і мусульманина, включили до складу Ради при міністрі у справах Індії і Бірми (в Лондоні). По одному представнику індусів і мусульман було введено до центрального уряду Індії, до уряду Бенгалії, муніципалітетів Мадраса і Бомбея.

У 1909 р. британський парламент схвалив нові закони про управління Індією (Закони Морлі–Мінто). Згідно з ними, Імперська законодавча рада при віцекоролі мала складатися з 68 членів, 25 з яких мали обиратися за складною виборчою системою (з них шість мали бути мусульманами). Рада отримала повноваження обговорювати бюджет і схвалювати рішення з широкого кола питань, крім тих, які стосувалися армії, зовнішніх відносин і васальних князівств. Проте ці рішення не були обов'язковими для виконання урядом.

Склад законодавчих рад у провінціях також було розширено за рахунок виборних посад. Вибори були 2–3 ступеневими, на основі високого майнового і освітнього цензів. Для виборців-мусульман встановлювали нижчий майновий ценз, ніж для індусів. Найбільш суперечливим нововведенням було впровадження куріальної системи, яка забезпечила деяку перевагу на виборах мусульманам, що викликало протести ІНК.

Ці реформи розширили участь індійської еліти в управлінні й призвели до стабілізації ситуації. У 1911 р. Індію відвідав король Георг V. Це був перший за всю історію візит британського монарха в цю колонію. Він оголосив про перенесення столиці з Калькутти в Делі та спрощення кар'єрного просування індійців в армії, а також скасував поділ Бенгалії. Замість цього було створено три провінції – Бідар-Орісса, Бенгалія і Ассам.

Скасування поділу Бенгалії було успіхом ІНК, натомість Ісламська ліга розцінила це рішення як «найбільш ганебну зраду» в британській політиці в Індії. У 1912 р. вона додала до своєї програми пункт про прагнення домогтися конституційними засобами реформування системи управління, а в 1913 р. сформулювала вимогу надання Індії статусу домініону.

Індійський національний конгрес також схвалив у 1912 р. статут, в якому проголосив своєю метою досягнення Індією самоврядування у складі Британської імперії конституційними засобами. Відновилися зв'язки між

поміркуваними і радикалами, які відмовилися від насильницьких методів боротьби. Тілак повернувся з в'язниці у 1914 р., але його членство в ІНК не відновили.

Отже, програмні цілі ІНК й Ісламської ліги у 1913 р. були подібними, що сприяло їхньому зближенню. Деякі члени Ісламської ліги увійшли до ІНК, і навпаки.

Індія під час Першої світової війни. У роки війни значна частина британських чиновників залишила Індію, тож виникли кращі можливості для доступу індійців до управлінських посад. Військові замовлення і відсутність конкуренції британських товарів спричинили бум індійської промисловості. У 1916–1917 рр. вартість місцевих тканин, проданих на внутрішньому ринку, вперше перевищила вартість імпортованих. Водночас зросли інфляція і податки.

У 1916 р. в Махараштрі й Мадрасі було засновано дві Ліги гомрулю. Обидві виступали за підтримку Британії у війні у розрахунку, що після війни нагородою за лояльність стане надання Індії статусу домініону. Одну з Ліг очолив Тілак. Через усю країну з Мадрасу рушили «поїзди гомрулю», на кожній станції слідування яких відбувалися мітинги. Спочатку колоніальна влада підтримала цей рух й намагалася використати його для мобілізації людських і матеріальних ресурсів під час війни. Коли ж він почав виходити за дозволені межі, вона застосувала заходи, щоб не допустити його перетворення на масовий протестний рух, як це було у 1905–1907 рр.

У кінці грудня 1916 р. в Лакхнау відбувся об'єднавчий з'їзд ІНК, на якому Тілака і його прибічників знову прийняли до Конгресу. У цьому ж місті відбувалася щорічна сесія Ісламської ліги. Учасники двох з'їздів відвідували засідання один одного. ІНК погодився на збереження куріальної системи виборів, на виділення для мусульман певного відсотка місць у законодавчих радах провінцій, який перевищував частку мусульман серед населення провінцій, що було поступками Ісламській лізі. З'їзди прийняли однотипні резолюції (Лакхнауські угоди), за якими обидві партії вимагали для Індії статусу «рівноправного партнера в Британській імперії поруч з самоуправними домініонами». Позиція Ісламської ліги багато в чому обумовлювалася тим, що Британія воювала з Османською імперією. Це викликало осуд значної частини ісламської інтелігенції, яка перебувала під сильним впливом панісламізму.

Угоди в Лакхнау були перемогою ідей об'єднання індусів і мусульман в боротьбі за самоуправління Індії. Водночас вони означали визнання ІНК і Ісламською лігою того факту, що вони були партіями індусів і мусульман.

Початок діяльності в Індії Мохандаса Карамчанда Ганді. У січні 1915 р. в Індію з Південної Африки повернувся Мохандас Карамчанд Ганді (1869–1948 рр.), юрист з лондонською освітою, який на той час вже зарекомендував себе як захисник прав індійців у британському домініоні Південно-Африканський Союз. Разом з тридцятьма своїми послідовниками він поселився в селищі Сатьяграха-ашрам в Гуджараті. Тут він прийняв образ аскета, спосіб життя якого був близький до простої людини. Він жив, одягався, харчувався як бідний індійський селянин; подорожував лише поїздами третього класу; жив з

подавання. Тут він розробив філософію і тактику ненасильницької боротьби за звільнення Індії від британської колоніальної влади.

До основних гасел попереднього періоду – сварадж і свадеші, Ганді додав два основні принципи – ахімса (не насилля, відсутність гніву й ненависті) і сатьяграха (твердість в істині), що врешті набуло форм «ненасильницького не співробітництва». Ганді тлумачив утримання від насилля як релігійний обов'язок індусів, оснований на принципах не завдання шкоди живій істоті. Основним методом боротьби визначався масовий бойкот, який застосовувався не лише для досягнення конкретних результатів, але також для підняття духу протестувальників і деморалізації противників.

Серед сформульованих Ганді принципів такі: дотримуйся ахімси в думках і в серці; ідентифікуй себе з тими, заради кого ведеш боротьбу; наповни боротьбу позитивним змістом; під час боротьби чітко уявляй, що ти хочеш запропонувати замість того, що існує; не приховуй своїх намірів; ніколи не став противника нижче за себе ні в інтелектуальному, ні в духовному плані; вживайся в його світогляд; будь схильним до компромісу; борися проти явища, а не проти людини, яку з ним уособлюєш; визнавай свої помилки, не суди інших більш суворо, ніж себе; не будь залежним від зовнішньої допомоги; будь готовим до самопожертви; можна ненавидіти британську систему управління, але не британців.

За словами М. К. Ганді, «Сатьяграха не переможе до того часу, доки панує ненависть. Тому, кожного ранку, після того як ти прокинувся і зробив перший крок в новий день, скажи собі: мені нічого боятися в цьому світі, крім Бога: в моєму серці немає ненависті, я не здійсно несправедливості; я здолаю правдою неправду».

На основі цих норм Ганді розробив низку форм боротьби (сатьяграхи), які можна умовно поділити на м'які, радикальні й екстремальні. Вони мали поступово змінювати одна одну для досягнення бажаного результату. До м'яких форм Ганді відносив переговори, арбітраж (третейський суд), агітацію, демонстрацію, ультиматум (не погрозу, а повідомлення про плани і наміри сатьяграхи). До радикальних форм – хартал (закриття базару, припинення ділової активності на короткий термін, як правило, з елементами свята, щоб привернути увагу противника), страйк, загальний страйк, пікетування, бойкот (економічний і соціальний), дхарну (давню форму індійського протесту, за якою люди сідали на вулиці навшпиньки й відмовлялися встати, доки не будуть задоволені їхні вимоги), гізрат (тимчасову еміграцію з регіону, доки противник не погодиться на поступки). До екстремальних – не співробітництво, громадянську непокору і паралельне управління, голодування (в тому числі до смерті), відмову від сплати податків.

Діяльність Ганді трактується як боротьба за політичну незалежність Індії від Великої Британії. Проте, по-перше, йшлося про статус домініону для Індії (сварадж). По-друге, його політична філософія передбачала побудову нового ладу, суспільства загального благоденства – савродайа, оснований на самоврядуванні. Він виступав проти централізації влади і держави як інституції, основаної на насиллі. Оскільки досягнення цієї мети було віддаленою

перспективою, на першому етапі передбачалося створення держави, яка спирається переважно на ненасилля. Майбутня Індія бачилась йому федерацією самоуправних сільських громад. Отже, за своїми політичними уподобаннями М. К. Ганді був близьким до європейських анархістів, у основі політичної філософії яких були ідеї децентралізації й самоврядування.

У соціально-економічній сфері Ганді підтримував систему опіки підприємців над робітниками, землевласників над селянами тощо. За це вони мали отримувати від трудящих комісійні – прибуток і ренту. Ганді вважав, що Індії не потрібна велика промисловість; економіка мала базуватися на дрібному виробництві селян і ремісників.

Продовж 1915–1919 рр. М. К. Ганді провів у різних частинах Індії п'ять кампаній у відповідь на конкретні прояви свавілля з боку землевласників і промисловців. Найбільш відомі з них – організація спротиву робітників на індигових плантаціях у північному Біхарі (кінець 1917 – початок 1918 рр.), страйк на текстильній фабриці в Ахмадабаді (лютий – березень 1918 р.). Усі вони закінчилися відносним успіхом, що значно підняло його авторитет серед народу. Тоді ж він отримав титул Махатма («Велика душа», «учитель»), який став його основним іменем.

Ситуація в Британській Індії після світової війни (1919–1922 рр.). Після закінчення світової війни в Індії склалася напружена ситуація.

Додому повернулися сотні тисяч демобілізованих індійців, які воювали на фронтах світової війни (на Західному фронті, включаючи битву на р. Сомма, в Німецькій східній Африці, в Єгипті, Персії, Османській імперії, включаючи Месопотамію і участь в Галліполійській операції). Ветерани були психологічно покалічені війною і по-новому розуміли значущість Індії для Британської імперії. Усього під час війни було мобілізовано понад 1,5 млн осіб. Понад 1 млн осіб воювали за океаном. Понад 74 тис. солдат загинули, понад 60 тис. були поранені.

Серед мусульман під впливом поразки Османської імперії у війні розгорнувся халіфатський рух на підтримку султана-халіфа. Посилилися антибританські настрої в ІНК й Ісламській лізі, оскільки британці не планували надавати Індії гомруль. Обидві організації підтримали халіфатський рух.

Активізувалися підпільні радикальні організації, які використовували методи терору. Зростанню масового невдоволення сприяв голод 1918–1919 рр. й епідемія грипу «іспанка», яка спричинила смерть близько 7 млн. індійців (усього у світі – близько 20 млн. осіб).

Така ситуація спричинила схвалення у березні 1919 р. надзвичайних законів (проти терористів), які стосувалися обмеження свободи преси, права на арешт за підозрою у злочинних намірах, можливості здійснення суду без присяжних. На знак протесту ІНК організував хартали по усій країні. Загально-індійський хартал 6 квітня охопив 30 міст.

Під час акцій протесту в Амрітсарі (Пенджаб), релігійному центрі сикхів, було вбито чотирьох британців, побито на вулиці британського місіонера, спалено кілька банків й урядових установ. Унаслідок цього в Пенджабі було

впроваджено військовий стан, включаючи комендантський час, заборону масових зборів і демонстрацій.

Незважаючи на заборону, 13 квітня в Амрітсарі зібралося близько 15-20 тис. осіб з нагоди дня народження засновника сикхізму гуру Нанак і свята весни. Комендант Амрітсара без попередження наказав відкрити вогонь, у результаті чого 379 осіб було вбито і 1208 осіб поранено. Ці події пізніше назвали «Амрітсарською бійнею». Вона спричинила різке зростання антибританських настроїв в Індії. Цю історію, основу на реальних подіях і персонажах висвітлено в художньому фільмі «Sardar Udham» (Командир Сінгх, 2021).

Через запроваджену в умовах військового стану сувору цензуру про масштаби трагедії стало відомо лише через чотири місяці. Р. Тагор на знак протесту проти розстрілу в Амрітсарі мирних жителів відмовився від титулу лицаря, пожалуваному йому королем у 1915 р. Суттєво посилювались антибританські настрої серед лідерів ІНК.

Для заспокоєння Індії у 1919 р. британський парламент схвалив новий Закон про управління Індією (реформа Монтегю–Челмсфорда). Згідно з ним в Індії створили двопалатний законодавчий орган Державну раду, в якому більшість представників обиралися на основі прямого голосування за куріальною системою; у провінційних законодавчих зборах більшість місць ставали виборними; було чітко розмежовано повноваження центру і провінцій; індійцям надали керівні посади у деяких сферах (охорони здоров'я, освіти) у виконавчих радах при віцекоролі й губернаторах провінцій.

ІНК відмовився співпрацювати з урядом і брати участь у виборах. Ісламська ліга підтримала ці реформи, але вимагала урівняти представництво у провінційних законодавчих зборах індусів і мусульман.

У грудні 1919 р ІНК зібрался в Амрітсарі, де розглянув запропоновану М. Ганді програму бойкоту британської влади (не співробітництва) з шести пунктів, яка включала: бойкот виборів до законодавчих зборів; бойкот судів, урядових установ і британських учбових закладів; відмову індійців від британських титулів і звань; відмову від європейського одягу; підтримку ручного ткацтва і ручного прядіння; відмову від сплати податків, що була найвищою формою ненасильницького спротиву.

У вересні 1920 р. ІНК схвалив програму Ганді й висунув гасло «Незалежність продовж року». У грудні 1920 р. було схвалено статут Конгресу, після чого він став політичною партією. Прийнято рішення про створення 150-тисячного корпусу волонтерів – активних учасників кампанії непокорі.

Після цього антибританські виступи набули масового характеру. Британські тканини урочисто спалювали на площах; магазини, які торгували британськими товарами, пікетували; індійці-чиновники подали заяви про відставку; у листопаді 1921 р. було організовано бойкот візиту принца Уельського в Індію.

Паралельно ІНК підтримав халіфатський рух, який посилювався після афгансько-британської війни 1919 р., унаслідок якої Британія була змушена визнати повну незалежність Афганістану. Севрський мирний договір держав Антанти з Османською імперією (серпень 1920 р.) викликав настільки сильне

обурення індійських мусульман, що віцекороль Індії був змушений просити метрополію про його перегляд.

Оскільки Ісламська ліга під керівництвом Мухаммада Алі Джинни (1876–1948 рр.) відмежувалася від халіфатського руху, група на чолі з Абдулом Калам Азадом вийшла з неї і приєдналася до ІНК. Здавалося, що рух ненасильницького спротиву і халіфатський рух злилися. Проте скоро масові народні виступи (усіх релігійних груп) вийшли з-під контролю і призвели до сплеску насилля, у тому числі між мусульманами й індусами. М. Ганді вважав, що кампанію не насильницької громадянської непокори потрібно припинити, оскільки народ виявився до неї не готовим. Але Конгрес вважав, що перемога близька і в грудні 1921 р. надав Ганді надзвичайні повноваження для керівництва кампанією. Настав вирішальний етап боротьби.

1 лютого 1922 р. М. Ганді направив віцекоролю лорду Ріддінгу ультиматум, в якому вимагав звільнити політичних в'язнів і відмінити контроль над пресою, інакше погрожував розпочати кампанію несплати податків. Але 4 лютого відбулася подія, яка примусила Ганді різко змінити плани. Учасники одного з мітингів схопили поліцейських, закрили їх в будинку і підпалили його. У пожежі загинула 21 людина. Ганді розцінив цю жахливу подію як підтвердження неготовності народу до ненасильницьких дій і вирішив припинити боротьбу (Бардолійська резолюція).

Переважна більшість учасників руху громадянської непокори розцінили це як зраду спільної справи. Припинення боротьби тоді, коли здавалося, що перемога була вже близько, призвело до деморалізації і кризи ІНК. Якщо в 1921 р. в Конгресі було 5 млн. осіб, то в 1923 р. – менше 1 млн. Ганді було заарештовано й засуджено на шість років за підбурювання до антиурядових дій. З в'язниці він закликав продовжувати тактику бойкоту, але вже не мав попереднього впливу в ІНК.

Пошуки нових методів боротьби і форм компромісу (1923–1935 рр.). Після припинення кампанії не співробітництва в ІНК сформувалася група «прихильників змін» (свараджистів) на чолі з Мотілалом Неру (1861–1931 рр.) і Читтаранджаном Дасом (1870–1925 рр.). Вони відмовилися від попередньої тактики і виступили за участь ІНК у виборах до законодавчих зборів, але лише для того, щоб паралізувати їх роботу зсередини і показати безпорадність органів, створених реформою 1919 року.

У 1923 р. ІНК виборов 45 місць (із 105) в центральних законодавчих зборах, а також мав також значний успіх на виборах до провінційних зборів. Після цього депутати-конгресисти застосовували методи обструкції та зривали засідання законодавчих органів. Їм вдалося провалили схвалення багатьох законів, які потім були впроваджені в дію указами віце-короля. На наступних виборах 1926 р. ІНК втратив багато місць в законодавчих зборах і був змушений відмовитися від попередньої тактики.

У лютому 1924 р. Ганді достроково вийшов із в'язниці через загострення хвороби. Спочатку він намагався переконати ІНК відмовитися від методів обструкції. Коли ж це не вдалося й ІНК перейшов на позиції свараджистів, він зосередився на виконанні Конструктивної програми, розробленої під час

перебування у в'язниці. Серед її положень: популяризація ручного ткацтва і прядіння (з 1924 р. членський внесок кожного члена ІНК мав складати 2 тис. ярдів пряжі власного виробництва); зміцнення єдності індусів і мусульман; розвиток освіти індійськими мовами; боротьба проти дискримінації «недоторканих». Значення Конструктивної програми полягало в тому, що вона орієнтувала ІНК на роботу в масах.

«Недоторкани» (даліти) були найбільш дискримінованою частиною населення. Хоч вони вважалися індусами, але з давніх часів були відлучені від індуської общини – від релігійних обрядів у храмі, від священних книг тощо, могли виконувати лише найбільш брудну роботу.

У грудні 1925 р. марксистські групи, які існували в Індії з 1921 р., об'єдналися в Комуністичну партію Індії, що мало значний вплив на ІНК. За рекомендаціями Комінтерну, тобто Комуністичного інтернаціоналу з центром у Москві, комуністи ставали членами ІНК, брали активну участь у його сесіях і складали його найбільш радикальне крило. Оскільки колективне членство в ІНК було заборонено, комуністи робили це на основі індивідуального членства. Тактика Комінтерну в усіх країнах Азії полягала у проникненні комуністів у найбільш впливову і масову організацію, щоб врешті її очолити і спрямувати на виконання завдань, визначених Комінтерном. Під впливом комуністів в ІНК сформувалося ліве крило, до якого належали, між іншим, Джевахарлал Неру і Субхас Чандра Бос. Хоч вони не поділяли комуністичної ідеології, проте підтримували ідеї масового народного руху, який намагалися активізувати комуністи. Проте масовий народний рух неодмінно супроводжувався загостренням конфліктів між мусульманами й індусами.

В умовах активізації діяльності воєнізованих загонів «Хінду Маха Сабха» Ісламська ліга схвалила у 1925 р. теорію «двох націй». Згідно з нею, найбільшою загрозою для мусульман були індуси, захист від них можна було отримати лише від британців.

Проте мусульмани, які входили до складу двох партій – ІНК й Ісламської ліги – прагнули досягти компромісу між ними. У 1927 р. вони зібралися в Делі й виробили документ (Делійський маніфест), згідно з яким погоджувалися на прямі вибори без курій, але вимагали гарантій, що мусульмани отримають певну кількість місць в представницьких органах влади. ІНК схвалив цей проект. Здавалося, що єдність двох основних партій у антиколоніальній боротьбі було відновлено.

У лютому 1928 р. в Делі з Лондону прибула комісія, очолювана лордом Дж. Саймоном для вироблення спільних пропозицій стосовно подальшого реформування системи управління Індією. ІНК вирішив бойкотувати її, натомість створив власну комісію для вироблення проекту Конституції на принципах «пурна сварадж» («повної незалежності»). Цей проект, розроблений комісією на чолі з Мотилалом Неру (Конституція Неру) було опубліковано у липні 1928 р. Серед його положень: надання Індії статусу домініону зі збереженням за Британією контролю над її зовнішньою політикою і обороною; створення в Індії федерації автономних провінцій за мовною ознакою; демократичні права і рівність усіх громадян, незалежно від касты і релігії;

обрання парламенту прямими виборами без курій. Оскільки в проєкті не було враховано всі положення Делійської декларації 1927 р., Ісламська ліга його не підтримала, а отже місія Саймона до уваги не взяла. У відповідь Конгрес розпочав підготовку до нової кампанії непокори.

Вести переговори з місією Саймона, яка працювала до 1930 р. погодився лише представник «недоторканих». Це означало початок самостійного руху «недоторканих», які виступили з вимогами надання їм повних громадянських прав, ліквідації кастової системи і традиційної сільської громади, впровадження обов'язкової початкової безкоштовної освіти.

26 січня 1930 р. ІНК організував «День незалежності» з мітингами і хартатами по усій країні. З того часу такі акції повторювалися 26 січня кожного року. У 1950 р. у цей день набула чинності Конституція Індії, після чого він став національним святом – Днем республіки.

30 січня 1930 р. було опубліковано «Одинадцять вимог» Ганді, які стали програмою подальших дій ІНК. Вони значною мірою мали економічний характер, що обумовлювалося світовою фінансово-економічною кризою, яка розпочалася у 1929 р. «Одинадцять вимог» передбачали зниження курсу рупії (для сприяння індійському експорту), впровадження протекціоністських тарифів, надання індійському флоту виняткових прав внутрішніх перевезень, відміну соляної монополії тощо.

Головним пунктом своєї кампанії Ганді обрав соляний податок, оскільки він зачіпав інтереси усього населення, особливо найбіднішого. У квітні 1930 р. Ганді закликав своїх прихильників добувати сіль самостійно шляхом її випарювання з морської води й організував для цього «соляний похід» до моря. Так свідомо і демонстративно Ганді і його прибічники порушили закон про соляну монополію, що було ключовою ідеєю бойкоту британських законів і британського управління в цілому.

На початку походу в ньому брали участь 78 осіб. Він тривав близько місяця. За цей час його учасники пройшли близько 400 км. По дорозі відбувалися мітинги, які використовувалися як засіб мобілізації. До походу приєднувалися інші учасники. До моря їх дійшло близько 12 тис. осіб. «Соляний похід» супроводжували журналісти, які повідомляли про нього в пресі, й представники органів правопорядку. Коли учасники походу досягли моря і почали випарювати сіль, розпочалися масові арешти. Усього було заарештовано понад 60 тис. осіб. Проте арешти також були складовою задуму Ганді й мали значний пропагандистський ефект. Ідея полягала в тому, що індійців набагато більше, ніж британців, тож у разі масового протесту на усіх не вистачить в'язниць.

Після цього кампанія непокори на основі гандистських принципів «не насильницького не співробітництва» ще деякий час продовжилася, у тому числі розпочалася кампанія несплати податків. Іноді акції не насильницької непокори ставали неконтрольованими.

У червні 1930 р. було нарешті опубліковано доповідь комісії лорда Саймона, яка пропонувала розширити коло виборців і збільшити кількість курій на виборах. Проте такі пропозиції вже нікого не задовольнили.

Для обговорення питання про політичні реформи в Лондоні було організовано конференцію «круглого стола» представників усіх впливових політичних сил Індії. Усього відбулися три такі конференції: 1) листопад 1930 р. – січень 1931 р.; 2) вересень – грудень 1931 р.; 3) листопад – грудень 1932 р.

Перший «круглий стіл» Ганді бойкотував. Натомість лідер Ісламської ліги М. А. Джинна запропонував для обговорення «платформу з 14-ти пунктів», вироблену на ісламській конференції в Делі у січні 1929 р. В її основі були пропозиції куріальної системи виборів і забезпечення третини місць в центральному уряді за мусульманами.

Коли в кінці 1930 р. кампанія не співробітництва пішла на спад, Ганді вступив у переговори з віцекоролем лордом Ірвіном, щоб домогтися від нього хоча б часткових поступок. У березні 1931 р. вони підписали компромісний пакт Ганді–Ірвін, у якому йшлося про припинення репресій проти учасників акцій протесту, амністію політичних в'язнів, повернення власникам земель, конфіскованих в ході кампанії несплати податків, деяке зниження податків тощо. Ганді, зі свого боку, брав зобов'язання припинити кампанію непокори і взяти участь у другій конференції «круглого столу».

Під час цієї конференції Ганді відкидав британську пропозицію про впровадження окремої курії на виборах для «недоторканих». На 1932 р. він планував нову кампанію непокори, але її масштаби виявилися обмежені через черговий арешт Ганді й інших лідерів ІНК.

Коли в серпні 1932 р. британський прем'єр Р. Макдональд видав прокламацію про впровадження в Індії курій не лише для релігійних громад, але й для «недоторканих», Ганді оголосив голодування до смерті (усього їх було 16). Через величезний авторитет Ганді в індійському суспільстві британський уряд були змушений поступитися і скасувати це рішення. Після цього уряд і Конгрес досягли компромісної угоди (Пунський пакт), за якою курію для «недоторканих» було ліквідовано, але їм було гарантовано місця в органах влади – не менше 18% в центральних законодавчих зборах і 148 місць в законодавчих зборах провінцій. На знак підтримки «недоторканих» було здійснено масові заходи – «день входження недоторканих в храми», «день боротьби з недоторканністю» тощо.

У лютому 1933 р. було опубліковано проект Закону про управління Індією, після чого в травні 1933 р. кампанію непокори було призупинено й остаточно припинено в квітні 1934 р.

У 1933 р. відбулася реорганізація Комуністичної партії Індії. Її програма включала такі положення як досягнення незалежності Індії шляхом збройного повстання, конфіскацію усієї британської власності, встановлення радянського уряду, створення Індійської федеративної радянської республіки, засудження ІНК як «союзника британського імперіалізму».

Під впливом комуністів у 1934 р. в ІНК утворилося соціалістичне крило (Конгресистська соціалістична партія). Під його впливом Конгрес відкинув «ірраціональний містицизм» Ганді, який у тому ж році вийшов з цієї партії.

Невдовзі Конгрес очолив Раджендра Прасад (у 1950–1962 рр. він став першим президентом Індії).

Усі ці події, включаючи масштабні акції ненасильницького спротиву, відбувалися в умовах світової фінансово-економічної кризи 1929–початку 1930-х рр. Найбільше постраждав від неї аграрний сектор Індії, оскільки в умовах кризи відбулося різке падіння цін на сільськогосподарську продукцію на світових ринках. Для сплати податків і ренти землевласники й орендарі були змушені витратити всі свої заощадження, продавати землю і права захищеної оренди, а також золоті жіночі прикраси, які передавалися з покоління в покоління (в цей час відбувалося масове вивезення золота з Індії).

Індійська промисловість, яка була значно менше пов'язана зі світовим ринком, постраждала від кризи не суттєво. Більше того, в умовах падіння цін на сировину і зменшення зовнішньої торгівлі індійські промислові товари стали більш конкурентоспроможними на внутрішньому ринку. У 1920–1930-х рр. Індія увійшла до першої десятки країн світу за обсягами промислового виробництва. Найбільш розвинутими були текстильна, металургійна, цементна, цукрова галузі. У цей час виникли також хімічна і автомобільна галузі промисловості.

У 1931 р. Велика Британія відмовилася від тривалої політики вільної торгівлі й запровадила протекціонізм, «імперську систему преференцій». Було введено високе мито на імпорт до Індії й інших частин Британської імперії продукції з інших країн, які не належали до цієї системи. Якщо у 1930 р. ввізне мито складало близько 15%, то в 1932 р. – 50%, в 1933 – 75%. Це мало позитивний вплив не лише на баланс британської торгівлі з Індією й іншими колоніями, але також на розвиток індійської економіки, передусім промисловості.

У 1932 р. Велика Британія скасувала золотий стандарт фунта стерлінга, що мало великий вплив не лише на Індію й Британську імперію в цілому, але й на світову фінансову систему й економіку.

Конституція 1935 р. і діяльність конгресистських урядів. У 1935 р. було опубліковано новий Закон про управління Індією (Конституція 1935 року), який був важливим кроком до її самоуправління. Закон передбачав реформи системи управління Індією на двох рівнях – федеративному і провінційному. Згідно з ним, було впроваджено нову куріальну систему виборів на основі майнового цензу. Було створено 12 курій, у виборах могли брати участь 12% населення Індії. Створювалися двопалатні законодавчі збори Індійської федерації, які отримали право схвалювати закони. Було розширено повноваження провінційних органів влади. Водночас губернатори провінцій отримали право накладати вето на рішення провінційних органів, розпускати уряди, видавати укази, рівнозначні законам. Бірму було відокремлено від Індії.

Закон викликав критику багатьох зацікавлених сторін. Законодавчі збори відкинули «федеральну схему», тож федеральні збори в 1937 р. обирали за законом 1919 р.

Вибори до провінційних зборів відбувалися на основі закону 1935 р. ІНК здійснював передвиборну кампанію під гаслами незалежності (тобто отримання Індією статусу домініону), відміни закону 1935 р., здійснення аграрної реформи. Дж. Неру виступав за соціалізм як єдиний шлях вирішення проблем Індії.

На виборах 1937 р. ІНК отримав переконливу перемогу у семи з одинадцяти провінціях, що надало йому можливість сформувати в них уряди (за британською традицією, уряд формувала та партія, яка отримувала на виборах більшість). При цьому Конгрес відмовився формувати уряди, доки губернатори не відмовилися від своїх конституційних повноважень – права вето і видання указів. У Лондоні й Делі пішли в цьому питанні на поступки ІНК.

Водночас ІНК відмовився від формування коаліційних урядів з Ісламською лігою. Після цього у жовтні 1937 р. вона запропонувала створення Індійської федерації з двох окремих держав – індуської й ісламської, у яких їхні права були б гарантовані Конституцією.

Конгресистські уряди (1937–1939 рр.) зменшили земельний і водний податки, прийняли рішення про повернення землі тим, хто втратив її за несплату податків, розширили права деяких категорій орендарів, сприяли схваленню нового закону про оренду і створенню селянських організацій. Уряди окремих провінцій здійснювали узгоджену політику. У жовтні 1938 р. ІНК створив Національний комітет з планування на чолі з Дж. Неру, який підготував багатотомну доповідь з усіх питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Деякі рішення конгресистських урядів були інтерпретовані Ісламською лігою як політика в інтересах індусів. Так, мовою адміністрації став хінді, що обмежило вживання урду (мови північно-індійських мусульман); вивчення хінді в школах стало обов'язковим предметом; дозволялося проведення індуїстських свят поблизу мечетей; забій корів вважався карним злочином тощо.

У 1938 р. Ісламська ліга призначила комітет для розслідування утисків мусульман в провінціях, контрольованих ІНК. У вересні 1939 р. Ліга заявила, що відкидає будь-який проект, спрямований на створення «єдиної загально-індійської федерації».

Індія в роки Другої світової війни. 3 вересня 1939 р. Велика Британія оголосила війну Німеччині, через два дні після її вторгнення в Польщу. Це означало, що Індія також ставала учасницею війни, про що 3 вересня оголосив віцекороль Лінлітгоу.

6 вересня ІНК схвалив резолюцію, в якій засудив втягування Індії у війну без її згоди і попередив, що використання її ресурсів без згоди індійського народу викличе його спротив. Резолюції ІНК від 14 вересня вміщувала вимоги створити національний індійський уряд при віцекоролі й видати заяву британського уряду про те, що після війни Індія отримає статус домініону.

Віцекороль Індії відповів на вересневій резолюції ІНК лише в січні 1940 р. Він обіцяв Індії статус домініону після війни за умов, що в ній будуть гарантовані права меншин, а Британія збереже відповідальність за її оборону на 30 років. Про створення національного індійського уряду в роки війни не йшлося. Навпаки, на початку війни було відновлено прерогативи губернаторів, включаючи їх право розпускати уряд. Закон про оборону Індії надав силам правопорядку додаткові повноваження протидіяти антиурядовій діяльності.

На знак протесту конгресистські уряди в провінціях подали у відставку. З цього приводу Ісламська ліга провела 22 грудня 1939 р. акцію «День звільнення від ярма Конгресу».

23 березня 1940 р. на сесії Ісламської ліги в Лахорі було схвалено декларацію про створення окремої держави на територіях з переважно ісламським населенням (Лахорська декларація). Для такої держави вже існувала назва – Пакистан, що означала «Країна чистих» і була аббревіатурою від назви провінцій, які на думку панісламістів мали увійти до складу нової держави (Пенджаб, Афганістан, Кашмір, Іран, Сінд, Белуджистан). Її запропонував аспірант Кембриджського університету Ахмат Алі у 1933 р. Ідеологом створення Пакистану був поет, філософ і політичний діяч Мухаммад Ікбал (1873–1938 рр.), який висловлював цю ідею на засіданнях Ісламської ліги з 1930 р. Нарешті вона була підтримана у 1940 р.

Ісламська ліга посіла лояльну до Британії позицію під час війни. Соціальна програма, спрямована на покращення життя простого народу, сприяла тому, що у роки війни вона стала масовою організацією. Якщо в 1927 р. членами Ліги були 1 330 осіб, у 1940 р. – 89 тис. осіб, то у 1941 р. чисельність Ліги зросла до 112 тис. осіб, у 1944 р. – до 2 млн. осіб.

Натомість Індійський національний конгрес намагався використати світову війну для тиску на Британію, щоб отримати від неї гарантії надання Індії статусу домініону після війни. Більше того, лідери ІНК вважали, що складне становище, в якому опинилася Британія, примусить її піти на поступки і сформувати національний уряд Індії вже в перші місяці війни. Оскільки вони цього не домоглися, то в жовтні 1940 р. ІНК ініціював кампанію громадянської непокори з пацифістськими гаслами. Близько 30 тис активістів було заарештовано.

Комуністична партія Індії також спочатку підтримувала акції громадянської непокори, але відмовилась від них після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 р. Після цього вона виступала на підтримку антигітлерівської коаліції й постановила тимчасово припинити боротьбу за гомруль. Проте ІНК не змінив своєї позиції навіть після того, як в грудні 1941 р. Японія напала на тихоокеанські бази США і британські колонії в Південно-Східній Азії.

Для налагодження співробітництва в умовах війни у березні 1942 р. уряд У. Черчілля направив у Індію популярного лейбористського лідера Стаффорда Кріппса (місія Кріппса). Ісламська ліга погодилася на співробітництво за умови поділу Британської Індії на два окремі домініони. Натомість Ганді вимагав негайного створення національного уряду в обмін на підтримку Конгресом Великої Британії, тож угоди досягти не вдалося.

У липні 1942 р., коли японці вже захопили Південно-Східну Азію і Бірму та готувалися до вторгнення в Індію, ІНК схвалив резолюцію, в якій вимагав негайного завершення британського правління в Індії, інакше погрожував розпочати в серпні кампанію громадянської непокори під гаслом «Геть з Індії». Британська влада охарактеризувала це як «відкрите повстання». Діяльність ІНК було заборонено, його лідерів заарештовано. Більшість з них перебували у в'язниці до початку 1944 р., Ганді – до травня того року.

Незважаючи на це, акції непокори («серпнева революція») розпочалися і швидко вийшла за межі не насилля. Відбувалися акції саботажу, вибухи на залізницях, спроби захопити владу в окремих районах тощо. Сили армії придушили ці акції продовж шести тижнів. Це супроводжувалося численними

жертвами. Близько 940 осіб загинуло, 1 630 осіб було поранено, понад 60 тис. осіб – заарештовано.

Ісламська ліга на чолі з М. Джинною засудила рух «Геть з Індії». Її члени брали участь у провінційних урядах і законодавчих зборах, закликали мусульман підтримати Британію у війні. У 1943 р., коли в Бенгалії виник голод, від якого померли 1,5–2 млн. осіб, Ліга звинуватила в цьому індусів, оскільки землевласники і торговці зерном були в основному індусами. У 1944–1945 рр. відбулися численні сутички між індусами і мусульманами на соціальному й релігійному ґрунті.

Найбільш радикальну антибританську позицію під час війни посів Субхас Чандра Бос, якого в 1939 р. виключили з ІНК. Він створив партію «Форвард блок» і звернувся за підтримкою до країн Осі (Німеччини, Італії, Японії) для звільнення Індії від британської влади. Японці використали цим прагнення індійців у власних цілях. За їхньої підтримки в 1942 р. було створено Індійську національну армію на чолі Моханом Сінгхом. Спочатку до її складу увійшли індійські військовополонені, захоплені японцями в Сінгапурі і Малайї, пізніше – індійці-волонтери з Малайї і Бірми.

У березні 1942 р. на конференції в Токіо було створено Лігу індійської незалежності – політичну організацію індійців, які проживали в Південно-Східній Азії. Її штаб-квартира розміщувалася в Бангкоку, а її головою було обрано Рашбері Боса.

Після розгрому Індійської національної армії (грудень 1942 р.), у 1943 р. до Японії прибув Субхас Чандра Бос. Під його керівництвом було створено Другу індійську національну армію. Він також створив у Сінгапурі Тимчасовий уряд вільної Індії, влада якого поширювалась на Андаманські й Нікобарські острови. Цей уряд перебував під повним контролем японців. Індійська національна армія воювала разом з японською армією в Бірманській кампанії. На завершальному етапі війни вона була оточена союзними військами і здалася без бою. Невдовзі після цього С. Ч. Бос загинув у авіакатастрофі.

На початку 1944 р., коли лідерів Конгресу звільнили з в'язниці, почалися переговори між ІНК й Ісламською лігою. Остання пропонувала створення комісії для розмежування мусульманських районів, проведення плебісциту і вирішення питання про їхній вихід зі складу Індії після війни. Переговори закінчилися безрезультатно, оскільки Ганді виступав за збереження цілісності Індії, Джинна – за створення Пакистану.

На початку 1945 р. вдалося досягти попередньої домовленості про розподіл місць в Тимчасовому національному уряді Індії. Згідно з нею, 40% урядових посад мали належати індусам, 40% – мусульманам, 20% – представникам інших релігійних громад (проект віце-короля лорда Уейвела).

У липні в резиденції віце-короля відбулася конференція для обговорення цієї формули. Ісламська ліга прагнула, щоб усі мусульманські місця в уряді посіли її члени, ІНК наполягав на передачі одного місця мусульманину, який був членом Конгресу (в 1940–1945 рр. його головою був мусульманин Абдул Калам Азад). Отже, переговори про створення індусами й мусульманами спільного національного уряду Індії завершилися безрезультатно.

Завершення британського правління в Індії. Після війни ситуація в Індії загострилась, на що вплинули різні чинники, включаючи економічні.

Закриття військових підприємств і скасування військових замовлень спричинили економічний спад. Понад 2 млн. демобілізованих військовослужбовців поповнили лави безробітних. Великий резонанс у країні викликав судовий процес над офіцерами і солдатами Індійської національної армії, звинуваченими у державній зраді. Багато хто вважав їх не зрадниками, а патріотами.

У лютому 1946 р. відбулося повстання військових моряків Бомбея, які вимагали ліквідувати національну дискримінацію на флоті, поліпшити харчування й не затримувати демобілізацію. На кораблях спустили британські прапори, замість них підняли прапори ІНК й Ісламської ліги. Відряджені на придушення повстання солдати-індуси відмовилися стріляти в моряків і перейшли на їхній бік. Урешті на заклик ІНК й Ісламської ліги 23 лютого моряки склали зброю під гаслом «Ми здаємося Індії, а не Англії».

У Бомбеї розпочався загальний страйк, під час якого звучали не лише економічні вимоги: виведення колоніальних військ з Індонезії і звільнення політичних в'язнів. Для придушення виступів у Бомбеї влада була змушена використовувати сформовані з британців Ессенський і Лестерський полки.

У березні 1946 р. британський уряд оголосив рішення надати Індії статус домініону. Відбулися вибори до органів влади на основі курій для індусів, мусульман, інших громад. Більшість в них отримали ІНК й Ісламська ліга.

До червня 1946 р. відбулися також вибори до Конституційної асамблеї. Вона працювала з грудня 1946 по січень 1950 р. під головуванням Раджендра Прасада. Ісламська ліга, яка взяла курс на створення окремої держави Пакистан бойкотувала ці вибори і роботу Конституційної асамблеї.

У серпні 1946 р. після виборів було нарешті сформовано Тимчасовий уряд Індії (Виконавчу раду при віцекоролі Індії). Його очолив Дж. Неру (1889–1964 рр.). Представники Ісламської ліги до нього не увійшли. Після цього відбулися численні сутички між індусами і мусульманами.

У 1947 р. віцекоролем Індії став лорд Луїс Маунтбеттен, адмірал, головнокомандувач союзними військами у Південно-Східній Азії. З червня 1947 р. він опублікував декларацію (план Маунтбеттена) про поділ Індії на дві частини – Індійський союз і Пакистан з наданням їм прав домініону. Вони мали отримати повну незалежність після схвалення Конституцій. Князівства, які входили до складу Індійської імперії, мали самостійно вирішувати, до якого домініону їм приєднатися.

15 серпня 1947 р. Л. Маунтбеттен урочисто оголосив про припинення британського правління в Індії та про її поділ на два домініони. Британський король Георг VI (1936–1952 рр.) втрачав титул імператора Індії, а віцекороль лорд Маунтбеттен ставав генерал-губернатором із повноваженнями, що поширювалися лише на Індійський союз і були дійсними до 31 березня 1948 р. Генерал-губернатором Пакистану ставав М. А. Джинна. Індія і Пакистан залишилися у Британській співдружності націй.

15 серпня в Індії щорічно відзначають як День незалежності, хоча в той день вона отримала не незалежність, а статус домініону. Проте за це індійці й боролися. З іншого боку, ІНК не домогся поставленої цілі – збереження єдності Індії.

М. Ганді, багаторічний лідер боротьби за звільнення від британського правління, не був присутнім на цій церемонії. По-перше, поділ Індії на дві частини не відповідав його цілям. По-друге, звільнення від колоніального правління супроводжувалося сплеском масового насилля між індусами й мусульманами, що було кричущим порушенням принципів не насильницької боротьби, які сповідував Ганді.

Чому Британія пішла з Індії? По-перше, через суттєве послаблення після Другої світової війни і зміни в колоніальній політиці за нового лейбористського уряду К. Еттли (липень 1945 р. – жовтень 1951 р.). Лейбористи виступали за поступову трансформацію Британської імперії на Британську співдружність націй – об'єднання суверенних народів на основі рівноправного економічного і політичного партнерства, демократичного державного устрою і традицій конституціоналізму.

По-друге, Британія пішла з Індії через проблеми управління, пов'язану з тривалою боротьбою індійців за статус домініону на чолі з М. Ганді, Індійським національним конгресом й Ісламською лігою.

По-третє, Індія значною мірою втратила для Британії привабливість як колонія. Відбувалося постійне скорочення частки Британії в індійському експорті й імпорті. Після Другої світової війни частка Британії в індійському імпорті складала до 20%, в експорті – до 30%. На перше місце в індійському імпорті вийшли США.

Оскільки в роки світової війни Велика Британія брала на себе усі витрати з утримання в Індії британської й індійської армій, при чому більшість з них покривалася за рахунок кредиту, до кінця війни сформувалась велика заборгованість британського уряду перед Індією, який він поступово виплатив з відсотками.

Своєрідним показником втрати привабливості Індії для Британії стало поступове зменшення кількості британських колоніальних чиновників. Вони почали достроково звільнятися зі служби з 1937 р. До 1947 р. більше половини вищих чиновників складала індійці.

Велике значення мало формування до того часу індійської політичної еліти, яка мала певний досвід парламентської й урядової діяльності, що полегшило перехід до неї влади у 1947 р.

Проблеми розмежування. Після оприлюднення плану Маунтбеттена розпочалися сутички на релігійному ґрунті на територіях спільного проживання індусів, мусульман і сикхів. Під час цих зіткнень у 1947–1948 рр. загинуло близько 500–700 тис. осіб; близько 6 млн мусульман і 4,5 млн індусів були змушені залишити місця свого проживання. Особливо постраждав Пенджаб, поділений на дві частини – індійський штат (компактного проживання сикхів) і пакистанську провінцію (з переважно ісламським населенням).

Частина ультра-націоналістів звинуватила керівництво ІНК у розколі й втраті територій. 30 січня 1948 р. М. Ганді був вбитий членом організації «Хінду Маха Сабха».

Після 15 серпня 1947 р. найбільш напружена ситуація склалася в трьох великих князівствах, де більшість населення і правитель мали різне віросповідання – у Джунагаді, Хайдарабаді та Джамму і Кашмір.

У Джунагаді 80% населення були індусами, але правитель – мусульманином, тож висловився за приєднання до Пакистану. Нізам Хайдарабату прагнув приєднання своїх володінь до Пакистану або здобуття статусу домініону. Проте у вересні 1947 р. в ці князівства були введені війська Індійського союзу.

У князівстві Джамму і Кашмір 78% населення склали мусульмани, але магараджа-індус вирішив приєднати його до Індійського союзу. Це було важливо особисто для Дж. Неру, оскільки це князівство було батьківщиною його матері. Коли з території Пакистану до нього увійшли загони пуштунів і таджиків-дарі, які швидко зламали спротив індусів-ополченців, 27 жовтня 1947 р. магараджа звернувся про допомогу до Індійського союзу і підписав угоду про приєднання до нього. На територію князівства було введено війська Індійського союзу. Тим часом у його північній частині було проголошено державу Азад Кашмір, що заявила про приєднання до Пакистану. Війська Індійського союзу спробували захопити Азад Кашмір, але цьому зашкодили пакистанські війська. Боротьба за князівство Джамму і Кашмір спричинило першу індійсько-пакистанську війну 1947–1948 рр.

13 серпня 1948 р. Рада безпеки ООН прийняла резолюцію про припинення вогню в Кашмірі й запропонувала провести на спірних територіях плебісцит після виведення індійських і пакистанських військ. Обидві сторони відмовилися. Воєнні дії тривали до 1 січня 1949 р. За Конституцією Індії 1950 р., князівство увійшло до її складу як штат Джамму і Кашмір.

Кашмірська проблема спричинила ще дві індійсько-пакистанські війни (1965 р. і 1971 р.) і численні прикордонні конфлікти між Індією і Пакистаном. Розділ Кашміру на індійський штат Джамму і Кашмір, з одного боку, та державу Азад Кашмір і «північні території» під контролем Пакистану, з іншого, не було закріплено офіційними угодами.

Домініони Індійський союз і Пакистан здобули незалежність від Британії після того як набули чинності їхні Конституції – 26 січня 1950 р. (для Індійського союзу, отримав назву Республіка Індія) і 23 березня 1956 р. (для Пакистану, отримав назву Ісламська федеративна республіка Пакистан). Генерал-губернатором Пакистану і головою Установчих зборів до самої смерті у вересні 1948 р. був лідер Ісламської ліги М. Алі Джинна.

Події в Індії мали значний вплив на ситуацію в Бірмі. Її незалежність було проголошено 4 січня 1948 р. після досягнення угоди між представниками цієї колонії й британським урядом (угода Аун-Сан – Еттлі, січень 1947 р.), скликання Установчих зборів (квітень 1947 р.) і схвалення ними Конституції Бірми.

Отже, дві провідні політичні сили Британської Індії – Індійський національний конгрес й Ісламська ліга – які представляли інтереси індуського й

ісламського населення, не змогли домовитися між собою. Їхнє суперництво за представництво в органах влади колонії й після здобуття нею статусу домініону (що було основною метою визвольного руху в Індії) та нездатність домовитися призвели до рішення Великої Британії про поділ Індії на два домініони. Це спричинило складні проблеми розмежування, велику кількість біженців і вороже ставлення держав Індія і Пакистан одна до одної.

Питання для самоперевірки

1. З яких адміністративних одиниць складалася територія Індійської імперії на початку ХХ ст.?
2. Які були цілі Індійського національного конгресу після створення?
3. Охарактеризуйте участь індійців в системі управління на початку ХХ ст.
4. Охарактеризуйте розвиток індійської економіки на початку ХХ ст.
5. Чому виникло гасло «сварадж» у 1905–1907 рр.? Що воно означало?
6. Чому в 1906 р. утворилися окремі організації, які виражали інтереси мусульман й індусів – Ісламська ліга і Хінду Маха Сабха?
7. Які важливі рішення було прийнято в 1916 р. в Лакхнау?
8. Які чинники вплинули на піднесення антиколоніального руху в 1919–1922 рр.?
9. Охарактеризуйте основні філософські і політичні принципи М. Ганді.
10. Визначте вплив М. Ганді на боротьбу індійців за звільнення від британської колоніальної воли в міжвоєнний період.
13. Які завдання лідери ІНК реалізовували під час соляного походу 1930 р.?
14. Яким був вплив кризи 1929–1933 р. на індійську економіку і суспільство?
15. Коли і як до влади в провінціях прийшли уряди ІНК?
16. Як їхня діяльність вплинула на відносини між ІНК й Ісламською лігою?
17. Що передбачала Лахорська декларація 1940 р.?
18. Яку позицію щодо підтримки Британії посіла ІНК під час Другої світової війни?
19. Якими були позиції Ісламської ліги і Комуністичної партії Індії щодо підтримки Британії у війні?
20. Чому переговори між ІНК й Ісламською лігою в 1944–1946 рр. не призвели до спільного формування уряду Індії?
21. Що передбачав план Маунтбеттена?
22. Чому Британія пішла з Індії?
23. Як відбувалося розмежування Індійської імперії на два домініони – Індійський союз і Пакистан?
24. У чому полягала сутність кашмірської проблеми?

Джерела і література

1. Азад Абул Калам. Индия добивается свободы. Автобиографический очерк / Пер. с англ. М., 1961.
2. Борділовська О. А. Британський радж та індійська демократія. *Східний світ*, 2006, №3, с. 38–48.
3. Борділовська О. А. Індія і Пакистан: 60 років ідейного протистояння. *Східний світ*, 2011, №2, с. 57–67.
4. Борділовська О. А. Індія: 60 років без Ганді. *Східний світ*, 2008, №3, с. 113–121.
5. Борділовська О. А. Роздуми про Індію і Пакистан: до 70-річчя незалежності двох держав. *Східний світ*, 2017, №3 (96), с. 5–20.
6. Ганди М. Моя жизнь / Пер. с англ. М., 1969.
7. Головченко В.І., Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід. К., 2010.
8. Гопал С. Дживахарлал Неру. Биография / Пер. с англ. Т.1–3. М., 1988–1990.
9. Кей Дж. История Индии / Пер. с англ. М., 2011.
10. Козицький А. Новітня історія країн Азії та Африки. Львів, 2004.
11. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. Кіровоград, 2014.
12. Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.
13. Моргунюк О. М. Вплив Індійського Національного Конгресу на інституціоналізацію партійної системи Індії 1947–1989 рр. *Східний світ*, 2022, №4 (117), с. 106–118.
14. Неру, Дживахарлал. Автобиография / Пер. с англ. М., 1955.
15. Открытие Индии. Философские и эстетические воззрения в Индии XX века / Пер. с англ. М., 1987.
16. Прасад, Раджендра. Автобиография / Пер. с англ. М., 1961.
17. Паниккар К.М. Очерки истории Индии / Пер. с англ. М., 1961.
18. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
19. Сильнее силы (або Больше, чем сила) / Пер. з англ. Док. фільм (США, 2000). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4JtFKnOSmDI>
20. Тагор, Рабиндранат. Национализм / Пер. с англ. М., 1922.
21. Усольцева М. М. Маргіналізація інституту девадасі як ознака зміни інтелектуальної парадигми в південній Індії 1880–1940-х рр. *Сходознавство*, 2014 (67), с. 119–137.
22. Усольцева М. М. До питання про ідентичність в індійському реформістському дискурсі після Першої світової війни: приклад мадгавайї. *Східний світ*, 2018 (98), с. 88–103.
23. Філь Ю. Індійські “вестернізовані еліти” другої половини XIX – початку XX ст. як проблема соціальної історії. *Сходознавство*, 2013 (62–63), с. 179–190.
24. Філь Ю. С. Кастове питання в поглядах індуської політичної еліти північної Індії наприкінці XIX – поч. XX ст. *Східний світ*, 2018 (99), с. 50–62.

25. Філь Ю. С. Політична вестернізація індуських освічених кіл північної Індії (1858–1921 рр.). *Східний світ*, 2016 (90), с. 47–56.
26. Чувпило О. До питання про морально-етичні погляди М.К.Ганді. Індія: давнина і сучасність. К., 2000.
27. Blood P. R. Pakistan: a country study. Washington, D.C., 1995.
28. Heitzman J., Worden R. India: A Country Study. Washington, D.C., 1996.
29. Kulke H., Rothermund D. A History of India. Taylor and Francis, 2016;
30. Metcalf B., Metcalf Th. A Concise History of Modern India, Cambridge University Press, 2006.
31. Netaji Subhash Chandra Bose. Indian Nationalist. Biography. Documentary.
32. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.

Тема 9

РЕСПУБЛІКА ІНДІЯ (1950 р. – кінець ХХ ст.).

Перші роки незалежності. Реалізація «курсу Неру». Зовнішня політика Індії у 1950–1964 рр. Урядування Індіри Ганді. Індія після Індіри Ганді (1984–1991 рр.). Ринкові реформи уряду Нарасімха Рао (1991–1996 рр.). Нова зовнішньополітична стратегія Індії «Дивитися на схід». Індія за урядування Бхаратія джаната парті (1996–2000 рр.). 50-річчя незалежності (2000 р.): деякі підсумки.

Хоча в Індії День незалежності відзначають 15 серпня, тобто в день припинення британського правління, домініон Індійський союз здобув незалежність 26 січня 1950 р., після набуття чинності Конституції. Її розробили і схвалили (26 листопада 1949 р.) Установчі збори Індійського союзу. Згідно з Конституцією, держава отримала назву Республіка Індія. З того часу кожного року 26 січня відзначається в Індії як День республіки. Першим прем'єр-міністром Республіки Індія став Джевахарлал Неру, першим президентом – Раджендра Прасад.

Перші роки незалежності. Реалізація «курсу Неру». Конституція 1950 р. визначила республіканський і федеративний устрій Індії, відповідальність уряду перед парламентом, розподіл владних повноважень між центром і штатами. Уряд формувала політична партія або коаліція політичних партій, які здобули перемогу на парламентських виборах. Спочатку Індійський національний конгрес (ІНК) формував однопартійні уряди Індії, але з часом ситуація змінилася.

Перші загально-індійські вибори відбулися в жовтні 1951 р. – лютому 1952 р. У них брали участь близько 80 партій, але впевнену перемогу здобув Індійський національний конгрес (ІНК), який сформував уряди як в центрі (уряд Дж. Неру), так і в штатах.

Після цього уряд Дж. Неру розпочав реалізацію програми радикальних соціально-економічних реформ («курс Неру»). Їхньою основною метою була побудова в Індії демократичного соціалістичного суспільства. Ця мета була також зафіксована у програмних документах ІНК. Соціалістична орієнтація передбачала створення суспільства без експлуатації, на основі рівності й соціальної справедливості. Індія відкидала ідеї класової боротьби, диктатури пролетаріату, заборони приватної власності, реквізиції власності, «революційного насилля», на яких базувалася радянська модель. Натомість передбачалася побудова демократичної соціалістичної держави на основі парламентської демократії (за британським зразком) і багатопартійності.

В основу соціально-економічного розвитку Індії було покладено концепцію «єдності в різноманітті» й економічну стратегію самозабезпечення. Урядова програма передбачала здійснення аграрної реформи й індустріалізації на основі концепцій «державного капіталізму» і змішаної економіки (паралельного

розвитку державної і приватної власності). Держава здійснювала стратегічний контроль над економікою. Стратегічні галузі й підприємства мали перебувати у державній власності. Економічний розвиток мав відбуватися на основі п'ятирічного планування.

Під час реалізації перших п'ятирічних планів (1951–1956 рр., 1956–1961 рр., 1961/62–1965/66 рр.) здійснювалася прискорена індустріалізація. Держава багато інвестувала у важку промисловість – металургію, важке машинобудування, виробництво будматеріалів, електроенергетику, нафтохімію, інші галузі. У аграрному секторі реформи були орієнтовані на інтереси середніх і заможних селян, забезпечення прав орендарів, збільшення площі оброблюваних земель, створення аграрної інфраструктури.

Основне завдання уряду полягало у ліквідації злиднів і вирішенні проблеми голоду. Спочатку уряд звернувся за допомогою до міжнародних фінансових інституцій, створених після Другої світової війни (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк), проте відкинув їхні вимоги, якими обумовлювалася співпраця, й повернувся до стратегії самозабезпечення.

Під час третіх загальних парламентських виборів у лютому 1962 р. ІНК втратив значну кількість голосів виборців. Це було значною мірою обумовлено розчаруванням частини суспільства у реалізації урядової програми і гострою боротьбою всередині ІНК, у якій визначилися три різні фракції з різними поглядами на шляхи розвитку держави.

Зовнішня політика Індії у 1950–1964 рр. У сфері зовнішньої політики уряд Дж. Неру реалізовував концепцію позитивного нейтралітету Індії, неприєднання до ворогуючих блоків і захисту інтересів країн «Третього світу» (переважно тих, які недавно здобули незалежність та намагалися уникнути впливу великих держав, втягування в боротьбу між ними). Індія була співзасновницею і незмінним учасником Руху неприєднання. Хоча з другої половини 1950-х рр. уряд Неру розвивав співробітництво із СРСР й іншими соціалістичними країнами (у 1955 р. відбувся перший візит Неру в СРСР), це не означало приєднання Індії до соціалістичного табору.

Зближенню Індії із СРСР сприяла неурегульованість питання про кордони між Індією і Китаєм (в північній частині Кашміра, також відомій як Аксай-Чін, і в північній частині штату Аруначал-Прадеш у південному Тибеті).

У 1951 р. війська КНР окупували Тибет, а в 1954 р. Індія і КНР підписали угоду по Тибету, у якій було зафіксовано п'ять принципів мирного співіснування «панча шила»: взаємна повага до територіальної цілісності й суверенітету, взаємний ненапад, невтручання у внутрішні справи один одного, дотримання принципів рівності і взаємної вигоди, мирне співіснування.

Після репресивних акцій КНР в Тибеті 1959 р., унаслідок яких верховний буддистський лідер Далай-лама знайшов притулок в Індії, відносини між Індією і КНР суттєво погіршилися. У 1959–1960 р. між ними розпочалися перші прикордонні сутички, а в жовтні–листопаді 1962 р. китайські війська атакували індійські прикордонні підрозділи, наслідком чого стала китайсько-індійська війна.

Значний вплив на зовнішню політику Індії мало протистояння з Пакистаном за Джамму і Кашмір (кашмірська проблема). Крім цієї проблеми, розподіл колонії Британська Індія на два домініони і створення держави Пакистан в Індії вважали втратою своєї території, що обумовило її політику по відношенню до Пакистану в наступні роки.

Зближення КНР і Пакистану сприяло подальшому погіршенню індійсько-китайських відносин. Дж. Неру розглядав СРСР як противагу КНР. Погіршення радянсько-китайських відносин після 1956 р., яке у 1960 р. стало очевидним, сприяло подальшому зближенню Індії з СРСР.

Урядування Індіри Ганді. Після смерті Дж. Неру у травні 1964 р. політична боротьба в ІНК й інших партіях досягла кульмінації. Відбувся розкол в Комуністичній партії Індії на КПІ та КПІ (м), марксистську. Посилився вплив партії Індійський народний союз (Бхаратія Джаната Сангх, БДС), який утворився в 1951 р. на основі об'єднання Хінду Маха Сабха й інших індуїстських організацій. З 1968 р. його очолював Атал Біхарі Ваджпаї. Активізувалися опозиційні сили – праві та ліві, включаючи лівих екстремістів.

Спочатку уряд Індії очолив Лал Бахадур ШАстрі (ІНК), а після його смерті в січні 1966 р. – Індіра Ганді (1917–1984 рр.), дочка Дж. Неру. Вона також очолила Індійський національний конгрес. Індіра Ганді була прем'єр-міністром Індії у 1966–1977 рр. і 1980–1984 рр.

На початку урядування кабінет І. Ганді зіштовхнувся з серйозними соціально-економічними проблемами. Через це унаслідок виборів 1967 р. суттєво зменшилося представництво ІНК в парламенті, він перестав бути правлячою партією в 9 з 17 великих штатів. Проте Індіра Ганді вважала, що попередній соціалістичний курс має залишатися незмінним. На її думку, поразки на виборах були спричинені тим, що не усі завдання ІНК були реалізовані, більше того, продовж останніх років він втратив довіру народу, яку потрібно відновити. У 1967 р. уряд І. Ганді ухвалив «Програму з 10-ти пунктів», яка передбачала державний контроль над банками, ліквідацію привілеїв колишніх правителів князівств, обмеження на володіння землею в містах, антимонопольні заходи, реалізацію радикальної аграрної реформи тощо. Передбачалося обмеження максимальних розмірів землеволодіння до 10–18 акрів, розподіл вилучених земель між малоземельними і безземельними селянами.

У 1969 було ліквідовано привілеї колишніх князів, націоналізовано деякі приватні банки і шахти, обмежено діяльність монополій, збільшено інвестиції в державний сектор, встановлено державний контроль над імпортом найважливіших товарів, розпочато реалізацію радикальної аграрної реформи. Така урядова політика викликала невдоволення великих землевласників, промисловців і фінансистів, а також призвела до розколу ІНК і утворення двох самостійних партій – Індійський національний конгрес (І) й «Організація Конгрес» або Конгрес (О). ІНК(І) очолила І. Гарді, Конгрес (О) – М. Десаї. Через загострення політичної боротьби у 1970 р. відбувся розпуск парламенту.

ІНК (І) брала участь у позачергових виборах 1971 року під гаслом «Гарібі Хатао» (Геть бідність), Конгрес (О) – «Гарібі Індіра» (Геть Індіру). На цих виборах ІНК (І) здобула переконливу перемогу й отримала абсолютну більшість

мість у парламенті й законодавчих зборах 15 штатів. Після цього прем'єр-міністр Індіра Ганда продовжила реалізацію радикальної програми реформ. Крім аграрної реформи, було збільшено інвестиції в державний сектор, націоналізовано страхові компанії, 100 підприємств текстильної промисловості, металургійні підприємства, вугільні шахти. З 1972 р. перестали відбуватися партійні вибори в ІНК (І), що порушувало принципи внутрішньопартійної демократії.

Негативний вплив на економічне становище Індії мала світова енергетична криза 1973 р., під час якої відбулося суттєве підвищення цін на нафту. Державний сектор працював неефективно, ціни зростали, становище населення погіршилося, соціальна напруга посилилась. З 1974 р. уряд почав реалізовувати програму ліквідації бідності, але вона не була достатньо ефективною.

У цих умовах в 1975 р. сформувалася антиурядова опозиція у складі різних політичних сил, включаючи праві партії й КПІ (м). Вона висунула гасло «тотальної революції», тобто боротьби проти авторитарних методів урядування І. Ганді, корупції і зловживань чиновників, монополії ІНК(І) на владу. Основною вимогою була відставка І. Ганді з посади прем'єр-міністра. Між іншим, її звинуватили у порушенні правил проведення виборчої кампанії 1971 р. За поданням опозиції суд прийняв рішення позбавити її депутатського мандату і права займати виборні посади продовж шести років, проте Верховний суд скасував це рішення. У відповідь опозиція організувала кампанію масової непокори.

І. Ганді оголосила у червні 1975 р. надзвичайний стан, який тривав до січня 1977 р. На цей час діяльність деяких організацій було заборонено, обмежено свободу преси, здійснювалися масові арешти. У 1975–1976 рр. було ув'язнено близько 175 тис. осіб.

У липні І. Ганді оголосила «Програму з 20-ти пунктів», яка була продовженням її попередньої програми і передбачала розширення повноважень виконавчої влади, а також стабілізацію цін, боротьбу зі спекуляцією, надання землі для житлового будівництва, продовження розподілу земель між селянами, скасування заборгованості селян перед кредиторами. Проте, на відміну від попередньої «Програми з 10-ти пунктів», оголошувалися відмова від подальшої націоналізації промисловості й лібералізація діяльності приватного сектора.

Молодший син І. Ганді Санджай, який очолював «Молодіжний Конгрес», але не посідав державних чи виборних посад, висунув «Програму з 5-ти пунктів»: навчити читати й писати одного неписьменного, боротися з «недоторканістю», посадити одне дерево, відмовитися від приданого за наречену і обмежити народжуваність двома дітьми на сім'ю. Ця програма була схвалена керівництвом ІНК(І) як офіційна. Її реалізація в частині, яка стосувалася обмеження народжуваності, супроводжувалася примусовими заходами, що викликало масове суспільне невдоволення.

У 1976 р. за поданням уряду парламент схвалив поправку до Конституції, яка проголосила Індію «суверенною соціалістичною секулярною демократичною республікою», а у січні 1977 р. уряд І. Ганді скасував надзвичайний стан і оголосив парламентські вибори на березень цього року.

Лідери опозиційних партій були звільнені з в'язниць. Напередодні виборів вони сформували коаліцію Джаната фронт (Народний фронт), до якого увійшли опозиційні до ІНК (І) партії. Його очолив М. Десаї.

Народний фронт виступив не проти урядової програми Індіри Ганді, а проти нездатності уряду її реалізувати. Передвиборний маніфест Фронту містив положення про боротьбу за соціально-економічні права простого народу, відновлення демократичних свобод, здійснення аграрної реформи, боротьбу з монополіями, скорочення державного сектора, боротьбу з безробіттям і неофіційним кастовим устроєм, який порушував принципи рівності в індійському суспільстві.

Напередодні виборів відбувся також черговий розкол в ІНК(І), унаслідок якого виникла нова партія Конгрес за демократію на чолі з Дж. Рамом. Вона також виступила в опозиції до І. Ганді.

На шостих парламентських виборах 1977 р. ІНК(І) вперше за всю історію зазнав поразки на федеральному рівні. Переміг блок Джаната фронт – Конгрес за демократію, який сформував коаліційний уряд на чолі з М. Десаї.

У травні 1977 р. партії, які формували Народний фронт, об'єдналися в Джаната парті (Народну партію). Нова партія об'єднала різні за ідеологією політичні сили, які продовжували відстоювати свої попередні принципи, тож невдовзі в ній розпочалася внутрішня боротьба. У результаті уряд М. Десаї виявився нежиттєздатним, а влітку 1979 р. в Джаната парті відбувся розкол. Після цього у липні 1979 під тиском опозиції М. Десаї подав у відставку. Його змінив коаліційний уряд на чолі з Ч. Сінгхом, але він теж невдовзі був змушений піти у відставку.

На січень 1980 р. було призначено дострокові загальні вибори. ІНК(І) йшла на вибори під гаслом «Стабільність замість хаосу», яку могла забезпечити лише І. Ганді. На цих виборах ІНК(І) впевнено перемаг й І. Ганді знову сформувала однопартійний уряд. Опозиція після поразки на виборах реорганізувалася. У 1980 р. виникла Бхаратія джаната парті (Індійська народна партія).

Новий уряд І. Ганді знову зіштовхнувся з серйозними економічними проблемами, які ускладнили засуха і високі ціни на нафту. У 1981 р. він був змушений звернутися за допомогою (кредитом) до Міжнародного валютного фонду (МВФ). Той висунув умови для співробітництва, серед яких розвиток Індією експортно-орієнтованої економіки, лібералізація імпорту, послаблення контролю над цінами, дерегуляція промислового виробництва, скорочення державного сектора. Індійський уряд був змушений прийняти ці умови і розпочав поступову часткову лібералізацію економіки. Виконання програми МВФ, включаючи послаблення контролю над цінами, супроводжувалося погіршенням життєвого рівня більшості індійців. Через це у 1984 р. співробітництво Індії з МВФ було призупинено.

На початку 1980-х рр. посилювалось політичне протистояння між центральним урядом, очолюваним ІНК, і штатами, в яких при владі перебували опозиційні партії; виявилися сепаратистські тенденції й комуналістські протиріччя; зросла кількість міжетнічних, міжконфесійних і міжкастових конфліктів.

Найбільш складною виявилася ситуація в штаті Пенджаб, де опозиція висунула гасло створення незалежної держави Халістан. У зв'язку з цим у Пенджабі було впроваджено президентське правління, а у червні 1984 р. було здійснено операцію індійської армії «Блакитна зірка». Вона супроводжувалась артилерійським обстрілом священного для сикхів Золотого храму в м. Амрітсар, де ховалися сепаратисти. І. Ганді поплатилася за це життям. 31 жовтня 1984 р. вона була вбита своїми охоронцями-сикхами.

У сфері зовнішньої політики у 1966–1984 рр. Індія залишалася одним з провідних учасників Руху неприєднання, проте уряди Індіри Ганді все більше орієнтувалися на співробітництво з СРСР у різних сферах, включаючи військову.

Кашмірська проблема спричинила індійсько-пакистанські війни у 1965 р. і 1971 р., а також численні прикордонні конфлікти. Розділ Кашміру на індійський штат Джамму і Кашмір, з одного боку, і державу Азад Кашмір і «північні території» під контролем Пакистану, з іншого, не було закріплено офіційними угодами.

Під час третьої війни між Індією і Пакистаном 1971 року, Індія підтримала сепаратистський рух у східній Бенгалії, яка була частиною Пакистану, що призвело до її відокремлення і утворення держави Бангладеш. В умовах цієї війни США підтримали Пакистан. Індія пішла на подальше зближення з СРСР. У 1971 р. вони підписали Договір про мир, дружбу і співробітництво. СРСР став основним постачальником зброї в Індію.

У 1970 р. Індія відмовилась приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). У 1974 р. вона здійснила перше успішне випробування ядерної зброї (з метою стримування КНР, яка володіла ядерною зброєю з 1964 р.), але не заявила про свій ядерний статус офіційно.

Індія після Індіри Ганді (1984–1991 рр.) Вбивство І. Ганді спричинило хвилю співчуття її родині й партії, яку вона очолювала. Така атмосфера була сприятливою для перемоги ІНК(І) на парламентських виборах у грудні 1984 р. Напередодні виборів партія зосередила основну увагу на проблемах збереження територіальної цілісності країни, боротьбі з сепаратизмом і екстремізмом, на забезпеченні внутрішньої стабільності, у той час як соціально-економічні проблеми в її передвиборчій програмі вперше були другорядними.

Після перемоги на виборах ІНК (І) прем'єр-міністром став Раджив Ганді, старший син Індіри Ганді. Він долучився до великої політики лише в 1980 р. після того як його молодший брат Санджай, обраний того року генеральним секретарем ІНК(І), розбився на спортивному літаку.

Раджив Ганді очолював уряд у 1984–1989 рр. Основними завданнями уряду він проголосив економічний розвиток на основі ідей соціальної справедливості та рішучу боротьбу з бідністю і злиднями.

Уряду Р. Ганді вдалося стабілізувати внутрішню ситуацію. Було підписано угоду про урегулювання в штаті Пенджаб, було відновлено демократичні принципи всередині ІНК (І), оголошено масштабні соціальні програми. Водночас уряд був змушений розпочати поступові ліберальні економічні реформи, включаючи ліквідацію деяких елементів централізованого економічного планування, особливо у сфері торгівлі й інвестицій, приватизацію

нерентабельних державних підприємств, скасування деяких командно-адміністративних методів управління економікою. Ці реформи відбувалися паралельно з «перебудовою» в СРСР, на співпрацю й торгівлю з яким тривалий час орієнтувалась Індія.

З метою зменшення дисбалансу бюджету уряд скоротив державні субсидії на нафтопродукти, харчування, добрива й транспорт. Це мало наслідком погіршення становища значної частини населення і викликало гостру критику не лише з боку опозиційних партій, але також представників правлячої партії ІНК (І). Народ відповів страйками і вуличними протестами. Якщо в перші роки урядування, в 1985–1987 рр., Р. Ганді й ІНК(І) мали значну суспільну підтримку, то в наступні роки ситуація суттєво змінилася. У середині партії знову виник розкол, загострилася ситуація в Пенджабі та Кашмірі, відбувалися численні індусько-мусульманські сутички.

Напередодні наступних парламентських виборів, які відбулися в листопаді 1989 р., опоненти ІНК (І) об'єдналися в коаліцію Національний фронт, організатором якого був Вішванат Пратап Сінгх. Він представляв для індійських виборців альтернативу Індійському національному конгресу і Бхаратія джаната парті. На цих виборах вперше в історії Індії жодна з політичних сил не змогла набрати достатньої кількості місць, щоб сформувати уряд. Створені у 1989–1990 рр. і 1990–1991 рр. уряди Національного фронту на чолі з В. П. Сінгхом і Ч. Шекхаром були нестійкими, оскільки не мали достатньої парламентської підтримки, тож на лютий 1991 р. знову було оголошено дострокові парламентські вибори.

Напередодні цих виборів партія ІНК(І) знову, як і в 1980 р., висунула гасло «Стабільність замість хаосу». У травні 1991 р. під час мітингу Р. Ганді був убитий унаслідок теракту, організованого тамільськими екстремістами. Ця трагедія знову викликала хвилю масового співчуття до ІНК(І), що дозволило йому здобути переконливу перемогу і сформувати однопартійний уряд.

Ринкові реформи уряду Нарасімха Рао (1991–1996 рр.). Після вбивства Р. Ганді ІНК (І) очолила його дружина італійка Соня Ганді, проте через її іноземне походження вона не могла очолити уряд. Тож уряд ІНК у 1991–1996 рр. сформував Нарасімха Рао.

Уряд Н.Рао продовжив курс Р. Ганді на лібералізацію економіки і ринкові реформи, проте був змушений суттєво активізувати його. Це було обумовлено кризою бюджету і платіжного балансу Індії, а також низкою міжнародних подій, у тому числі втратою Радянського Союзу як найбільшого торговельно-економічного партнера і значним зростанням світових цін на нафту через війну в Перській затоці 1991 р. У цей час резерви іноземної валюти в країні скоротились до рівня, достатнього для фінансування лише двотижневого імпорту. Перед урядом Нарасімха Рао постали невідкладні завдання якомога швидше стабілізувати фінансову ситуацію, уникнути дефолту по зовнішнім боргам і знизити рівень інфляції, який складав понад 10%.

Для здолання фінансової кризи Індія прийняла план реструктуризації, розроблений МВФ і Світовим банком. Він передбачав надання Індії позики за умови проведення урядом відкритої економічної політики – ліквідації

торговельних бар'єрів, дозволу вільних ринкових цін, обмеження втручання держави в економіку, скорочення бюрократичного апарату тощо. Паралельно уряд здійснював лібералізацію промисловості, фінансового сектора, зовнішньої торгівлі й інвестиції. Було приватизовано деякі державні підприємства, розширено можливості національного приватного капіталу, який отримав право інвестувати у закриті раніше для нього галузі (зокрема, важку промисловість). Водночас передбачалося, що економічні перетворення будуть здійснюватися поступово, що відповідало «соціальному підходу», спрямованому на максимальну захищеність населення, на протигагу швидким заходам.

У цілому лібералізація економіки призвела до підвищення ділової активності в Індії, а це виявилось в покращенні економічних показників. Продовж 1990-х рр. ВВП збільшувався в середньому на 6% на рік. Зріс кількісно і зміцнів середній клас у містах. Проте індійське село постраждало від скорочення державних інвестицій у інфраструктуру (іригаційні споруди, дренаж, сільські дороги тощо). Замість підвищення добробуту населення, зайнятого в сільському господарстві, як це було в Китаї невдовзі після початку реформ, кількість населення за межею бідності в сільській місцевості суттєво зростає. Незавершеність аграрної реформи стала суттєвим гальмом подальшого економічного розвитку Індії.

Нова зовнішньополітична стратегія «Дивитися на схід». Після закінчення «холодної війни» Індія почала здійснювати багатовекторну зовнішню політику і реалізовувати нову стратегію з акцентом на розвитку торговельно-економічних відносин з державами Південно-Східної Азії (ПСА), які на той час динамічно розвивалися. Вона отримала назву «Дивитися на схід».

Тези про особливе значення політики Індії в Південно-Східній Азії вперше з'явилося у доповіді Міністерства зовнішніх справ за 1992–1993 рр. Прем'єр-міністр Н. Рао вперше говорив про «розвиток нових відносин» з регіоном під час візиту в Сінгапур в 1994 р., а сам термін «Політика Дивитися на схід» вперше з'явився в доповіді МЗС 1995–1996 рр.

Поворот політики Індії в бік Південно-Східної Азії обумовлювався кількома основними чинниками. По-перше, кардинальними змінами в міжнародній ситуації після закінчення «холодної війни» і розпаду СРСР, який був її основним стратегічним партнером. По-друге, внутрішніми процесами в Індії, включаючи фінансову кризу 1991 р. і початок лібералізації економіки. По-третє, динамічним економічним розвитком держав Південно-Східної Азії – членів Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). По-четверте, зацікавленістю Індії в уникненні домінування в Південно-Східній Азії КНР. Адже невирішені територіальні проблеми між Індією і КНР залишалися, і вони розглядали один одного як стратегічних противників.

Держави АСЕАН вітали нову політику Індії. Їх приваблювали економічні перспективи «відкриття» Індії. Деякі з них розглядали Індію як державу, яка могла балансувати посилення регіонального впливу КНР. У 1992 р. Індія стала партнером по діалогу АСЕАН в окремих секторах (бізнес, технології і туризм), у грудні 1995 р. – повним партнером АСЕАН по діалогу.

У рамках розвитку довіри у військово-морській сфері керівники ВМФ Індії організовували двосторонні й багатосторонні навчання, запрошували вищих керівників флоту регіональних держав відвідати військово-морську базу Адаман та здійснювати до неї регулярні портові візити. З 1994 р. розпочалися щорічні двосторонні морські навчання Індії й Сінгапуру SIMBEX, з 1995 р. – багатосторонні морські навчання MILAN, які з того часу раз на два роки організовувало Андаманське і Нікобарське командування. У перших навчаннях MILAN брали участь ВМС Індії, Індонезії, Сінгапуру, Шрі-Ланки і Таїланду. У наступні роки до них приєдналися ВМС Малайзії, В'єтнаму, Філіппін, Таїланду, Брунею, інших держав.

Розвитку співробітництва Індії з АСЕАН сприяв вступ по цієї Асоціації В'єтнаму (1995 р.) і М'янми (1997 р.). Індія і В'єтнам мали досить тісні відносини з часу партнерства обох держав з СРСР. М'янма, крім тісних історичних зв'язків, слугувала природнім «мостом», який географічно поєднував Індію з Південно-Східною Азією. У 1994 р. Індія і М'янма підписали торговельну угоду, яка сприяла розвитку двосторонніх відносин, незважаючи на встановлення в цій державі влади військових і фінансово-економічні санкції, встановлені проти неї західними державами. М'янма була багата на енергетичні ресурси, які потребувала індійська економіка. Крім того, Індія була стурбована перспективами посилення впливу КНР у М'янмі й намагалася протидіяти цьому.

Проте можливості Індії були обмежені, насторожене ставлення до неї в ПСА залишалось. Розвитку відносин і співробітництва Індії з М'янмою перешкодили міжнародні санкції. Наступні уряди Індії продовжили реалізацію стратегії «Дивитися на схід», яка набула нових характеристик з початку ХХІ ст.

Індія за урядування Бхаратія джаната парті (1996–2000 рр.). З огляду на негативні наслідки урядової економічної політики для значної частини населення, на виборах 1996 р. ІНК (І) зазнав найбільшої поразки за всю свою історію. Вперше перемогла Бхаратія джаната парті, яка виражала передусім інтереси представників індуїстської громади (80% населення). Новий уряд сформував лідер цієї партії А. Б. Ваджпаї. Правда, він протримався при владі 13 днів, після чого формувалися коаліційні уряди, які були нестійкими.

На позачергових парламентських виборах у лютому–червні 1998 р. знову перемогла Бхаратія джаната парті. А. Б. Ваджпаї сформував коаліційний уряд з представників цієї партії й Національного демократичного альянсу в складі 18 партій. На відміну від попередніх урядів, він акцентував на націоналізмі, а не соціалізмі.

Уряд висунув гасло «свадеші», що означало політику протекціонізму, тобто державного захисту національних виробників, обіцяв збільшити кількість робочих місць і ліквідувати безробіття. Ці заходи здійснювалися паралельно з лібералізацією і модернізацією економіки, наданням захисту і допомоги дрібним підприємцям, у тому числі в аграрному секторі. Уряд послабив обмеження щодо іноземних інвестицій у окремі галузі економіки, передусім в інфраструктуру й енергетику, але не у сфері роздрібної торгівлі, легкої й харчової промисловості з метою захистити дрібний бізнес. Основним критерієм успішності реформ стали

їхні соціальні наслідки. Уряд взяв зобов'язання у сферах охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва, реалізації програми продовольчої безпеки і забезпечення населення питною водою.

Продовж першого року урядування кабінет А. Б. Ваджаї досяг помітних результатів у реалізації цієї програми, проте в подальшому цьому зашкодила Азійська фінансово-економічна криза 1997–1998 рр. Найбільше від неї постраждали Індонезія, Малайзія, Таїланд і Республіка Корея. Проте ця криза мала негативний вплив на увесь регіон, на який після розпаду СРСР Індія переорієнтувала свої торговельно-економічні зв'язки згідно зі стратегією «Дивитися на схід». У зв'язку з цим перший етап реалізації цієї стратегії (у 1990-х рр.) не був успішним.

Негативний міжнародний резонанс мали ядерні випробування Індії, здійснені у 1998 р. У той час як ядерне нерозповсюдження було одним з основних питань зовнішньополітичного порядку денного США після розпаду СРСР, Індія відмовилась приєднатися у 1995 р. до оновленого Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, у 1996 р. – підписати договір про усебічну заборону ядерних випробувань. У 1998 р. Індія провела два підземні ядерні випробування і офіційно заявила про наявність у неї ядерної зброї. У відповідь Пакистан також здійснив того ж року успішні ядерні випробування.

Усі постійні члени Ради безпеки ООН виступили із засудженням ядерних випробувань Індії й Пакистану, проте індійський уряд відповів, що не порушив міжнародних зобов'язань, оскільки Індія не підписувала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Така позиція призвела до суттєвого погіршення американсько-індійських відносин. США ввели проти Індії фінансово-економічні санкції, що вплинуло також на можливість співпраці Індії з глобальними фінансовими інституціями.

У жовтні 1999 р. А. Б. Ваджаї вдруге очолив коаліційний уряд, після чого заявив про продовження перетворень і здійснення реформ «другого покоління», включаючи прискорений розвиток інформаційних технологій.

Щоб позбутися міжнародних санкцій Б. Ваджаї продемонстрував готовність до діалогу з Пакистаном, коли 21 лютого 1999 р. здійснив «автобусний візит» у пакистанське місто Лахор в Пенджабі, неподалік від кордону. Тут відбулась його зустріч з прем'єр-міністром Пакистану Н. Шаріфом, під час якої вони підписали Лахорську декларацію про співробітництво.

Проте у травні того ж року відбувся Каргільський конфлікт – атака пакистанських військових у районі Каргіля, після чого вся лінія контролю в Кашмірі перетворилась на район бойових дій. Одним з організаторів й ідеологів цього вторгнення був начальник штабу армії Пакистану П. Мушарраф. Унаслідок військових дій пакистанські військові втратили 1,5 тис. осіб вбитими і пораненими. У жовтні 1999 р. в Пакистані відбувся військовий переворот, унаслідок якого П. Мушарраф став президентом і відмовився від будь-яких попередніх домовленостей з Індією. Для громадян Індії операція пакистанських військових в Каргілі стала підтвердженням того, що домовленостям з Пакистаном не можна довіряти.

50-річчя незалежності (2000 р.): деякі підсумки. 26 січня 2000 р. індійський народ урочисто відзначив 50-річчя утворення Республіки Індія.

Індія розвивалась як багатопартійна парламентська держава на основі моделі, сформованої під суттєвим впливом британських парламентських традицій. Її важливим елементом була відповідальність уряду перед парламентом, включаючи формування уряду політичними силами, які перемогли на парламентських виборах. Тому важливий вплив на розвиток держави мала партійна боротьба напередодні виборів і в парламенті стосовно підтримки урядового курсу.

Значний вплив на політику індійських урядів мали також соціалістичні ідеї. Усі уряди Республіки Індія здійснювали програми соціально-орієнтованого розвитку економіки, що було обумовлено великою чисельністю населення і його стрімким зростанням, проблемою екстремальної бідності й безграмотності великих мас населення.

За 50 років унаслідок урядових реформ рівень грамотності населення зріс з 18% в 1951 р. до 76% у 2001 р. Середня тривалість життя зросла з 32 років у 1951 р. до 62 років у 1996 р. Вдалося суттєво скоротити частку населення за межею бідності. За деякими даними, у 1973 р. це було 55% населення, у 2001 р. – 26%. Незважаючи на суттєве скорочення, з огляду на загальну кількість населення (близько 1 млрд осіб), за межею бідності залишалось близько 260 млн. осіб. Тобто Індія залишилася державою з найбільшим рівнем бідності у світі.

Значним досягненням реформ стало зростання частки сектора послуг у ВВП Індії з 39% в 1990 р. до 45% в 1998 р. і формування наукомістких галузей виробництва. Особливого значення набув розвиток сектора інформаційних технологій і електроніки, що дозволило Індії зайняти провідні позиції на світовому ринку програмного забезпечення. Частка електронної продукції і програмного забезпечення в загальному експорті Індії зросла з 4% в 1991/1992 фін. р. до 14% в 1999/2000 фін. р. Успішно розвивалась індійська фармацевтика.

Частка середнього класу (нижчого, середнього і вищого середнього класу) в населенні, за деякими даними, зросла до 28%. Значну частину серед них склали інженери. Суттєве значення мало володіння освіченими індійцями англійською мовою, що з поширенням Інтернету дозволило Індії посісти провідне місце у глобальній системі обслуговування через аутсорсинг. Тобто в Індії стрімко зростав середній клас і водночас вона залишалася державою з найбільшою в світі кількістю населення за межею бідності.

Домінування в індійському політикумі соціалістичних ідей обумовило тісні відносини Індії з СРСР. Послаблення і розпад СРСР в кінці ХХ ст. мали суттєвий вплив на політику індійських урядів, поступову зміну ними моделі економічного розвитку і зовнішньополітичної стратегії. Незмінними залишилося вороже ставлення Індії до Пакистану, яке обумовлювало інші провідні напрями її зовнішньої політики.

Питання для самоперевірки

1. Яку економічну стратегію реалізовував уряд Дж.Неру?
2. Охарактеризуйте зовнішню політику Індії за урядування Дж.Неру.
3. Коли відбулася індійсько-китайська війна? Які її причини?
4. Як би ви охарактеризували урядування Індіри Ганді?
5. Чому відбувся розкол ІНК на ІНК (І) й Конгрес (О)?
6. Коли ІНК вперше зазнав поразки на федеральних виборах? Чому?
7. Які зміни у зовнішній політиці Індії відбулися за урядування Індіри Ганді?
8. Яка причина вбивства Індіри Ганді?
9. Як змінилася економічна політика уряду Раджива Ганді, порівняно з Індірою Ганді? Чому це відбулося?
10. Як змінилася економічна політика уряду Нарасімха Рао? Які її наслідки?
11. Які зміни відбулися у зовнішньополітичній стратегії Індії за уряду Нарасамха Рао?
12. Чим ці зміни були обумовлені?
13. Лідером якої партії був А. Б. Ваджпаї, який очолював індійські уряди в другій половині 1990-х рр.?
14. Як змінилися підходи уряду Ваджпаї до соціально-економічної політики?
15. Чому США застосували проти Індії економічні санкції?
16. Підведіть деякі підсумки розвитку Індії за 50 років незалежності (до 2000 р.).

Джерела і література

1. Борділовська О. А. Індія і Пакистан: 60 років ідейного протистояння. *Східний світ*, 2011, № 2, с. 57–67.
2. Борділовська О. А. Роздуми про Індію і Пакистан: до 70-річчя незалежності двох держав. *Східний світ*, 2017. № 3 (96), с. 5–20.
3. Борділовська О. А. Зовнішня політика Республіки Індія у постбіполярний період (1991–2008 рр.). К., 2008.
4. Борділовська О. А. До питання про специфіку демократичної системи в Індії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2005, вип. 31–32.
5. Гопал С. Джевахарлал Неру. Біографія / Пер. с англ. Т. 1-3. М., 1988-1990.
6. Городня Н. Особливості економічної модернізації Китаю та Індії в умовах глобалізації. *Дослідження світової політики*, 2005, вип. 33, с. 161–183.
7. Городня Н. Формування і розвиток політики Індії «Дивитися на схід» і «Діяти на сході». *Східний світ*, 2022, № 4, с. 258–281.
8. Кей Дж. Історія Індії / Пер. с англ. М., 2011.
9. Кобзаренко А. Кашмірська проблема у другій половині 90-х рр. ХХ ст. // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2001, вип. 29, ч. I, с. 137-142.
10. Козицький А. Пакистан // *Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник* / За ред. І. Підкови і Р. Шуста: в 2-х т. Львів, 2021. Т.2. С. 204-210.
11. Країни Азії та Африки (ХХ – поч. ХХІ ст.): Біографічний довідник / Упор. О. Ковальков. Харків, 2022.

12. Неру Дж. Автобіографія / Пер. с англ. М., 1955.
13. Прасад Р. Автобіографія / Пер. с англ. М., 1961.
14. Паниккар К.М. Очерки истории Индии / Пер. с англ. М., 1961.
15. Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
16. Чувпило О., Борділовська О. Індія // Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста: в 2-х т. Львів, 2021. Т.1. С.465-477.
17. Blood P. R. Pakistan: a Country Study. Washington, D.C., 1995.
18. Heitzman J., Worden R. India: A Country Study. Washington, D.C., 1996.
19. Johnson P. Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
20. Kulke H., Rothermund D. A History of India. Taylor and Francis, 2016.
21. Malik I. The History of Pakistan. Westport, 2008.
22. Matthew McCartney. Pakistan: The Political Economy of Growth, Stagnation and the State, 1951–2009. Abingdon, 2011.
23. Metcalf B., Metcalf Th. A Concise History of Modern India. Cambridge University Press, 2006.
24. Talbot I. Pakistan: A Modern History. Palgrave Macmillan, 2010.

Тема 9

ЯПОНІЯ У ХХ ст.

Розвиток Японії на межі XIX–XX ст. Вплив на Японію війни з Росією 1904–1905 рр. «Ера Тайшю»: Японія напередодні, під час і після Першої світової війни. Землетрус Канто і його наслідки. Початок «ери Шьова»: банківська криза 1927 р. і уряд Танака. Вплив світової фінансово-економічної кризи 1929–1932 рр. на Японію. Експансія Японії в Китаї в першій половині 1930-х рр. «Інцидент 15 травня 1932 року» і спроба військового перевороту у лютому 1936 р.: їхні наслідки. Японсько-китайська війна. Японія у Другій світовій війні. Зміни в Японії після Другої світової війни. Економічний і суспільно-політичний розвиток Японії в другій половині ХХ ст.

Розвиток Японії на межі XIX–XX ст. Період з 1867 р. по 1912 р., коли на престолі перебував імператор Мацухіто, в історії Японії (Великої Японської імперії) отримав назву «ера Мейджі» (тобто «просвічене правління»). Ефективні модернізаторські реформи, здійснені в цей час у різних сферах, кардинально змінили Японію і її місце у світі.

Реформи відбувалися під гаслами оновлення (Мейджі ішін), повернення до традиції, поєднання реставрації й революції, «японського духу і західної техніки». Оновлена державна ідеологія базувалася на концепції «кокутай» (державний організм), яка означала єдність, нерозривний зв'язок між імператором, народом і територією Японії; божественне походження Японії та японської нації на чолі з імператором – живим богом, сакральним вождем, главою національної релігії шінто.

У 1889 р. після схвалення Конституції Велика Японська імперія стала конституційною монархією. Конституція закріпила божественне походження імператора. Вона також передбачала створення двопалатного парламенту. Членів верхньої палати – перів (кідзокуїн) призначав імператор. Нижня палата (сюгійн) обиралася народом на цензовій основі. Право голосу на парламентських виборах мали чоловіки з 25 років, які платили не менше 10 єн прямого податку, обмежені також цензом осілості. На початку ХХ ст. виборцями були близько 3% населення.

На межі століть виникли політичні партії й організацій. Найбільш впливовою серед них була партія Ріккен Сейюкай (Друзі конституційного уряду), яка утворилася в 1900 р. і мала тісні зв'язки з представниками великого бізнесу (дзайбацу). Проте партії не мали впливу на формування урядів, які були безпартійними й не несли відповідальності перед парламентом (як передбачала, наприклад, британська традиція).

Провідною в управлінні державою була роль державних чиновників – фахівців, які формували уряди. Зміни кабінетів визначалися домовленостями у вузькому колі вищих державних чиновників. Склад уряду затверджував імператор. Виняткове право давати поради імператору мала Таємна рада

державних старійшин (генро). Сам імператор не брав участі в управлінні державою, не був публічною особою.

Важливими атрибутами японської державності були Імператорська армія, яка з 1872 р. формувалася на основі загальної військової повинності, й Імператорський флот, основні сили якого – «Об'єднаний флот» – було створено в 1894 р. Імператорська армія й Імператорський флот мали значний вплив на формування уряду, включаючи право вето.

Ефективність реформ в Японії засвідчила перемога над Китаєм у війні 1894–1895 рр. За Шімоносекським мирним договором Китай визнав незалежність Кореї; уступив Японії південну частину Маньчжурії з Ляодунським півостровом (гавань Люйшунькоу, Порт-Артур), о. Формоза (Тайвань), Пескадорські о-ви (архіпелаг Пенху, о. Пенхуледао); мав сплатити Японії контрибуцію в розмірі 300 млн єн.; зобов'язувався заключити з Японією торговельний договір по типу договорів з європейськими державами. Передбачалася також тимчасова окупація японськими військами Шеньяна (Мукдена) у Південній Маньчжурії і порту Вейхай (Вейхайвей) на півострові Шаньдун з витратами Китаю на їх утримання.

Після втручання Російської імперії, Франції й Німеччини Японія відмовилася від Ляодунського півострова з гаванню Люйшунькоу в обмін на збільшення контрибуції. У 1898–1905 рр. Російська імперія орендувала частину території Ляодунського півострова з портами Далянь (Дальній) і Порт-Артур, де створила свою військову базу.

Після перемоги у війні, у 1895 р. в Японії було схвалено нову 10-річну економічну програму (1896–1905 рр.), яка передбачала прискорений розвиток важкої промисловості, будівництво заводів із виробництва озброєння, реконструкцію і будівництво арсеналів, розбудову інфраструктури транспорту і зв'язку – залізниці, телеграф, телефон. Передбачалося збільшення армії з 6 до 13 дивізій, чисельності військово-морських сил – в понад чотири рази;

У той час як основу японської промисловості складала передусім текстильна, реалізація цієї програми дала поштовх для розвитку важкої промисловості – металургії, суднобудування, машинобудування тощо. У 1896–1901 рр. було побудовано державний металургійний комбінат «Явата», оснащений новітнім імпортним устаткуванням, і кілька великих приватних металургійних підприємств, після чого виробництво чавуну і сталі суттєво зросло. У 1896 р. було схвалено закон про державне сприяння суднобудівельній промисловості, в 1899 р. – судноплавству.

Провідна роль у розвитку національної промисловості належала державі, яка забезпечувала більше половини промислових інвестицій. Завдяки державній системі фінансових інституцій концентрувалися заощадження населення, які потім інвестувалися в економіку. Держава підтримувала окремі галузі й підприємства кредитами, субсидіями, податковою політикою. Державні замовлення формували внутрішній ринок для багатьох галузей промисловості. За державні кошти було створено транспортну і промислову інфраструктуру, необхідну для розвитку економіки (порти, залізниці, телеграфно-телефонний зв'язок, іригаційні системи тощо).

Розвитку японської економіки сприяли дешева робоча сила і традиційний характер споживання населення. Натомість серйозною проблемою була відсутність сировини, необхідної для важкої промисловості. Її потрібно було купувати за кордоном. Японія не могла захистити свою економіку протекціоністським митом, як це робили більшість розвинутих держав. Нерівноправні торговельні договори з великими державами позбавляли Японію митної автономії. Згідно з ними, у 1901–1902 рр. імпорт іноземних товарів у Японії обкладався митом не більше 5 % від їхньої оголошеної вартості, що було суттєво менше ніж в Німеччині, Франції, Росії, США. Це ускладнювало конкуренцію японських підприємців з іноземними.

Відсутність захисних тарифів стимулювала впровадження в промисловості нових форм організації виробництва. Однією з них були фінансово-промислові об'єднання дзайбацу, створені внаслідок концентрації виробництва і капіталу. Перші дзайбацу утворилися після продажу державних підприємств найкращим приватним компаніям Міцубіші, Міцуї, Асано, Фурукава.

Унаслідок ефективних реформ на початку ХХ ст. Японія стала однією з найбільш розвинутих держав. Про це свідчило підписання в 1902 р. союзного договору між Японією і Великою Британією, тогочасним світовим лідером. Він був обумовлений зацікавленістю двох держав у співпраці, щоб стримувати експансію Російської імперії в східноазійському регіоні.

Вплив на Японію війни з Росією 1904–1905 рр. Наступний етап у розвитку Японії був пов'язаний з перемогою у російсько-японській війні (лютий 1904 – вересень 1905 рр.), яка виникла унаслідок конкуренції двох держав за вплив у Кореї й Маньчжурії. Її важливими етапами були: оточення російської ескадри в Порт-Артурі, унаслідок чого її командування було змушене здатися 2 січня 1905 р.; перемога японців у битвах при Лаояні (29 серпня – 3 вересня 1904 р.) і Мукдені (10 березня 1905 р.); розгром російської ескадри в Цусімській (Цусімській) протоці (27 травня 1905 р.).

Мирні переговори, які розпочалися 9 серпня 1905 р. за посередництва США, закінчилися підписанням Портсмутського мирного договору (5 вересня 1905 р.). За цим договором, Росія поступалася Японії південною частиною о. Сахалін, визнавала Корею японською сферою впливу; уступала Японії оренду Квантунської області у Південній Маньчжурії з портами Порт-Артур і Дальній, а також південною гілкою Китайської східної залізниці – південної частини Транссибірської залізниці, побудованої Росією в 1897–1903 рр. по території Маньчжурії до Владивостока і Порт-Артура; визнавала право Японії на риболовство в російських водах.

У листопаді 1905 р. Японія силою нав'язала Кореї протекторат. Японські війська оточили королівський палац в Сеулі, де відбувалися переговори, і наказали не випускати членів корейського уряду із зали засідань, доки вони не підпишуть угоду. У 1910 р. Японія анексувала Корею. На її території було створено генерал-губернаторство Тьосен. Сюди рушили численні японські переселенці, натомість корейці виявилися обмеженими у правах.

Унаслідок встановлення контролю над о. Формоза після війни з Китаєм і над Кореєю після війни з Росією Японія стала колоніальною державою. Також Японія брала участь у суперництві великих держав за вплив у Китаї.

У грудні 1905 р. було підписано японсько-китайський договір про передачу Японії в оренду портів Люйшунькоу (Порт-Артур) і Далянь (Дайрен, Дальній). Він також вміщував статті, які розширили права Японії в південній Маньчжурії. У 1906 р. тут було створено напівдержавну японську компанію Південно-маньчжурської залізниці, яка стала власницею Дайренського порту, низки шахт, промислових підприємств. Це створило передумови для подальшої японської експансії в Китаї.

У липні 1907 р. у Петербурзі було підписано російсько-японську угоду (Ізвольський – Мотоно), яка розмежувала сфери впливу цих держав у Східній Азії. Її відкрита частина декларувала принцип територіальної цілісності Китаю і збереження статус-кво на Далекому Сході. У секретній частині йшлося про розподіл китайської території Маньчжурія на сфери впливу: південна Маньчжурія визнавалась японською сферою впливу, північна Маньчжурія – російською; Росія визнала особливі інтереси Японії в Кореї, Японія – особливі інтереси Росії у зовнішній Монголії, яка також перебувала у складі Китаю.

У липні 1911 р. було продовжено чинність японсько-британського договору. Проте, оскільки Британія і Японія нормалізували до того часу відносини з Російською імперією, він втрачав свою попередню мету – стримування російської експансії у Східній Азії.

З 1911 р. розпочався перегляд нерівноправних торговельних договорів Японії з великими державами, унаслідок чого вона відновила свій митний суверенітет, тобто право на визначення розміру ввізного мита. Першою країною, з якою Японія підписала рівноправний торговельний договір, були США (у лютому 1911 р.).

Перемога у війні з Росією суттєво розширила можливості для економічного розвитку Японії. Вона отримала доступ до нових ринків, джерел сировини і сфер інвестування капіталів у Китаї, Кореї, Тайвані.

У 1905–1913 рр. значно розширилась зовнішня торгівля Японії: імпорт збільшився в півтора рази, експорт – вдвічі. Спочатку Велика Британія і США підтримували Японію в Китаї на протигагу Росії, проте невдовзі їхні підприємці були витіснені японськими з маньчжурського ринку; посилилася їхня торговельно-економічна конкуренція в інших регіонах Китаю. Напередодні Першої світової війни Японія посіла перше місце у зовнішній торгівлі Китаю (Британія – друге, США – третє).

У 1905–1914 рр. високими темпами розвивалася японська промисловість. Відбулися суттєві зрушення в структурі виробництва: частка важкої промисловості зростає з 28% в 1905 р. до 34% в 1915 р. Цьому сприяли великі державні військові замовлення, які також забезпечували приватні компанії пільговими кредитами і субсидіями. У результаті концентрації виробництва на великих підприємствах з кількістю зайнятих понад 500 осіб у 1914 р. працювало вже понад 25% усієї робочої сили. Близько 10% промислових робітників були зайняті на державних підприємствах.

У цей період остаточно сформувалися дзайбацу – фінансово-промислові об'єднання типу концернів, у центрі яких були холдингові компанії, що контролювали численні дочірні й інші залежні компанії в різних галузях господарства. Найбільшими дзайбацу були Міцуї, Міцубіші, Сумітомо, Осуда. Основними сферами їхньої діяльності в цей час були кредитні й страхові операції, зовнішня і внутрішня торгівля, легка промисловість (виробництво цукру, паперу, бавовняної пряжі тощо). Разом з тим концерн Міцубіші вже працював у сфері суднобудування.

Створення нових промислових центрів відбувалося паралельно з процесами урбанізації. Проте Японія залишалася аграрною країною. У селі проживало 72% населення, близько 60% працездатного населення було зайнято в аграрному секторі.

«Ера Тайшьо»: Японія під час і після Першої світової війни. Після смерті імператора Мацухіто (Мейджі) в 1912 р. на трон зійшов його син Йошіхіто («ера Тайшьо»). За усю багаторічну історію імператорського дому він першим з наслідних принців отримав відкриту освіту в школі перів, вивчав не лише японську і китайську класичну літературу й історію, але також «західні науки»; серед його вчителів і вихователів були іноземці (британці, французи, американці). Великий вплив на Йошіхіто мала особистість німецького імператора Вільгельма II. З 1921 р. через хворобу імператора регентом було призначено його сина, наслідного принца Хірохіто.

Роки правління Йошіхіто пізніше отримали назву «демократія Тайшьо» через поширення після Першої світової війни ліберально-демократичних свобод – розширення свободи слова і виборчих прав населення, легалізацію діяльності суспільних організацій, створення партійних урядів. З іншого боку, усі найважливіші питання державної політики продовжували вирішуватися шляхом непублічних домовленостей між впливовими групами правлячої еліти.

Важливим етапом становлення Японії як великої держави була Перша світова війна. Японія вступила у війну вже в перший місяць після її початку. Це обумовлювалося союзницьким договором Японії з Великою Британією, а також її інтересами в Китаї й Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

15 серпня 1914 р. Японія висунула Німеччині ультиматум з вимогами передати їй орендовану в Китаї область Цзяочжоу з портом Ціндао, а після завершення терміну ультиматуму 23 серпня оголосила Німеччині війну. Японія скористалася ситуацією, яка склалася на європейських фронтах, щоб захопити орендовану Німеччиною в Китаї область Цзяочжоу в провінції Шаньдун з портом Ціндао (вересень–листопад), а також Маршалові, Каролінські й частину Маріанських островів, які належали Німеччині (жовтень).

Через участь великих держав у війні в Європі Японія отримала повну свободу дій в Китаї. У січні 1915 р. японський уряд передав китайському президенту Юань Шикаю «21 вимогу», які включали п'ять груп вимог. Серед них – закріплення за Японією прав здійснення підприємницької діяльності в південній Маньчжурії, провінції Шаньдун і східній частині Внутрішньої Монголії, запрошення японських радників у ці провінції з політичних, фінансових, військових справ тощо. П'ята група вимог передбачала запрошення

японських радників до центрального уряду Китаю; визнання права земельної власності в Китаї для японських храмів, лікарень, шкіл; створення спільних військових заводів; надання Японії права будівництва залізниць на китайській території тощо. Переговори тривали з лютого по квітень 1915 р. Вони завершилися підписанням 9 травня 1915 р. угоди про згоду Китаю прийняти «21 вимогу», за винятком п'ятої групи вимог, що викликала протест західних держав.

Коли після смерті президента Юань Шикая в 1916 р. в Китаї суттєво послабилась центральна влада і розпочалися міжусобні війни, Японія підтримала прем'єра Дуань Цижую і губернаторів кількох провінцій, за що отримала вигідні концесії на видобуток вугілля, руд тощо.

У лютому 1917 р. Японія підписала секретні домовленості з урядами Британії, Франції і Росії, за якими ті погоджувалися передати їй права на китайську провінцію Шаньдун після війни.

Результатом японсько-американських переговорів було підписання 2 листопада 1917 р. угоди Лансінг–Ісія, за якою підтверджувався принцип відкритих дверей і рівних можливостей усіх держав у Китаї, проте визнавалися «спеціальні інтереси» Японії у тій частині Китаю, яка межувала з її територією.

Світова війна позбавила Східну Азію традиційних європейських постачальників. Унаслідок цього виникли сприятливі умови для розвитку японської промисловості та зростання обсягів експорту. Загальні обсяги промислового виробництва в Японії зросли у 1914–1919 рр. на 80%, обсяги експорту – в 3,5 рази. Промисловий бум, який тривав до весни 1920 р., призвів до значного збільшення морських перевезень. Виникли сприятливі умови для розвитку японського суднобудування. У 1919 р. воно посіло третє місце у світі.

Паралельно суттєво зросла інфляція, а отже і ціни на продукцію. Обсяги виробництва у сільському господарстві за роки війни зросли не суттєво, кількість зайнятих працівників зменшилася з 60% до 52%. Неврожай 1917 р. призвів до різкого підвищення цін на рис. Це спричинило масові «рисові бунти» у липні–вересні 1918 р.

Це були стихійні протести населення, які відбувалися у традиційних формах – погромів і вуличних боїв. Ці бунти, участь у яких брали близько 2 млн осіб у 191 місті й 177 селах, за масштабами і розмахом насилля були безпрецедентним явищем в новітній історії Японії. Люди грабували рисові склади, громили поліцейські дільниці, магазини, будинки рисових торговців, приміщення заводів, влаштовували вуличні бої з силами правопорядку. За участь у цих бунтах було заарештовано близько 25 тис. осіб, з них майже 8 тис. осіб було ув'язнено.

Тогочасний уряд Тераучі взяв на себе відповідальність за криваві безпорядки і пішов у відставку у вересні 1918 р. Після цього вперше було сформовано партійний уряд партії Ріккен Сейюкай, відповідальний перед парламентом, який очолив Хара Такаші.

Бунти мали вплив на політику Японії в Кореї й на о. Тайвань, куди було інвестовано значні капітали у розвиток рисівництва. Унаслідок цього вони стали основними виробниками рису.

Уряд Хара Такаші (вересень 1918 р. – листопад 1921 р.) став символом демократизації і лібералізації Японії. У цей час було розширено свободу слова і друку, в суспільстві почалися дискусії про демократію. У 1919 р. було схвально новий виборчий закон, який більш ніж утричі зменшив майновий ценз для участі у виборах, що призвело до збільшення кількості виборців майже вдвічі. Розвивалася система освіти усіх рівнів. Було легалізовано діяльність робітничих і селянських союзів, утворилися нові політичні партії. У тому числі у липні 1922 р. за сприяння Комінтерну було створено Комуністичну партію Японії. У 1924 р. вона саморозпустилася, але знову відновила діяльність у грудні 1926 р.

Незважаючи на демократизацію і лібералізацію, за уряду Хара було жорстоко придушено повстання з вимогами незалежності Кореї (березень–жовтень 1919 р.). Економічна політика уряду передбачала державну підтримку дзайбацу. Прем'єр-міністр і міністр фінансів були тісно пов'язані з концернами Фурукава і Ясуда.

У сфері зовнішньої політики, японська делегація на повоєнній Паризькій мирній конференції, яка розпочала роботу 18 січня 1919 р., висунула вимогу передати Японії права Німеччини в китайській провінції Шаньдун, а також німецькі колонії на островах у Тихому океані. У разі відмови вона погрожувала залишити конференцію. Після тривалих і складних обговорень японські вимоги було задоволено. Через це китайська делегація відмовилась підписати Версальський мирний договір, у Китаї відбулися масові антияпонські демонстрації, які супроводжувалися бойкотом японських товарів («рух 4-го травня»).

Іншим напрямом японської експансії були далекосхідні території колишньої Російської імперії. У лютому 1918 р. японські війська окупували Владивосток, Харбін і Китайську східну залізницю. До жовтня 1918 р. війська Японії, США і європейських держав Антанти окупували Примор'я, Приамур'я і Забайкалля для надання допомоги російським антибільшовицьким силам. Проте після розгрому армії Колчака усі іноземні війська, крім японських, до квітня 1920 р. було виведено. Натомість японські війська окупували також Північний Сахалін, доки не буде створено «загальновизнаний російський уряд».

Для уникнення війни з Японією російський радянський уряд створив Далекосхідну республіку як буферну державу між російськими і японськими територіями (квітень 1920 р.). Це відповідало інтересам Японії, яка сподівалася з часом посилити в ній свої впливи. У травні 1921 р. в Далекосхідній республіці за сприяння японських військ відбувся державний переворот, який привів до влади братів Меркулових.

Проте міжнародне визнання Радянської Росії (до літа 1922 р. її визнали де-факто 15 країн) і різні погляди керівництва армії і флоту Японії на перспективи російської політики спричинили відведення японських військ з російського Далекого Сходу. У жовтні 1922 р. вони залишили Владивосток. У наступному місяці там було відновлено радянську владу. Після тривалих переговорів Японія і СРСР підписали конвенцію про встановлення дипломатичних відносин у січні 1925 р.

Значний вплив на ситуацію у Східній Азії мали рішення Вашингтонської конференції (листопад 1921 – лютий 1922 рр.) за участю 14 держав. Підписаний на конференції «Договір 9-ти держав» підтверджував суверенітет і цілісність Китаю. Японія мала повернути Китаю його території, але зберегла економічні привілеї в Шаньдуні. Питання про відміну «21 вимоги» не піднімалося.

За «Договором 5-ти держав» обмежувалися військово-морські сили США, Великої Британії, Японії, Франції, Італії. Співвідношення між їхніми флотами встановлювалося на рівні 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Тобто квота Японії визначалася на рівні 60% від флотів Британії і США.

У «Договорі 4-х держав» (грудень 1921 р.) між Японією, США, Великою Британією і Францією відзначалася взаємна повага цих держав до прав на острівні володіння в Тихому океані, передбачалося вирішення спорів між ними з цих питань на спільних конференціях. Після ратифікації цього договору японсько-британський союзний договір втратив чинність.

На Вашингтонській конференції японський уряд був змушений піти на деякі поступки, що викликало невдоволення ультра-націоналістів. 4 листопада 1921 р. терорист вбив прем'єр-міністра Хара Такаші за «здачу позицій Японії». Після цього принцип формування партійних кабінетів було тимчасово порушено. Наступний партійний кабінет було сформовано у 1924 р.

Землетрус Канто і його наслідки. 1 вересня 1923 р. відбувся великий землетрус (8,3 бали), який за масштабом руйнувань і кількістю жертв став найбільшим за всю історію Японії. Хоч землетрус у березні 2011 р. був сильнішим, але він спричинив менші руйнування. У результаті землетрусу Канто і наступних пожеж в Японії загинуло 174 тис. осіб, ще 542 тис. осіб зникли без вісти, понад 1 млн осіб залишилися без житла. Було суттєво зруйновано міста Токіо, Йокогама, Йокосука і вісім менших міст. Збитків зазнали ще 11 міст.

У м. Токіо в 90 км. від епіцентру землетрусу підземні поштовхи і спричинена ними пожежа знищили близько половини усіх споруд, понад половину мостів (675 з 360). Були зруйновані усі кам'яні будинки, крім готелю «Імперіал», побудованого за рік до того за новою сейсмостійкою технологією. Матеріальні збитки Японії від землетрусу Канто оцінюються в 4,5 млрд. дол., що складало на той час два річних бюджети країни і в п'ять раз перевищило витрати Японії у війні з Російською імперією 1904–1905 рр.

Спричинена землетрусом трагедія сприяла згуртуванню японського суспільства навколо імператора, який знову дозволив формування партійних урядів.

У червні 1924 р. після перемоги на парламентських виборах коаліції «Партій-захисниць конституції» (Сейюкай, Кенсейкай, Какусін курабу) було сформовано другий (цього разу коаліційний) партійний уряд на чолі з лідером Кенсейкай Като Катаакі. Як і уряд Хара Такаші (1918–1921 рр.), він мав тісні зв'язки з дзайбацу. Прем'єр і міністр закордонних справ були одружені на дочках глави концерну Міцубіші, через це кабінет Като іноді називали «кабінетом Міцубіші».

У 1925 р. японський парламент схвалив закон про загальне виборче право. Він надавав чоловікам право обирати з 25 років і бути обраними з 30 років, якщо

вони проживали на одній території не менше року. Права голосу були позбавлені жінки, а також усі, хто отримував допомогу, державну чи приватну. Новий закон значно збільшив кількість виборців – з 3,2 до 12,5 млн. осіб.

Одночасно було схвалено Закон про підтримку суспільного спокою, який передбачав покарання до 10 років каторжних робіт за антимонархічні дії, участь в організаціях чи акціях проти інституту приватної власності.

Підгрунття для загального виборчого права заклав розвиток освіти усіх рівнів (обов'язкову початкову освіту було впроваджено ще в 1872 р.). Крім початкових і середніх шкіл для хлопчиків і дівчат, кількість яких постійно зростала, до 1925 р. в країні працювали 34 університети, 29 вищих і 85 професійних шкіл.

Університети стали тим середовищем, де розпочалося обговорення питання про роль людини в суспільстві та її правове становище. Це було нове явище для японського суспільства, яке базувалося на принципах колективізму, належності людини до великої традиційної сім'ї й державного організму в цілому. Термін «кодзін» – індивідуальний, приватний, особистий – з'явилося в японських словниках лише в 1890 р.

Здійснення великих відновлюваних робіт після землетрусу Канто спричинило бурхливий розвиток японської економіки, який тривав до світової кризи 1929–1932 р.

Економічний бум 1923–1929 рр. призвів до значного зростання окремих галузей промисловості та механізації виробничого процесу.

Провідною галуззю японської економіки в цей час залишалася текстильна промисловість (виготовлення шовкових, бавовняних і вовняних тканин), у якій було зайнято майже 25% промислових робітників. Водночас швидко розвивалась металургійна промисловість. Хоч в кінці 1920-х рр. металургія була однією з найбільших галузей японської промисловості, вартість її продукції складала лише 25% від вартості продукції текстильної промисловості. У кінці 1920-х рр. Японія залишалася залежною від імпорту сталі й чавуну. Успішно розвивалися деякі галузі машинобудування (передусім промислового електричного устаткування). Сукупна вартість їхньої продукції складала 2/3 вартості продукції текстильної промисловості. Проте загалом вітчизняне машинобудування задовольняло попит лише на найбільш прості машини й устаткування. Більш складні механізми Японія імпортувала із США, Британії й Німеччини. Найбільш успішно розвивалося виробництво велосипедів, які в 1920-ті рр. були основним видом міського транспорту. Суднобудування після Першої світової війни переживало занепад.

У 1920-ті рр. продовжили успішно розвиватися промислово-фінансові групи дзайбацу. У роки світової війни вони розширили свою діяльність за рахунок важкої промисловості. У 1920-х рр. зроста їхня активність в торгівлі й фінансовій сфері. На відміну від монополістичних союзів інших держав, вони відрізнялися не лише масштабами, але й широким складом галузей (металургія, гірничо-видобувна промисловість, машинобудування, виробництво тканин і паперу, цементу і скла, суднобудування і судноплавство, зовнішня і внутрішня торгівля, банківська сфера і страхування). За деякими оцінками, в 1920-ті рр.

дзайбацу контролювали близько 30% банківського і промислового капіталу Японії. Цьому сприяли їхні тісні зв'язки з парламентськими партіями і бюрократією, а також повна відсутність в Японії антимонопольного законодавства.

Велике фабрично-заводське виробництво продовжувало співіснувати з дрібним виробництвом традиційних японських товарів – дерев'яного взуття, національного одягу, циновок й інших предметів побуту, продуктів харчування. У цьому секторі працювало 64% робочої сили, зайнятої в промисловості.

Провідною галуззю економіки залишалось сільське господарство. Основною проблемою, яка вкрай негативно впливала на його розвиток в 1920-ті рр., була нестабільність цін на основну товарну продукцію – рис і кокони шовкопряда. Посіви рису займали понад половину оброблюваної землі. Кокони шовкопряда розводили понад 40 % селянських господарств.

Швидко розвивалась зовнішня торгівля, у якій експорт переважав над імпортом. У 1921–1929 рр. японський експорт зріс на 70%, у той час як імпорт – на 40 %. В експорті переважали шовк-сирець (37 % усього експорту), бавовняні (20 %) і шовкові тканини (10 %), рис. Основними експортними ринками Японії були США (майже 42 % експорту), а також Індія і країни Південно-Східної Азії. Основу імпорту склали сировина (понад 50 % його вартості), продукти харчування, напівфабрикати.

Значні державні й приватні інвестиції у 1920-х рр. було спрямовано у розвиток Кореї і Тайваню, за якими закріплювалася роль постачальників продовольства для населення Японських островів. Основна частина інвестицій спрямовувалась на розвиток інфраструктури, будівництво іригаційних систем, поширення серед селян передових методів виробництва.

Початок «ери Шьова» (1926 р.). Після смерті імператора Йосіхіто в грудні 1926 р. престол посів його син Хірохіто, який виконував роль регента з 1921 р. Правління імператора Хірохіто відбувалося під гаслом «Просвічений мир» (Шьова). «Ера Шьова» тривала понад 60 років – з 1926 по 1989 р. Її перший період (1927–1945 рр.) характеризувався зміцненням військової могутності Японії, формуванням монархічно-мілітаристського режиму і посиленням експансіоністської агресивної політики. У повоєнний період правління імператора Хірохіто (1945–1989 рр.) унаслідок поразки у Другій світовій війні в Японії відбулися кардинальні політичні й суспільні трансформації.

Банківська криза 1927 р. і уряд Танаки. Імператор Хірохіто посів трон в умовах економічного буму, який значною мірою обумовлювався масованим вливанням в економіку державних і приватних інвестицій, спрямованих, між іншим, на відновлення інфраструктури, громадських споруд і житлового фонду, допомогу місцевим громадам після землетрусу, на розвиток територій Кореї й Тайваню. Інвестиції забезпечувалися банківськими кредитами, включаючи цільові кредити під низькі відсотки. Різке збільшення кредитування призвело до порушення функціонування банківської системи, що спричинило банківську кризу 1927 р. Вона, у свою чергу, призвела до краху численних банків і компаній.

У квітні 1927 р. в умовах банківської кризи було сформовано уряд партії Сейюкай на чолі з її п'ятим лідером Танака Гііті, колишнім генералом

Імператорської армії. З іменем прем'єр-міністра пов'язують так званий «Меморандум Танаки», який він начебто подав імператору 25 липня 1927 р. У ньому було викладено програму територіальної експансії Японії, яка включала повне підпорядкування Китаю, відторгнення від СРСР далекосхідних територій тощо; висловлювалося припущення стосовно можливої війни зі США. Меморандум набув міжнародного розголосу і продовж наступних років слугував підтвердженням агресивних планів Японії. Оригінал документу знайти не вдалося. Японці заперечували його існування. Проте можна припустити, що він існував, принаймні як одна з робочих пропозицій стосовно напрямів зовнішньої політики.

Дійсно, за уряду Танаки активізувалась японська політика в Китаї. У 1927–1928 рр. він тричі направляв війська в Китай, щоб захистити японські інтереси в умовах війни за об'єднання, яка тоді відбувалась в цій державі. Весною 1928 р. японські війська захопили м. Цзінань у провінції Шаньдун, результатом чого стали численні жертви (близько 10 тис. осіб) серед місцевих жителів («Цзінанський інцидент»).

У лютому 1928 р. в Японії відбулися перші парламентські вибори на основі закону 1925 року про загальне виборче право. Найбільше місць на них вибороли партії Сейюкай і Мінсейто (Партія народного управління), створена у 1927 р. Ліві партії (Робото, Соціал-демократична партія, Японська робітничо-селянська партія), які також брали участь у виборах, провели до нижньої палати сім депутатів і створили у ній окрему фракцію. Уряд знову очолив Танака Гіті (Сейюкай).

У серпні 1928 р. уряд підписав Пакт Бріана–Келлога, за яким Японія брала зобов'язання не використовувати силу для вирішення міжнародних конфліктів. Через конфлікт з цього приводу з військовою елітою в липні 1929 р. Танака пішов у відставку і невдовзі помер.

Вплив світової фінансово-економічної кризи 1929–1932 рр. на Японію. Світова фінансово-економічна криза 1929–1932 рр. мала негативний вплив на економіку і суспільство Японії, та спричинила суттєві зміни в її політиці.

В умовах кризи значно зменшилися експортні ринки Японії, відбулося різке падіння цін на експортні товари, передусім на шовк-сирець і продукцію текстильної промисловості. Оскільки на зовнішній ринок працювало близько 25% японської промисловості, це призвело до різкого скорочення виробництва, до масових банкрутств дрібних і середніх підприємств. Найбільш негативний вплив світова криза мала на сільське господарство.

Великі концерни виявилися більш стійкими до кризи, але також були змушені вдатися до раціоналізації виробництва, скорочення робочих місць, підвищення інтенсивності праці, зниження зарплати. Посилилась концентрація виробництва.

Японський уряд здійснював курс «контрольованої інфляції», відмовився від підтримки валютного курсу єни, продавав товари на зовнішніх ринках по демпінговим цінам. Демпінгова політика призвела до загострення торговельних суперечок Японії із США і Великою Британією. Проти японських товарів було

застосовано комплекс протекціоністських заходів, що ще більше ускладнило становище в експортних галузях.

Різке скорочення експортних можливостей японської економіки у зв'язку зі світовою кризою відбувалося паралельно з реформами в Китаї після його об'єднання під владою уряду Чан Кайши, спрямованими на позбавлення від іноземного (в тому числі японського) впливу.

Фінансову кризу посилювало скасування Великою Британією золотого стандарту фунта стерлінга (21 вересня 1931 р.), що спричинило фінансову паніку.

Суттєве погіршення життєвого рівня населення в умовах кризи викликало численні акції соціального протесту – робітників і безробітних, орендарів і дрібних власників. Масове невдоволення було спрямоване проти «антинародної» діяльності «старих» концернів (Міцуї, Міцубіші, Осуда, Сумімото) і партійних урядів, пов'язаних з цими концернами.

В умовах кризи набули поширення право-радикальні настрої в армії й на флоті, стали популярними ідеї зовнішньої експансії. Одним з варіантів виходу з кризи у країні вважали встановлення контролю над регіонами постачання сировини і збуту японської продукції, що мало наслідком інтервенцію в Маньчжурію (вересень 1931 р.).

Продовж десятиліть між армією і флотом існувало суперництво вихідців з колишніх князівств Сацума і Тьосю, які відіграли провідну роль під час реставрації Мейджі. За традицією, вищі посади в армії надавалися вихідцям клану Тьосю, на флоті – клану Сацума, тож протистояння могутніх в минулому феодальних домів переросло в політичне суперництво армії і флоту.

З кінця 1920-х рр. вплив колишніх кланів почав слабнути, оскільки в результаті військової реформи 1922 р. офіцерський корпус поповнився «молодими офіцерами». Багато з них були вихідцями з села, яке найбільше постраждало від економічної кризи. Унаслідок цього вони виявилися сприйнятливими до поширення ультраправих ідей. Якщо спочатку термін «молоді офіцери» означав офіцерський корпус нового покоління, на межі 1920-1930-х рр. він почав також означати праворадикальний рух в армії.

Радикалізацією настроїв «молодих офіцерів» скористувався генералітет для досягнення власних цілей. Серед японського генералітету існували два радикальні угруповання – Тосейха (Група контролю) і Кодоха (Група імператорського шляху). До першого серед інших входили генерали Нагата Тецудзан і Тодзьо Хідекі, до другого – генерал Аракі Садао. Обидва угруповання об'єднувало прагнення створити в Японії нову систему управління шляхом відсторонення від влади партійних парламентських політиків. Обидва вважали, що лише армія, яка береже принципи самурайської честі, може вивести країну в кризи, оскільки у неї немає інших інтересів, крім захисту імператора й інтересів батьківщини.

Відмінність між цими угрупованнями стосувалася методів досягнення поставлених цілей. Група Тосейха об'єднувала в основному представників старого покоління, які відкидали будь-які екстремістські дії й віддавали перевагу поступовому встановленню контролю над державними інституціями, які існували, конституційним шляхом. На противагу їм, офіцери групи Кодоха

робили кар'єру в основному після світової війни, не мали тісних зв'язків з аристократичними колами і робили ставку на «молодих офіцерів». Вони були більш радикально налаштовані, планували здійснити військовий переворот і реставрувати у модифікованому вигляді систему шогунату (сьогунату), коли військовий лідер управляв країною від імені імператора.

Сплеск праворадикальних настроїв в армії і на флоті, між іншим, викликали рішення Лондонської конференції 1930 р., яка продовжила процес обмеження військово-морських сил, розпочатий на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. Уряд Хамагуті висунув на конференції вимогу закріпити за Японією квоту у розмірі 70% від тоннажу американського флоту (за Вашингтонською угодою вона складала 60%). Хоч вимоги Японії були в основному задоволені, при обговоренні цього питання в Таємній раді виникла дискусія стосовно прерогатив імператора як верховного головнокомандувача, яка набула значного резонансу. Унаслідок невдоволення діями уряду один з екстремістів смертельно поранив прем'єр-міністра Хамагуті (листопад 1930 р.), який підписав Лондонську угоду.

Під впливом фінансово-економічної кризи в Японії набули популярності ідеї експансії в Китаї.

Експансія Японії в Китаї в першій половині 1930-х рр. Після того як 18 вересня 1931 р. на Південно-маньчжурській залізниці на північ від Мукдена стався вибух («Маньчжурський інцидент»), 21 вересня в Маньчжурію рушили дислоковані в Кореї японські війська Квантунської армії. Вони не зустріли протидії з боку китайських військ чи західних держав й окупували найважливіші населені пункти китайських провінцій Мукден і Гірин (Цзілінь). Дії армії не були санкціоновані урядом чи імператорським указом, а відбулися за особистим розпорядженням генерала Хаясі Сенджуро.

21 вересня Китай виніс питання про агресію Японії на розгляд Ліги націй, яка висунула перед японським урядом вимогу вивести війська. Проте він не зміг цього зробити, оскільки дії військових були підтримані значною частиною суспільства, включаючи провідні політичні партії Сейюкай і Мінсейто. Вони звинуватили уряд у слабкій політиці, яка спричинила «агресивні» дії Китаю проти Японії, й підтримували дії армії. Тож уряду довелося надати армійському командуванню повноваження на окупацію Маньчжурії заднім числом.

Ліга націй не підкріпила свої вимоги ніякими реальними діями. США і Британія також зайняли пасивну позицію, що було значною мірою пов'язано зі стурбованістю посиленням в Китаї позицій місцевих комуністів. На їхню думку, японські війська в Маньчжурії могли стати противагою посиленню впливу комуністів у Китаї та перешкодити їхній збройній підтримці з боку СРСР.

У грудні 1931 р. було сформовано останній «партійний кабінет» на чолі з Інукаї Цуйосі (до 15 травня 1932 р.), який очолив партію Сейюкай після смерті Танаки. Військовим міністром у цьому уряді став Аракі Садао. Одразу після формування уряд ввів ембарго на вивезення золота з Японії, проте не прийняв ніякої програми допомоги селу та іншим найбільш враженим кризою галузям.

Успіхи армії в Маньчжурії спонукали флот також перейти до активних дій. У січні 1932 р. під приводом захисту японських резидентів відбулася висадка

військового контингенту у Шанхаї («шанхайський інцидент»). Проте, на відміну від Маньчжурії, у Шанхаї японці зустріли добре організований спротив з боку китайської армії й місцевих жителів. Велика Британія і США, які мали тут економічні інтереси, виступили з протестами. Тому на початку березня японські війська залишили Шанхай.

Для легітимізації окупації Маньчжурії японці організували тут Рух за незалежність від Китаю. 1 березня 1932 р. тут було проголошено державу Маньчжоу-го на чолі з останнім китайським імператором Пу І, який належав до маньчжурської династії Цін. Після того як Ліга націй відмовилась визнати Маньчжоу-го і звинуватила Японію у порушенні «Договору 9-ти держав», у березні 1933 р. японський уряд заявив про вихід з цієї організації. Ці дії були підтримані японським суспільством.

Контроль над Маньчжурією, багатого на природні ресурси, мав для Японії важливе економічне значення. У 1933 р. Японія захопила провінцію Жехе, яку включила до складу Маньчжоу-го. 1 березня 1934 р. Маньчжоу-го було проголошено імперією – Маньчжоу-цзіго.

У наступні роки під тиском японців китайський уряд надав автономію п'яти провінціям на півночі, які були об'єднані під назвою Хуабей-го (угоди 1933, 1935 рр.). Хуабей-го або Незалежна держава Східний Хубей стала шляхом для ввозу в Китай японських товарів поза китайськими митницями.

У 1935–1936 рр. японці спровокували сепаратистські виступи монгольських князів на території внутрішньої Монголії. Вони висунули вимогу надання їм національно-територіальної автономії, на що нанкінський уряд Чан Кайши був змушений погодитися.

У 1932–1933 рр. загострились японсько-радянські відносини через Китайську східну залізницю. Після тривалих переговорів (1933–1935 рр.) дві держави підписали у березні 1935 р. угоду про викуп залізниці Радянським Союзом.

«Інцидент 15 травня 1932 року» і його наслідки. У 1932 р. під впливом провалу інтервенції в Шанхай і конфлікту з Лігою націй активізувалися ультраправі сили, які звинувачували уряд у нерішучій зовнішній політиці та внутрішній політиці в інтересах дзайбацу, застосовували методи терору проти політичних і державних діячів.

15 травня 1932 р. група правих радикалів здійснила спробу державного перевороту («інцидент 15 травня»). У ньому взяли участь «молоді офіцери» армії і флоту, бойовики деяких ультрарадикальних організацій. Вони здійснили напад на резиденцію прем'єр-міністра Інукаї, під час якого його було смертельно поранено, а також на міністерство внутрішніх справ, штаб квартири партії Сейюкай, банк Японії, банк Міцубіші тощо. Поширені ними листівки вміщували критику парламентських партій і дзайбацу, та заклики передати владу військовим, які встановлять порядок і допоможуть селу. Врешті заколотники з'явилися в жандармерію з повинною. На їхню підтримку як «справжніх патріотів і вірних підданих імператора» поступило 111 тис. листів від місцевих громад з проханнями про помилування.

Наслідком «інциденту 15 травня» стало завершення «епохи партійних кабінетів» (1918–1921 рр., 1924–1932 рр.), коли імператор доручав формування уряду партії, яка перемогла на парламентських виборах. Незважаючи на демократизацію державного устрою, панування монополій в японській економіці, традиційно значна роль держави і слабкість середнього класу сприяли формуванню системи, в якій партії представляли в органах законодавчої і виконавчої влади інтереси найбільших концернів, окремих олігархічних угруповань. В умовах діяльності партійних урядів вплив всевладної до того професійної бюрократії було обмежено. Натомість окремі міністерства (передусім військове і військово-морське) отримали більше можливості проводити власну політику.

Під час формування нового кабінету після загибелі прем'єр-міністра Інукаї, з огляду на радикальні настрої в армії і втрату політичними партіями підтримки в суспільстві, було прийнято рішення створити уряд «національної єдності». Його очолив адмірал Сайто Макото. До складу уряду увійшли представники політичних партій, військових і бюрократії. Було зроблено ставку на відновлення єдності нації, на протипагу партійному суперництву.

Передусім уряд Сайто здійснив заходи, щоб стабілізувати ситуацію в країні. Було заборонено втручання армії і флоту в політику, створення в них будь-яких організацій. Для стабілізації економічної ситуації було розроблено проект «відродження села», який передбачав фінансову допомогу селянам й великі асигнування на будівельні роботи. Концерни також виділили значні суми на боротьбу з безробіттям і на громадські потреби: Міцуї й Міцубіші – по 3 млн єн, Сумімото – 1 млн єн.

Незважаючи на ці заходи і заклики до єдності нації в «надзвичайний час», кабінет Сайто не зміг здолати суперечностей між військовими і цивільними та різними політичними силами, і в липні 1934 р. пішов у відставку.

Його замінив уряд Окада Кейсуке, який розпочав політику реорганізації і переозброєння армії і флоту, переведення мирних галузей на випуск продукції подвійного призначення.

На переговорах у Лондоні стосовно обмеження військово-морських озброєнь у жовтні 1934 р. уряд Окада висунув вимогу анулювати Вашингтонську угоду, щоб зрівняти тоннаж МВФ Японії і США. Коли досягти цього не вдалося, у грудні Японія анулювала Вашингтонську угоду в односторонньому порядку. У проекті держбюджету на 1935 р. асигнування на армію і флот склали вже понад 46%. Державну допомогу селу було припинено.

Коли на Лондонській конференції у грудні 1935 р. пропозицію японської делегації про рівність флотів знову не було прийнято, вона залишила конференцію.

Тим часом, у 1935 р. – на початку 1936 р. суперечності в японській армії між поміркованими і радикалами досягли кульмінації. Це відбувалося в умовах посилення боротьби між військовими, партіями і бюрократією на тлі дискусії про «сутність імператорської влади».

У лютому 1936 р. відбулися парламентські вибори, на яких перемогла партія Мінсейто, а партія Сейюкай втратила більшість місць в парламенті. Проте це вже не мало суттєвого значення.

Спроба військового перевороту 26–29 лютого 1936 р. і його наслідки. 26 лютого, через шість днів після виборів, радикально налаштовані представники армії здійснили найбільш масштабну спробу державного перевороту.

Організатори путчу вважали, що основне завдання реставрації Мейджі не було виконано. Замість того, щоб центром політичної влади став імператор, у країні встановилась «диктатура генро, дворян, військової верхівки, політичних партій і дзайбацу». Тож вони висунули гасло нової «реставрації Шьова» і звільнення імператора від впливу цих «привілейованих класів». Початковим етапом «реставрації Шьова» мало стати призначення імператором генерала Мадзакі, який поділяв погляди змовників, очільником уряду.

Вранці 26 лютого близько 1400 солдат здійснили напад і встановили контроль над урядовими установами в центрі Токіо, включаючи резиденцію прем'єр-міністра і будинок парламенту, поліцейське управління, редакцію газети «Асахі». Також вони здійснили спробу захопити військове міністерство і генеральний штаб. Під час нападу було вбито колишнього прем'єра і хранителя імператорської печатки адмірала Сайто, міністра фінансів, генерал-інспектора військового навчання, тяжко поранено головного камергера. Прем'єр-міністра Окаду попередив начальник його канцелярії, завдяки чому він врятував життя.

У ситуацію втрутився імператор Хірохіто, який не підтримав ідею «реставрації Шьова» і того ж дня, 26 лютого, наказав військовому міністру придушити путч. Оскільки той не застосував проти путчистів ніяких рішучих дій, 27 лютого імператор заявив, що буде змушений прийняти командування армією на себе. Для придушення заколоту він зробив ставку на флот. Було здійснено відповідні заходи, у результаті яких 29 лютого заколотники почали поступово повертатися в казарми. Офіцери здалися в резиденції військового міністра, де були заарештовані. Перед військовим трибуналом постало 17 офіцерів і два цивільних. Їх стратили через повішання.

Завдяки позиції імператора праворадикальний рух в армії було розгромлено. Проте деякі його ідеї було втілено, включаючи посилення ролі військових в управлінні держави, більша консолідація суспільства навколо імператора, створення «тотальної держави».

У наступному уряді (лютий 1936 – лютий 1937 рр.), великий вплив мали військові. Представники політичних партій (Мінсейто і Сейюкай) отримали лише чотири портфелі (з 14-ти). Уряд очолив Хіроота Кокі, який був міністром закордонних справ у попередніх кабінетах. Після капітуляції Японії в Другій світовій війні його було страчено за рішенням Токійського трибуналу як державного злочинця класу А.

Програма уряду «Основні принципи національної політики» включала плани корінних перетворень у сферах політики, економіки й адміністративного управління з метою створення сприятливих умов для консолідації нації й формування «тотальної держави» для «тотальної мобілізації японського

народу». Передбачалося виключити політичні партії і парламент з процесу прийняття державних рішень, посилити «національну оборону» в Маньчжурії, здійснювати програму озброєння армії і флоту.

Унаслідок переговорів уряду Хіроїти з урядом Німеччини 25 листопада 1936 р. дві держави підписали Антиконтинентський пакт. Його метою було не допущення подальшого посилення комуністичних впливів у Китаї й інших державах. Для цього Японія і Німеччина брали зобов'язання інформувати одна одну про діяльність Комінтерну і протидіяти їй; консультуватися відносно необхідних заходів проти тих, хто прямо чи опосередковано діяв на користь Комінтерну; спільно рекомендувати третій державі, безпеці якої загрожувала його підіривна діяльність, прийняти оборонні заходи в дусі цієї угоди або приєднатися до неї.

У листопаді 1937 р. до пакту приєдналася Італія; у лютому 1939 р. – Угорщина і Маньчжоу-го; в березні 1939 р. – Іспанія.

25 листопада 1941 р. Антиконтинентський пакт було продовжено на наступні п'ять років. Після цього до нього приєдналися Фінляндія, Румунія, Болгарія, а також уряди Хорватії, Данії, Словаччини, Китаю, сформовані німцями і японцями на окупованих територіях.

Через економічні проблеми урядування кабінету Хіроїти було нетривалим. Наступний уряд, який очолив генерал Хаясі Сенджуро (лютий – травень 1937 р.) закликав суспільство «стати на шлях оновлення» і створити нову політичну систему на основі «єдиної політичної партії» за німецьким чи італійським зразком. Така політична система розглядалася як парламентаризм, очищений від західного впливу, що більше відповідав японському духу. Нову партію запропонували очолити голові верхньої палати Коноє Фумімаро, але він відмовився. Отже, у 1937 р. пропозицію про ліквідацію багатопартійності не було підтримано.

Японсько-китайська війна. Наступний уряд у червні 1937 р. сформував принц Коноє Фумімаро. На відміну від більшості попередніх прем'єр-міністрів, які були військовими, він був представником придворної аристократії. У передвиборчій програмі уряду йшлося про «згуртування усіх політичних сил країни», проведення соціальних і політичних реформ, збереження миру і пом'якшення міжнародної ізоляції. Проте ці плани були порушено у зв'язку з початком 7 липня 1937 р. японсько-китайської війни. Вона тривала вісім років, до закінчення Другої світової війни.

У Японії цю війну називали «китайським інцидентом», оскільки не планували її. Приводом до війни став «інцидент у Люкоуцзяо» (або «інцидент на мосту Марко Поло»), коли японські війська під час військових маневрів обстріляли китайський гарнізон, а той, на відміну від попередніх аналогічних ситуацій, почав чинити спротив. Наслідком цього стало розгортання військових дій, перекидання до Китаю японських військ і переростання інциденту в повномасштабну війну.

Липень 1937 – жовтень 1938 рр. можна виділити як перший етап японсько-китайської війни. Це була війна нового типу, під час якої застосовувалося

бомбардування міст з повітря. Наслідком цього були масові жертви серед цивільного населення

У серпні 1937 р. відбулась висадка японського десанту в Шанхаї («шанхайський інцидент»). До кінця вересня 1937 р. в Китаї вже перебувала 350-тисячна японська армія. Через спротив китайської армії Шанхай було захоплено лише через три місяці, в листопаді 1937 р.

У відповідь на японську агресію Китай звернувся до Ліги націй. У листопаді 1937 р. в Брюсселі зібралася конференція держав, які підписали Вашингтонські договори 1921–1922 рр., але Японія відмовилась від участі в конференції під приводом, що здійснює «самозахист». Ніяких міжнародних заходів проти агресора застосовано не було.

У грудні 1937 р. японці захопили столицю Китаю Нанкін. Після цього продовж шести тижнів у місті відбувалися жорстокі погроми. «Нанкінська різанина» увійшла в історію як приклад страшних військових злочинів. Історична пам'ять про неї до цього часу ускладнює китайсько-японські відносини.

До захоплення японцями Нанкіна, тогочасної столиці Китаю, Чан Кайши намагався вступити в переговори з японським урядом через німецького посла в Пекіні, проте Коноє відмовився. Після захоплення Нанкіна японський уряд погодився на переговори, але запропонував умови, неприйнятні для Чан Кайши. «Три принципи Коноє» стосовно умов ліквідації японсько-китайського військового конфлікту включали: відмову Китаю від «антияпонської політики»; співробітництво між Японією, Китаєм і Маньчжоу-го в боротьбі з комунізмом; налагодження між ними економічного співробітництва; створення демілітаризованих зон під управлінням спеціальних адміністративних органів; виплата Китаєм контрибуції. У разі відмови Чан Кайши від цих умов, Коноє заявляв про готовність співпрацювати з іншим китайським урядом.

У китайському уряді не було єдності з цього питання. Так, голова Центральної політради Гоміньдану Ван Цзінвей виступав за прийняття цих умов. У грудні 1937 р. він очолив створений в Пекіні Тимчасовий уряд північного Китаю. 16 січня 1938 р. японський уряд припинив будь-які контакти з гоміньданівським урядом. 30 березня 1940 р. Ван Цзінвей очолив Центральний уряд Китаю, створений в окупованому японцями Нанкіні.

У жовтні 1938 р. японські війська зайняли м. Гуанчжоу (Кантон), одне з найважливіших міст на півдні Китаю, через кілька днів – Ханькоу, в результаті чого було перерізано комунікації гоміньданівського уряду з Гонконгом, звідки він отримував військове постачання. Після цього активні військові дії припинилися.

До жовтня 1938 р. Японія захопила великі території північного, центрального і південного Китаю, оволоділа основними промисловими центрами, найважливішою інфраструктурою, блокувала Китай з моря, проте не домоглася основного – його капітуляції. Війна набула затяжного характеру, невігідного для Японії.

У липні – на початку серпня 1938 р. відбувалися також бої між японськими і радянськими військовими в районі озера Хасан (сопка Заозерна) на кордоні між

Маньчжурією і СРСР через прагнення сторін закріпитися тут на більш вигідних позиціях. Цим подіям передували численні військові сутички в цьому районі, що тривали з 1936 р.

У зв'язку з початком повномасштабної війни з Китаєм державні витрати в Японії різко зросли, що вимагало надзвичайних заходів для покриття бюджету. У вересні 1937 р. на надзвичайній сесії парламенту було прийнято закони про державне регулювання – контроль над виробництвом для військових цілей, над фінансами, торговельним судноплавством, виробництвом і розподілом штучних добрив, поставками рису для армії й про регулювання цін. Оскільки Японія не мала власних запасів стратегічної сировини, її потрібно було імпортувати. У зв'язку з цим вже до кінця 1938 р. золотий запас Японії зменшився на 30%.

У листопаді 1937 р. Коноє Фумімаро ініціював систему спільних конференцій між цивільним урядом і військовими, названу «конференціями зв'язку». У них брали участь прем'єр-міністр, міністр закордонних справ, міністри і начальники генеральних штабів армії і флоту. Кожен член наради мав однакове право голосу, унаслідок чого перевагу в ньому отримали військові.

У березні 1938 р. уряд Коноє провів через парламент закон про загальну національну мобілізацію. Він, між іншим, передбачав націоналізацію стратегічних галузей та інформаційних агенцій, контроль над цінами і розподілом ресурсів, а також над громадськими організаціями тощо, надав уряду повноваження використовувати необмежені ресурси для фінансування виробництва військової продукції і компенсації виробникам у зв'язку з військовою мобілізацією. 18 з 50 статей закону передбачали покарання за його порушення. Коли цей законопроект був вперше запропонований до розгляду в парламенті у січні 1938 р., його критикували як неконституційний, але у березні через тиск військових його було схвалено. Він набув чинності у травні цього року. Додаток до цього закону надавав уряду повноваження залучати необхідну робочу силу для забезпечення її достатньої кількості у стратегічних військових галузях, за винятком інвалідів.

У червні 1938 р. відбулася реорганізація кабінету Коноє. Посади військового міністра і його заступника у ньому посіли представники Квантунської армії – генерали Ітагакі Сейшіро і Тодзьо Хідекі (після капітуляції Японії у Другій світовій війні обидва були страчені за рішенням Токійського трибуналу як військові злочинці). Колишній військовий міністр Аракі Садао, який пішов у відставку з армії після путчу 1936 р., став міністром освіти. З цієї посади він просував ідеї милітаризму через систему національної освіти (після капітуляції Японії в Другій світовій війні його засудили до довічного ув'язнення). Інші провідні посади також посіли військові. Міністром фінансів став один з керівників концерну Міцуї.

Період з листопада 1938 р. по 7 грудня 1941 р. можна виділити як другий етап японсько-китайської війни. У цей час основні зусилля Японії були спрямовані на те, щоб перекрити шляхи постачання китайських військ із сусідніх територій. Більша увага, порівняно з попереднім періодом, приділялася дипломатії.

3 листопада 1938 р. уряд Коноє оприлюднив підписану імператором заяву, у якій було сформульовано основне завдання японської політики – встановлення «нового порядку у Східній Азії». Заява включала такі положення: не визнання уряду Чан Кайши; відновлення Китаю без іноземної допомоги; поширення на увесь Китай форми правління, знайденої в процесі створення Маньчжоу-го; тристоронні відносини між Японією, Маньчжоу-го і Китаєм з новою культурою і тісними економічними зв'язками.

Цією заявою Японія протиставила себе усім державам, які мали інтереси в Китаї й продовж тривалого часу докладали зусиль для недопущення домінування тут однієї держави.

6 листопада США, які продовжували обстоювати політику «відкритих дверей» в Китаї, виступили з різкою нотою протесту. У відповідь Японія порівняла своє домінування у Східній Азії з американською доктриною Монро і пов'язала його з необхідністю боротьби з поширенням комунізму. Водночас японський уряд намагався застосовувати компромісні формулювання, оскільки потреби економіки Японії в паливі й сировині більше ніж на 50% забезпечувала торгівля з США і британськими колоніями.

У наступній ноті від 31 грудня американський уряд знову відкинув «новий порядок у Східній Азії» і наполягав на збереженні усіх прав США і американських громадян в Китаї.

3 січня 1939 р. Коноє пішов у відставку, після чого очолив Таємну раду. Новий уряд продовжив його політику. Як заявив військовий міністр, війна в Китаї не закінчиться, доки у Східній Азії не буде встановлено «новий порядок».

У лютому 1939 р. японські війська висадилися на о. Хайнань, який мав важливе стратегічне значення в забезпеченні комунікацій між британськими базами Гонконгом і Сінгапуром. У березні вони окупували о-ви Спратлі в Південно-Китайському морі, важливі з точки зору контролю над морськими комунікаціями у регіоні. Військові дії відбувалися неподалік від британської колонії Гонконг.

У травні 1939 р. Японія встановила блокаду британських і французьких концесій у Тяньцзіні під приводом, що там переховувалися чотири китайці, звинувачені у вбивстві. У цій ситуації Британія зайняла поступливу позицію і в червні 1939 р. підписала з Японією угоду, яка сприяла міжнародній ізоляції гомінданівського уряду Китаю. Натомість США оголосили в липні 1939 р. про денонсацію торговельного договору з Японією з 1 січня 1940 р.

У травні – вересні 1939 р. відбувалися також військові дії між японськими і радянськими підрозділами на р. Халхін-Гол, на кордоні між Маньчжурією і Монголією (угода від 12 березня 1936 р. передбачала військову допомогу Монголії з боку СРСР). До кінця серпня японські війська були оточені і розбиті, після чого Японія і СРСР підписали угоду про припинення військових дій.

Німецько-радянський пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. викликав негативну реакцію Японії, оскільки суперечив умовам Антикомінтернівського пакту. 1 вересня 1939 р. з нападу Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна.

Після денонсації 1 січня 1940 р. американсько-японського торговельного договору японський уряд намагався нормалізувати відносини зі США. Військові критикували цей курс. Вони вважали, що після початку світової війни Японія не повинна втратити свій шанс. Після того як у червні 1940 р. Франція і Нідерланди капітулювали перед Німеччиною, військові наполягали на якомога швидшій окупації французького Індокитаю й Нідерландської Індії (Індонезії), доки там не висадилися британські чи американські війська. Інша їхня вимога стосувалася прискорення переговорів про союз із Німеччиною й Італією (Японія ініціювала такі переговори у березні 1939 р., у червні 1940 р. їх було відновлено).

16 липня 1940 р. було сформовано другий уряд Коноє Фумімаро. Військовим міністром в ньому став Тодзьо Хідекі. Урядова програма визначала завдання: перерізати шляхи постачання допомоги, яку надавали уряду Чан Кайши інші держави, щоб завершити «китайський інцидент»; забезпечити за Японією район Південних морів і побудувати «велику східноазійську сферу спільного процвітання».

1 серпня 1940 р. японський уряд направив адміністрації французького Індокитаю меморандум, у якому в обмін на повагу до його суверенітету вимагав визнати інтереси Японії в економічній і політичній сферах у Східній Азії. Французький колабораціоністський уряд Ф. Петена (м. Віші) погодився. Відповідну угоду було підписано 29 серпня. Проте 23 вересня японські війська окупували північні райони Індокитаю, щоб перерізати одну з артерій постачання допомоги уряду Чан Кайши.

Через три дні, 26 вересня 1940 р., у Берліні було підписано союзний договір (Троїстий пакт) між Японією, Німеччиною й Італією. Згідно з ним, держави-учасниці визнавали «керівне становище» Німеччини й Італії в Європі, Японії – у Східній Азії; передбачалося надання ними взаємної допомоги, якщо на одну з них буде здійснено напад з боку будь-якої держави, яка не брала на той час участі у військових діях. Це положення стосувалося передусім США. Радянський Союз на той час співпрацював з Німеччиною.

Окупація японськими військами північного Індокитаю і підписання союзного договору Японії з Німеччиною й Італією призвели до подальшої ескалації у відносинах Японії з США і Великою Британією.

25 вересня 1940 р. США ввели заборону на ввезення до Японії металів і лому. Було відновлено американську і британську допомогу китайському уряду. Британія відкрила бірмансько-китайську дорогу, тимчасово закриту в липні того року. У жовтні 1940 р. США і Британія підписали угоду про спільну оборону західної півкулі й своїх тихоокеанських володінь.

За другого уряду Коноє Фумімаро активізувалися урядові дії, спрямовані на забезпечення єдності дій влади і народу та створення нової державної структури «обороздатної держави». Партії було визнано несумісними з нею. Улітку 1940 р. вони заявили про свій саморозпуск. Цей процес завершився до 15 серпня. Лідери партій створили Ініціативний комітет прихильників нової структури. У їхній Спільній заяві йшлося про повне знищення системи індивідуалізму, яка існувала в минулому, і про створення єдиної державної ідеології, яка допоможе народу повністю присвятити себе служінню імператору. Йшлося про створення

єдиної партії, що дозволило б партійним політикам зберегти свій вплив. Проте ця ідея була відкинута. Політичну діяльність було заборонено.

Натомість у вересні 1940 р. було створено Рух допомоги трону, у центрі якого перебувала Асоціація допомоги трону. Її низові структури формувалися за територіальною ознакою. Це були селищні й міські збори, «сусідські групи» тощо. У травні 1942 р. було створено масове Товариство сприяння трону, у березні 1945 р. – Політичне товариство великої Японії

Отже, на відміну від однопартійної системи з єдиною ідеологією в тогочасних тоталітарних державах (Національна фашистська партія в Італії, Націонал-соціалістична партія в Німеччині, ВКП(б) в СРСР), у Японії партії були заборонені й посилювалось об'єднання суспільства навколо імператора (на протипагу партійній і парламентській боротьбі). У центрі державної структури Японії перебувала священна особа імператора. Масові репресії проти опозиції були відсутні.

Сформувався монархічно-мілітаристський режим, відбулася реставрація в новій формі традиційної для Японії системи військово-бюрократичного управління, до якої додалися елементи державного регулювання економіки у воєнний час. Проте тоталітарні режими в державах Європи мали вплив на Японію, яка завжди переймала найбільш ефективні іноземні зразки. На той час найбільш ефективною виявилась тоталітарна модель. Враження «фашизації» Японії посилювали її союзні відносини з Німеччиною й Італією. Тим більше, що спільною для них була політика зовнішньої експансії. Проте окремі запозичені елементи не змінили традиційної основи японської держави з провідною роллю священної особи імператора і високим престижем військової служби.

Важке становище японської економіки в 1940 р. в умовах американського ембарго вимагало негайної заміни джерел імпорту стратегічної сировини. У першу чергу це могла бути багата на природні ресурси Нідерландська (Голландська) Індія. У серпні 1940 р., після капітуляції Голландії у війні, у її колонію було відправлено спеціальну місію на чолі з міністром торгівлі й промисловості для переговорів про надання Японії рудних й риболовних концесій, розширення експорту й імпорту, здійснення японської еміграції. Оскільки переговори були невдалими, в японському уряді обговорювали питання про захоплення Нідерландської Індії.

У грудні 1940 р. було схвалено «Основні принципи організації нової економічної структури». Згідно з ними були створені державні асоціації, які здійснювали функції нагляду, контролю і регулювання виробництва і постачання. Їх очолили представники найбільших концернів.

Паралельно уряд Коноє намагався знайти порозуміння із США. У листопаді 1940 р. послом у США призначили адмірала Номура Кіхісабуро, міністра закордонних справ Японії в 1939–1940 рр., який мав гарні особисті відносини з президентом Ф. Рузвельтом.

У березні 1941 р. у Вашингтоні розпочалися переговори адмірала Номура з держсекретарем США К. Халлом, під час яких піднімалися питання, пов'язані з японсько-китайським військовим конфліктом, окупацією Японією північного

Індокитаю і нафтовим ембарго США. Номура неодноразово звертався до свого уряду з проханням надати США реальні пропозиції, але так цього й не домогся.

Тим часом 13 квітня 1941 р. Японія і СРСР підписали угоду про нейтралітет (вона була ратифікована 25 квітня) терміном на п'ять років. Вона дозволяла Японії убезпечити свої північні кордони у разі експансії на південь, у Голландську Індію. Водночас японське керівництво планувало стежити за розвитком ситуації і розглядало можливість завдати удару по СРСР, коли настане найбільш сприятливий момент.

Після того як 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР, на Імператорській нараді в Японії 2 липня 1941 р. обговорили питання про стратегічний вибір напрямку подальшої експансії: північний проти СРСР чи південний в напрямку Голландської Індії, який міг призвести до війни з Британією і США. Північний напрямок обстоювала армія, південний – флот. Було прийнято рішення на користь південного напрямку, що було безпосередньо пов'язано з потребами Японії в паливно-сировинних ресурсах Голландської Індії й британських колоній в Південно-Східній Азії.

Вторгнення в СРСР також передбачалося, за домовленостями з Німеччиною, для відкриття другого фронту. Проте переважала думка, що це мало відбутися після послаблення СРСР у війні з Німеччиною, щоб він не міг чинити серйозного спротиву на Далекому Сході. Згідно з «теорією стиглої хурми», становище СРСР на той час мало бути подібним до «стиглої хурми, готової впасти на землю». Висловлювалася й інша думка: краще струсити хурму з дерева, коли вона ще гірчить, щоб уникнути захоплення Німеччиною Сибіру і Далекого Сходу після швидкої перемоги над СРСР, але вона не була підтримана.

Спочатку вступ Японії у війну проти СРСР передбачався після захоплення німцями Москви, але цього не відбулося. Потім його перенесли на весну 1942 р. Проте німецько-радянська війна набула затяжного характеру. Тож Японія чекала на найбільш сприятливий час для початку прямих військових дій. У 1941–1945 рр. уряд СРСР 80 разів виступав із заявами і попередженнями стосовно японських провокацій і тримав на далекосхідних кордонах кілька армій у повній бойовій готовності.

18 липня 1941 р. було сформовано третій кабінет Коноє Фумімаро. 23 липня 1941 р. він підписав з вішистським урядом Франції угоду про спільну оборону Індокитаю. Пропозиція США, щоб Французький Індокитай залишався нейтральним (як Швейцарія), була відкинута. З кінця липня розпочалася окупація японськими військами південного Індокитаю. Після цього у США і Великій Британії були заморожені японські фінанси, що призвело до зменшення японського імпорту на 90%. Велика Британія, Індія і Бірма денонсували торговельні договори з Японією. З 1 серпня 1941 р. США ввели заборону на експорт в Японію усіх товарів, крім бавовни і продовольства.

Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Японії продовжили працювати над нормалізацією відносин із США. Коноє наполягав на особистій зустрічі з президентом Ф. Рузвельтом, але вона не відбулася. Ф. Рузвельт погоджувався на зустріч лише за умов, що перед початком переговорів Японія запропонує програму порозуміння на умовах повного виведення військ з території Китаю.

На нараді ключових міністрів 12 жовтня 1941 р. військовий міністр Тоджьо від імені військових висунув прем'єру вимогу припинити переговори. Після цього уряд Коноє пішов у відставку.

Новий уряд у жовтні 1941 р. сформував генерал Тоджьо Хідекі, який також залишив за собою посаду військового міністра. Хоча переговори з США продовжилися, було прийнято рішення розпочати війну одночасно проти США, Британії і Голландії як тільки будуть завершені військові приготування. 26 листопада японська ескадра вийшла з бухти на Курильських островах, щоб атакувати американську військову базу Перл-Харбор на Гавайських островах.

Напад на Перл-Харбор відбувся 7 грудня 1941 р. Через годину Японія оголосила США війну. Того ж дня Японія бомбардувала британські колонії Сінгапур і Гонконг та висадила десант на Малайському півострові. 8 грудня Конгрес США оголосив війну Японії. Після цього це зробили Велика Британія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканська Республіка, Нідерланди, деякі держави Латинської Америки, Китай. Незважаючи на тривалі бойові дії між Китаєм і Японією, вони не перебували офіційно у стані війни. 11 грудня союзники Японії Німеччина й Італія оголосили війну Америці. Розпочалася широкомасштабна війна на Тихому океані.

Японія у Другій світовій війні (грудень 1941 – вересень 1945 рр.). Після того як Японія розпочала військові дії проти США і Великої Британії, до травня 1942 р. японське командування реалізувало свої плани, які передбачали захоплення Голландської Індії, Британської Малайї із Сінгапуром, Бірми, Філіппін і стратегічно важливих тихоокеанських островів. Японські війська вийшли на підступи до Індії й Австралії. У Китаї активні військові дії цей час не передбачалися.

З Таїландом Японія підписала у грудні 1941 р. договір про союз, унаслідок чого японські війська потрапили до британської Малайї та Бірми через його територію, а не з моря, як на це розраховували британці.

На окупованих територіях японці використали антиколоніальні настрої місцевого населення, гасло «Азія для азіатів» та ідеї паназійства. На окупованих територіях було створено національні збройні сили (Індійська національна армія й Армія незалежності Бірми) та національні уряди (Тимчасовий уряд вільної Індії на чолі з С. Ч. Босом), налагоджено співпрацю з лідерами національно-визвольних рухів Філіппін й Індонезії. У листопаді 1943 р. в Токіо відбулася конференція східноазійських країн – сателітів Японії, на якій оформився східноазійський блок.

Перехід стратегічної ініціативи до США і Британії розпочався з літа 1942 р. Він намітився під час битви за атол Мідвей у Тихому океані. Виявилось, що в багатьох випадках Японія не могла утримувати захоплені території. Її сили значно поступалися американсько-британським. У зв'язку з цим Японія розраховувала на перемоги Німеччини й Італії в Європі, які мали безпосередній вплив на дії США і Британії на Тихому океані.

Після перемоги в битві за Мідвей США отримали важливу стратегічну перемогу. Проте ця битва не змінила хід війни. Стратегічна ініціатива перейшла до союзників після перемоги у битві за Гуадалканал (серпень 1942 – лютий

1943 рр.) (Британські Соломонові о-ви), яка була частиною їхнього стратегічного плану захистити маршрути океанських конвоїв між США, Австралією і Новою Зеландією.

До цієї перемоги військова стратегія США базувалася на «пріоритеті європейського театру військових дій» – організації оборонних заходів проти японської експансії й концентрації основних ресурсів проти Німеччини в Європі. Після перемоги за Гудуалканал, яка мала важливе психологічне значення, ставлення президента Ф. Рузвельта до Тихоокеанського театру військових дій змінилося. Його значення у військовій стратегії США суттєво зросло. Успіхи Японії на Тихому океані закінчилися. Крім цього, затяжна війна на Тихому океані, а також поразки Німеччини на східному фронті в кінці 1942 р. зірвали плани відкриття Японією другого фронту проти СРСР для допомоги європейським союзникам.

Паралельно з військовими діями на Тихому океані США і Велика Британія налагодили співробітництво з китайським урядом Чан Кайши. Було створено спільне союзне командування на китайсько-бірмансько-індійському театрі військових дій.

У травні 1942 р. японські війська захопили Бірму. Весною 1943 р. унаслідок поразки британсько-американсько-китайських військ вони змогли знову перерізали бірманську дорогу, через яку уряд Чан Кайши отримував військове постачання. Унаслідок цього становище китайських військ серйозно ускладнилося.

Поразки в битвах на Тихому океані спричинили рішення Імператорської наради 30 вересня 1943 р. про перехід Японії до стратегічної оборони. Нові плани передбачали, що Бірму потрібно було втримати будь-якою ціною. У зв'язку з перевагою противників на цьому напрямку і підготовкою ними наступу, на початку 1944 р. було організовано наступальну операцію (Імпхальська операція) на окремих ділянках для розгрому їхніх основних баз. У цей час відбулася реорганізації військового кабінету, у якому прем'єр-міністр Тоджьо Хідекі сконцентрував у своїх руках усі ключові посади (військового міністра, міністра озброєнь, начальника Генштабу) і взяв на себе повну відповідальність за хід війни.

Основними цілями Імпхальської операції були: вторгнення на територію Індії, ліквідація комунікацій союзників у цьому регіоні та знищення аеродромів, які забезпечували повітряний міст з Китаєм. Унаслідок вторгнення в Індію японське командування розраховувало використати антиколоніальні настрої серед індійців у своїх інтересах. Для цього до наступальної операції було залучено індійські національні військові формування. Передбачалося, що їхня поява в північно-східній частині Індії призведе до антибританського повстання на цій території. Проте ці розрахунки не виправдалися. Урешті Імпхальська операція, яка реалізовувалася взимку і весною 1944 р., закінчилася провалом японських планів. До літа ініціатива перейшла до союзників.

Узимку і весною 1944 р. союзники досягли також успіхів у військових діях на Тихому океані: захопили о. Сайпан у південній частині архіпелагу Маріанських островів та інші важливі стратегічні позиції для подальшого

наступу. Більше того, після захоплення деяких островів Маріанського архіпелагу улітку 1944 р. Японські острови опинилися в межах досягання стратегічної авіації США.

З квітня 1944 р. японське командування здійснило масштабний наступ у Китаї (Операція Ічі-го), який тривав до грудня. Його наслідком було захоплення провінцій Хенань, Хунань, Гуансі, Гуандун, Фуцзянь. Відбувся фактичний розпад Китаю на три частини, які контролювалися трьома різними силами – гоміньданівським урядом, Компартією і японськими військами.

Провал Імпхальської операції та втрата стратегічних пунктів в Тихому океані спричинили відставку Тоджьо Хідекі 17 липня 1944 р. на вимогу Ради колишніх прем'єр-міністрів. Новий уряд сформував Коїсо Куніакі, його заступником і військово-морським міністром став Йонаї Міцумаса.

У серпні 1944 р. було створено Вищу раду керівництва війною у складі прем'єра, міністра закордонних справ, військового і військово-морського міністрів, начальників генеральних штабів армії і флоту. Основним завданням уряду була тотальна мобілізація ресурсів для ведення війни. У збройних силах розгорнувся рух смертників-камікадзе. З кінця 1944 р. розпочалась підготовка спеціальних загонів з місцевого населення для оборони Японії у випадку іноземного вторгнення.

Якщо до осені 1944 р. міста Японії не піддавали авіаційним атакам (за винятком демонстраційної атаки на Токіо 18 квітня 1942 р. і кількох нальотів на північну частину о. Косю з американських аеродромів в центральному і південному Китаї), з осені удари по ним стали регулярними. Союзне командування розробило план висадки американсько-британських військ на Японських островах (операція «Даунфол»).

На початку 1945 р. імператор розпочав серію індивідуальних зустрічей з провідними державними діячами, щоб з'ясувати їхню погляди на перспективи війни. Лише Коноє Фумімаро висловився за початок мирних переговорів (після капітуляції Японії він прийняв отруту і покінчив життя самогубством). Імператор також вважав, що мирні переговори неминучі, проте очікував, що суттєві успіхи на фронті посилять позиції Японії на переговорах.

Після захоплення американцями о. Іводжіма в 1200 км від Японських о-вів (лютий 1945 р.) посилилися бомбардування японських міст. Лише під час одного нальоту на Токіо в ніч на 10 березня 1945 р. загинуло 83 тис. осіб.

У березні–липні 1945 р. розгорнулася масштабна операція союзників по захопленню о. Окінава, який був стратегічно важливим для подальших наступальних дій на території Японії. У цей час камікадзе здійснили десять масованих нальотів на кораблі американського флоту (у одному з них брали участь 355 літаків).

У березні 1945 р. було створено Політичне товариство великої Японії, яке об'єднало функції Асоціації допомоги трону і Товариства політичного сприяння трону. Його завдання полягало у тому, щоб забезпечити підтримку народом усіх військових і політичних заходів уряду. Його очолив генерал Мінамі Джіро.

5 квітня 1945 р. СРСР достроково денонсував пакт про нейтралітет з Японією. Питання про вступ СРСР у війну з Японією розглядалося на

конференціях лідерів антигітлерівської коаліції в Тегерані в 1943 р. і Ялті у лютому 1945 р. На Ялтинській конференції було підписано секретну угоду, за якою СРСР мав повернути собі Південний Сахалін і прилеглі до нього острови, відновити права на оренду Порт-Артура і експлуатацію Китайської східної та Південно-маньчжурської залізниць, а також отримати Курильські острови.

7 квітня 1945 р. в Японії було сформовано уряд адмірала Сузукі Кантаро, останній кабінет воєнного часу. У його заяві йшлося про продовження війни до переможного кінця. Уряд вважав, що лише відчайдушний спротив дозволить уникнути капітуляції та зберегти державний лад Японії.

Після капітуляції Німеччини 8 травня 1945 р. становище Японії стало майже безнадійним. У червні 1945 р. було скликано надзвичайну сесію японського парламенту, який схвалив закон про надзвичайні заходи військового часу. Між іншим, уряд отримав повноваження мобілізувати в армію будь-якого підданого (чоловіків у віці 15–60 років, жінок – 17–40 років).

Лідери держав антигітлерівської коаліції, які зібралися в липні–серпні 1945 р. на Потсдамській конференції, звернулися до Японії з вимогою беззастережної капітуляції, але японський уряд відкинув її. На конференції було остаточно досягнуто домовленість про вступ СРСР у війну з Японією.

6 і 9 серпня США застосували проти Японії новітню зброю: на міста Хірошіму і Нагасакі було скинуто атомні бомби, щоб примусити японців до капітуляції. 9 серпня СРСР повідомив про стан війни з Японією і розпочав Маньчжурську наступальну операцію.

14 серпня на Імператорській нараді 13 міністрів з 16 проголосували за капітуляцію за умови збереження імператорської влади.

15 серпня до японців по радіо звернувся імператор Хірохіто, який закликав припинити спротив і здатися на милість переможців. 17 серпня військовий уряд Сузукі було відправлено у відставку (він помер власною смертю у квітні 1948 р.). Новий уряд, який очолив принц і водночас генерал Нарухіко Хігашікуні (17 серпня – 9 жовтня 1945 р.) прийняв умови, запропоновані союзниками на Потсдамській конференції. Найбільш важливим для японців було те, що вони передбачали збереження імператорської влади. Спочатку ці умови були узгоджені на Потсдамській конференції США, Великою Британією і Китаєм. СРСР приєднався до них пізніше. Тому японці погодилися прийняти капітуляцію від США. Адже було очевидно, що у разі радянської окупації імператорську владу буде ліквідовано.

19 серпня 1945 р. генерал Ямада підписав акт про капітуляцію. Після рішення про капітуляцію військовий міністр, командувачі армією і флотом й інші воєначальники, за традицією самураїв, здійснили обряд харакірі. По всій країні відбулися масові обряди харакірі на знак каяття японців за ганьбу, спричинену поразкою у війні й неспроможністю захистити свого імператора.

Урочиста церемонія, яка ознаменувала завершення Другої світової війни, відбулася 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора Міссурі за участю верховного командувача союзними військами в Тихому океані генерала Дугласа Макартура і представників японського уряду.

Зміни в Японії після Другої світової війни. Після закінчення війни в Японії було встановлено американський окупаційний режим на чолі з генералом Д. Макартуром (вересень 1945 – квітень 1952 рр.). За цей час в Японії було здійснено кардинальні перетворення в державно-політичній і економічній сферах.

У травні 1946 – листопаді 1948 рр. відбувся Токійський судовий процес над головними воєнними злочинцями. З 28 звинувачених семеро були засуджені до смертної кари через повішання, 16 – до довічного ув'язнення (в 1955 р. їх було помилувано). Незважаючи на поширену в США думку, що імператора також потрібно було віддати під суд як військового злочинця, Д. Макартур наполіг, щоб він залишився на троні.

1 січня 1946 р. імператор Хірохіто публічно відмовився від свого божественного походження. За новою Конституцією Японії, яка набула чинності в 1947 р., імператор втрачав значну частину своїх повноважень, з «повелителя Імперії» він ставав «символом держави і єдності народу». Ст. 9 Конституції передбачала, що Японія не матиме збройних сил і військового флоту, а лише сили самооборони для захисту території Японії у разі нападу на неї. Це обумовило подальший розвиток Японії на невоєнній основі.

8 вересня 1951 р. між Японією і 48 країнами-учасницями Другої світової війни було підписано Сан-Франциський мирний договір. Згідно з ним, відновлювався політичний суверенітет Японії; вона визнавала незалежність Кореї; відмовлялась від південної частини о. Сахалін і претензій на усю територію, окуповані в роки Другої світової війни, а також від о. Формоза (Тайвань) і деяких інших островів; визнавала чинність рішень щодо військових злочинців тощо.

Цей договір не підписали СРСР, Чехословаччина, Польща, Югославія й Індія, які відмовилися надіслати своїх представників. Італія й Китай не були запрошені. На той час вже тривала Корейська війна (червень 1950 – липень 1953 рр.), у якій СРСР і КНР (проголошена 1 жовтня 1949 р.) підтримували агресора – Корейську Народну-Демократичну Республіку, а США за рішенням Ради безпеки ООН очолювали коаліцію держав, які виступили на захист Південної Кореї.

Того ж дня, 8 вересня 1951 р., було підписано Договір безпеки між Японією і США. Підписання цього договору обумовлювалося розгортанням Корейської війни. На той час безпека США і Японії пов'язувалася зі стримуванням СРСР і КНР, залученими у Корейську війну на боці агресора. Цей договір заклав основи союзницьких відносин між двома державами і системи безпеки в Тихоокеанському регіоні, яка базувалася на двосторонніх відносинах США з окремими державами цього регіону.

Сан-Франциський договір набув чинності 28 квітня 1952 р., після чого американська окупація Японії припинилась. В умовах окупації і після її завершення США надали Японії значну фінансову і економічну допомогу, яка допомогла їй відбудувати зруйновані міста й економіку в цілому.

У 1960 р. умови японсько-американського Договору безпеки було оновлено. Дві держави ставали союзниками. Внесок Японії у військово-політичний союз

полягав у наданні США права розміщувати на її території військові бази. Вони були побудовані на стратегічно розташованому о. Окінава.

Економічний і суспільно-політичний розвиток Японії в другій половині XX ст. Реванш за поразку у Другій світовій війні Японія здійснила в економічній сфері. Повоєнне відновлення японської економіки тривало до 1957 р. Її економічний розвиток у 1958–1973 рр. пізніше охарактеризували як «японське економічне диво». За цей час обсяги промислового виробництва і експорту Японії зросли в 10 раз, ВВП – у 6,5 раз. У деякі роки темпи промислового зростання складали до 11%.

Японія прийняла експортноорієнтовану модель. Структура її експорту суттєво змінилася. З кінця 1960-х рр. в його основі була якісна високотехнологічна продукція. Нові технології в Японію поступали не через прямі іноземні інвестиції (як пізніше в КНР). Натомість японська модель базувалася на обмеженні іноземних інвестицій, купівлі й розвитку власних технологій.

Значна роль держави в економічному розвитку Японії зберігалася. Характерними рисами японської моделі розвитку були державно-приватне співробітництво, підтримка державною ключових галузей і підприємств, особливо тих, які працювали на експорт, захист внутрішнього ринку високим протекціоністським митом і нетарифними засобами, занижений курс єни по відношенню до інших валют для сприяння експорту. Важливе місце в японській економіці продовжували посідати великі компанії, хоча систему дзайбацу було трансформовано.

Значний негативний вплив на японську економіку мала світова енергетична криза 1973–1974 рр., яка спричинила економічну кризу 1973–1976 рр. і призвела до деяких змін у економічній політиці Японії з кінця 1970-х рр. Так, Японія розпочала здійснювати масштабні прямі інвестиції за кордон, особливо після 1985 р., коли японський уряд погодився підняти вартість єни по відношенню до інших валют (угода Плаза). Спочатку японські інвестиції було спрямовано в країни Східної й Південно-Східної Азії з ринковими економіками, пізніше – в США й інші найбільш розвинуті держави світу. У резонансній праці американського професора Е. Вогеля «Японія як номер 1. Уроки для Америки», опублікованій у 1979 р., зазначалося багато переваг японської моделі розвитку над американською. До того часу Японія вже стала другою економікою світу і найбільшим економічним конкурентом США.

До 1989 р. на чолі держави перебував імператор Хірохіто. Суспільно-політичне життя Японії розвивалося на основі принципів ліберальної демократії. Проте модель розвитку суттєво відрізнялася від західних. Вона й надалі обумовлювалася культурними й історичними особливостями Японії.

Між іншим, в управлінні державою зберіглася провідна роль професійних чиновників (бюрократії). Уряди Японії тривалий час незмінно формувала Ліберально-демократична партія (ЛДП), створена у 1955 р. Складалося враження, що в Японії існувала однопартійна система, що порушувало принципи ліберальної демократії. Проте насправді в межах ЛДП існували різні фракції, між якими відбувалися дискусії про оптимальні рішення з тих чи інших питань.

Проте врешті рішення приймалися на основі узгодження усіх позицій і досягнення консенсусу.

Після смерті Хірохіто на престол зійшов його син імператор Акіхіто (1989–2019 рр.). Настала «ера Хейсей» («мир усюди»), а також час нових змін.

Під час «холодної війни» США і деякі інші західні держави відкривали свої ринки для японських товарів у односторонньому порядку, що сприяло розвитку японської економіки. Після її закінчення вони почали вимагати взаємності та відкриття японських ринків для своїх товарів й інвестицій. Це призвело до торговельних конфліктів між США і Японією у 1990–х рр.

Потреба переходу до нової економічної політики й моделі економічного розвитку в цілому була очевидною також для японських урядів, оскільки темпи зростання ВВП Японії на початку 1990-х рр. суттєво уповільнилися. Якщо у 1990–1991 рр. вони склали 4–5%, що є високим показником для розвинутої держави, то в 1992 р. – 1,1%, у 1993 – 0,1%, у 1994 – 0,5%, у 1995 – 0,9%. Зростання ВВП Японії продовжилося за рахунок інвестицій за кордоном. Проте значний негативний вплив на японські підприємства у Східній і Південно-Східній Азії мала Азійська фінансово-економічна криза 1997–1998 рр.

Після закінчення «холодної війни» в умовах уповільнення економічного розвитку і посилення американсько-японських суперечностей відбувалася часта зміна урядів Японії. Так, з початку 1989 р. до літа 1993 р. змінилося чотири уряди Ліберально-демократичної партії. У серпні 1993 р. монополію ЛДП на владу було порушено. Уряд вперше сформувала Нова партія Японії, його очолив Хосокава Моріхіро (серпень 1993 р. – квітень 1994 р.) Після цього уряди формували Партія оновлення і Партія нових рубежів (Хата Цутому, квітень–червень 1994 р.) і Соціалістична партія Японії (Мураяма Томіті, червень 1994 – січень 1996 рр.). Це відбувалося в умовах кардинальних змін в міжнародних відносинах і пошуків Японією нової моделі розвитку.

На початку 1996 р. уряд знову сформувала Ліберально-демократична партія (Хашімото Рютаро, січень 1996 – липень 1998 рр.), після чого незмінно формувала їх до 2009 р. За урядування Коїзумі Дзюнітьро (ЛДП, 2001–2006 рр.) розпочалося поступове відкриття японської економіки. Ці процеси суттєво прискорилися за урядів Абе Шінзо («Абеноміка», з 2013 р.). З 1990-х рр. – початку XXI ст. також суттєво змінилося місце Японії у світі.

Таким чином, ключовими подіями в історії Японії першої половини XX ст. були війни. Військові успіхи Японії посилювали вплив військових на суспільство і політику, спонукали владу до територіальної експансії й агресивної політики. Поразка Японії у Другій світовій війні й повоєнна американська окупація спричинили її розвиток у другій половині XX ст. на невоєнній основі. Він був успішним, про що свідчило перетворення Японії на другу економіку світу. Проте в кінці XX ст. після закінчення «холодної війни» в міжнародних відносинах знову виникла потреба зміни моделі розвитку Японії, що відбулося в перші десятиліття XXI ст.

Питання для самоперевірки

1. Якими були результати і наслідки для Японії японсько-китайської війни 1894–1895 рр.?
2. Якими були результати і наслідки для Японії російсько-японської війни 1904–1905 рр.?
3. Охарактеризуйте державний устрій Японії в 1889–1918 рр.
4. Яким був вплив Японії на ситуацію у Східній Азії під час і після першої світової війни?
5. Який вплив на Японію і повоєнну ситуацію у Східній Азії мали рішення Вашингтонської конференції?
6. Що означає термін «демократія Тайшю»?
7. Визначте вплив на Японію землетрусу 1923 р.?
8. Якими були економічні, політичні, соціальні наслідки світової економічної кризи 1929–1932 рр. для Японії?
9. Визначте причини, сутність і наслідки японської експансії в Китаї на початку 1930-х рр.
10. Охарактеризуйте сутність і наслідки «інциденту 15 травня» 1932 року.
11. Охарактеризуйте сутність і наслідки подій 26–29 лютого 1936 р.
12. Чому в Японії японсько-китайську війну 1937–1945 рр. називали «китайським інцидентом»?
13. Визначте основні етапи японсько-китайської війни.
14. Коротко охарактеризуйте їх.
15. У чому полягали причини конфлікту між Японією, з одного боку, США і Британією, з іншого, який призвів до війни між ними?
16. Охарактеризуйте монархічно-мілітаристський режим в Японії кінця 1930-1940-х рр. Порівняйте його з фашистським і нацистським режимами в Європі.
17. Визначте ключові події за участю Японії під час Другої світової війни.
18. Які чинники обумовили формування військово-політичного союзу Японії і США?
19. Охарактеризуйте політичну ситуацію в Японії в другій половині ХХ ст.
20. Які зміни відбулися в економічному розвитку Японії в другій половині ХХ ст.?
21. Які політичні й економічні зміни відбулися в Японії у 1990-ті рр.

Джерела і література

1. Бикс Г. Хирохито и создание современной Японии / Пер. с англ. М., 2002.
2. Городня Н. Специфіка суспільно-економічної моделі Японії в умовах глобалізації. *Дослідження світової політики*, 2006, Вип. 34, с. 198–219.
3. Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). К., 2014.
4. Инамари К. Страсть к успеху. Японское чудо / Пер. с япон. М., 1998.
5. История войны на Тихом океане / Пер. с япон. Т. 1. М., 1957.

6. Капранов С. В. Еволюція паназіатизму в першій половині ХХ ст. і питання модернізації Китаю. *Сходознавство*, 2015 (71–72), с. 27–45.
7. Капранов С. В. Ненго як ідеологема японської політичної культури (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.). *Східний світ*, 2020 (109), с. 99–107.
8. Капранов С. В. Від японізму до аніме: з історії рецепції ніцше в Японії. *Східний світ*, 2020 (106), с. 97–108.
9. Иноуэ Киеси, Ононоги Синдзабуро, Судзуки Сёси. История современной Японии / Пер. с япон. М., 1955.
10. Мак-Клейн Дж. Л. Япония. От сегуната Токугавы в ХХІ век / Пер. с англ. М., 2007.
11. Накорчевський А. А. Гуманітарні знання й освіта в Японії ХVІІ–ХХІ ст. *Східний світ*, 2018 (98), с. 62–87.
12. Орлова Т. В. Сучасна політична історія країн світу. Ніжин, 2017.
13. Павлішина Л. Ф. Особливості та труднощі переходу Японії від “системи 55 року” до коаліційного правління. *Сходознавство*, 2012 (57–58), с. 85–94.
14. Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
15. Хироюки Агава. Адмірал Ямамото. Путь самурая, разгромившего Перл-Харбор. 1921–1943 / Пер. с япон. М., 2003.
16. Хиттори Такусиро. Япония в войне 1941–1945 гг. / Пер. с япон. М., 1973.
17. Beasley W. G. The Rise of Modern Japan: Political, Economic and Social Change since 1850. New York, 1995.
18. Gordon A. A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present, Oxford: Oxford University Press, 2003.
19. Henshall K. A History of Japan. St. Martin’s Press, 2001.
20. Hirohito – Emperor of WW2 Japan. Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u2-kDLmy4IM&ab_channel=ThePeopleProfiles
21. Japan: A Country Study. Ed. by Frederica M. Bunge. Washington, D.C., 1992.
22. Johnson P. Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
23. Rise and Fall of the Japanese Empire. Part One. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BJFe2nLcmjo&ab_channel=GuyFawkes
24. Rubel V., Rubel K. The Political Project of the Ruling Rikkendōshi-Kai Party from its Origin to Self-Dissolution: Ideological Essence and Reasons for Fragility. *Східний світ*, 2022 (115), с. 27–35.
25. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
26. Tojo & The Empire of Japan Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=M7c0nkjzejc&ab_channel=ThePeopleProfiles
27. Totman C. A History of Japan. Wiley, 2005.
28. Van Sant J. Mauch P., Sugita Y. Historical Dictionary of United States–Japan Relations. Scarecrow Press, 2007.
29. Vogel E. F. Japan as Number 1. Lessons for America. Cambridge, Massachusetts, 1980.

Тема 11

КИТАЙ

(поч. XX ст. – 1949 р.)

Китай на межі XIX–XX ст. Сунь Ятсен і підготовка революції. Сінхайська революція. Китай після Сінхайської революції. Ситуація в Китаї після смерті Юань Шикая. «Рух 4 травня» 1919 року. Утворення КПК і формування єдиного фронту. Об'єднання Китаю збройним шляхом. «Нанкінське десятиліття» (1929–1937 рр.). Японська експансія початку 1930-х рр. і японсько-китайська війна 1937–1945 рр. Громадянська війна і проголошення КНР.

Китай на межі XIX–XX ст. На початку XX ст. Китай (Імперія Цін або Держава Великої Цін) був абсолютною монархією з маньчжурською династією Цін, яка правила країною з 1644 р.

До середини XIX ст. китайці вважали свою державу центром цивілізованого світу, «серединною імперією», оточеною варварськими васальними державами. Коли британська місія на чолі з лордом Маккартні прибула в 1793 р. в єдиний на той час відкритий для зовнішньої торгівлі китайський порт Гуанчжоу (Кантон) для переговорів про налагодження торгівлі й встановлення дипломатичних відносин, вона отримала відповідь, що Китай не потребує англійських товарів, але може прийняти їх як данину.

Проте з середини XIX ст. відбулася низка подій, які призвели до насильницького відкриття Китаю зовнішньому світу і до втрати ним свого попереднього статусу. Серед найбільш важливих з них були перша опійна війна між Великою Британією і Китаєм (1840–1842 рр.), друга опійна війна з Британією і Францією (1856–1860 рр.), китайсько-японська війна 1894–1895 рр. Період з 1842 до 1949 рр. увійшов в історію Китаю як «сто років приниження».

Поразка у війні з Японією (див. розділ Японія) була принизливою для Китаю. Вона засвідчила неефективність політики самопосилення, яка здійснювалася в 1860–1890-х рр., хоч вже сама постановка питання про необхідність запозичень ззовні була революційною для тогочасної китайської свідомості.

Одним з важливих наслідків війни стало посилення експансії в Китаї іноземних держав. У 1897–1998 р. китайський уряд передав у оренду на тривалий термін важливі стратегічні пункти: Росії – порти Люйшуньюкоу (Порт-Артур) і Далянь (Дальній) на півдні Ляодунського півострова; Великій Британії – бухту Вейхайвей в провінції Шаньдун і частину півострова Цзюлун на північ від Гонконгу; Німеччині – порт Чзяочжоу (Ціндао) в провінції Шаньдун; Франції – бухту Гуанчжоувань на півдні провінції Гуандун. Іноземні держави підписали з Китаєм нерівноправні торговельні договори, поділили його на сфери впливу, в яких створили концесії і сетльменти з правами екстериторіальності.

В умовах іноземної експансії в Китаї виник запит на продовження реформ в напрямку не лише економічних і технологічних нововведень, але й політичних змін – встановлення конституційної монархії, як в Японії. До цього мали

призвести реформи «зверху», здійснені імператором. Одним з ідеологів реформ був Кан Ювей (1858–1927 рр.), блискучий інтелектуал, видатний знавець конфуціанства, дослідник досвіду реформ в інших країнах.

Кан Ювей мав вплив на імператора Гуансюя (1889–1898 рр.), який у червні 1898 р. розпочав модернізаційні реформи з метою відродження суверенітету і колишньої величі Китаю («100 днів реформ»). У цей час було видано 60 указів, які, на відміну від «політики самопосилення», стосувалися реформування не лише армії й військового виробництва, але й зміни структури центральних урядових відомств, вдосконалення адміністративної системи, підтримки підприємництва, запровадження елементів західних наук в освіту тощо. Проте ці реформи не було реалізовано у зв'язку з державним переворотом у вересні 1898 р., унаслідок якого влада перейшла до імператриці Цісі.

Прийняття від поразки у війні з Японією й іноземної експансії спричинило масовий народний рух на півночі Китаю (провінції Шаньдун, Чжилі) під керівництвом таємного товариства Іхетуань (Загони справедливості й миру). На відміну від реформаторів, іхетуані обстоювали збереження традиційного способу життя і відкидали будь-які західні впливи. Вони руйнували залізниці й інші західні технології, громили крамниці, які продавали західні товари, вбивали іноземців, щоб вигнати їх з Китаю тощо.

Імператриця Цісі скористалася повстанням іхетуанів для зменшення залежності від великих держав. У червні 1900 р. Китай оголосив війну великим державам. Цінські війська разом із загонами іхетуанів розпочали облогу іноземних місій і концесій. У відповідь вісім держав (Британія, Франція, Німеччина, Італія, Австро-Угорщина, Росія, Японія, США) організували спільну військову експедицію в Китай. У серпні 1900 р. вони зайняли Пекін і змусили цінський уряд піти на чергові принизливі поступки. Китай мав сплатити державам велику контрибуцію в розмірі 450 млн юанів продовж 35 років, брав на себе зобов'язання сприяти іноземній торгівлі й судноплавству. Уряд зобов'язувався вивести китайські війська зі столичного округу; управління посольським кварталом повністю переходило до іноземців, які спиралися на власні гарнізони. Китаю забороняли купувати за кордоном сучасну зброю.

Після придушення повстання іхетуань посилилась конкуренція між великими державами в Китаї. Росія не вивела свої війська з Маньчжурії. У зв'язку з цим виникли підозри, що російський уряд прагнув встановити протекторат над Маньчжурією, що могло започаткувати територіальний поділ Китаю. На противагу Росії Британія окупувала Шанхай – головний торговельно-фінансовий центр Китаю, хоча Лондон виступав за поділ Китаю на сфери впливу, а не територіально. Натомість США виступали за вільну торгівлю і рівні можливості усіх держав в Китаї (доктрина «відкритих дверей» або «доктрина Хей», 1899 р.).

Чергові поступки іноземним державам примусили владу Китаю знову розпочати реформи. «Нова політика», яка реалізовувалась з 1901 р., між іншим, передбачала підтримку приватного підприємництва, включаючи приватні капіталовкладення у промисловість і торгівлю, зняття заборони на розробку деяких природних ресурсів. Було здійснено деякі реформи державних структур і

системи судочинства, створено міністерства закордонних і внутрішніх справ, здійснено упорядкування монетної системи тощо.

Реформи передбачали створення «нової армії» на основі вивчення німецького досвіду. Одним з керівників військової реформи був впливовий генерал Юань Шикай, який очолив Бейянську армію, північне угруповання «нової армії». Він виступав за скасування традиційного територіального принципу формування армії, за впровадження загальної військової повинності, але ці плани не були підтримані двором. Одним із наслідків військової реформи стало посилення регіональних еліт, які намагалися використати реформи для перерозподілу влади на свою користь.

У період «нової політики» було дозволено діяльність гуртків і товариств, які вивчали досвід представницького правління у країнах Західної Європи. У той час виник легальний конституційний рух, основною формою якого були петиційні кампанії до імператорського двору з проханнями про впровадження Конституції. У 1906 р. до Європи було направлено спеціальну делегацію для вивчення державного устрою західних держав. У серпні 1908 р. було оголошено, що після необхідної підготовки, яка триватиме до 1917 р., у країні буде впроваджено Конституцію. Легальний конституційний рух заклав основи ліберальної опозиції Цінам під час Сінхайської революції.

Сунь Ятсен і підготовка революції. У Китаї сформувалася також революційна опозиція цінській владі. Особливу роль у створенні й об'єднанні революційних організацій відіграв Сунь Ятсен (1866–1925 рр.). Він походив з простої селянської сім'ї з провінції Гуандун, де були сильними традиції антиманьчжурської боротьби і діяльності таємних товариств, пов'язані з Тайпінським повстанням; здобув західну освіту на Гавайях і в Гонконгу, отримав медичний диплом. Спочатку Сунь Ятсен покладав надії на здійснення маньчжурською династією модернізаційних реформ і висував гасла ширшого залучення до державної служби патріотично налаштованих ханців із західною освітою, надання усебічної підтримки національному підприємництву, без чого відновлення суверенітету і величі держави вважав неможливим (меморандум 1893 р.).

Після поразки Китаю у війні з Японією він дійшов висновку, що обов'язковою умовою відновлення суверенітету Китаю є скинення династії Цін революційним шляхом і створення республіканського державного устрою. У кінці 1894 р. він створив на Гавайях революційну організацію «Союз відродження Китаю» («Синчжунхуей»). Її цілями було проголошено вигнання маньчжурів, відновлення державного престижу Китаю, створення демократичного уряду.

У 1895 р. революціонери здійснили першу спробу захопити владу в м. Гуанчжоу (Кантон) у провінції Гуандун. Вона закінчилася поразкою, після чого Сунь Ятсен був змушений емігрувати з країни на тривалий час.

Улітку 1905 р. на основі об'єднання революційних організацій, найбільшою з яких був «Союз відродження Китаю», в Японії було створено «Китайський революційний об'єднаний комітет» («Чжунго гемін тунменхуей» або Тунминхой). В основу його програми було покладено сформульовані Сунь

Ятсеном «три народні принципи»: націоналізм, народовладдя і народний добробут. Принцип націоналізму означав скинення іноземної династії й повернення до китайського правління. Принцип народовладдя – встановлення демократичної республіки. Принцип народного добробуту – вирішення аграрного питання шляхом справедливого розподілу земель між селянами і встановлення системи єдиного державного податку на землю в залежності від її ринкової ціни, що мало призвести до концентрації земельної ренти для її використання державою в інтересах усього суспільства. «Три народні принципи», які пропагувала газета «Мінь бяо» мали стати загальнонаціональною консолідуючою програмою повалення династії Цін.

Тунминхой поєднав доктрину китайського націоналізму з ідеями відновлення суверенітету Китаю і модернізації суспільства та взяв курс на підготовку збройного повстання. При цьому завдання організації масового народного руху не ставилося. Було зроблено ставку на підтримку численних китайських таємних товариств і пропаганду в армії. Планувалося здійснити захоплення влади в одному з районів Китаю, що мало спричинити виступи проти Цінської династії по всій країні. Особливу увагу революціонери приділяли пропаганді своїх ідей серед офіцерів «нової армії».

Сіньхайська революція (10 жовтня 1911 р. – 12 лютого 1912 р.). Після смерті у листопаді 1908 р. імператриці Цісі посилювалися суперечності між центральною владою і регіональними елітами, які виявилися вже під час Тайпінського повстання. Незадовго перед тим за нез'ясованих обставин помер попередній імператор Гуансюй, який увесь цей час перебував під домашнім арештом. Правителем було проголошено онука Цісі дворічного Пу І, проте реальна влада перейшла до маньчжурської знаті.

У 1909 р. від імені Пу І було оголошено про створення в провінціях дорадчих комітетів з підготовки Конституції. Вони стали центрами об'єднання опозиційно налаштованих регіональних еліт, які склалися з ханьців, і намагалися максимально позбавитися контролю з боку центральної влади, яку представляла маньчжурська аристократія.

Посиленням конфлікту всередині еліти скористалися революціонери, які намагалися захопити владу в одній з південних провінцій. Пізніше Сунь Ятсен писав, що скинненню маньчжурської династії передувало 10 невдалих спроб революційних виступів. Найкраще організованим був виступ у Гуанчжоу в квітні 1911 р., коли революціонерам вдалося захопити урядові установи. Хоча врешті повстання було придушено, воно мало значний пропагандистський ефект.

Одним із проявів тогочасної кризи став рух «На захист залізниць». Його спричинило рішення уряду про націоналізацію залізниць, які будувалися між провінціями Хубей, Сичуань і Гуандун (травень 1911 р.). У результаті цього рішення постраждали акціонери, які інвестували капітали в це підприємство. Одночасно уряд підписав угоду про позику для фінансування цього проекту з британсько-французько-німецько-американським консорціумом. Невдоволення акціонерів спровокувало повстання в Сичуані восени 1911 р., яке стало складовою частиною Сіньхайської революції.

Передумовами Сінхайської революції (10 жовтня 1911 р. – 12 лютого 1912 р.) були: поділ Китаю на сфери впливу між великими державами і пов'язане з цим почуття національного приниження; послаблення центральної влади після повстання іхетуанів; неефективність реформ «самопосилення»; конфлікт між центральною і місцевими елітами; посилення кризи управління після смерті імператриці Ци Сі; діяльність революційної і легальної опозиції.

Революція розпочалася з повстання в м. Ухань (провінція Хубей на півдні Китаю) 10 жовтня 1911 р., коли революційно налаштовані солдати місцевого гарнізону захопили владу в місті. Виступ уханського гарнізону мав стати частиною загальнокитайського повстання, яке готував Тунминхой, проте він відбувся завчасно через арешти і репресії властей, які дізналися про його підготовку.

Підготовку і розвиток Сінхайської революції висвітлює китайський художній фільм «1911», який вийшов у 2011 р. з нагоди її 100-ї річниці.

Після захоплення влади керівники революційних організацій і ліберальні діячі дорадчого конституційного комітету сформували Хубейський революційний уряд. Його військовим керівником було обрано генерала Лі Юаньхуна, главою цивільної адміністрації – голову дорадчого комітету Тан Хуалуна.

Хубейський уряд прийняв три важливі рішення. По-перше, проголосив республіку і висунув вимогу про зречення Цінської династії. По-друге, закликав усі провінції піднятися на повстання проти маньчжурів. По-третє, направив дипломатичні ноти в посольства і консульства іноземних держав, в яких визнав зобов'язання по усім договорам, підписаним цінським урядом. Це мало забезпечити сприятливу позицію і невторчання іноземних держав. Дійсно, 18 жовтня вони заявили про нейтралітет, а невдовзі відмовилися надати цінському уряду велику позику на придушення революції.

На заклик Хубейського уряду відгукнувся увесь Китай. Продовж наступних двох місяців владу маньчжурів було скинуто в 15 з 18 провінцій, крім трьох північних – Чжилі, Хенань і Ганьсу. Почалися хвилювання у національних околицях – Тибеті, Сінцзяні, Зовнішній Монголії.

У шести провінціях зміна влади відбулася революційним шляхом завдяки діям армії. Її основу складала частина «нової армії» (100 тис. осіб), серед яких члени тривалий час вели антиманьчжурську пропаганду представники Об'єднаного комітету й інших революційних організацій. До армії приєдналися близько 300 тис. добровольців (члени таємних товариств, студенти, селяни, ремісники, робітники). У інших провінціях перехід влади до антиманьчжурських сил відбувся мирним шляхом.

Наступ урядових військ у революційних провінціях не був успішним і не призвів до відновлення влади Цін. У цій ситуації двір звернувся до колишнього керівника Бейянської армії Юань Шикая, який користувався значним авторитетом у країні й за кордоном. 27 жовтня 1911 р. його призначили командувачем урядовими військами, 2 листопада – главою уряду з широкими повноваженнями. Намагаючись уникнути походу революційних військ на Пекін і втручання великих держав, він розпочав переговори з лідерами революційного

Півдня з метою досягти компромісу. Під час переговорів він виступав за створення конституційної монархії. Таку позицію підтримували й західні держави. Натомість представник Півдня наполягав на створенні республіки і пропонував Юань Шикаю стати її президентом після зречення династії Цін. На той час Юань Шикай виявився найбільш прийнятною кандидатурою для усіх впливових сил. Проти його кандидатури на посаду президента не заперечував і Сунь Ятсен.

Тим часом у Нанкіні зібралася конференція представників революційних провінцій, яка взяла на себе функцію Національних законодавчих зборів. 29 грудня 1911 р. вона обрала Сунь Ятсена, який щойно повернувся з еміграції, її тимчасовим президентом. Сунь Ятсен погодився, але телеграфував у Пекін Юань Шикаю, що приймає цю посаду за надзвичайних обставин і готовий поступитися нею на його користь.

1 січня 1912 р. в Нанкіні було офіційно проголошено Республіку Китай і Сунь Ятсен прийняв присягу президента. Після цього було сформовано уряд, до якого увійшли ліберальні діячі й провідні сановники імперії. Віце-президентом став Лі Юаньхун. 28 січня на основі конференції представників революційних провінцій було створено Національні збори (Цаньюань) – тимчасовий законодавчий орган республіки. Найбільше місць в Національних зборах отримав Тунминхой на чолі з Сунь Ятсеном. Проте республіканський уряд контролював лише частину території Китаю, тож цілей революції не було досягнуто.

Після проголошення республіки Юань Шикай перервав переговори, а Сунь Ятсен оголосив про підготовку революційної армії до походу на Пекін. Це змусило Юань Шикая змінити тактику. 1 лютого 1912 р. він переконав імператрицю надати йому повноваження вести переговори з Нанкіном за умови зречення династії і збереження для неї грошового утримання, майна, громадянських прав тощо. Після цього переговори між Північчю і Півднем було відновлено. 5 лютого Національні збори схвалили умови зречення.

12 лютого імператриця від імені свого малолітнього сина Пу І підписала едикти про зречення. Вони передбачали передачу влади Юань Шикаю, що мало посилити позиції Півночі на противагу революційному Півдню при вирішенні питання про владу. Після досягнення угоди Сунь Ятсен склав свої повноваження тимчасового президента і підтримав кандидатуру Юань Шикая, якого Національні збори одногolosно обрали президентом 15 лютого. Було сформовано новий уряд, до якого Сунь Ятсен не увійшов.

Таким чином, безпосередніми результатами Сінхайської революції (отримала свою назву від року Сінхай за китайським календарем – з 30 січня 1911 р. до 17 лютого 1912 р.) були: скинення маньчжурської династії, ліквідація монархії, проголошення республіки. Революція завершилася компромісом, ініціаторами якого були Сунь Ятсен і Юань Шикай. Він дозволив уникнути громадянської війни і втручання іноземних держав. З іншого боку, революція посилити місцеві еліти, що в подальшому причинило розпад держави.

Одним з важливих наслідків Сінхайської революції було відокремлення від Китаю Зовнішньої Монголії і Тибету.

1 грудня 1911 р. відбулося проголошення незалежності Зовнішньої Монголії. Російська імперія одразу підтримала її. 3 листопада 1912 р. в м. Урга було підписано угоду про підтримку Росією монгольської державності. Уряд Юань Шикай намагався відновити китайську владу в Монголії, але в листопаді 1913 р. був змушений визнати російсько-монгольську угоду.

У 1912 р. незалежність проголосив Тибет, хоча жодна держава її не визнала. До 1912 р., тибетський уряд на чолі з Далай-ламою перебував під суверенітетом династії Цін. Після зречення династії Далай-лама проголосив, що відносини з Китаєм завершилися. Хоча династія Цін передала права на імперські території тимчасовому уряду Китаю, той не мав можливості відновити владу над Тибетом.

Китай після Сінхайської революції. 10 березня 1912 р. Національні збори ухвалили тимчасову Конституцію республіки. Вона проголосила рівноправність усіх громадян незалежно від раси, класу і релігії, право приватної власності й підприємництва, основні ліберальні свободи, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Вибори до парламенту мали відбуватися продовж наступних 10 місяців. До виборців застосовувалися майновий, віковий, професійний та інші цензи. Через це у виборах брало участь близько 10% населення.

У березні Національні збори схвалили також інші важливі закони – про заборону торгівлі людьми, куріння опіуму, застосування тортур, бинтування ніг дівчатам; про звільнення від боргового рабства; про обов'язкове зрізання кіс, що були символом підпорядкування ханців владі маньчжурів; про перенесення столиці в Пекін (з революційної столиці Нанкін).

Напередодні виборів, які мали відбуватися в кінці 1912 р. – на початку 1913 р., відбувався активний процес створення політичних партій і розмежування в революційному таборі. Найбільш впливовими партіями, створеними в цей час, були Національна партія (Гоміньдан) на чолі з Сунь Ятсеном і Республіканська партія (Гунхедан) на чолі з Лі Юаньхуном.

Партія Гоміньдан була створена 25 серпня 1912 р. на основі об'єднання Комітету Тунминхой з чотирма дрібнішими партіями. Основні програмні положення партії передбачали: досягнення політичної єдності країни, розвиток місцевого самоврядування, здійснення політики «народного благоденства», підтримку міжнародного миру. Після установчого з'їзду партії Сунь Ятсен відійшов від політики, зайняв посаду Генерального директора залізниць і зосередився на програмі залізничного будівництва, у якій вбачав важливий чинник успішного соціально-економічного розвитку Китаю. Керівництво партійною роботою перейшло до його соратника Сун Цзяоженя.

Партія Гоміньдан зосередилась на передвиборній боротьбі до парламенту і демобілізувала революційні армії на півдні. Вона успішно виступила на парламентських виборах, отримала в палаті представників 269 місць (з 596), у верхній палаті – 123 місць (з 274). На другому місці за кількістю місць була Республіканська партія.

Після перемоги на виборах партія Гоміньдан претендувала на формування уряду, але Юань Шикай доклав зусиль, щоб цього не відбулося. Було ініційовано об'єднання усіх не гоміньданівських сил в парламенті для формування

парламентської більшості. Унаслідок об'єднання Республіканської партії і Партії єдності було створено нову Прогресивну партію. Розпочалась додаткова мобілізація до Бейянської армії, частини якої були перекинуті в найбільш важливі стратегічні райони на півдні. У березні 1913 р. за таємним розпорядженням Юань Шикая лідера парламентської фракції Гоміньдана Сун Цзяоженя, який претендував на посаду голови уряду, було вбито.

Ці події відбувалися на тлі загострення відносин між Північчю і Півднем. У той час як на Півночі зміцнювалась влада Юань Шикая, на Півдні наростало стихійне народне невдоволення, почали відновлювати діяльність колишні революційні організації і таємні товариства.

Дізнавшись про вбивство Лі Юаньхуна, Сунь Ятсен закликав гоміньданівське керівництво розірвати відносини з Юань Шикаєм. Після цього партія Гоміньдан звернулася до народу із закликом до збройної боротьби з «узурпатором» Юань Шикаєм. Натомість Юань Шикай призначив тимчасовим головою уряду військового міністра і командувача Бейянської армії Дуань Цижую, видав 6 травня указ Про викорінення безпорядків і умиротворення, зняв з керівних посад усіх прихильників Гоміньдану.

У відповідь збройні сили на півдні, пов'язані з Гоміньданом, розпочали збройне повстання проти Юань Шикая («друга революція», липень – вересень 1913 р.). Проте воно не було підтримане більшістю народу і навіть більшістю гоміньданівських парламентарів. Альтернативна періодизація Сінхайської революції відносить її завершення до придушення цього повстання урядовими військами.

Отже, до кінця 1913 р. революційні демократи на чолі з Сунь Ятсеном, які відіграли провідну роль в перемозі Сінхайської революції, зазнали поразки. Антиманьчжурські гасла Комітету Тунминхой об'єднали на республіканській платформі широкі кола ханьців, що призвело до перемоги революції. Після перемоги основа для об'єднання зникла. Виявилося, що Сунь Ятсен і його соратники, які обстоювали ідеї народного благоденства і державного соціалізму, були досить вузьким угрупованням революційних демократів, ідеї яких не мали масової соціальної підтримки.

Після придушення «другої революції» 6 жовтня 1913 р. Національні збори обрали президента, яким у боротьбі з Лі Юаньхуном став Юань Шикай. Після цього держави визнали Республіку Китай (першими це зробили США ще у травні 1913 р.).

У листопаді 1913 р. президент позбавив депутатських мандатів представників партії Гоміньдан, її діяльність було заборонено. У січні 1914 р. він розпустив парламент і провінційні збори. 1 травня 1914 р. було скасовано Конституцію 1912 р. і впроваджено нову, яка суттєво розширила повноваження президента. Крім цього, розпочалося відновлення імперських чинів, звань, атрибутів. 23 грудня 1914 р. Юань Шикай в імператорському одязі здійснив урочисте жертвоприношення у Храмі Неба. Було очевидним його прагнення відновити монархію і започаткувати власну династію.

Тим часом 1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. 6 серпня 1914 р. Китай заявив про свій нейтралітет. Натомість Японія скористалася

війною для того, щоб посилити свої позиції в Китаї. 23 серпня Японія оголосила війну Німеччині і висадила експедиційний корпус в китайській провінції Шаньдун з метою захоплення орендованих Німеччиною територій.

18 січня 1915 р. японський уряд передав Юань Шикаю «21 вимогу». Серед них – закріплення за Японією прав здійснення підприємницької діяльності в південній Маньчжурії, провінції Шаньдун і східній частині Внутрішньої Монголії, запрошення японських радників у ці провінції тощо. П'ята група вимог передбачала запрошення японських радників до центрального уряду Китаю; визнання права земельної власності в Китаї для японських храмів, лікарень, шкіл; створення японсько-китайських військових заводів за технологічної підтримки Японії; надання Японії права будівництва залізниць на китайській території. Переговори тривали кілька місяців, і завершилися підписанням 9 травня 1915 р. угоди про згоду Китаю прийняти «21 вимогу», за винятком п'ятої групи вимог у зв'язку з протестом з боку західних держав. Юань Шикай прийняв ці вимоги передусім через те, що розраховував на підтримку Японії у відновленні монархії.

Улітку 1915 р. за розпорядженням Юань Шикая було розгорнуто петиційну кампанію з вимогами відновлення монархії. У листопаді 1915 р. Асамблея представників запросила Юань Шикая на трон. 12 грудня він погодився і проголосив себе імператором. Офіційна церемонія з відповідними ритуалами мала відбутися 1 січня 1916 р.

Проте ці плани не було реалізовано через спротив еліт і різних верств суспільства, особливо в південних провінціях. Пекінська і провінційна урядова бюрократія, на яку спирався Юань Шикай, також не підтримала відновлення монархії, оскільки пов'язувала збільшення свого політичного впливу і матеріальних статків з республіканським ладом. Посиленню антимонархічних настроїв сприяло також прийняття Юань Шикаєм «21 вимоги» Японії, що багато хто вважав зрадою ним інтересів Китаю.

Прогресивна партія також перейшла в опозицію до Юань Шикая. Як заявив її лідер: «Я завжди проти революції. Я так само проти вашої монархічної революції, як був проти республіканської революції в минулому».

В умовах посилення антимонархічного руху деякі провінції проголосили незалежність і закликали до боротьби з Юань Шикаєм. Провідною силою цього руху були радикальні республіканці на чолі з Сунь Ятсеном, які в червні 1914 р. відновили партію Гоміндан як нечисленну бойову організацію, щоб скинути владу Юань Шикая.

Військові дії противників Юань Шикая відомі під назвою «війни на захист республіки» або «третьої революції». У цих умовах у березні 1916 р. Юань Шикай був змушений відмовитися від претензій на престол. 6 червня 1916 р. він несподівано помер через загострення хронічної хвороби.

«Рух за нову культуру». У постсінхайські роки виникла нова ідеологія оновлення, яка протистояла традиційному конфуціанству. Її виразниками були представники нової китайської інтелігенції, яка згуртувалася в рамках «Руху за нову культуру» у Пекіні й Шанхаї в роки першої світової війни. Його ідейним центром був журнал «Сінь ціннянь» («Нова молодь»), який почав виходити з

1915 р. під редакцією професора, пізніше –декана факультету гуманітарних наук Пекінського університету Чень Дусю. У 1921 р. він очолив новостворену Комуністичну партію Китаю.

Цей рух об'єднав патріотів, які бачили вихід з кризової ситуації, що склалася, не в поверненні до традиційних цінностей, а в русі до модернізації усіх сторін життя на основі запозичення досягнень найбільш розвинутих країн світу. Основною перешкодою для оновлення країни вони вважали консерватизм конфуціанства. Вони критикували традиційні ідеологічні настанови й традиційні порядки, висували гасло «Наука і демократія», захищали Конституцію, республіку, демократичні свободи, виступали за вільний розвиток особистості, за створення «нової людини», завдяки чому сподівалися побудувати нове суспільство, відродити Китай.

Складовою частиною «Руху за нову культуру» була «літературна революція», яка виявилася у заміні старої мови класичної літератури (вельянь) новою, яка формувалася на основі розмовної мови (байхуа). Запровадження спрощеного варіанту ієрогліфічного письма, зрозумілого простій людині, робило можливим розширення доступу до освіти широким верствам населення. Література ставала засобом масового ідеологічного впливу. До 1918 р. усі статті в журналі «Сінь ціннянь» публікувалися на байхуа.

Ситуація в Китаї після смерті Юань Шикая. Після смерті Юань Шикая президентом Китаю став Лі Юаньхун. Одразу виникли суперечності між ним і головою уряду Дуань Цижуюм, який намагався закріпити за собою широкі владні повноваження. Крім цього, між ними існували суперечності з багатьох питань політики, які послаблювали центральну владу.

Цим скористалися найбільш впливові групи місцевих чиновників і воєначальників для утвердження своєї безконтрольної влади на місцях. Сформувалися так звані «мілітаристські режими». Владу в окремих провінціях зосередили у своїх руках генерали – командувачі військовими округами (дуцзюні). Кожен з них спирався на певне кланове угруповання, з якого формувався керівний апарат контрольованої території. Основою «мілітаристських режимів» була наймана армія, яка формувалася за територіальною ознакою. Між дуцзюнами виникали тимчасові військові союзи, які швидко розпадалися. Боротьба за політичний і військовий вплив, за контроль над територіями і збором податків відбувалася не лише між угрупованнями, але й всередині них.

Президент Лі Юаньхун виражав передусім інтереси південних мілітаристських угруповань, глава уряду Дуань Цижуй – північного (бейянського) угруповання. Після напруженої боротьби між ними було прийнято рішення відновити Конституцію 1912 р. і діяльність розігнаного Юань Шикаєм парламенту. Проте тепер центральна влада діяла в умовах дезінтеграції країни.

Одним з важливих питань, з якого президент і глава уряду займали протилежні позиції, було питання про вступ Китаю у світову війну. Прем'єр-міністр виступав за участь Китаю у війні на боці Антанти, президент – проти. Боротьба з цього питання призвела до відставки прем'єра.

Цією ситуацією спробували скористатися прихильники відновлення монархії, яких очолив губернатор провінції Аньхой генерал Джан Сунь. Їхнім ідеологом був видатний мислитель, автор реформ кінця XIX ст. Кан Ювей, який болюче сприймав розкол еліти і бачив у реставрації монархії засіб відновлення єдності країни. 1 липня 1917 р. Джан Сунь ввів війська в Пекін і проголосив відновлення монархії на чолі з колишнім імператором Пу І. У цій ситуації Дуань Цижуй зміг швидко об'єднати сили бейянських мілітаристів і зібрати сильну армію. До 12 липня спробу монархічного перевороту було придушено. Після цього Дуань Цижуй повернув собі посаду глави уряду, змусив президента піти у відставку і розпустив парламент.

14 серпня 1917 р. Китай оголосив війну Німеччині та її союзникам. Участь Китаю у війні виражалася в затримці в китайських портах німецьких кораблів, ліквідації німецьких концесій і торговельних підприємств, а також у використанні китайських робітників на фронті на допоміжних роботах.

Депутати розігнаного бейянською армією парламенту зібралися в Гуанчжоу, де в серпні 1917 р. сформували Тимчасовий військовий уряд на чолі з Сунь Ятсеном, якому надали звання «генералісимуса південного Китаю». Він оголосив про початок Північного походу з метою об'єднання країни і відновлення конституційного ладу.

Оскільки реальних сил для цього уряд Сунь Ятсена не мав, він був змушений спиратися на збройні сили і політичну підтримку місцевих мілітаристів. Проте вони лише використовували його у власних цілях. Це загострило відносини між союзниками. У травні 1918 р. посаду Сунь Ятсена було ліквідовано, замість нього уряд очолила Директорія з восьми осіб. Плани Сунь Ятсена використати південних мілітаристів для об'єднання країни було зірвано, тож він вийшов зі складу уряду.

Коли влітку 1918 р. пекінський уряд провів парламентські вибори, південний військовий уряд і «старий» парламент в Гуанчжоу не визнали їх. Проте до кінця світової війни боротьба мілітаристських угруповань тимчасово припинилася. У лютому 1919 р. представники пекінського і гуанчжоуського урядів зустрілися в Шанхаї для обговорення шляхів припинення протистояння між Північчю і Півднем та заходів, необхідних для відновлення єдності країни. Переговори тривали до травня 1919 р., але конкретних домовленостей досягнуто не було.

«Рух 4 травня» 1919 року. Завершення світової війни спричинило надії на відновлення суверенітету Китаю, який брав у ній участь на боці держав-переможниць. На повоєнній мирній конференції, яка відкрилася в Парижі в січні 1919 р., об'єднана китайська делегація висунула вимоги ліквідації сфер впливу великих держав в Китаї, скасування концесій і китайсько-японської угоди від 9 травня 1915 р., виведення іноземних військ, відновлення митної автономії, повернення прав на провінцію Шаньдун, захоплену Японією в роки війни. У цій провінції народився Конфуцій, знаходилися поховальні кургани напівлегендарних правителів давнього Китаю. 30 квітня стало відомо, що усі вимоги китайської делегації були відхилені. Це викликало масові патріотичні

виступи різних верств населення Китаю, які відбувалися у травні–червні 1919 р. й увійшли в історію під назвою «рух 4 травня».

Першими виступили пекінські студенти (близько 3 тис. осіб), які 4 травня вийшли на площу Тяньаньмень з протестом проти прояпонської політики уряду Дуань Цижуня. Вони висунули вимоги не підписувати Версальський мирний договір, анулювати «21 вимогу», виключити зі складу уряду прояпонських міністрів. Спроби уряду силою придушити молодіжний рух викликали нову, більш масову хвилю антиурядових і антияпонських виступів не лише в Пекіні, але й в інших містах.

У червні центр спротиву перемістився в Шанхай, де на знак солідарності з молоддю розпочали страйк торговці й робітники (близько 60 тис. осіб). По всій країні поширився бойкот японських товарів.

Патріотичний підйом мав загальнонаціональний характер і вперше об'єднав різні соціальні верстви – студентство, підприємців, робітників. Його підтримали й деякі мілітаристи. Масова кампанія протесту примусила уряд відмовитися від підписання Версальського мирного договору, звільнити прояпонських міністрів, припинити репресії проти учасників патріотичного руху.

Суверенітет Китаю над провінцією Шаньдун було відновлено на Вашингтонській конференції (листопад 1921 – лютий 1922 рр.) за участю 14 держав. «Договір 9-ти держав» визнавав суверенітет і цілісність Китаю. Японія повертала Китаю його території, але зберегла економічні привілеї в Шаньдуні. Китай мав сплатити їй компенсацію у розмірі 53 млн дол. Конференція підтвердила принцип «відкритих дверей» і рівних можливостей в Китаї. Питання про скасування «21 вимоги» на ній не ставилося.

На відміну від «руху за нову культуру», який мав просвітницький характер, «рух 4 травня» призвів до активної політизації представників китайської інтелігенції, до поширення серед них радикальних настроїв. Із середовища активістів «руху 4 травня» вийшли перші китайські марксисты.

Утворення КПК і формування єдиного фронту. Перші марксистські гуртки в Китаї виникли в 1920 р. за підтримки російських більшовиків. У липні 1921 р. за участі членів Комінтерну в Шанхаї відбувся перший з'їзд Комуністичної партії Китаю (КПК). Його учасники представляли сім марксистських гуртків, які на той час існували в Китаї і об'єднували 53 особи. З'їзд сформував Тимчасове бюро на чолі з Чень Дусю і схвалив першу програму КПК, за якою головним завданням партії визнавалося встановлення диктатури пролетаріату.

Під впливом «руху 4 травня» відбулася також реорганізація партії Гоміньдан, спрямована на перетворення її з нечисленною конспіративною організацією, яка діяла в основному за межами Китаю, на масову бойову партію. Її базою стало м. Гуанчжоу в пров. Гуандун.

У кінці 1920 р. владу в Гуанчжоу захопив мілітарист Чень Цзюньмін. У квітні 1921 р. тут знову зібрався «старий» парламент 1913 року, який обрав Сунь Ятсена президентом Китайської республіки. Сунь Ятсен планував зробити свій уряд загальнокитайським, здійснити Північний похід і військовим шляхом

об'єднати увесь Китай під владою Гоміньдану. Пекінський уряд, мілітаристи інших районів та іноземні держави цей уряд не визнали.

Для розширення соціальної бази Сунь Ятсен запросив у свій уряд комуністів (Чень Дусю та інших). Після цього Чень Цзюньмін припинив його підтримувати, а в червні 1922 р. розігнав його уряд. Проте в лютому 1923 р. конкуруюче угруповання мілітаристів позбавило Чень Цзюньміна влади і знову запросило Сунь Ятсена очолити уряд.

Унаслідок негативного досвіду співпраці з мілітаристами Сунь Ятсен дійшов висновку про необхідність позбавитися залежності від них. Для цього було необхідно створити власну революційну армію, що потребувало нових союзників. Таким союзником Сунь Ятсен бачив СРСР, оскільки іншого джерела реальної військової, фінансової й економічної допомоги не бачив.

У серпні 1923 р. у Москву було направлено військово-політичну делегацію на чолі з Чан Кайши для переговорів з керівництвом СРСР і Комінтерну. Результатом переговорів стало надання Москвою військової, фінансової й технічної допомоги Гоміньдану для реорганізації партії, створення нової армії, зміцнення державного апарату. В Китай направили також представника Комінтерну М. Бородіна, який став політичним радником ЦВК Гоміньдану (вересень 1923 р. – липень 1927 р.).

Політичне зближення Сунь Ятсена з більшовиками вело Гоміньдан до співробітництва з китайськими комуністами, яким Комінтерн радив створити єдиний антиімперіалістичний фронт з революційною демократією (Гоміньданом). Питання про створення єдиного фронту було в центрі уваги III з'їзду КПК, який відбувався в липні 1923 р. в Гуанчжоу. Сюди переїхав з Шанхаю ЦК КПК, Компартія отримала можливість для легальної роботи. 30 делегатів з'їзду представляли 420 членів партії. Головне питання, яке розглядалося на з'їзді – вступ КПК до Гоміньдану. Було прийнято рішення про індивідуальний вступ комуністів при збереженні організаційної і політичної самостійності партії, що відповідало директиві Комінтерну. Це рішення обумовило активну участь комуністів у реорганізації Гоміньдану і створенні єдиного фронту.

У січні 1924 р. в Гуанчжоу відбувся перший конгрес реорганізованого Гоміньдану. У прийнятому на з'їзді Маніфесті, в написанні якого брали активну участь комуністи і М. Бородин, було сформульовано нове трактування «трьох народних принципів».

Реалізація першого принципу – націоналізму – в новому тлумаченні означала боротьбу проти імперіалізму і китайського мілітаризму. Другий принцип – народовладдя – трактувався як реалізація принципу «п'яти властей» (законодавчої, судової, виконавчої, екзаменаційної і контрольної), щоб уникнути недоліків парламентаризму. Принцип народного благоденства передбачав зрівняння прав на землю і обмеження капіталу.

Рішення конгресу в галузі партійного будівництва орієнтували гоміньданівців на створення партії ленінського типу з суворою дисципліною і централізацією, з монополією на владу і широкими повноваженнями президента. Конгрес обрав ЦК Гоміньдану у складі 41 особи, до якого увійшли 10 комуністів.

Багато комуністів зайняли також керівні посади в партпараті Гоміньдану. Таким чином, було сформовано єдиний фронт Гоміньдану і КПК.

У квітні 1924 р. було схвалено Програму державних реформ, яка базувалась на принципах народного благоденства, народовладдя і націоналізму (у такій послідовності) в новій інтерпретації. У ній передбачалися три етапи на шляху до встановлення народовладдя: військової влади, політичної опіки (Гоміньдану) і конституційного правління.

На початку 1924 р. на острові Вампу (Хуанпу) в 25 км від Гуанчжоу за допомогою радянських військових радників (П. Павлова, В. Блюхера) було створено військову школу, яку очолив Чан Кайши. За півтора роки відбулося три набори до неї курсантів загальною чисельністю близько 2 тис. осіб. Невдовзі виник своєрідний «клан Вампу» – братство офіцерів, які її закінчили. На початку 1940-х рр. близько 40 з них стали генералами.

Діяльність гуандунського уряду спонукала уряд в Пекіні підписати 31 травня 1924 р. угоду про загальні принципи урегулювання відносин між СРСР і Республікою Китай. Вона передбачала встановлення дипломатичних відносин, відмову СРСР від спеціальних прав і привілеїв на території Китаю.

У цей час вже виявилась криза мілітаристських режимів. Новий прем'єр-міністр пекінського уряду ініціював скликання у грудні 1924 р. загальнокитайської конференції з метою об'єднання країни і запросив на неї Сунь Ятсена. На цей час він вже був тяжко хворий, але все одно поїхав у Пекін для участі у конференції, запропонував на ній скликання Національних зборів для об'єднання країни. Конференція не мала конкретних результатів, проте сам факт її скликання і поїздка Сунь Ятсена на північ мали значний пропагандистський ефект. 12 березня 1925 р. Сунь Ятсен помер.

Об'єднання Китаю збройним шляхом. 1 липня 1925 р. гоміньданівський уряд в Гуанчжоу (пров. Гуандун) був проголошений Національним (загальнокитайським). Його очолив представник лівого крила Гоміньдану Ван Цзінвей (1883–1944 рр.). Комуністи не увійшли до складу уряду, але надали йому політичну підтримку. Об'єднання країни планувалося здійснити військовим шляхом силами нової Національно-революційної армії (НРА). Вона розпочала активні військові дії восени 1925 р.

Боротьбу за об'єднання Китаю збройним шляхом китайська історіографія називає «національною революцією 1925–1927 рр.». Її початком вважають «рух 30 травня» 1925 р., організований комуністами.

З початку 1925 р. комуністи організували на іноземних підприємствах в приморських містах масові робітничі виступи з економічними вимогами, а 30 травня 1925 р. – студентську демонстрацію в Шанхаї під антиімперіалістичними гаслами. Британська поліція міжнародного сетльменту відкрила по ній вогонь. Після цього в Шанхаї розпочалися масові акції протесту під антиіноземними гаслами: страйки робітників японських і британських підприємств, бойкот британських і японських товарів тощо. Найбільше вони були підтримані на революційному півдні країни – в Гонконгу і Гуанчжоу, де також розпочалися масові акції, спрямовані проти іноземних концесій та

іноземних товарів. Це був патріотичний підйом за звільнення Китаю з-під впливу іноземних держав.

«Рух 30 травня» характеризувався масовими робітничими виступами, організованими комуністами. Це сприяло посиленню авторитету Компартії і зростанню її численності. За чотири місяці після початку акцій протесту кількість членів КПК зросла в 2,5 рази (до 3,8 тис. осіб).

Національно-революційна армія розпочала військовій дії проти армій місцевих мілітаристів восени 1925 р. у провінції Гуандун. У січні 1926 р. вона повністю перейшла під владу Національного уряду.

Комуністи в цей час організовували масові робітничо-селянські виступи, які передували наступу НРА і прагнули підняти селян на аграрну революцію. Це суперечило завданням Гоміньдану й ідеям Сунь Ятсена, який відкидав класову боротьбу, виступав за взаємодопомогу суспільства і держави на основі гуманності, справедливості, почуття обов'язку. Основна мета комуністів полягала в тому, щоб відтіснити від керівництва єдиним фронтом правих гоміньданівців і самим очолити його. У цих умовах відбулося розмежування всередині Гоміньдану між «лівими» на чолі з Ван Цзінвеем і «правими», які виступали проти співробітництва з КПК.

На другому конгресі Гоміньдану (січень 1926 р.) «правих» виключили з партії, а комуністи посилили свій вплив у керівних органах партії. Натомість Чан Кайши оголосив 20 березня військовий стан в Гуанчжоу, під час якого багатьох комуністів було заарештовано («переворот 20 березня 1926 р.»). Хоч невдовзі їх відпустили, Ван Цзінвей був змушений залишити Китай, а позиції Чан Кайши суттєво посилились.

Пленум ЦВК Гоміньдану у травні 1926 р. схвалив рішення про початок Північного походу для об'єднання Китаю під владою Гоміньдану, контроль над робітничо-селянським рухом, заборону комуністам посідати керівні партійні посади та обрав Чан Кайши головнокомандувачем НРА. Крім цього, він був головою ЦВК Гоміньдану і військової ради. Відбулося об'єднання правих сил Гоміньдану навколо Чан Кайши. Проте вони не виступили відкрито проти єдиного фронту з КПК і продовжили співробітництво з СРСР. Комінтерн, у свою чергу, рекомендував КПК піти на компроміс з правими для створення передумов розвитку революції в сприятливому для себе напрямі.

У липні 1926 р. розпочався Північний похід НРА. На той час під владою Національного уряду вже були провінції Гуандун, Гуансі, Гуйчжоу, частина провінції Хунань. 100-тисячній Національно-революційній армії протистояли близько 800-тисячні війська дучзюнів, проте внутрішні суперечності й суперництво між ними негативно позначилися на їхніх військових діях. У вересні НРА зайняла Ханькоу на р. Янцзи. У кінці 1926 р. під контролем НРА було вже сім провінцій.

Перемоги на мілітаристами посилили боротьбу між правими і лівими всередині Гоміньдану. 1 січня 1927 р. за підтримки КПК і радянських агентів ліві гоміньданівці проголосили столицею м. Ухань, незважаючи на те, що Чан Кайши наполягав, щоб осідком Національного уряду було м. Нанчань, де розміщувалась

його ставка. У березні в Ухані було обрано новий склад Національного уряду, його знову очолив Ван Цзінвей. До уряду вперше увійшли два комуніста.

Перший етап Північного походу завершився захопленням Шанхая (22 березня) і Нанкіна (24 березня). Під владою Національного уряду тепер був південь і найбільш економічно розвинутий район басейну р. Янцзи.

Під час захоплення Шанхая і Нанкіна від наступу НРА постраждали іноземні громадяни. У зв'язку з цим 24 березня військові кораблі Великої Британії і США обстріляли Нанкін. У квітні п'ять держав висунули китайським властям ультиматум з вимогами покарати «винних» й компенсувати втрати.

На початку квітня Чан Кайши отримав свідчення про наміри комуністів захопити владу в Шанхаї та звинуватив комуністів, які входили до уханського уряду, в дестабілізації ситуації. У місті було оголошено надзвичайний стан. Військові під командуванням Чан Кайши атакували і роззброїли опорні пункти робітників, які підтримували комуністів, розпустили профспілки й інші організації, які перебували під їхнім впливом. Понад 1000 осіб було заарештовано, близько 300 страчено («Шанхайська різанина»).

У квітні 1927 р. Чан Кайши проголосив утворення Національного уряду в Нанкіні. Після цього виникли два політичні центри Гоміньдану – Ухань (лівих) і Нанкін (правих). Обидва бачили своїм основним завданням завершення Північного походу, успіх якого мав значно посилити їхній вплив. Військовий план Північного походу значною мірою базувався на спільних діях з Національною армією під керівництвом Фен Юйсяна (справжнє ім'я – Іреней Фендь, колишній полковник армії США родом із Закарпаття), яка діяла на півночі. Під впливом Фен Юйсяна лідер лівих гоміньданівців Ван Цзінвей погодився відмежуватися від комуністів з метою відновлення єдності Гоміньдану. 26 липня 1927 р. Політрада ЦВК уханського відділення Гоміньдану запропонувала усім комуністам, які хотіли зберегти свої посади в партії, вийти з КПК.

У цей час в КПК відбулася зміна керівництва. Чень Дусю, який очолював партію від її створення, був змушений піти у відставку. Нове керівництво (Мао Цзедун і Чжоу Еньлай) відмовилося від тактики поступок. У ніч на 1 серпня 1927 р. два корпуси НРА, сформовані переважно з комуністів, під керівництвом Чжоу Еньлая (1898–1976 рр.) здійснили спробу військового перевороту в Наньчані.

Після початку Наньчанського повстання уханський Гоміньдан прийняв рішення про остаточний розрив з КПК. Після цього комуністи взяли курс на збройне повстання, спрямоване не лише проти мілітаристів й імперіалістів, але також проти Гоміньдану і китайських підприємців (буржуазії), яких кваліфікували як «контрреволюційні елементи». У рішеннях КПК йшлося про встановлення радянської влади та революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.

Початок повстання було заплановано на період сплати податків і оренди після осіннього врожаю («повстання осіннього врожаю» або «аграрна революційна війна»). З серпня по грудень 1927 р. комуністи під гаслами Рад і аграрної революції намагалися підняти селянське повстання в провінціях

Хунань, Хубей, Цзянсі, Гуандун. Проте окремі виступи селян не були підтримані. Одночасно комуністи намагалися підняти повстання у великих містах. У грудні вони зробили спробу захопити владу в м. Гуандун, але були розгромлені.

Отже, до кінця 1927 р. відбувся остаточний розрив між Гоміньданом і КПК. Спроби комуністів прискорити переростання «національної революції» в соціалістичну на основі класової боротьби закінчилися поразкою. Проте до того часу Компартія стала значною самостійною політичною силою. Продовж військової кампанії за об'єднання Китаю її авторитет і чисельність суттєво зросли. На початку 1927 р. в Компартії налічувалося вже близько 25 тис. осіб., у квітні 1927 р. – 58 тис. осіб. Після невдалих повстань кінця 1927 р. уцілілі війська комуністів відійшли у важкодоступні регіони країни, де створили «радянські райони».

У квітні 1928 р. НРА продовжила Північний похід. Невдовзі Чан Кайши визнали кілька північних мілітаристів. У червні 1928 р. НРА вдалося захопити Тяньцзін і столицю Пекін. Унаслідок цього нанкінський уряд Чан Кайши поширив владу майже на всю країну.

Таким чином, унаслідок «національної революції» і Північного походу відбулося об'єднання Китаю (Півдня і Півночі) під владою Національного уряду на чолі з Чан Кайши. Проте відновлення єдності Китаю не відбулося. Єдиний фронт між Гоміньданом і КПК 1923–1927 рр. перестав існувати, комуністи поставили під свій контроль частину території Китаю, де створили радянські райони. Відбувся також розкол в Гоміньдані.

«Нанкінське десятиліття» (1929–1937 рр.). У жовтні 1928 р. було оголошено про завершення військового етапу революції і про початок з 1929 р. 6-річного періоду «політичної опіки», тобто авторитарного однопартійного режиму Гоміньдану.

На період «політичної опіки» верховним органом влади ставав конгрес Гоміньдану, якому безпосередньо підпорядковувалися Національні збори. В основу нової державної структури було покладено систему п'яти властей (п'яти юанів) – законодавчої, виконавчої, судової, екзаменаційної й контрольної.

Зовнішня політика уряду була спрямована на відміну нерівноправних договорів і угод з іноземними державами. Першою іноземною державою, яка визнала нанкінський уряд, були США (липень 1928 р.). У грудні 1928 р. це зробила Велика Британія. Японія розглядала зміцнення влади нанкінського уряду як загрозу власним інтересам в Китаї і намагалась перешкодити просуванню НРА на північ, у сферу своїх головних економічних і політичних інтересів. Проте Японія була змушена визнати новий уряд Китаю у січні 1929 р.

Підтримка Радянським Союзом комуністичного руху в Китаї і прагнення нанкінського уряду скасувати радянську концесію на Китайську східну залізницю призвели до розриву радянсько-китайських відносин в липні 1929 р. Їх було відновлено в грудні 1932 р. під впливом японської експансії в Маньчжурії.

У грудні 1928 р. нанкінський уряд оголосив про відновлення митної автономії й нові митні тарифи, які набули чинності 1 лютого 1929 р. Першими

це рішення визнали США, останньою – Японія (10 травня 1930 р.). Шляхом переговорів уряду вдалося повернути Китаю 20 концесій (з 33), скасувати положення про консульську юрисдикцію і екстериторіальність.

Соціально-економічні перетворення відбувалися на основі вчення Сунь Ятсена і базувалися на провідній ролі держави в економіці. Було сформовано апарат державного планування і регулювання економіки, налагоджено податкову систему, здійснено реформування й уніфікацію грошової системи, проведено валютну реформу, стабілізовано грошову одиницю. Державний Центральний банк (1928 р.) і кілька державно-приватних банків стали важливими засобами спрямування капіталів на підтримку тих чи інших галузей і підприємств. Також урядові заходи були спрямовані на підтримку національного підприємництва в цілому. Держава здійснювала політику протекціонізму для захисту національної промисловості від іноземної конкуренції. В умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр. уряд проводив заходи антикризового регулювання в галузях, які найбільше постраждали від кризи. Політика уряду у сфері промисловості була досить ефективною – виробництво в 15 основних галузях зросло в 1936 р., порівняно з 1926 р., на 86%. Середньорічне зростання промислової продукції складало близько 6%.

Будівництво нових доріг і залізниць, ремонт і будівництво іригаційних споруд, створення національної цивільної авіації тощо сприяли поживленню торгівлі, збільшенню обсягів експорту й імпорту. Торговельна політика сприяла зменшенню ввозу і збільшенню вивозу товарів, що призвело до поступового скорочення пасивного сальдо зовнішньої торгівлі.

В основі діяльності керованих Гоміньданом профспілок була розроблена Сунь Ятсеном концепція співробітництва між працею й капіталом. Згідно з робітничим законодавством, було обмежено робочий час промислових робітників, встановлено рівень їхньої мінімальної зарплати; вони отримали право на організацію, страйк, підписання колективних договорів, участь в управлінні підприємствами й розподілі їхніх прибутків.

Аграрна політика уряду базувалась на принципах регулювання і еволюції, а не радикальних змін. Аграрний закон (липень 1930 р.) захищав інтереси орендарів, обмежив орендну платню до 37% зібраного врожаю, визначив право на створення селянських союзів і прогресивне оподаткування надлишків землі тощо. Було здійснено деякі заходи, спрямовані на стимулювання сільськогосподарського виробництва, особливо в експортних галузях, розвиток меліорації й агротехніки, сприяння кооперації тощо. Хоч під час «нанкінського десятиліття» добробут селян дещо зріс, у цілому політика в аграрному секторі була менш ефективною, ніж у промисловості.

Розрахунки уряду на іноземну фінансову допомогу не виправдалися. Унаслідок нестабільної внутрішньої ситуації, ліквідації системи нерівноправних договорів, яка надавала привілеї іноземному капіталу, посилення позицій китайського національного капіталу, розширення державного регулювання економіки й державного підприємництва зменшилась привабливість китайського ринку для іноземців, відбувся відтік іноземних капіталів.

Ідеологія гоміньданівського режиму поєднувала ідеї Сунь Ятсена з традиційними конфуціанськими цінностями. На ній базувався «Рух за нове життя», про що Чан Кайши заявив на масовому мітингу в Нанкіні 19 лютого 1934 р. У його виступі йшлося про зміцнення Китаю через відновлення традиційних конфуціанських цінностей – поваги до старших, ритуалу, дисципліни, моральності, справедливості, скромності тощо. Ідеологічна кампанія відбувалася під гаслом «Пристоїність, справедливість, чесність, почуття власної гідності». Велика увага приділялася зміцненню трудової етики, розвитку патріотизму. Помітною була мілітаризація повсякденного життя.

Партійне правління Гоміньдану відбувалося в умовах розколу цієї партії й Національно-революційної армії. З чотирьох угруповань в НРА лише одна – війська академії Вампу – зберігали повну лояльність Чан Кайши. З 1929 р. вона здійснювала військові дії проти регіональних угруповань НРА. Такі дії у травні–листопаді 1930 р. отримали назву «війна центральних рівнин». З початку 1931 р. існували два гоміньданівські уряди в Нанкіні (Чан Кайши) й Гуанчжоу (Ван Цзінвєя). Відновлення єдності Гоміньдану відбулося після японської агресії в Маньчжурії 18 вересня 1931 р.

Тривала також боротьба Гоміньдану з КПК. «Радянські райони» під контролем комуністів включали територію площею близько 150 тис. кв. км. з населенням 14–15 млн. чол. У листопаді 1931 р. в м. Жуйцзінь на півдні провінції Цзянсі було проголошено Китайську радянську республіку, уряд якої очолив Мао Цзедун.

У 1930–1934 рр. уряд Чан Кайши провів п'ять великих військових операцій з метою захопити «радянські райони». Під час п'ятого наступу Національно-революційної армії в жовтні 1934 р. перед загрозою повного знищення розпочався «Великий північно-західний похід», під час якого 80-тисячна Червона армія КПК і 20 тис. біженців рушили з Центрального радянського району (пров. Цзянсі) на північ провінції Шеньсі (м. Яньань). Він тривав майже два роки. Червона армія пройшла з боями майже 12,5 тис. км. На північ провінції Шаньсі вийшли лише близько 7 тис. бійців. Тут був створений новий Особливий радянський район.

Під час Північно-західного походу значно зріс авторитет Мао Цзедуна. Хоча Комінтерн наполегливо рекомендував китайським комуністам зосередитися на захопленні міст, Мао усупереч марксистській доктрині зробив ставку на селянство, а не на міський пролетаріат. У найтяжчу пору «Великого походу» в січні 1935 р. на розширеному засіданні політбюро ЦК КПК він звинуватив у невдачах Червоної армії представників промосковського угруповання і домігся успіху. З того часу у КПК почав домінувати «китаїзований марксизм» (маоїзм) на основі поєднання марксизму і китайських національних особливостей, філософських традицій, способу мислення простого китайця. Для нього характерні: відмова від орієнтації на поради Комінтерну; націоналізм, китаєцентризм; антиімперіалізм; провідна роль у класовій боротьбі селянства, а не пролетаріату; концепція «нової демократії» (яка включала ідеї національного визволення, багатопартійності, змішаної економіки); аскетизм, «казармений комунізм»; мобілізаційні заходи; боротьба з опозицією і «чистки» в КПК.

Японська експансія початку 1930-х рр. і японсько-китайська війна 1937–1945 рр. Значний вплив на ситуацію в Китаї мала японська інтервенція в Маньчжурію 18 вересня 1931 р., унаслідок якої Китай втратив цю територію. 1 березня 1932 р. там було проголошено державу Маньчжоу-го на чолі з останнім китайським імператором Пу І, який належав до маньчжурської династії. За цим послідували дії Японії, які примусили китайський уряд визнати автономію Хуабей-го і Внутрішньої Монголії, які стали японською сферою впливу (див. розділ Японія).

Уряд Чан Кайши категорично відмовлявся визнавати японські претензії. Разом з тим він не намагався чинити військовий спротив японській експансії, оскільки вважав, що реальні сили для спротиву агресору відсутні, доки Китай повністю не об'єднано і комуністичний рух не придушено. Тож остерігаючись широкомасштабного конфлікту з набагато сильнішою у військовому відношенні Японією, Чан Кайши, наказав військам не вступати в бій і відступати з тих територій, на які просувалися японці.

Проте не усі представники китайського генералітету були згодні з такою політикою. Один з командувачів НРА Чжан Сюелян таємно розпочав переговори з лідерами КПК про спільну антияпонську боротьбу. 12 грудня 1936 р. за його наказом урядову делегацію на чолі з Чан Кайши, яка прибула в ставку армії, було заарештовано. У ситуацію втрутився СРСР, який наполіг на звільненні Чан Кайши в обмін на його згоду припинити боротьбу з КПК і відновити спільний (цього разу антияпонський) фронт.

У лютому 1937 р. під тиском Кремля КПК і Гоміндан уклали угоду про співробітництво, за якою Чан Кайші визнав легальне існування Компартії й «особливого району» з центром у Яньані, Червона армія мала стати складовою Національно-революційної армії. Результатом досягнутої угоди став спротив японській експансії 7 липня 1937 р., що призвело до переростання чергового інциденту («інцидент на мосту Марко Поло») в повномасштабну війну (див. розділ Японія).

Японські війська досить швидко просувалися по території Китаю. У листопаді 1937 р. вони захопили Шанхай, у грудні – столицю Нанкін. В цих умовах уряд Чан Кайши перебрався в м. Чунцін, в 1400 км на захід від Нанкіна, який став центром спротиву. Разом з урядом в Чунцін перемістилися тисячі китайців. З 1938 р. США і Велика Британія почали надавати військову допомогу китайському уряду через Бірманську дорогу, у той час як японські війська перерізали військове постачання гомінданівського уряду з Гонконгу.

Незважаючи на нищівні поразки китайської армії в 1937–1938 рр., Японія не змогла домогтися капітуляції Китаю. Війна набула затяжного характеру, призвела до війни Японії з США і Великою Британією (див розділ Японія), а врешті – до її поразки.

Весною 1943 р. японські війська змогли перерізали бірманську дорогу, через яку уряд Чан Кайши отримував військове постачання від союзників, що примусило його погодитися на таємні переговори з японцями в травні 1943 р. На них обговорювалися питання про повернення Японією деяких територій і

спільну боротьбу з КПК. Через тиск союзників на Чан Кайши переговори було зірвано.

22–26 листопада 1943 р. в Каїрі відбулась конференція за участю президента США Ф. Рузвельта, прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля і генералісімуса Чан Кайши, на якій обговорювалися спільні дії союзників у війні з Японією, а також питання повоєнного влаштування у Східній Азії. У Каїрській декларації відзначалися наміри союзників продовжувати нарощувати військові сили до безумовної капітуляції Японії. Основні положення Каїрської декларації включали: повернення Китаю всіх територій, відібраних Японією, таких як Маньчжурія, о. Формоза (Тайвань), Пескадорські острови; позбавлення Японії усіх островів у Тихому океані, які вона окупувала під час Першої світової війни; надання Кореї незалежності у відповідний час.

У березні 1944 р. японське командування знову організувало великий наступ в Китаї, у результаті якого вдалося захопити провінції Хенань, Хунань, Гуансі, Гуандун, Фуцзян. Натомість гоміньданівський уряд у травні організував наступ чотирьох дивізій в провінції Юньнань від р. Салуїн, щоб підтримати дії союзників в Індії й Бірмі. Це сприяло провалу Імпхальської операції японського командування. До літа 1944 р. ініціатива перейшла до союзників.

У цей час територію Китаю контролювали три основні сили – японські війська, гоміньданівський уряд і комуністи. У той час як японці контролювали міста й основні комунікації, комуністи створювали опорні бази в сільській місцевості й вели ефективну партизанську війну на окупованих японцями територіях.

Після того як 9 серпня 1945 р. СРСР вступив у війну з Японією і розпочав наступ у Маньчжурії, комуністи також перейшли у наступ, щоб розширити підконтрольні території. У серпні 1945 р. під контролем комуністів перебувало 19 районів, вони мали сильні позиції на півночі, у той час як урядові війська Чан Кайши (НРА) були територіально розпорошені.

Громадянська війна і проголошення КНР. У кінці Другої світової війни в Китаї існували два уряди: гоміньданівський уряд Чан Кайши в Чунціні в центральній частині Китаю і комуністичний уряд Мао Цзедуна в Яньані (пров. Шеньсі).

У серпні 1945 р. в Чуньцині між ними розпочалися переговори, які тривали (з перервами) до листопада 1946 р. Посередником у цих переговорах виступали США, які виступали за формування коаліційного уряду (на протигагу відновленню авторитарного однопартійного уряду Гоміньдану), який міг би забезпечити населенню ліберальні свободи (слова, друку, зборів, асоціацій тощо).

10 жовтня 1945 р. вдалося досягти домовленостей про скликання Політичної консультативної конференції (ПКК) для формування коаліційного уряду Китаю. Проте одразу після цього розпочалася боротьба між гоміньданівцями і комуністами за Маньчжурію. 13 жовтня Чан Кайши наказав НРА встановити контроль уряду над Маньчжурією, яку евакуювали японські війська. Проте до кінця 1945 р. майже вся вона перейшла під контроль комуністів.

У січні 1946 р. переговори відновилися. Цього разу посередником між представниками гоміньданівського уряду і КПК виступав начальник штабу армії США генерал Дж. Маршалл. Він чинив тиск на Чан Кайши, щоб той погодився на формування коаліційного уряду, у тому числі погрожував припинити американську допомогу. Під тиском США у січні 1946 р. дві сторони домовилися про перемир'я, а також про формування коаліційного уряду на пропорційній основі та спільних збройних сил у складі 50 дивізій Чан Кайши і 10 – Мао Цзедуна.

На основі цих домовленостей було створено Політичну консультативну нараду за участю усіх рухів і партій. Після трьох тижнів роботи вона сформувала коаліційний уряд на пропорційній основі. Проте КПК відмовилась розпустити армію, щоб скоротити її чисельність до 10 дивізій.

У травні–червні 1946 р. військові дії відновилися. Чан Кайши прагнув зберегти монополію Гоміньдану на владу, комуністи – розширити контрольовані території. Чан Кайши розраховував на чисельну і технічну перевагу своєї армії, допомогу США і невтручання СРСР. Улітку 1946 р. він знову переніс столицю у Нанкін і виступив у мавзолеї Сунь Ятсена з доповіддю про перемогу. У липні він віддав наказ розпочати широкомасштабний наступ проти військ КПК.

До зими гоміньданівській армії вдалось ліквідувати «червоні райони» в центральному і північному Китаї. Комуністи відступили в гірські райони північного сходу. Проте Національно-революційна армія досягла цього у результаті великих втрат. Сили уряду виявились перенапруженими, тим більше, що його економічна база була слабкою. Одночасно відбувалися військові дії, відновлення адміністрації на місцях, відбудова економіки тощо.

Натомість комуністична Народно-визвольна армія Китаю (НВАК), споряджена трофейною японською зброєю, яку передав СРСР, зберегла боєздатність і стратегічну базу в Маньчжурії. У листопаді 1946 р. Компартія відмовилась брати участь у скликаних урядом Чан Кайши Національних зборах і відкликала делегацію з переговорів.

У липні 1947 р. комуністи розпочали контрнаступ з долини Хуанхе в напрямку Янцзи. Чан Кайши був змушений оголосити загальну мобілізацію, яка часто здійснювалася примусово. Незважаючи на фінансову допомогу США у розмірі 2 млрд. дол., військові видатки (70% бюджету) й величезна інфляція паралізували економіку. Фінансово-економічні проблеми позбавили уряд Чан Кайши соціальної бази. Моральний стан гоміньданівської армії був слабкий, про що свідчило масове дезертирство.

Натомість комуністи використали гасла створення «народного фронту» і розгортання «антиімперіалістичної боротьби» проти американського втручання в китайську революцію «буржуазно-демократичного» характеру. Це був вдалий політичний маневр, завдяки якому лідерам КПК вдалось привернути на свій бік частину прибічників Чан Кайши. Зростанню популярності комуністів сприяли зменшення орендної плати для селян і роздача їм земель у контрольованих НВАК районах, зрівняння жінок у правах з чоловіками.

У 1947–1948 рр. вирішальне значення мала зовнішня підтримка, яку уряди Чан Кайши і Мао Цзедуна отримували, відповідно, від США і СРСР. У той час

як СРСР значно збільшив допомогу комуністам, США цього не зробили. Дж. Маршалл, який був посередником на переговорах між двома сторонами, а в 1947 р. став держсекретарем (тобто міністром закордонних справ), повідомляв про неефективність і корупційність уряду Чан Кайши. Він вважав, що краще спрямувати обмежені фінансові ресурси США на допомогу зруйнованим країнам Європи, щоб уникнути посилення там прорадянських настроїв і впливу комуністів. Врешті це було реалізовано шляхом надання зруйнованим під час світової війни державам фінансової допомоги США за «планом Маршалла». Натомість допомога уряду Чан Кайши, хоч й надалі надавалася, була недостатньою для його перемоги.

Продовж 1948 р. військове становище Гоміньдану суттєво погіршилось: армія втратила 500 тис. вбитими, близько 1 млн полоненими і дезертирами. У вересні–жовтні 1948 р. командував 4-ю армією КПК у Північно-східному Китаї Лінь Бяо (1901–1971 рр.) провів успішну Ляошенську операцію у північно-східному Китаї, яка відкрила НВАК дорогу в центральні райони.

Перед загрозою військової поразки Чан Кайши запропонував комуністам мирні переговори, однак вони висунули вісім вимог, які він не зміг прийняти (у тому числі, покарання військових злочинців разом з президентом, членами його уряду та їхніми родинами).

Навесні 1949 р. НВАК продовжила наступ. 23 квітня вона вступила в Нанкін, 27 травня – в Шанхай, 3 вересня – в Пекін.

Для легітимізації своєї влади КПК скликала в Пекіні 21 вересня 1949 р. Народну політичну консультативну раду, яка обрала Центральну народну урядову раду на чолі з Мао Цзедунем. Він посів також інші ключові посади – голови Всекитайського комітету Народної політичної консультативної конференції (яка виконувала роль Установчих зборів), Центрального народного уряду і Народно-революційної ради. Міністром закордонних справ став Чжоу Еньлай.

1 жовтня 1949 р. на великому мітингу на площі Тяньаньмень Мао Цзедун проголосив створення Китайської Народної Республіки (КНР).

У середині жовтня НВАК зайняла останню велику базу Гоміньдану – м. Гуанчжоу, після чого залишки армії Чан Кайши (близько 300 тис. осіб) і понад 2 млн цивільних евакуювалися на о. Тайвань. Серед них – члени партії Гоміньдан, уряд і Національні збори. Республіка Китай з урядом Чан Кайши (Гоміньдану) продовжила існувати на Тайвані.

Таким чином, перша половина ХХ ст. була трагічним періодом в історії Китаю. Більша його частина характеризувалася внутрішньою нестабільністю і війнами. На початку цього століття була очевидною слабкість і неконкурентоздатність держави, наслідком чого було її підпорядкування іншим державам, поділ на сфери впливу між ними і початок територіального поділу. Після Сінхайської революції, яка призвела до скинення монархії й проголошення республіки, ситуація лише погіршилася. Боротьба між різними військовими, суспільними і політичними силами призвела до дезінтеграції Китаю і багаторічних війн, сприяла посиленню японської експансії. З 1937 р. до 1945 р. тривала японсько-китайська війна, яка з грудня 1941 р. була складовою

Другої світової війни. Після її закінчення відновилася громадянська війна, у якій врешті перемогли комуністи. У китайській історіографії з проголошенням Китайської Народної Республіки пов'язують завершення «100 років приниження» від іноземних держав.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте становище Китаю на початку ХХ ст.
2. Якими були результати і наслідки японсько-китайської війни 1894–1895 рр.?
3. Охарактеризуйте основні завдання ліберальної і революційної опозиції Цінама на початку ХХ ст.
4. Назвіть причини і цілі Сінхайської революції.
5. Якими були результати і наслідки Сінхайської революції?
6. Чому виникла потреба в «другій революції», які її результати?
7. Якою була позиція Китаю в Першій світовій війні?
8. Назвіть причини, сутність і наслідки «руху 4 травня».
9. Коли і як утворилася Комуністична партія Китаю?
10. Охарактеризуйте відносини між КПК і Гоміньданом в 1921–1927 рр.
11. Визначте причини орієнтації Сунь Ятсена на СРСР.
12. Що означали «три народні принципи» до 1912 р.?
13. Як змінилася інтерпретація «трьох народних принципів» у 1924 р.?
14. Як ви розумієте сутність національної революції 1925–1927 рр.?
15. Які результати національної революції 1925–1927 рр.?
16. Чому відбувся розрив єдиного фронту КПК і Гоміньдану?
17. Коли завершилося об'єднання Китаю військовим шляхом?
18. Охарактеризуйте ситуацію в Китаї під час Нанкінського десятиліття.
19. Оцініть реформи нанкінського уряду у 1929–1937 рр.
20. Чому черговий «китайський інцидент» переріс у липні 1937 р. в повномасштабну війну?
21. Назвіть причини відновлення громадянської війни в Китаї після закінчення Другої світової війни.
22. Визначте чинники перемоги комуністів у громадянській війні.

Джерела і література

1. Блюхер В. К. В революционном Китае: записки главного военного советника. М., 1992.
2. Вишнякова-Акимова В. В. Два года в восставшем Китае. 1925–1927. Воспоминания. М., 1965.
3. ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае. Документы. Т. 1. 1920–1925. М., 1994; Т.2. 1926–1927. М., 1996.
4. Владимирова П. П. Особый район Китая. 1942–1945. М., 1974.
5. Воронцов В. Б. Чан Кайши. Судьба китайского Бонапарта. М., 1989.
6. Восстание ихэтуаней. Документы и материалы. М., 1968.

7. Гобова Є. В. Поява і трансформація ідеї «тотальної вестернізації» Китаю. *Китаєзнавчі дослідження*, 2022, № 3, с. 19–33.
8. Гобова Є. В. Жіночий рух у КНР після 1949 року: пошуки термінології та єдності. *Східний світ*, 2021, №4 (113), с. 97–102.
9. Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід. К., 2010.
10. Далин С. А. Китайские мемуары. 1921–1927. М., 1982.
11. История экономического развития Китая. 1840–1948. Сборник статистических материалов / Пер. с кит. М., 1958.
12. Казанин М. И. В штабе Блюхера. Воспоминания о китайской революции 1925–1927 годов. М., 1966.
13. Капранов С. В. Еволюція паназіатизму в першій половині ХХ ст. і питання модернізації Китаю. *Сходознавство*, 2015, №71–72, 27–45.
14. Меликсетов А. В. Социально-экономическая политика Гоминьдана в Китае (1927–1949). М., 1977.
15. На китайской земле. Воспоминания советских добровольцев. 1925–45. М., 1977.
16. Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
17. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи: Практикум. Навчальний посібник. Суми, 2006.
18. Синьхайская революция, 1911–1913. Сб. док-тов и мат-лов. М., 1968.
19. Стратегия и тактика Коминтерна в национально-колониальной революции на примере Китая. Сб. документов. М., 1934.
20. Сунь Ятсен (1866–1986). К 120-летию со дня рождения. Сб. статей. М., 1987.
21. Сунь Ятсен. Избранные произведения. М., 1985.
22. Черепанов А. И. Записки военного советника в Китае. М., 1976.
23. Яблонська С. З країни рижу та опію. Львів, 2018.
24. Brandt C. A Documentary History of Chinese Communism. London, 1952.
25. China: a Country Study. Washington, D.C., 1988.
26. Mao – Long March to Power. Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YRYnUWIHyTQ&ab_channel=CHRONOS-MEDIAHistory
27. Shambaugh D. China's Communist Party: Atrophy and Adaptation. Berkeley, Washington D.C, 2008.
28. The Cambridge History of China. Ed. by D. Twitchett and J. K. Fairbank. Vol. 12: in 2 parts. Republican China 1912–1949. Cambridge University Press, 2008.
29. The New Cambridge Modern History. V.12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
30. Wilkinson E. Chinese History: A Manual. Cambridge, 2000.
31. Why We Fight: The Battle of China. Documentary URL: https://www.youtube.com/watch?v=m4Ebv-FzP60&ab_channel=NuclearVault

Тема 12

КИТАЙСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (1949 р. – кінець ХХ ст.)

Формування внутрішньої і зовнішньої політики КНР у 1949–1957 рр. «Великий стрибок». «Культурна революція». КНР після Мао. Початок «політики реформ і відкритості». Реалізація економічних реформ у 1980-ті рр. Події на площі Тяньаньмень та їхні наслідки. Реалізація економічних реформ у 1990-х рр. «Три представництва». Зовнішня політика КНР у 1980–1990-ті рр.

Формування внутрішньої і зовнішньої політики КНР у 1949–1957 рр.
Створення Китайської Народної Республіки (КНР), проголошене 1 жовтня 1949 р., стало результатом перемоги КПК у громадянській війні над гоміньданівським урядом Чан Кайши.

21 вересня 1949 р. в Пекіні було скликано Народну політичну консультативну раду, яка обрала Центральну народну урядову раду на чолі з Мао Цзедунем. Створена після проголошення КНР Народна політична консультативна конференція, яку також очолив Мао, розробила Конституцію КНР. Вона набула чинності у 1954 р. Конституція визначила державний устрій КНР як «народну демократію», визначила нову структуру органів влади. Мао Цзедун став головою КНР, уряд (Народну раду) очолив Чжоу Еньлай.

У схваленій Народною політичною консультативною радою програмі розвитку КНР був відсутній акцент на будівництво соціалізму. На соціалістичне вчення посилалися лише в одному місці цього документу. У його економічному розділі йшлося про ліквідацію торговельних і митних привілей інших держав, передачу землі селянам та розвиток багатуукладної економіки, що передбачало поєднання в економіці державного і приватного секторів. Проте невдовзі виявилася тенденція до відмови від цього принципу на користь жорсткої адміністративно-командної системи.

Економічні перетворення в КНР розпочалися з аграрної реформи. Відповідний закон було схвалено Центральною народною урядовою радою в червні 1950 р. Згідно з ним, було скасовано велику власність на землю. Держава реквізувала її й роздала малоземельним і безземельним селянам. Реалізація аграрної реформи відбувалася силовими методами і супроводжувалася масовими репресіями. Вони були легалізовані Постановою ЦК КПК про боротьбу з внутрішньою контрреволюцією (жовтень 1950 р.).

З 1953 р. розпочалася реалізація першого п'ятирічного плану розвитку господарства, основними завданнями якої були індустріалізація і соціалістичні перетворення. З 1954 р. селян заохочували створювати кооперативи і вступати до них, щоб підвищити ефективність господарювання. До 1956 р. цей процес було в цілому завершено. Невдовзі було запроваджено державну монополію на торгівлю зерном і карткову систему на найбільш необхідні товари.

Мао обстоював ідею форсованих соціалістичних перетворень, а його опоненти підпадали під партійні чистки і репресії. У квітні 1957 р. на короткий

час було дозволено свободу слова під гаслом «Нехай квітнуть усі квіти, нехай в суперництві змагаються усі вчені». Проте вже в червні цього року вийшла постанова КПК проти «правих елементів», яка знаменувала нову хвилю репресій.

У сфері зовнішньої політики КНР одразу взяла курс на союзницькі відносини з СРСР. У грудні 1949 р. Мао Цзедун здійснив візит у Москву, де відбулися його переговори зі Сталіним й іншими керівниками СРСР. Результатом цього візиту було підписання 17 лютого 1950 р. Договору про дружбу, союз і взаємодопомогу між КНР і СРСР. До кінця 1950-х рр. Радянський Союз надавав КНР значну допомогу у здійсненні індустріалізації.

Можна було прогнозувати, що невдовзі після перемоги у громадянській війні уряд КПК і Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) спробують захопити Тайвань, куди евакуювалися уряд і війська Чан Кайши. Проте цьому зашкодила Корейська війна (1950–1953 рр.).

Після закінчення Другої світової війни Корею було поділено по 38-й паралелі на дві зони окупації – радянську (на півночі) й американську (на півдні). У 1948 р. в них були проголошені дві Корейські держави, обидві зі столицею в Сеулі, розташованому на південь від лінії розмежування – Республіку Корея з урядом Лі Син Мана і Корейську Народно-Демократичну Республіку (КНДР) з урядом Кім Ир Сена. Після отримання у квітні 1950 р. згоди на підтримку з боку СРСР, у червні 1950 р. КНДР вторглася у Республіку Корею (Південну Корею). Питання про агресію КНДР розглядалося в Раді безпеки ООН, яка схвалила рішення про формування міжнародної коаліції на підтримку Республіки Кореї. Це стало можливо завдяки тому, що представник СРСР бойкотував засідання, тож не міг заблокувати це рішення.

Коли сили міжнародної коаліції, очолюваної США, звільнили територію Південної Кореї, вони перейшли через 38-му паралель на територію КНДР і до жовтня 1950 р. вийшли на кордони з КНР. Після цього китайські «добровольці» перейшли кордон на захист уряду Кім Ир Сена. Також у військових діях на боці КНДР брали радянські «добровольці».

Корейська війна могла перерости в Третю світову, більше того, ядерну війну (у 1949 р. СРСР здійснив перше успішне випробування ядерної зброї). Вона суттєво змінила ситуацію у Східній Азії. У вересні 1951 р. США підписали Договір безпеки з Японією; у 1953 р., після закінчення Корейської війни – з Республікою Кореєю, у 1954 р. – Договір про взаємну оборону з Республікою Китай (на о. Тайвань). Це уможливило збереження Китайської Республіки на Тайвані. Її президентом до смерті в 1975 р. залишався Чан Кайши.

«Великий стрибок». VIII з'їзд КПК (1958 р.) затвердив «курс трьох червоних знамен», який включав: дотримання нової генеральної лінії партії, здійснення «великого стрибка» і створення народних комун. «Великий стрибок» означав політику прискореної модернізації, яку обстоював Мао Цзедун. В її основі були плани стрімкого збільшення виробництва зерна і сталі для стрімкого прориву в економічному розвитку.

На засіданнях політбюро 1958 р. було заплановано збільшення виробництва сталі продовж року вдвічі. У 1958–1960 рр. були здійснені великі державні інвестиції у сталеливарну промисловість. Крім великих і середніх підприємств,

по усій країні були побудовані сотні тисяч кустарних доменних печей, в яких виплавляли сталь (хоча й низької якості). Щорічні інвестиції перевищували ті, які були здійснені продовж усієї першої п'ятирічки. Мільйони китайців стали працівниками на цих підприємствах.

Паралельно на селі відбувалося створення народних комун. У той час як кооперативи не позбавляли селян землі, у 1958 р. приватне фермерство було заборонено. У народних комунах відбулося усупільнення землі й усіх засобів виробництва, було скасовано грошову оплату праці, запроваджено систему безкоштовного нормованого постачання. Мао вважав, що об'єднані в комуни селяни зможуть забезпечити значно більші врожаї зерна для постачання у міста і експорту (як колгоспи в СРСР). Він також розраховував, що індустріалізацію можна буде здійснити за рахунок великих ресурсів дешевої робочої сили. Розвиток аграрного і промислового секторів мав відбуватися паралельно (як в СРСР в кінці 1920-х – першій половині 1930-х рр.).

Комуни виконували також функції адміністративної влади на місцях, слугували інструментом масової мобілізації. Так, 100 мільйонів людей були мобілізовані на масштабне будівництво іригаційних споруд. Систему комун планувалося поширити також на міста.

Комунистично-прагматики у партії (міністр оборони Пен Дехуай, начальник Генерального штабу НВАК Хуан Кечен, заступник міністра закордонних справ Чжан Вен'тянь та інші) критикували політику «великого стрибка», унаслідок чого їх звинуватили у приналежності до «антипартійного блоку» і вони втратили посади.

Політика «великого стрибка» не була успішною. Заплановані плани не були реалізовані, а господарство виявилось дестабілізованим. Хоч у 1958 р. вдалося отримати гарний врожай, але його не змогли увесь зібрати, у тому числі через нашествия сарани. Воно, у свою чергу, було результатом «великої кампанії проти горобців», які знищували сарану. У 1959 і 1960 рр. плани виробництва зерна були збільшені. Проте природні умови вже не були такими сприятливими як в 1958 р. Засуха, повені, несприятливі природні умови в цілому у 1959–1961 рр. і дестабілізація господарства призвели до суттєвого зменшення врожаїв. У сільській місцевості розпочався голод. Незважаючи на це, КНР продовжила експорт зерна. Ці дії спричинили масштабний голод, від якого у 1958–1962 рр., за різними даними, померли від 36 до 45 млн. осіб.

У зв'язку з погіршенням ситуації розпочалися збройні виступи в національних районах КНР. Так, у 1959 р. відбулося повстання в Тибеті, який китайські війська окупували в 1951 р. Під час придушення повстання загинули тисячі людей. Після цього Далай-лама і близько 80 тис. тибетців стали біженцями в Індії.

З 1961 р. посилилась критика політики «великого стрибка» з боку комуністів-прагматиків, включаючи Лю Шаоци, який у квітні 1959 р. змінив Мао Цзедуна на посаді голови КНР, і генерального секретаря КПК Ден Сяопіна. Мао зберіг за собою більш високу посаду голови КПК.

На початку 1962 р. на нараді керівників партії було прийнято рішення розпочати курс «урегулювання». Мао був змушений визнати свої помилки.

Проте восени того ж року розпочалась кампанія «соціалістичного виховання» тих, хто «симпатизує капіталізму», спрямована проти критиків Мао.

Зовнішня політика КНР 1958–1962 рр. також характеризувалася радикалізмом. По-перше, після виступу М. Хрущова на XX з'їзді КПРС (1956 р.) з різкою критикою Сталіна (1878–1953 рр.), розпочалося погіршення китайсько-радянських відносин. Мао не сприйняв критику Сталіна і не вважав М. Хрущова його достойним наступником, почав позиціонувати себе лідером світової соціалістичної системи. У 1960 р. радянські фахівці залишили КНР, що засвідчило розрив між двома державами.

1958 р. КНР здійснила артилерійський обстріл островів у Тайванській протоці, на яких перебували військові підрозділи Республіки Китай.

Після того як Далай-лама знайшов прихисток в Індії суттєво погіршилися відносини КНР з цією державою. У 1959–1960 рр. між ними розпочалися перші прикордонні сутички. У жовтні–листопаді 1962 р. китайські війська атакували індійські прикордонні підрозділи, що призвело до китайсько-індійської війни. Як вважали в Нью-Делі, загрози Індії з боку Китаю зросли після того як у 1964 р. він став ядерною державою.

«Культурна революція». У середині 1964 р. ЦК КПК створив Групу п'яти в справах культурної революції, яка виявляла діячів культури і мистецтва з «симпатіями до капіталізму».

На засіданні політбюро 16 травня 1966 р. Мао заявив, що ліберально-буржуазні елементи проникають в партію і суспільство з метою відновити капіталізм та закликав до «великої пролетарської культурної революції» проти тих, хто «симпатизує капіталізму». Передбачалося усунути їх шляхом революційної класової боротьби китайської молоді. На цьому засіданні було створено керівну Групу в справах культурної революції («групу чотирьох»), провідну роль у якій відіграла Цзян Цін, дружина Мао Цзедуна.

Офіційно культурна революція розпочалася з рішення ЦК КПК 6 серпня 1966 р. про Велику пролетарську культурну революцію, яку складалося з 16 пунктів. Воно передбачало боротьбу з буржуазними пережитками в культурі, в побуті й свідомості, з буржуазними ідеями й поведінкою, а також з корупцією. Передбачалася чистка партії, центральних і місцевих органах влади, армії, сфер освіти, науки, культури від «класових ворогів».

По усій країні почали формуватися загони «червоних охоронців» (гунвейбінів) зі студентів вищих і середніх навчальних закладів, а також «бунтарів» (цзаофанів) на підприємствах. За підтримки армії хунвейбіни і цзаофани захоплювали партійні комітети і підприємства, здійснювали публічні суди і фізичне насилля над усіма, кого підозрювали у симпатіях до капіталізму. Їх публічно принижували, примушували до каяття. Усього від акцій насилля і репресій постраждало близько 100 млн. осіб, включаючи вище керівництво КПК. Ден Сяопіна позбавили посад. Лю Шаоці, один з найближчих соратників Мао, був заарештований і помер у в'язниці в 1967 р.

Фактично «культурна революція» була насильницьким масовим рухом, спрямованим на ліквідацію спротиву політичному курсу Мао Цзедуна з боку «комуністів–прагматиків» у керівництві партії і тих, хто їх підтримував. Це була

можливість Мао розправитися зі своїми політичними опонентами, повернути повноту влади і впливу після провалу «великого стрибка».

Активна фаза культурної революції завершилася в квітні 1969 р., напередодні IX з'їзду КПК. Мао Цзедун отримав на з'їзді повний контроль над партією, урядом і армією. На ключові посади в партії були призначені активні учасники «культурної революції». Міністр оборони Лінь Бяо, найбільш впливова фігура культурної революції з 1968 р., був офіційно визнаний другою за значимістю фігурою після Мао («голова Мао і віце-голова Лінь») та його офіційним наступником.

Мао оголосив про закінчення «культурної революції» в кінці 1969 р. Проте деякі дослідники вважають завершенням культурної революції 1971 рік, коли в авіакатастрофі загинув Лінь Бяо (разом з родиною). Причини цієї катастрофи у вересні 1971 р. залишаються не з'ясованими, проте відомо, що прихильники Лінь Бяо, включаючи його сина, готували військовий переворот, щоб усунути Мао від влади. Причетність до цього плану Лінь Бяо невідома.

Інші дослідники вважають, що «культурна революція» тривала до смерті Мао й арешту «групи чотирьох» (групи Цзян Цін) у 1976 р.

У кінці 1960-х рр. загострились відносини КНР з СРСР. Це було пов'язано з ідеологічними розбіжностями у зв'язку з «культурною революцією», вторгненням радянських військ у Чехословаччину весною 1968 р. і територіальними суперечками. Після «празької весни» 1968 р. Мао Цзедун заявив, що СРСР став на шлях «соціалістичного імперіалізму». У березні 1969 р. розпочався прикордонний конфлікт між КНР і СРСР біля острова Даманський на р. Уссурі в Маньчжурії, який тривав сім місяців. Відбулися також збройні сутички на інших ділянках китайсько-радянського кордону.

На цьому тлі у 1971 р. розпочався процес нормалізації китайсько-американських відносин, що обумовлювалося, з одного боку, посиленням конфронтації між КНР і СРСР, з іншого – прагненням США залучити Китай до глобальної стратегії стримування СРСР. За сприяння США у 1971 р. КНР стала членом ООН. У лютому 1972 р. президент Р. Ніксон здійснив візит у КНР, який означав завершення 25-річного періоду відсутності комунікації між двома державами і важливий крок до нормалізації двосторонніх відносин. Під час візиту було підписано Шанхайське комюніке, згідно з яким Америка підтримувала принцип «одного Китаю» і об'єднання країни, але мирним шляхом. Того ж року було нормалізовано або встановлено відносини КНР з деякими сусідніми державами – Японією, Австралією і Новою Зеландією, у наступні роки – з Малайзією (1974), Філіппінами (1975), Таїландом (1975).

Паралельно з нормалізацією відносин із США і Японією відбувалося пом'якшення внутрішньої ситуації в Китаї. Маоїсти і прагматики досягли тимчасового компромісу. У 1973 р. частину репресованих під час «культурної революції» діячів, включаючи Ден Сяопіна, було реабілітовано. Водночас X з'їзд КПК у серпні 1973 р. підтвердив її доцільність. З'їзд відновив діяльність Всекитайських зборів народних представників (ВЗНП), які в 1975 р. затвердили нову Конституцію. У 1975 р. селянам дозволили мати присадибні ділянки, було

відновлено оплату праці в сільській місцевості. Проте «народні комуни» збереглися.

Після смерті в січні 1976 р. голови Держради Чжоу Еньлая (1898–1976 рр.) за підтримки Мао «група чотирьох» розпочала нову кампанію «Критики Дена і протидії реабілітації правих елементів». У лютому Ден Сяопіна тимчасово відсторонили від партійних і державних справ, а на посаду голови Держради призначили висуванця часів «культурної революції» Хуа Гофена. У 1976 р. він посів також інші ключові посади.

5 квітня 1976 р. в день поминання померлих (Чжоу Еньлая) у Пекіні на площі Тяньаньмень зібралося близько 2 млн осіб. Багато учасників демонстрації засуджували дії «групи чотирьох». Її члени розцінили цю акцію як «контрреволюційну». Проти учасників акції було застосовано силу: багатьох було вбито, тисячі заарештовано. У організації демонстрації звинуватили Ден Сяопіна, якого усунули з усіх посад.

КНР після Мао. У вересні 1976 р. помер Мао Цзедун (1893–1976 рр.). Після цього в партії розгорнулася боротьба між прихильниками продовження радикального маоїстського курсу («група чотирьох» або група Цзян Цін) і його противниками. Члени «четвірки» планували усунути від влади Хуа Гофена, що спонукало його прибічники підтримали «прагматиків» на чолі з Ден Сяопіном. У жовтні 1976 р. членів «четвірки» було заарештовано, оголошено «бандою чотирьох» або «шанхайською бандою». Їх звинуватили у руйнівних наслідках культурної революції і масових репресіях. «Культурну революцію» почали офіційно оцінювати як негативне явище. У липні 1977 р. Ден Сяопіна поновили на усіх посадах, з яких його усунули в 1976 р.

Початок «політики реформ і відкритості». На XI з'їзд КПК у серпні 1977 р. було схвалено програму «Чотирьох модернізацій» у сферах сільського господарства, промисловості, науки і техніки, оборони. Проте для її реалізації Хуа Гофен знову запропонував маоїстські методи. Натомість позиція групи «прагматиків» на чолі з Ден Сяопіном полягала в тому, що ультраліві члени КПК робили передчасні спроби соціально-економічних перетворень на шляху побудови соціалізму, у той час як ключовим було питання про визначення тогочасного рівня розвитку Китаю.

Початок курсу реформ, який отримав назву «політика реформ і відкритості», було покладено на третьому пленумі 11-го скликання у грудні 1978 р. Архітектором нового курсу був Ден Сяопін (1904–1997 рр.), який розробив концепції «соціалістичної ринкової економіки» і «соціалізму з китайськими характеристиками», покладені в основу реформування і модернізації КНР.

На третьому пленумі 11-го скликання Ден Сяопін запропонував «чотири основні принципи», які мали бути покращені в основу «чотирьох модернізацій»: 1) дотримуватися шляху побудови соціалізму; 2) дотримуватися диктатури пролетаріату (в 1982 р. формулювання «диктатура пролетаріату» було змінено на «народно-демократична диктатура»); 3) зберігати керівну роль КПК; 4) дотримуватися марксизму-ленінізму та ідей Мао Цзедуна.

Стан китайського суспільства на пленумі характеризувався як «початковий етап соціалізму», під час якого головним завданням був розвиток виробничих сил. Були запропоновані нові підходи до реформ: працівники мали отримувати зарплату відповідно до їхньої продуктивності (що передбачало скасування принципу рівності); суспільство споживачів мали формувати виробники; «практика» (тобто ефективність) мала стати єдиним критерієм правильної чи не правильної політичної позиції партії. Знаменитою стала фраза Ден Сяопіна «не має значення, кішка чорна чи біла, має значення те, що вона ловить мишей». Вперше він висловив її у 1961 р., але тоді вона була не на часі.

У вересні 1979 р. четвертий пленум ЦК КПК 11-го скликання засудив «культурну революцію» і її організаторів, проте не Мао Цзедуна. Ден Сяопін, заявляв, що не можна порушувати основні принципи марксизму, ленінізму й ідеї Мао Цзедуна, але їх потрібно обов'язково поєднувати з дійсністю.

У 1981 р. на 6-му пленумі ЦК КПК 11-го скликання Ден Сяопін визначив історичні досягнення і помилки Мао Цзедуна, який, на його думку, загалом успішно застосував марксизм-ленінізм в конкретних культурно-історичних умовах для побудови соціалізму в Китаї. Що ж стосується його помилок, то Ден Сяопін визнавав, що й сам був до них причетний. За його висновком, ідеї Мао Цзедуна потрібно було не тільки зберігати, але й застосовувати творчо для побудови більш досконалого суспільства, а помилки – проаналізувати в кожному конкретному випадку.

У кінці 1978 р. Ден Сяопін здійснив візити у Сінгапур і Японію, під час яких переймав досвід швидкого і високотехнологічного розвитку цих держав. У 1978–1979 рр. були підписані торговельно-економічні угоди КНР з Філіппінами, Сінгапуром і Таїландом.

1 січня 1979 р. були встановлені дипломатичні відносини КНР і США. У зв'язку з цим США розірвали дипломатичні відносини і оборонний союз з Тайванем. Проте весною 1979 р. Конгрес схвалив, а президент Дж. Картер підписав Акт про відносини з Тайванем, за яким комерційні, культурні й інші відносини між народами США і Тайваню зберігалися для підтримки миру, безпеки і стабільності у західному Тихоокеанському регіоні.

У кінці січня 1979 р. Ден Сяопін здійснив офіційний візит у США. На той час він займав посади віцеголови КПК, першого віцепрем'єра Державної ради і голови Політичної консультативної конференції, проте його приймали як голову держави. Під час візиту він провів переговори з президентом Дж. Картером і кількома конгресменами, відвідав космічний центр у Хьюстоні та штаб-квартири компаній Кока-Кола (Атланта) і Боїнг (Сіетл), які заявили про готовність інвестувати в китайську економіку. Як акцентував Ден Сяопін, пріоритетами КНР на той час були економіка і технології.

У лютому–березні 1979 р. КНР здійснила військову операцію проти В'єтнаму (китайсько–в'єтнамська війна). Її причиною було вторгнення в'єтнамської армії в Камбоджу, де вона скинула маоїстський режим Пол Пота. Ця військова операція не була вдалою для КНР. У Камбоджі було встановлено пров'єтнамський режим. Військова окупація В'єтнамом цієї держави тривала до

1989 р. З 1988 р. між КНР і В'єтнамом інтенсифікувалися суперечки за острови Спратлі в Південно-Китайському морі.

Поступові ринкові реформи в КНР розпочалися з 1979 р. Спочатку, у 1979–1983 рр. реалізовувалася політика «урегулювання» економіки. У цей час державні кошти спрямовувались на підтримку сільського господарства, стимулювання розвитку легкої промисловості й виробництво товарів широкого вжитку за рахунок зменшення інвестування у важку промисловість.

Основне завдання в цей час полягало у боротьбі з бідністю. Однією з проблем, яка ускладнювала вирішення цього завдання, було швидке зростання кількості населення КНР, яке перевищило 1 млрд. осіб. У зв'язку з цим Ден Сяопін підтримав плани Хуа Гофена обмежити народжуваність лише однією дитиною на сім'ю.

До 1982 р. «прагматики» здобули усі ключові позиції у вищому партійному керівництві. Вплив лівого крила в КПК було остаточно ліквідовано. Замість Хуа Гофена, прем'єром Державної ради став Чжао Цзяян (1980–1987 рр.), головою ЦК КПК (1981–1982 рр.) – Ху Яобан, головою Центральної військової комісії – Ден Сяопін (1981–1992 рр.). Він також очолив створену в 1982 р. Центральну дорадчу комісію (1982–1987 рр.). До неї входили лише ті члени ЦК КПК, які мали понад 40 років партійної роботи.

У вересні 1982 р. на XII з'їзді КПК було відновлено посаду генерального секретаря КПК. У 1956–1966 рр. її посідав Ден Сяопін, але на той час вона не мала важливого значення. У 1982 р. генеральним секретарем КПК став Ху Яобан, у 1987–1989 рр. – Чжао Цзяян. Ден Сяопін, Чжао Цзяян, Ху Яобан належали до «другого покоління» китайських лідерів.

На XII з'їзді КПК Ден Сяопін описав модернізацію КНР за допомогою нової теоретичної формули – «будівництво соціалізму з китайською специфікою». Він вважав, що розвиток ринкової економіки не тотожний капіталізму. Поглиблення ринкових реформ мало відбуватися при збереженні державного макрорегулювання: «Підприємствами керує ринок, а ринком керує держава».

Рішення з'їзду акцентували на пріоритетності розвитку економіки, критерієм ефективності якого було визначено економічне зростання. Це означало визнання поєднуваності планового господарства з ринком і багатокладним характером економіки.

Реалізація економічних реформ у 1980-х рр. Радикальні економічні реформи були започатковані постановою 3-го пленуму КПК 12-го скликання (жовтень 1984 р.).

Передусім реформи стосувалися аграрного сектора. Систему комун було ліквідовано, а землю передано в користування селянам. Вони отримали можливість розпоряджатися результатами своєї праці і продавати свою продукцію на ринку.

У промисловості було послаблено принципи централізованого управління і директивного планування. Підприємства отримали більшу економічну свободу. Було дозволено створення виробничих кооперативів, у тому числі в сільській місцевості. Розпочалося вивчення питання про передачу частини дрібних і середніх державних підприємств в оренду кооперативам.

Муніципальна і провінційна влада отримала дозвіл інвестувати у сфери, які вона вважала найбільш вигідними і підпорядковувати собі новостворені підприємства. Це сприяло надходженню значних інвестицій у легку промисловість, виробництво товарів широкого вжитку, що, у свою чергу, було важливо для забезпечення базових потреб населення.

Великі й стратегічно важливі підприємства залишилися у власності держави, яка підтримувала їх субсидіями, держзамовленнями й іншими механізмами.

Одним з напрямків реформ був перехід КНР до експортноорієнтованої економіки, що означало кардинальний відхід від стратегії експорт-заміщення, яка реалізовувалася під керівництвом Мао.

Реформи супроводжувалися «відкриттям» КНР зовнішньому світу з метою залучення західного досвіду, інвестицій і технологій. З цією метою у 1980-ті роки було створено шість спеціальних економічних зон (СЕЗ), а також зони вільної торгівлі, прикордонного економічного співробітництва, економічного і технологічного розвитку у великих містах.

Досить великі території спеціальних економічних зон (Шеньчжень, Чухай, Шаньтоу, Сямень, Хайнань і район Пудун в Шанхаї) було відокремлено економічно й адміністративно від решти території. У них сформовано особливі пільгові податкові й митні режими та порядок валютного контролю, запроваджено спрощену схему реєстрації підприємств з іноземними інвестиціями.

Прибутковий податок з підприємств з іноземними інвестиціями складав у СЕЗ 15%, у той час як загалом по країні – 33%. До іноземних прямих інвестицій (ПП) продовж п'яти років застосовувалися податкові канікули, на наступні п'ять років – пільговий податок на прибуток. ПП понад 5 млн. дол. чи такі, які надавали передові технології, місцева адміністрація могла звільнити від прибуткового податку частково чи повністю. Підприємство, яке перебувало у СЕЗ, могло імпортувати сировину, необхідну для виробництва продукції, без мита.

СЕЗ розглядалися китайським керівництвом як полігони економічної реформи, орієнтованої на формування експортної економіки, залучення новітньої техніки і технологій. У цих зонах іноземних інвесторів допускали у ті сфери економіки, які були закритими для них на решті території (наприклад, в оптову і роздрібну торгівлю, у сектор фінансових послуг, включаючи банківську і страхову справу). Після експериментування у СЕЗ, керівництво КНР могло поетапно розширити географічні рамки залучення іноземного капіталу у вказані сфери.

Перші спеціальні економічні зони Шеньчжень, Чухай, Шаньтоу, Сямень, створені в південних провінціях Гуандун і Фуцзянь в безпосередній близькості від Гонконгу, Макао і Тайваню, були орієнтовані переважно на залучення капіталів зарубіжних китайців (хуацяо). За 1979–2002 рр. частка гонконгського і тайванського капіталів в сумарному обсязі залучених іноземних інвестицій перевищила 53%. Значна частина капіталовкладень з країн ПСА також здійснювалася компаніями, що перебували під контролем етнічних китайців.

Чисельна китайська діаспора виступала впливовим джерелом інвестування, лобіювання, менеджменту китайських підприємств.

На XIII з'їзді КПК (жовтень – листопад 1987 р.) було сформульовано стратегічну мету партії – досягнення КНР рівня середньо-розвинутих держав до 2050 р. Ден Сяопін використовував для цього поняття «сяокан», традиційну китайську концепцію «суспільства середнього достатку».

Визначалися три етапи реформ, які мали бути реалізовані продовж наступних 70 років. Перший передбачав досягнення стану «тепла і ситості» («веньбао») до кінця 1980-х рр. Для цього потрібно було подвоїти ВВП, порівняно з 1980 р., щоб населення мало достатньо їжі й одягу. На другому етапі (до кінця XX ст.) ВВП мав зрости в чотири рази. Це призвело б до створення суспільства «відносного добробуту». Унаслідок третього етапу реформ ВВП на душу населення до 2050 р. мав зрости до рівня середньо-розвинутих держав.

Передбачалося, що зростання добробуту населення різних територій і різних верств відбудеться не одночасно. Хтось мав стати заможнішим раніше, а хтось пізніше.

Події на площі Тяньаньмень та їхні наслідки. Мірою здійснення успішних економічних реформ в Китаї почали також звучати вимоги більшої лібералізації суспільного життя. Проте реформи в політичній сфері обмежилися демократизацією в партії: формування колективного керівництва замість одноосібного часів Мао, відновлення виборних посад в партії.

На підтримку політичних реформ, більшої демократизації й лібералізації суспільного життя у Пекіні відбулися масові акції, переважно за участю студентів, епіцентром яких стала площа Тяньаньмень. Вони розпочалися у квітні 1989 р. після смерті Ху Яобана, якого під час студентських демонстрацій 1987 р. звинуватили у «буржуазному лібералізмі», усунули з посади генерального секретаря КПК і відправили під домашній арешт.

Уночі з 3 на 4 червня 1989 р. урядові війська розігнали учасників демонстрацій з використанням танків. Ден Сяопін схвалив це рішення. Сотні людей загинули, багатьох було заарештовано. У кінці червня пленум ЦК КПК позбавив посади генерального секретаря Цжао Цзяна, який не застосував проти демонстрантів рішучих заходів. За підтримки Ден Сяопіна її обійняв мер Шанхаю Цзян Цземінь, прибічник рішучих дій. Унаслідок подій на площі Тяньаньмень прихильники політичних змін зазнали поразки, а також зросла фракція противників економічних реформ у КПК.

Розгром демократичного студентського руху на площі Тяньаньмень 4 червня 1989 р. призвів до завершення «медового місяця» у відносинах між Китаєм і державами Заходу. Інвестиції в китайську економіку із західних держав припинилися, але продовжили надходити від китайців, які жили в Гонконгу, на Тайвані та в країнах ПСА.

Американський уряд тимчасово припинив усі політичні й військові контакти з КНР, а також міжурядову торгівлю; переглянув запити китайських студентів стосовно продовження їхнього перебування в США; евакуював американців, які перебували в КНР; звернувся до Світового банку й МВФ з проханням відкласти усі позики для Китаю.

Суттєве погіршення відносин між КНР і США після розгрому військовими демонстрантів 4 червня 1989 р. могло призвести до їхнього повного розриву. Цьому зашкодила позиція президента Дж. Г. У. Буша (1989–1993 рр.), який у 1974–1975 рр. був головою місії (офісу зв'язку) США в КНР на етапі нормалізації відносин, щиро симпатизував Китаю і був автором політичних ініціатив з китайської політики. Президент наклав вето на рішення Конгресу про скасування для КНР статусу «найбільш сприятливої нації» в торгівлі, намагався комунікувати з Ден Сяопіном й іншими лідерами КНР особисто і через своїх представників. На противагу більшості Конгресу Дж. Г. У. Буш вважав, що США мали продовжувати підтримку «конструктивного усебічного залучення» Китаю, що було б неправильно ізолювати його, якщо США хотіли на нього впливати.

Реалізація економічних реформ у 1990-х рр. У листопаді 1989 р. у віці 85 років Ден Сяопін залишив свою останню керівну посаду, а в 1992 р. повністю пішов з політики. Проте весною 1992 р. він здійснив подорож на південь, під час якої відвідав кілька великих міст і виступав з промовами, у яких акцентував на важливості продовження економічних реформ і критикував їхніх противників.

До 1990 р. уряду КНР вдалося виконати завдання першого етапу реформ і збільшити ВВП вдвічі, порівняно з 1980 р.

XIV з'їзд КПК у жовтні 1992 р. проголосив курс на будівництво «соціалістичної ринкової економіки», що започаткувало новий етап реформ. Голова КНР Цзянь Цземінь виступив на ньому з доповіддю «Прискорити процес реформ, розширити зовнішні зв'язки і модернізацію, досягти значніших перемог у будівництві соціалізму з китайською специфікою». У ній були узагальнені практика і досвід 14-річного здійснення «політики реформ і відкритості», визначено мету реформи економічної системи Китаю – створення соціалістичної ринкової економіки.

У 1993 р. це поняття («соціалістична ринкова економіка») було закріплено у Конституції КНР. У 1993 р. Цзянь Цземінь став головою КНР, додатково до посади генерального секретаря КПК. Він підтримував радикальні економічні перетворення, але виступав проти змін у політичній сфері.

На початку 1990-х рр., коли зростання сільської промисловості уповільнилося, а фінансове становище сільських і колективних державних підприємств погіршилось, було вирішено перейти до приватизації невеликих підприємств. У 1993 р. приватний сектор забезпечував 15% промислового виробництва країни. Значно більшою була роль місцевих підприємств, так званих «недержавних фірм», що перебували у власності місцевих властей в сільській місцевості. Вони збільшили свою частку у виробництві до 27%.

У 1993 р. Держрада КНР прийняла «Рішення про реформу фінансово-банківської системи». У 1994 р. було встановлено єдиний керований режим обмінного курсу юаню. З 1 грудня 1996 р. на вимогу МВФ в КНР почали здійснювати обмін китайського юаня на іноземні валюти. Поряд з державними банками було дозволено створювати комерційні банки. Адміністративний розподіл фінансових ресурсів, який здійснювала обмежена кількість державних банків, було припинено. З того часу кошти надавались підприємствам у формі

комерційного кредиту, тобто на платній, зворотній основі. Народний банк Китаю (НБК) почав виконувати функції центрального банку, включаючи здійснення монетарної політики і забезпечення стабільності банківської системи.

У січні 1994 р. було запроваджено нову систему розподілу податків для формування доходів центральних і місцевих органів влади.

Закон 1994 р. визначав самостійність підприємств у сфері зовнішньоекономічної діяльності, скасовував директивне планування експорту й імпорту, а також квоти на деякі товари, що сприяло зростанню експорту.

XV з'їзд Комуністичної партії Китаю (вересень 1997 р.) схвалив концепцію «побудови соціалізму з китайською специфікою» і проголосив «теорію Ден Сяопіна», який помер у лютому цього року, провідною ідеологією партії. «Політику реформ і відкритості» було названо «третьою великою переминою» (після Сінхайської революції 1911 р. і утворення КНР у 1949 р.).

Також з'їзд затвердив програму «модернізації» державного сектора шляхом створення великих корпорацій, широкої технічної реорганізації й запровадження наукових методів управління. У доповіді голови КНР Цзян Цземіня зазначалось, що на початковій стадії соціалізму має переважати суспільна власність, водночас необхідно заохочувати розвиток міських і сільських кооперативів, індивідуального і приватного секторів.

До 1997 р. ставка робилася в промисловості робилася на розвиток конкурентоспроможності між підприємствами без зміни форми власності. У 1997 р. центральний уряд оголосив політику «міцно тримати велике і відпустити мале». Згідно з нею в державній власності зберігалися лише великі підприємства, натомість значна частина дрібних і середніх (державних і колективних) підприємств підлягали приватизації.

У 1998 р. прем'єр-міністр Чжу Жунцзі оприлюднив нову програму дерегуляції, яка передбачала проведення на 10 тис. великих і середніх державних підприємствах переоцінку активів, після чого центральний уряд мав залишити за собою контроль лише за 1 тис. найбільших державних підприємств, а решта мала перейти у приватну власність. Також передбачалася децентралізація державної власності шляхом передачі контролю за нею урядам провінцій і приватним інвесторам.

До кінця 1998 р. 80% китайських сільських підприємств стали кооперативами пайовиків, тобто приватними підприємствами. Нерентабельність багатьох державних підприємств призвела у 1998–2003 рр. до масового скорочення їхнього персоналу. За ці роки було звільнено 45 млн. робітників. Проте програму приватизації не було завершено. Загалом програма реформ в Китаї не передбачала обов'язкової масової приватизації. Реформування державних і колективних підприємств відбувалося еволюційно, шляхом експериментів.

У 1990-ті рр. масштаби іноземних прямих інвестицій в економіку КНР суттєво зросли, порівняно з 1980-ми рр. Якщо станом на 1980 р. у Китаї було 57 млн дол. іноземних прямих інвестицій (ПІ), у 1990 р. – майже 3,5 млрд дол., то у 1992 р. – понад 11 млрд дол., у 1993 р. – понад 27,5 млрд дол., у 1996 р. – понад 40 млрд дол., у 1997 р. – понад 45,5 млрд дол., у 2000 р. (відбулося

несуттєве зменшення) – понад 42 млрд. дол. Більшість провідних компаній світу відкрили свої підприємства в Китаї. Вони були зацікавлені як у великому споживчому ринку КНР, який постійно зростає, так і в дешевій робочій силі. За показником ІПІ в економіку Китай посів друге місце в світі після США.

У 1990-ті рр. Китай майже не інвестував за кордоном. Перші китайські інвестиції були спрямовані в енергетичну галузь Казахстану, з яким у 1997 р. було підписано міжурядову угоду про співробітництво у сфері нафти і природного газу. КНР інвестувала у нафто-газовий сектор Казахстану і будівництво нафтопроводу 9,5 млрд дол.

У кінці ХХ ст. стрімко зростала торгівля КНР. Між іншим, Китай імпортував продукцію з більш розвинутих сусідніх країн для переробки й подальшого транспортування на західні ринки (у США і Європу). 55% експорту забезпечувалося обробкою імпорту з Японії й сусідніх «нових індустріальних держав». Так, Китай ефективно залучився до мереж регіонального і глобального виробництва і збуту.

Якщо до початку реформ в експорті Китаю переважали товари сільського господарства і мінеральна сировина, з середини 1980-х рр. почав швидко збільшуватися відсоток працемістких товарів оброблюваної промисловості. У 1993 р. він досяг 56% експорту. 28% експорту в 1993 р. доводилося на текстиль і готовий одяг. Поступово, мірою накопичення в економіці фізичного і людського капіталу, в експорті Китаю почала зростати частка капіталомістких товарів. Частка оброблюваної промисловості в експорті зросла з 47% в 1980 р. до 90% в 2000 р., у тому числі за рахунок підприємств по складанню готових виробів з імпортних деталей (наприклад, у галузі електроніки).

До кінця ХХ ст. китайська економіка стала багатокладною. Її формували державні, колективні, акціонерні, іноземні, змішані (з різною часткою іноземних капіталів), приватні та інші підприємства. Проте основні параметри економічного розвитку КНР увесь час залишалися під державним контролем.

У результаті реформ вдалося суттєво підвищити рівень життя населення і здолати бідність мільйонів людей. Водночас зросла майнова нерівність, виникло значне розшарування між містом і селом, між східними (найбільш розвинутими) і західними районами тощо, що суперечило самій сутності соціалізму.

«Три представництва». У березні 1999 р. на другому пленумі 9-го скликання Всекитайських зборів народних представників не державна економіка була визнана важливою складовою ринкової соціалістичної економіки КНР, що знайшло відображення в Конституції.

У лютому 2000 р. під час інспекційного туру країною Цзянь Цземінь запропонував концепцію «трьох представництв», яка стосувалася ролі партії в суспільстві. Він підвів підсумки історичного розвитку партії й визначив потребу адаптації її завдань до нових умов. За словами Цзянь Цземіня, партія завжди здобувала підтримку народу, оскільки у різні історичні періоди (революції, будівництва і реформ), завжди представляла «потреби розвитку передових виробничих сил», «прогресивний напрямок передової культури» й основні інтереси більшості населення, розвивала «правильні лінії, принципи й політику», невтомно боролася за реалізацію корінних інтересів нації і народу. КПК й надалі

мала бути представником передових суспільних продуктивних сил, прогресивних досягнень у сферах науки і техніки, інтересів переважної більшості населення. Партія мала бути авангардом китайського народу в цілому, у той час як за попередньою концепцією КПК була революційним авангардом на чолі з пролетаріатом. У зв'язку з цим новим трактуванням членами КПК могли також стати представники бізнесу (тобто «буржуазії», «капіталістів»).

Концепція «трьох представництв» була внеском Цзянь Цземіня у розвиток ідеології КПК. XVI з'їзд КПК в листопаді 2002 р. підтвердив курс на продовження економічної реформи, відкритість і «соціалістичну модернізацію», вірність КПК ідеям марксизму-ленінізму, вченню Мао Цзедуна, концепції Ден Сяпопіна разом із ідеями «трьох представництв» Цзянь Цземіня. У статут КПК було внесено зміни стосовно ролі партії в суспільстві як авангарду усього китайського народу. Також концепцію «трьох представництв» було включено в Конституцію КНР.

Зовнішня політика КНР у 1980–1990-ті рр. Одним зі стовпів політики «реформ і відкритості» було покращення відносин КНР з навколишнім світом.

У 1981 р. КНР перестала підтримувати антиурядові комуністичні підпільні групи в країнах Південно-Східної Азії (ПСА), проте її відносини із сусідніми країнами залишалися напруженими.

У 1980-х рр. КНР вела переговори з Великою Британією і Португалією стосовно повернення до складу Китаю Гонконгу (Сянгану) і Макао (Аомень), відповідно. Згідно з Китайсько-британською спільною декларацією від 19 грудня 1984 р. Велика Британія мала у 1997 р. повернути КНР Гонконг, який був її коронною колонією з 1842 р., а КНР – поважати економічну систему і громадянські свободи жителів Гонконгу і дотримуватися принципу «одна держава – дві системи» продовж наступних 50 років. Аналогічну угоду було досягнуто між КНР і Португалією у 1987 р. про повернення КНР португальської колонії Макао до 1999 р. Ці угоди були реалізовані, які передбачалося (у 1997 і 1999 рр.). Це мало суттєвий позитивний вплив на розвиток китайської економіки. Тим більше, що Гонконг був однією з найбільш розвинутих економік світу.

Проблему приєднання Тайваню до КНР не було вирішено. «Тайванська проблема» мала суттєвий вплив на зовнішню політику КНР і відносини з іншими державами.

На початку 1980-х рр. відновилися китайсько-радянські переговори, які значно прискорилися з початком перебудови в СРСР, особливо в 1988 р., коли радянське керівництво заявило про виведення військ з Афганістану і припинення підтримки В'єтнаму в Камбоджі. Про нормалізацію відносин КНР і СРСР свідчив візит М. Горбачова в Пекін у травні 1989 р., якраз у той час, коли на площі Тяньаньмень відбувалися масові демонстрації.

На відносини КНР з США й іншими державами Заходу суттєвий негативний вплив мали події на площі Тяньаньмень 4 червня 1989 р. В умовах погіршення відносин, дипломатичних і торговельних санкцій держав Заходу КНР ініціювала «політику добросусідства» з азійськими державами. Провідником цієї політики був віце-прем'єр і міністр закордонних справ КНР Цзянь Цічень (1988–1998 рр.), названий «хрещеним батьком сучасної китайської дипломатії».

Перші після червневих подій 1988 р. закордонні візити (у 1989 р.) прем'єр Лі Пен здійснив в Пакистан, Бангладеш і Непал, а голова КНР Ян Шанкунь – державний візит у Єгипет, ОАЕ, Кувейт і Оман. У 1990 р. було відновлено дипломатичні відносини КНР з Індонезією і Сінгапуром, відбулися візити Лі Пена в Індонезію, Сінгапур і Таїланд. Того ж року він відвідав Малайзію, Філіппіни і Лаос. Під час цих візитів наголошувалась важливість для Китаю створення стабільного і мирного міжнародного оточення, необхідного для модернізації, та дотримання урядами цих країн принципу «єдиного Китаю».

Звернення китайського уряду до країн Азії значною мірою обумовлювалося подібними поглядами на демократію, права людини і принцип невтручання у внутрішні справи інших держав. Крім того, від зближення з азійськими країнами, більшість з яких у той час динамічно розвивались, китайський уряд розраховував на інвестицій і взаємовигідну торгівлю.

Після розпаду у 1991 р. Радянського Союзу КНР обстоювала на міжнародній арені концепцію «багатополярного світу» і критикувала «гегемонізм США» у міжнародних відносинах. Основним завданням у зовнішній політиці декларувалося забезпечення «мирного міжнародного середовища», необхідного для зосередженості КНР на внутрішніх реформах.

Незважаючи на суттєве покращення відносин з країнами Південно-Східної Азії на початку 1990-х рр., порівняно з попереднім періодом, їхня недовіра до Китаю зберіглась. Потужне економічне зростання Китаю сприймалося ними як загроза. Адже воно спричинило зменшення прямих іноземних інвестицій, які були основою стрімкого розвитку країн ПСА у 1980-ті рр., зросла конкуренція з КНР на зовнішніх ринках.

Мірою зростання економіки, посилювався китайський націоналізм. Стурбованість сусідніх країн викликали довготермінові політичні й військові цілі Пекіну. Напруження у відносинах КНР з В'єтнамом, Філіппінами і Малайзією створювали претензії КНР на спірні о-ви Спратлі (кит. Нанша) в Південно-Китайському морі, які загострилися в кінці 1980-х рр.

У той час як у 1990 р. Китай заявляв про необхідність відкласти питання про суверенітет над цими островами і спільно розвивати ресурси в Південно-Китайському морі, у лютому 1992 р. в КНР було схвалено закон про кордони в Південно-Китайському морі. У той час як Конвенція ООН про закон на морях (1982 р.) передбачала, що кожна держава має право на виняткову економічну зону 200 морських миль від своєї території, цей закон включав до складу КНР морські території в межах 200 морських миль інших держав. Тож він зачіпав їхні інтереси, що призвело до зростання стурбованості стосовно політики КНР.

Хоча більшість із 230 о-вів групи Спратлі були атолами і лише сім з них мали площу понад 0,1 кв. км., їх значення зумовлене: розташуванням на стратегічно важливих морських шляхах, через які проходить 25% світової торгівлі, включаючи енергетичні ресурси для Китаю, Тайваню, Японії та Республіки Корея; прогнозами стосовно значних покладів нафти і газу; великими рибними ресурсами. Станом на 1993 р. В'єтнам окупував у архіпелазі Спратлі 21 атол, Філіппіни – вісім, Китай – сім, Малайзія – два.

Проголошення о-вів Спратлі частиною китайської території, розбудова військово-повітряних і військово-морських сил КНР та військових баз на о. Хайнань і найбільшому з островів Парасельської групи о. Вуді, значне збільшення військових витрат (станом на 1992 р. військовий бюджет КНР збільшився удвічі, порівняно з 1988 р.), розцінювалися сусідніми державами як прагнення Китаю до силового домінування в Південно-Китайському морі.

На початку 1995 р. китайські війська окупували риф Пангалібан, який за Конвенцією ООН про закон про морі належав до виняткової економічної зони Філіппін.

З метою тиску на Тайвань Пекін здійснив серію військових навчань у Тайванській протоці в липні 1995 – березні 1996 рр. (Тайванська криза). Напередодні перших прямих президентських виборів у Тайвані в березні 1996 р. для демонстрації рішучості протистояти «сепаратизму тайванських властей» на материк у напрямку острова було розміщено близько 150 тис. китайських військ, у Тайванську протоку випущено ракети. Під час виборів НВАК провела в південній провінції Фуцзянь і у водах, поблизу Тайванської протоки серію військових навчань з використанням ракет. Після ракетних запусків 9 березня на знак підтримки Тайваню президент США Б. Клінтон наказав направити до навколишніх морів ВМС з двома авіаносцями (з наказом не входити в Тайванську протоку). Тайванська криза показала зростаючу військову впевненість КНР; окреслила можливий сценарій силового приєднання Тайваню до материкового Китаю і американсько-китайського збройного зіткнення.

Посилилися також суперечності між Китаєм і Японією за о-ви Сенкаку, що мали негативний вплив на китайсько-японські відносини.

Асертивність зовнішньої політики КНР призвела до суттєвих змін у регіональній ситуації у Східній Азії. Незважаючи на те, що Пекін запевняв, що Китай ніколи не загрожував і не загрожуватиме іншим державам, у середині 1990-х рр. стурбованість регіональних держав стосовно «китайської загрози» суттєво зросла. Вони почали знову зміцнювати союзи і партнерства із США, які суттєво послабились після закінчення «холодної війни».

Зміни в регіональній ситуації сприяли прийняттю Пекіном «нової концепції безпеки». Уперше її було запропоновано у 1996 р. на Регіональному форумі АСЕАН (АРФ) і під час підписання Угоди про розвиток довіри у військовій сфері на прикордонних територіях між КНР, РФ, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном, що поклала початок формуванню Шанхайської п'ятірки. З 1996 р. інтенсифікувалася китайська дипломатія у країнах Африки, Латинської Америки і Близького Сходу.

У доповіді голови КНР Цзянь Цземіня на XV з'їзді КПК (1997 р.) зазначалось, що Китай прагне шукати точки дотику спільних інтересів, розширювати взаємовигідне співробітництво, співпрацювати, щоб долати труднощі, які стоять перед людством для виживання і розвитку, та урегулювати спори з сусідніми державами шляхом консультацій.

Складовими «нової концепції безпеки» були більша ставка КНР на відносини з державами, які розвиваються, та зміна ставлення до багатостороннього співробітництва, чого китайський уряд раніше уникав.

«Нова концепція безпеки» була спрямована на формування миролюбного міжнародного іміджу Китаю і мала значне пропагандистське навантаження. Водночас вона була інструментом формування азійського регіонального співтовариства, у рамках якого країни Центральної, Східної, Південно-Східної й Південної Азії мали отримати доступ до китайського ринку, гарантії невтручання у їхню внутрішню політику, можливість вести переговори з Китаєм в рамках багатосторонніх механізмів співробітництва.

Основою для розвитку відносин визначалось економічне співробітництво. Освоєння зовнішніх джерел ресурсів і ринків було важливо для подальшого зростання китайської економіки. Водночас Китай використовував зацікавленість держав у доступі до свого внутрішнього ринку, який стрімко зростав, як важливу «козирну карту» своєї зовнішньої політики. Пекін розраховував, що зацікавленість країн регіону у збереженні тісних економічних відносин з Китаєм не дозволить їм здійснювати конфронтаційний курс щодо нього. Одна з цілей політики КНР полягала у зменшенні американського впливу в сусідніх державах.

Суттєве покращення регіонального іміджу КНР відбулося унаслідок Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр. Відмова Пекіна від девальвації юаня, щоб відновити конкурентну спроможність своїх експортних цін, дозволила уникнути подальшого поглиблення кризи. Тим самим він заявив про себе як про «відповідального» регіонального актора. Китайські дипломати у цей час поширювали характеристику Китаю як «дружнього слона», який прагне побудувати «дружнє, мирне і процвітаюче сусідство». Така риторика не була новою, але в умовах кризи вона підтверджувалася діями.

У грудні 1997 р. в Малайзії відбувся перший неофіційний саміт держав-членів Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), КНР, Японії, і Республіки Кореї для обговорення шляхів виходу з кризи і перспектив фінансово-економічного співробітництва у Східній Азії (форум «АСЕАН+3»). Цей форум уперше об'єднав країни Південно-Східної й Північно-Східної Азії в єдиній регіональній структурі без участі США та інших не азійських держав. Суттєво покращились відносини КНР з регіональними державами, які увійшли до цього форуму. Якщо до Азійської кризи держави ПСА розглядали КНР як загрозу, то після неї – передусім з точки зору можливостей для економічного розвитку, які надавало співробітництво з Китаєм.

Таким чином, історію КНР у другій половині ХХ ст. можна умовно розділити на два періоди: 1) під керівництвом Мао (1949–1976 рр.) і 2) у період реалізації «політики реформ і відкритості», який розпочався з 1979 р.

Під час першого періоду спроби форсованої модернізації не були успішними. Вони реалізовувалися лівацькими методами, супроводжувалися численними репресіями і жертвами серед різних верств населення, включаючи партійну й інтелектуальну еліту.

Продовж другого періоду відбулася зміна моделі економічного розвитку КНР. Здійснювалися ринкові реформи зі збереженням соціалістичного характеру держави. У політичній сфері Китай залишився авторитарною державою з однопартійною системою і відсутністю ліберальних свобод.

Економічні реформи виявилися успішними. Вони вивільнили підприємницьку ініціативу китайців, спричинили масштабне надходження у виробництво іноземних прямих інвестицій, нових технологій і методів управління, призвели до залучення КНР у глобальні системи виробництва і постачання тощо. Найбільш очевидним результатом реформ стало суттєвого зростання рівня життя населення, порівняно з попереднім періодом.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте політику «великого стрибка».
2. Як змінилася аграрна політика уряду КНР у кінці 1950-х рр., порівняно з початком десятиліття?
3. Визначте результати політики «великого стрибка».
4. Охарактеризуйте зовнішню політику КНР у період «великого стрибка».
5. Коли в КНР відбувалася «культурна революція»?
6. Як ви розумієте сутність «культурної революції»?
7. Охарактеризуйте зовнішню політику КНР у кінці 1960-х – на поч. 1970-х рр.
8. Які чинники вплинули на нормалізацію китайсько-американських відносин?
9. Які процеси відбувалися в КНР після смерті Мао Цзедуна?
10. Коли у КНР розпочалася реалізація «політики реформ і відкритості»?
11. Яка роль Ден Сяопіна у розробці «політики реформ і відкритості»?
12. Які етапи економічних реформ окреслив Ден Сяопін?
13. Охарактеризуйте реформи в КНР у 1980-ті рр.
14. Які зміни відбулися в аграрній сфері?
15. Які зміни відбулися у сфері промисловості?
16. Як змінилася зовнішня політика КНР у 1980-ті рр.?
17. Який вплив на КНР, її міжнародне становище і політику мали події на площі Тяньаньмень?
18. Охарактеризуйте розвиток «політики реформ і відкритості» у 1990-х рр.
19. Поясніть сутність концепції «трьох представництв».
20. Що свідчило про більш асертивну регіональну політику КНР в 1995–1996 рр.?
21. Що послужило причиною для «нової концепції безпеки» КНР?
22. Як змінився регіональний імідж КНР під впливом Азійської кризи 1997–1998 рр.?

Джерела і література

1. Гончар Б., Таран М. США–КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-ті роки ХХ ст. *Наукові записки Академії вищої школи України*, 1999, вип. 2, с. 22–31.
2. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). К., 2014.

3. Городня Н. Особливості економічної модернізації Китаю та Індії в умовах глобалізації. *Дослідження світової політики*, 2005, вип. 33, с. 161–183.
4. Дроботюк О. Еволюція економічної моделі розвитку КНР. *Китаєзнавчі дослідження*, 2019, № 1, с. 76-93.
5. Кіктенко В. О. Від революції до модернізації: стратегія та ідеологія КНР періоду реформ. *Східний світ*, 2016, № 1 (90), с. 83-93.
6. Кіктенко В. Ідеологія комуністичної партії Китаю в період політики реформ і відкритості: проблема визначення та методологія досліджень. *Китаєзнавчі дослідження*, 2021, № 1, с. 27–36.
7. Кіктенко В. «Потрійне представництво» Цзян Цземіня: інкорпорування неоконсерватизму до марксизм-ленінізму. *Китаєзнавчі дослідження*, 2021, № 1, с. 56-67.
8. Кіктенко В. О. Теорія Ден Сяопіна: практична філософія та оновлена ідеологія Комуністичної партії Китаю. *Східний світ*, 2020, № 3 (108), с. 25-36.
9. Китай в період реформ і відкритості: збірник наукових праць / За заг. ред. Н. Д. Городньої. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021.
10. Михтуненко В., Жуков О. «Китайське економічне диво»: досвід соціально-економічного реформування Китаю (II пол. XX – початок XXI ст.). *Китаєзнавчі дослідження*, 2021, №1, с. 111–123.
11. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки) / Л. В. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. К., 2001.
12. Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
13. Седнев В. Еволюція зовнішньополітичних концепцій КНР: від теорії «трьох світів» до теорії «багатополярного світу». *Східний світ*, 2002, №2, с. 71–77.
14. Стадвелл Д. Чому Азії вдалося / Пер. з англ. К., 2017.
15. Таран М. Китай // Світова історія XX–XXI ст. Енциклопедичний словник. Львів, 2021. Т. 1. С.594–607.
16. Чжан Ю. Відкритість Китаю: ідея, процес і логіка. *Китаєзнавчі дослідження*, 2019, № 2, с. 38-52.
17. Brandt C. A Documentary History of Chinese Communism. London, 1952.
18. China: a Country Study. Washington, D.C., 1988.
19. China. Facts & Figures Annual Handbook: in 24 vols. Breeze, Florida, 1978–1999.
20. Deng Xiaoping. Fundamental Issues in Present-Day China. New York, 1987.
21. Deng Xiaoping. Speeches and Writings. 2nd expanded edition. Oxford, 1987.
22. Jie Li. Mao's China, the Soviet Union, and the Cold War: Reinterpretation. *Китаєзнавчі дослідження*, 2022, №3, с. 5–18.
23. Johnson P. Modern Times: The World from the Twentieth to the Ninetieth. In 2 vols. London, 1991.
24. Kissinger H. Diplomacy. New York, 1994.
25. Kissinger H. On China. New York, 2011.

26. Mao – Long March to Power. Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YRYnUWIHyTQ&ab_channel=CHRONOS-MEDIAHistory
27. Mao – Organized Chaos. Documentary. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YRYnUWIHyTQ&ab_channel=CHRONOS-MEDIAHistory
28. Shambaugh D. China's Communist Party: Atrophy and Adaptation. Berkeley, Washington, D.C., 2008.
29. Sutter R. G. U.S.–Chinese Relations: Perilous Past, Pragmatic Present. New York, 2010.

Розділ 13

НІДЕРЛАНДСЬКА ІНДІЯ. ІНДОНЕЗІЯ

Нідерландська Індія на початку ХХ ст. Формування антиколоніальної ідеології та стратегії боротьби. Нідерландська Індія напередодні та під час Другої світової війни. Проголошення і здобуття незалежності. Розвиток Індонезії в перші роки незалежності (1950–1957 рр.). Індонезія в умовах «керованої демократії» (1957–1965 рр.). «Рух 30 вересня» і відсторонення Сукарно від влади. «Новий порядок» Сухарто. Перехід Індонезії до ліберально-демократичного устрою.

Нідерландська Індія на початку ХХ ст. Індонезія – найбільша у світі ісламська держава, а також найбільша держава, яка складається винятково з островів (з малайської – «острівна країна»). Це близько 13 тис. островів, розташованих в архіпелазі між Індійським і Тихим океанами. З них лише 922 постійно населені. Найбільші з них – о. Суматра, Ява, Калімантан, Тімор, Сулавесі, Нова Гвінея, Молуккські. Індонезія розташована на стратегічних морських шляхах, найбільш важливим з яких є Малаккська протока між о. Сулавесі й Малайським півостровом.

Індонезія була першою територією в Азії, яка стала колонією західних держав. Португальці в XVI ст. першими встановили контроль над «островами прянощів» (Молуккськими, о. Амбон, о-вами архіпелагу Банда) і закріпилися в бухті Малакка на Малайському пів-ві біля Малаккської протоки, контроль над якою дозволяв їм контролювати усю торгівлю з Європою.

На початку XVII ст. в архіпелазі розпочала свою діяльність Нідерландська Ост-Індська компанія, яка поступово витіснила звідси усіх суперників. Вона встановила монополію на джерела прянощів і торгівлю ними, запровадила спеціалізацію різних островів по їх вирощуванню. Після того як у 1800 р. нідерландську Ост-Індську компанію було ліквідовано, її права перейшли до уряду Нідерландів.

Колонією «Нідерландська (Голландська) Індія» управляла голландська адміністрація на чолі з генерал-губернатором. Столиця колонії – м. Джакарта знаходилась на о. Ява. Представники місцевої еліти обіймали нижчі посади в колоніальній адміністрації й колоніальній армії. Представницьких органів влади в колонії не існувало.

Нідерланди проводили дискримінаційну політику по відношенню до корінного населення, яке на початку ХХ ст. складало 96% усіх жителів і представляло понад 300 етнічних груп. Серед них найбільшою етнічною групою (понад 40%) були яванці, найбільш привілейованою – китайці.

Хоч голландці запровадили в колонії початкову освіту, проте обмежували вивчення місцевим населенням голландської мови, володіння якою було необхідним для подальшої освіти. Поширення в колонії європейської освіти і культури було однією з цілей першої суспільної організації «Висока мета», створеної представниками яванської аристократії у 1908 р.

Колонія не мала значення для Нідерландів як ринок збуту товарів. Тож колоніальна адміністрація не була зацікавлена в підвищенні купівельної спроможності населення. Натомість вона була важливим джерелом ресурсів. Експорт з колонії значно перевищував імпорт. У 1927 р. основними експортними товарами були каучук (понад 25%), цукор (22%), нафта і нафтопродукти (понад 9%), тютюн (7%), олово (близько 6%), чай (5,5%), кава (4,5%), копра (4,5%), прянощі (2%).

У сфері підприємництва ключові позиції посідали європейці й місцеві китайці. В аграрній сфері корінним жителям у 1924 р. належало лише 0,15% землі, у 1929 р. – 0,27%.

У 1911 р. на о. Ява була створена організація Союз ісламських торговців (з 1913 р. вона називалась Сарекат іслам (Ісламський союз). У 1914–1915 рр. її діяльність вийшла за межі о. Ява. Під керівництвом Чокроаміното Сарекат іслам став масовою організацією. У 1916 р. його чисельність складала, за різними даними, від 360 до 800 тис. осіб. Це були представники різних верств населення, переважно духовенства, торговців, інтелігенції. Цілі Союзу включали: захист підприємництва від засилля китайських торговців, які виступали посередниками між колоніальними властями і корінним населенням; залучення корінного населення до комерційної діяльності; захист його інтересів і духовних цінностей; обстоювання чистоти ісламу.

Основною заслугою Сарекат іслам було прийняття ісламу як основи ідентичності та спільності багатоетнічного корінного населення колонії. Адже було важко знайти те спільне, що могло їх об'єднати, крім ісламу. Проте іслам в колонії також не був однорідним. Лише близько третини мусульман (сантрі) дотримувалися шаріату. Переважна більшість населення сповідувала іслам у поєднанні з індуїзмом, буддизмом чи місцевим містицизмом.

У 1914 р. голландські соціал-демократи створили в колонії першу марксистську організацію – Індійський соціал-демократичний союз (ІСДС). Його члени вступали в Сарекат іслам як більш масову і впливову організацію з метою досягнення власних політичних цілей. Під впливом марксистів у ідеології й діяльності Сарекат іслам з'явилися антиколоніальні й антикапіталістичні вимоги, у тому числі боротьби проти «гріховного капіталізму».

Формування антиколоніальної ідеології та стратегії боротьби. У «великій війні» 1914–1918 рр. Голландія дотримувалась нейтралітету, тож вона суттєво не сплинула на колонію і її населення. Проте, враховуючи інтереси місцевої еліти, королева Нідерландів Вільгельміна (1890–1948 рр.) прийняла рішення про створення у 1916 р. в колонії дорадчого органу – Народної ради (Фолксрааду). До неї входили голова, якого призначала королева, і 38 членів. З них половину призначав генерал-губернатор, а половину обирали місцеві муніципальні органи влади (15 з них мали бути корінними жителями). Фолксраад мав повноваження надавати петиції королеві, парламенту і генерал-губернатору, а також рекомендації генерал-губернатору на його прохання, у тому числі з питань бюджету і оподаткування.

У жовтні 1917 р. конгрес Сарекат іслам висунув вимогу самоуправління для колонії і закликав до боротьби проти «гріховного капіталізму». Восени 1918 р.

усі політичні організації колонії об'єдналися у блок «Радикальна концентрація» з метою домогтися повної виборності Фолксраада, перетворення його на законодавчий орган влади і встановлення відповідальності перед ним уряду колонії.

На початку 1919 р. Ісламський союз налічував уже 2 млн. членів. У ньому посилювався вплив Індійського соціал-демократичного союзу. На його конгресах, які відбулися у 1918 р. і 1919 р. звучали вимоги самоврядування і загального виборчого права, надання Фолксрааду функцій парламенту, запровадження соціального законодавства, а також заклики боротися проти уряду, який захищає «гріховний капіталізм».

У 1920 р. Індійський соціал-демократичний союз (ІСДП) було перейменовано на Комуністичну партію Індонезії (КПІ). Її очолили Семаун і Дарсоно, які були також членами Ісламського союзу. У 1921 р. вони їздили в Москву для встановлення контактів з Комінтерном. Це стало приводом для керівництва Ісламського союзу заборонити його членам участь в інших організаціях. Після цього комуністи вийшли з нього, що спричинило закриття 2/3 усіх відділень, а це значно послабило його вплив.

У першій половині 1920-х рр. найбільш впливовою суспільно-політичною силою стала Компартія. З весни 1926 р. до січня 1927 р. під її керівництвом відбулися розрізнені збройні виступи з метою встановлення радянської влади. Проте вони були придушені властями, а їхні учасники репресовані. Це призвело до втрати Компартією попереднього впливу.

Найбільший вплив і підтримку серед населення в наступні десятиліття мав Союз ісламських богословів («Нахдатул улама»), створений в колонії у 1926 р. Незважаючи на релігійний характер, як і Сарекат іслам, він висував вимоги в інтересах усього суспільства.

Ідею незалежності Нідерландської Індії вперше запропонували члени Індонезійського союзу, який утворився у 1922 р. в Нідерландах на основі земляцтва студентів з Нідерландської Індії. Одним з його лідерів був Мохаммад Хатта. Незважаючи на таку радикальну мету – здобуття незалежності – Союз відкидав масові методи боротьби і вважав першочерговими завданнями освіту, духовний і організаційний розвиток народу.

З 1924 р. в колонії почали створюватися «дослідницькі клуби» місцевої інтелігенції, включаючи тих, хто отримав освіту в Нідерландах. Між іншим, в них обговорювались перспективи самоуправління й незалежності колонії.

У 1927 р. на базі Бандунзького дослідницького клубу інженер Сукарно (1901–1970 рр.) створив партію Національний союз Індонезії (з 1928 р. – Національна партія Індонезії, НПІ). До неї також увійшли комуністи, які змогли уникнути репресій після повстань 1926–1927 рр.

Метою Національної партії Індонезії було проголошено досягнення політичної й економічної незалежності колонії та створення уряду, відповідального перед народом. Передбачалося, що це можливо унаслідок масової боротьби народу, опори на власні сили і єдності усіх суспільно-політичних течій, на основі стратегії не співробітництва з колоніальними властями (як в Британській Індії).

На мітингах НПІ звучало гасло «Свободу Індонезії». Партійна преса використовувала традиційні вірування яванців про прихід справедливого правителя, який покладе край пануванню іноземців.

Уперше ідею єдності й співробітництва представників різних течій – націоналізму, ісламізму, комунізму – було викладено в однойменній статті Сукарно, опублікованій у 1926 р. У кінці 1927 р. було створено Союз індонезійських політичних організацій – координаційний орган для забезпечення єдності усіх течій національного руху. У жовтні 1928 р. він організував Конгрес індонезійської молоді, який схвалив «Клятву молоді». Вона складалася з трьох тез–гасел: «Одна батьківщина – Індонезія», «одна нація – індонезійці», «одна мова – індонезійська».

У грудні 1930 р. колоніальна влада організувала судовий процес над Національною партією Індонезії. Сукарно та інших її провідних діячів було засуджено до ув'язнення (у 1933 р. – до заслання). Національну партію Індонезії у 1931 р. було заборонено. Замість неї утворилася Партія Індонезії (Партіндо), яку також було розпущено у 1936 р.

Паралельно з репресіями Нідерланди надали Фолксрааду право затверджувати бюджет і виступати з апеляціями. Водночас генерал-губернатор отримав право накладати вето на його рішення. Кількість членів Фолксрааду було збільшено до 61 особи (з них 30 – корінні жителі). Проте ці поступки вже не задовольнили індонезійських націоналістів.

Оскільки колоніалізм і капіталізм у суспільній свідомості були взаємопов'язані, на початку 1930-х рр. Сукарно розробив теорію мархаенізму (від слова «мархаен» – проста людина). У 1933 р. він писав, що метою мархаена було суспільство без капіталізму й імперіалізму. Мостом до нього була незалежність Індонезії. Тож метою національно-визвольної боротьби було здобуття незалежності, модернізація і створення справедливого суспільства «усе для всіх» без класів і капіталізму. Тобто антиколоніальні ідеї пов'язувалися з ідеями створення соціалістичного суспільства.

Сукарно писав: «Наш соціалізм – це суміш. Ідею політичної рівності ми запозичили з Декларації незалежності США, ідею духовної рівності – з ісламу і християнства, наукову ідею соціальної рівності – з марксизму. До цього ми додали нашу національну самобутність – мархаенізм, принципи ротонг-ройонг, що означає жити разом, працювати разом і допомагати один одному».

Отже, в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в Нідерландській Індії сформувалася ідеологія боротьби за незалежність під антиколоніальними й антикапіталістичними гаслами на основі об'єднання трьох провідних ідеологічних течій – світського націоналізму, ісламізму, комунізму. Провідну роль у цьому відіграв лідер Національної партії Індонезії Сукарно.

Нідерландська Індія напередодні та під час Другої світової війни. У липні 1936 р. лояльний до метрополії Союз туземних чиновників подав петицію на ім'я королеви, уряду і парламенту Нідерландів, у якій відзначалося зростання невдоволення інтелігенції колоніальною політикою, пропонувалося скликати нараду представників метрополії й колонії на паритетних засадах для вироблення плану надання самоуправління Нідерландській Індії через 10 років.

Уряд Нідерландів відхилив цю петицію. Основною причиною називалась не готовність колонії до політичної автономії, яка мала стати наслідком її соціально-економічного розвитку.

У 1937 р. радикальні націоналісти і комуністи створили Рух індонезійського народу (Геріндо). Вони планували реалізувати стратегію не співробітництва з колоніальною владою для боротьби за незалежність (на основі принципів гандизму). Проте на реалізацію цих планів вплинув заклик Комінтерну до комуністів після підписання Німеччиною і Японією Антикомінтернівського пакту (листопад 1936 р.) брати участь у створенні широкого антифашистського фронту. Поширилась інформація, що вони домовились про захоплення і розподіл Нідерландської Індії.

В умовах розгортання японсько-китайської війни та зближення між Японією і Німеччиною завдання Геріндо змінилися. Тепер вони полягали у захисті колонії від можливої японської агресії.

У травні 1939 р. за участю Геріндо і деяких ісламських організації було створено більш широке Індонезійське політичне об'єднання (ГАП), яке, крім вимог самовизначення і забезпечення національної єдності, створення демократично обраного парламенту і відповідального перед ним уряду закликала до солідарності політичних сил Індонезії й Нідерландів та створення антифашистського фронту.

Після початку 1 вересня 1939 р. Другої світової війни представники антиколоніального руху спробували скористатися ситуацією (за прикладом Індійського національного конгресу в Індії) для досягнення своїх політичних цілей. У грудні 1939 р. ГАП організував Конгрес індонезійського народу, в якому взяли участь представники 90 національних організацій різних ідеологічних напрямів. У резолюції Конгресу йшлося про співробітництво між народами Індонезії й Нідерландів за умови перетворення Фолксраада на дійсно представницький орган і створення відповідального уряду. Конгрес оголосив себе постійним органом влади, індонезійську мову (бахаса індонесія) – національною, червоно-білий прапор – національним прапором Індонезії, пісню «Велика Індонезія» – її гімном. Ці рішення не були підтримані метрополією.

У червні 1940 р. Нідерланди були захоплені німецькими військами, після чого було сформовано нідерландський уряд у вигнанні.

Після денонсації з 1 січня 1940 р. американсько-японського торговельного договору уряд Японії розглядав Нідерландську Індію як джерело ресурсів, необхідних для війни з Китаєм, яка відбувалася з липня 1937 р. Після захоплення німецькими військами Нідерландів, японські військові наполягали на найшвидшому захопленні їхньої колонії в Ост-Індії. Японський уряд схвалив це рішення 25 жовтня 1940 р.

Тим часом нідерландський уряд створив у вересні 1940 р. комісію для з'ясування потреб корінного населення колонії. ГАП співпрацював з цією комісією і в лютому 1941 р. передав їй проект Конституції Індонезії. Згідно з ним, колонія мала отримати незалежність, але продовж перших п'яти років залишатися членом конфедерації з Нідерландами.

Комісія відкинула цей проект, проте у травні 1941 р. у виступі по радіо королева Вільгельміна висловила за зміни у відносинах з колонією після завершення війни. У липні 1943 р. під час зустрічі з президентом США Ф. Рузвельтом вона заявила, що після перемоги над Японією уряд надасть колонії статус домініону, а пізніше – незалежність.

У вересні 1941 р. було скликано другий, ще більш представницький Конгрес індонезійського народу, який проголосив себе Народною асамблеєю Індонезії з перспективою формування парламенту і відповідального перед ним уряду. Асамблея представляла усі течії національного руху і діяла постійно.

7 грудня 1941 р. Японія атакувала американську військову базу Перл Харбор у Тихому океані (на Гавайських островах), після чого США і низка інших держав, включаючи Нідерланди, оголосили війну Японії. Народна асамблея і ГАПІ закликали народ підтримати уряд Нідерландів для захисту Індонезії. Цю заяву не підтримав лише Ісламський союз, який вийшов зі складу Асамблеї і ГАПІ.

На початку січня 1942 р. Японія висадила свій перший десант на о. Калімантан. Голландська колоніальна армія виявилась неспроможною захищати колонію, яка була окупована японськими військами. Японська окупація Нідерландської Індії тривала понад три роки.

На початку окупації переважна більшість місцевих жителів бачила в японцях менше зло, ніж у голландцях. На це вплинула схильність населення до містицизму і поширене на о. Ява пророцтво, що після тривалого панування білих людей прийдуть визволителі, які вигонять чужинців, хоч і самі довго не залишаться.

Японська військова адміністрація запропонувала співробітництво Сукарно, Хатті й іншим національним лідерам. Вони стали провідними діячами місцевого апарату при японській адміністрації, забезпечували використання ресурсів колонії для війни в Тихому океані. Водночас вони перебували під постійним контролем японської адміністрації.

На початку 1943 р. вона створила в колонії Центр народних сил (Путера), який індонезійські націоналісти намагались використати з метою підготовки кадрів для управління країною після здобуття незалежності. З осені 1943 р. японська адміністрація формувала Добровольчу армію захисників батьківщини (ПЕТА), включаючи підготовку індонезійських офіцерів. У 1945 р. її численність складала 37 тис. осіб. Проте японське командування так і не використало її у бойових діях. Багато офіцерів ПЕТА пізніше стали командирами в національній армії Індонезії.

З 1943 р. в колонії розпочалися стихійні антияпонські виступи, у тому числі у підрозділах ПЕТА. Підґрунтя для цього створювало суттєве падіння рівня життя населення в умовах окупації. У підпіллі діяли антияпонські групи, у складі яких було багато комуністів. Підпільники і колабораціоністи співпрацювали, оскільки мали одну мету – незалежність Індонезії. Японська влада обіцяла надати колонії незалежність у рамках «великої східноазійської сфери спільного процвітання» під егідою Японії, проте не називала терміни, коли це мало відбутися.

У кінці 1943 р. під впливом невдач на фронтах японська адміністрація створила Центральний консультативний комітет, до якого увійшло багато впливових націоналістів. За сприяння Японії відбулося також об'єднання всіх основних ісламських організацій в Консультативну раду мусульман Індонезії.

Проголошення і здобуття незалежності. У вересні 1944 р. прем'єр-міністр Японії заявив, що Індонезія отримає незалежність після переможного закінчення війни. У березні 1945 р. було створено Комітет підготовки до проголошення незалежності. Його члени були призначені японською адміністрацією за рекомендацією Сукарно з числа найбільш авторитетних діячів, представників ісламської громади та різних етносів, включаючи китайців та індійців. У травні 1945 р. було визначено дату надання незалежності – 1 січня 1946 р. Передбачалося, що Індонезія матиме федеративний устрій і вступить у війну на боці Японії.

У червні 1945 р. Сукарно сформулював п'ять принципів державності Індонезії, відомі як «панча шила»: 1) націоналізм як принцип унітарної держави із загально-індонезійською політичною нацією; 2) інтернаціоналізм як форма гуманізму, яка передбачає рівність і братерство між народами; 3) демократія як суверенітет народу та прийняття рішень на основі традиційних узгоджень і компромісу-консенсусу його представників; 4) соціальна справедливість; 5) віра в єдиного Бога на основі свободи віросповідання і віротерпимості (на противагу створенню ісламської держави). Це були не досить чіткі, але прийнятні для усіх положення, що було важливо для багатоетнічного і багатоконфесійного індонезійського суспільства.

Стосовно території Індонезії, більшість комісії, включаючи Сукарто, виступала за включення до її складу не лише Нідерландської Індії, але також усього о. Нова Гвінея, португальського Тімору, британських володінь на о. Калімантан і Малайському півострові.

Після капітуляції Японії 15 серпня 1945 р. на нараді підпільних індонезійських угруповань було прийнято рішення про негайне проголошення незалежності до повернення голландців, яким Японія мала передати владу. Виступити з цим актом доручили Сукарно і Хатті як найбільш авторитетним національним лідерам. Японська окупаційна влада повідомила про свій сприятливий нейтралітет. Підготовка до проголошення незалежності відбувалась в будинку японського адмірала.

Сукарно проголосив Декларацію незалежності 17 серпня 1945 р. Наступного дня Комітет підготовки до проголошення незалежності схвалив Тимчасову Конституцію Індонезії. Вона передбачала сильну виконавчу владу на чолі з президентом. До її преамбули було включено принципи панчашила. Комітет обрав президентом Сукарно, віце-президентом – Хатту.

25 вересня 1945 р. в Індонезії висадилися британські й голландські війська, після чого почалась чотирирічна війна індонезійців за незалежність, яка мала переважно партизанський характер. Вона тривала з перервами, під час яких відбувались переговори. Влада Нідерландів погоджувалася на федеративний устрій Індонезії (Сполучені Штати Індонезії) у складі Нідерландсько-

Індонезійського союзу під верховною владою королеви Нідерландів з широкими повноваженнями держав-членів.

Під час війни посилювався політичний вплив комуністів і армії, яка почала претендувати на провідну роль в системі управління державою. У вересні 1948 р. Комуністична партія Індонезії закликала народ до повстання проти національного уряду з метою захопити владу (Мадіунські події у Східні Яві), але воно не здобуло масової підтримки і було придушено. Під час повстання загинуло близько 8 тис. осіб, у тому числі більшість лідерів Компартії, десятки тисяч осіб були заарештовані.

У листопаді 1949 р. після засідань Нідерландсько-Індонезійської конференції круглого столу (серпень–листопад 1949 р.) було підписано угоду, за якою Індонезія ставала федеративною парламентською республікою Сполучені Штати Індонезії з широкими правами штатів і входила до Нідерландсько-Індонезійського союзу на чолі з королевою. Ці положення було включено до Конституції, яка набула чинності 27 грудня 1949 р. Після цього голландські війська були виведені з Індонезії. Під владою Нідерландів залишилася лише західна частина о. Нова Гвінея (Західний Іріан). Підписанню Нідерландами цих домовленостей сприяв тиск США, у тому числі погрози припинити допомогу за «планом Маршалла».

Розвиток Індонезії в перші роки незалежності (1950–1957 рр.). Невдовзі Індонезія відмовилась від цих домовленостей. У серпні 1950 р. було схвалено нову Конституцію. Через стурбованість загрозою сепаратизму було відновлено унітарну форму державного устрою; назва держави змінилася на «Республіка Індонезія» (РІ). Конституція суттєво обмежувала повноваження президента, визначала принцип відповідальності кабінету перед парламентом, гарантувала громадянам свободу віросповідання, пересування, притулку, недоторканності особи і житла. Хоча вона гарантувала права приватної власності (поруч з колективною), її не можна було використовувати на шкоду інтересам суспільства. У цілому Конституція визначала індонезійський шлях розвитку антикапіталістичного спрямування на основі ідей соціальної справедливості.

Сукарно планував будівництво «індонезійського соціалізму» на основі ідей політичної, духовної й соціальної рівності, національної самобутності (мархаенізм) і принципу «ротонг-ройонг» (узгодження, консенсусу).

У промисловості було зроблено ставку на державний сектор, стратегію імпортозаміщення і протекціонізму для захисту вітчизняних виробників від зарубіжної конкуренції. Іноземні підприємства було націоналізовано. У аграрному секторі було обмежено велике землеволодіння, але аграрну реформу не було проведено. Зберігалась велика кількість безземельних селян, які намагалися самостійно переділити землю. Ці спроби суворо карались. Незважаючи на популістські заяви, стратегія економічних перетворень не була розроблена. Унаслідок цього економіка не розвивалась.

Найбільш багатою територією залишався о. Ява зі столицею Джакарта, що викликало невдоволення населення інших островів. Керівники армії висловлювали невдоволення зверхністю цивільної влади, вважали армію загальнонаціональною силою на противагу політичним партіям, парламентська

боротьба яких послаблювала єдність нації. На крайньому лівому фланзі були комуністи, на крайньому правому – деякі ісламські кола, які виступали за перетворення РІ на ісламську державу. У жовтні 1952 р. керівники армії запропонувало Сукарно розпустити парламент і управляти без нього, але він відмовився, у тому числі, щоб не потрапити в залежність від армії. Після цього керівництво армії не зняло цієї вимоги, а більш радикальна його частина була готова виступити проти центральної влади.

На парламентських виборах у вересні 1955 р. найбільше місць отримали Національна партія Індонезії (22,3%), ісламські партії «Машумі» (20,9%) і «Нахдатул улама» (18,4%), Комуністична партія (16,4%). Вони також склали більшість в Установчих зборах, скликаних в кінці 1955 р. для вироблення нової Конституції, але не дійшли згоди. Сукарно пропонував повернутись до Конституції 1945, але не здобув підтримки.

Активізувалися ісламські фундаменталісти, посилились сепаратистські тенденції. У грудні 1956 р. проти центрального уряду виступили командувачі військовими округами на о. Суматра, у березні 1957 р. – на о. Сулавесі.

Для ліквідації кризи в лютому–березні 1957 р. Сукарно проголосив «керовану демократію» і ввів військовий стан. Діяльність політичних партій було обмежено, але не заборонено. Дії президента підтримало керівництво армії. Партії не заперечували.

Зовнішня політика Індонезії 1950-х рр. базувалась на принципах неприєднання до двох блоків держав – комуністичного і ліберально-демократичного, які оформились з початком «холодної війни». Сукарно був одним з ініціаторів Руху неприєднання. Підґрунтя для його створення заклала Азійсько-африканська конференція за участю 29 держав, яка відбулася у 1955 р. у індонезійському місті Бандунг. У 1956 р. відбулись візити Сукарно в США, КНР і СРСР.

Проте Сукарно більше схилився до розвитку співпраці з соціалістичними державами. У 1955–1957 рр. РІ підписала низку угод з КНР, але прагнула уникнути її втручання у свої внутрішні справи. Після візиту Сукарно в Москву СРСР почав надавати РІ фінансову і військову допомогу, кредити і фахівців.

Індонезія в умовах «керованої демократії» (1957–1965 рр.). В умовах внутрішньої кризи і військового стану з метою відновлення національної єдності у 1957 р. Сукарно сконцентрував увагу на «проблемі Західного Іріану», який залишався під владою голландців. Уперше вимоги повернення Індонезії Західного Іріану прозвучали на Бандунзькій конференції.

З кінця 1957 р. індонезійські війська розпочали захоплення голландської власності, підприємств і земельних володінь у Західному Іріані. Ця кампанія була приводом для модернізації і переоснащення армії, зміцнення її позицій в управлінні й економіці. СРСР пропонував військову підтримку Сукарно у разі війни з Нідерландами за Західний Іріан.

У липні 1959 р. в умовах внутрішньої кризи і перспектив війни з Нідерландами за Західний Іріан Сукарно розпустив Установчі збори і відновив Конституцію 1945 р. У березні 1960 р. він розпустив парламент.

Спочатку Сукарно сформував «парламент співробітництва» з представників політичних партій і «функціональних груп», у серпні – Тимчасовий народний консультативний конгрес як вищий орган державної влади. Сам він не належав до жодної партії. Він вважав, що в основі державної влади мало залишатися співробітництво трьох основних політичних течій – націоналістичної, ісламської й комуністичної. Найбільший вплив на той час мали військові й комуністи. Сукарно використовував протиріччя між ними для посилення своєї ролі як посередника й основного чинника політичної стабільності в державі. У 1963 р. авторитарний режим Сукарно було закріплено проголошення його довічним президентом.

У зовнішній політиці помітним було зближення Індонезії з СРСР. Крім 1956 р., Сукарно відвідував СРСР у 1959 р., 1961 р. і 1964 р. М. Хрущов здійснив візит в Індонезію в 1960 р. Незважаючи на тісні відносини з М. Хрущовим, Сукарно намагався уникнути залежності від СРСР. На першій конференції Руху неприєднання, яка відбулася в Белграді у 1961 р., він виступив з новою концепцією конфронтації «нових сил, що народжуються» (нефто) і «старих, усталених сил» (олфедо), на противагу концепції протиборства соціалістичної і капіталістичної систем.

У 1962 р. Нідерланди погодились передати Індонезії Західний Іріан. Офіційно приєднання цієї території до Індонезії відбулося 1 січня 1963 р.

Того ж місяця Сукарно виступив проти планів створення Федерації Малайзії у складі Малайї, Сінгапуру та британських колоній Савак (Північне Борнео), Саравак і Бруней на о. Калімантан.

Після створення Федерації Малайзії у вересні 1963 р. Індонезія оголосила «політику конфронтації» з цією державою. Це призвело до погіршення відносин Індонезії з Великою Британією і США. СРСР також не підтримав «політику конфронтації». Натомість її підтримала КНР. Сукарно оголосив про формування осі «Пекін-Джакарта». Індонезійських добровольців було направлено на малайзійські території Сабах і Саравак. У 1964 р. були спроби індонезійської армії висадитися на узбережжі Малайї. У січні 1965 р. Індонезія подала заяву про вихід з ООН через прийом Малайзії як тимчасового члена Ради безпеки.

«Рух 30 вересня» і відсторонення Сукарно від влади. У ніч з 30 вересня на 1 жовтня 1965 р. («рух 30 вересня») Революційна рада з членів президентської охорони й офіцерів деяких армійських частин заарештували і розстріляли шістьох генералів сухопутних військ, яких звинуватили у змові проти президента. Сукарно відмежувався від цих дій, але не засудив їх. Після вбивства головнокомандувача сухопутних сил цю посаду зайняв генерал Сухарто, якому вдалося зірвати подальші плани заколотників.

Ці дії були охарактеризовані як спроба державного перевороту, організованого Комуністичною партією, що стало підставою для масових репресій проти комуністів. За різними даними, від 500 тис. до 2 млн. членів КПІ й інших лівих організацій загинули, близько 1,5 млн. осіб були заарештовані. Сукарно намагався цьому перешкодити, але йому це не вдалося. У березні 1966 р. Компартію і пропаганду комуністичних ідей було заборонено. Сукарно був звинувачений у причетності до «руху 30 вересня».

У березні 1967 р. Народна консультативна асамблея Республіки Індонезія позбавила Сукарно титулу «довічного президента» і обрала Сухарто виконувачем обов'язків президента. Сукарно звинуватили у корупції та здійсненні політики, яка призвела до економічної й моральної кризи нації. Його помістили під домашній арешт, де він помер в червні 1970 р. від загострення хвороби і відсутності адекватного лікування у віці 69 років.

У березні 1968 р. Сухарто був обраний президентом. Це завершило процес передачі йому влади, який розпочався після невдалої спроби державного перевороту 30 вересня 1965 р.

Паралельно з відстороненням Сукарно від влади, відбулися суттєві зміни у зовнішній політиці Індонезії. У 1966 р. вона припинила «політику конфронтації» проти Малайзії і відновила членство в ООН. Індонезія зберегла членство в русі неприєднання, але зайняла антикомуністичну позицію. У 1967 р. Сухарто призупинив дипломатичні відносини з КНР (їх було відновлено лише в 1990 р.).

Натомість нормалізація відносин з Малайзією зробила можливим створення у серпні 1967 р. Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка об'єднала некомуністичні держави ПСА – Індонезію, Малайзію, Сінгапур, Таїланд і Філіппіни (АСЕАН–5). У 1984 р. до АСЕАН приєднався Бруней, у 1990-х рр. – В'єтнам, Лаос, М'янма і Камбоджа (АСЕАН–10). Після 1976 р., коли вперше зібрався саміт керівників держав/урядів АСЕАН, у центрі зовнішньої політики Індонезії була співпраця і спільна позиція з державами-членами цієї Асоціації на міжнародній арені.

«Новий порядок» Сухарто. Після обрання президентом Сухарто встановив авторитарний військово-бюрократичний режим «Новий порядок» (1968–1998 рр.). Провідні позиції в державному управлінні посіла армія на основі концепції «подвійної функції» збройних сил.

У 1973–1975 рр. відбулась реорганізація партійної системи. Кількість партій скоротилась до трьох – партія влади «Організація функціональних груп» (Голкар), Партія єдності і розвитку (у складі колишніх чотирьох ісламських партій), Демократична партія Індонезії (у складі трьох світських і двох християнських партій). Усі вони мали захищати національну стабільність і єдність. Політична стабільність розглядалась як ключова умова для успішного економічного розвитку.

Індонезія відмовилась від соціалістичного курсу на користь ринкової економіки і капіталістичної модернізації. Серед основних напрямків економічної політики – залучення іноземних інвестицій і кредитів, поступова відмова від імпортозаміщення і перехід до експортно-орієнтованої економіки.

З кінця 1960-х рр. в Індонезії розпочалось економічне зростання. Особливо високими його темпи були у другій половині 1970-х рр., коли вони складали в середньому близько 7% на рік, у 1980–1990 рр. – близько 5,5%. Розвиток промисловості переважав сільське господарство, обробна промисловість – гірничо-видобувні галузі. Змінився склад експорту Індонезії. Якщо на початку 1980-х рр. основні експортні прибутки надходили від нафти і газу, то в 1987 р. вони складали менше 50%, у 1997 р. – близько 20%. Індонезія була залучена до

мереж виробництва і збуту, створених у Східній Азії транснаціональними корпораціями.

Економічні успіхи дозволили суттєво зменшити бідність. Якщо у 1970 р. за межею бідності проживало близько 60% населення, то в 1996 р. – близько 11%. Суттєві зміни на краще відбулися у сферах освіти і охорони здоров'я.

Водночас зростала соціальна нерівність й етнічно-конфесійні суперечності. Оскільки найкращим було матеріальне становище китайців, мали місце акти насилля щодо них. Провідні позиції в економіці мала родина президента Сухарто і наближені до неї підприємці, які користувались привілеями при отриманні державних замовлень, ліцензій і кредитів.

В умовах обмеженості ліберальних свобод основною опозиційною силою уряду стали радикальні ісламістські й сепаратистські угруповання. У 1976 р. сформувався повстанський «Рух за вільний Ачех», який боровся за незалежність цього регіону на о. Суматра від Індонезії. У 1975 р. після припинення колоніальної влади Португалії у Східному Тиморі, де передбачалося проголошення незалежності, Індонезія незаконно окупувала цю територію. З 1976 р. періодично загострювалась ситуація у Західному Папуа (колишньому Західному Іріані), де з 1965 р. сформувався Рух «Вільний Папуа» за незалежність.

З 1970-х рр. міжнародні організації постійно піднімали питання про порушення індонезійськими військовими прав людини в провінціях Східний Тимор, Ачех і Західний Папуа, де існували сильні антиурядові настрої. 12 листопада 1991 р. військові жорстоко придушили мирні акції протесту місцевих жителів проти індонезійської окупації у м. Ділі у Східному Тиморі та вбили близько 100 мирних демонстрантів. Усього унаслідок репресій у Східному Тиморі загинуло від 100 тис. до 200 тис. осіб (із загальної кількості населення 700 тис. осіб).

Поступово у банківському секторі й економіці Індонезії в цілому накопичились серйозні проблеми. Унаслідок цього Індонезія найбільше постраждала від Азійської фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр. Невдоволення урядуванням Сухарто суттєво зросло, проте в березні 1998 р. він знову (сьомий раз) був обраний президентом.

Для виходу з кризи і стабілізації економічної ситуації уряд був змушений звернутися за фінансовою допомогою до МВФ і Світового банку. Вони обумовили надання пакету допомоги здійсненням реформ. Під їхнім тиском Сухарто був змушений розпочати непопулярні реформи, які спричинили значне погіршення матеріального становища більшості населення. Розпочалися масові вуличні протести і сплеск насилля. За цих обставин і за відсутності підтримки з боку генералітету у травні 1998 р. Сухарто був змушений піти у відставку.

Перехід Індонезії до ліберально-демократичного устрою. Призначений Сукарно наступником віцепрезидент Ю. Б. Хабібі розпочав процеси лібералізації й демократизації. Передусім було звільнено політичних ув'язнених і ліквідовано заборону на створення нових політичних партій.

Також Хабібі був змушений погодитись на проведення референдуму у Східному Тиморі стосовно його перебування в складі Індонезії. У серпні 1999 р. більшість учасників референдуму висловилися за незалежність. Проте

індонезійські військові відповіли на це насиллям. Щоб зупинити його, відновити порядок і підтримати процес переходу Східного Тімору до незалежності, РБ ООН одноголосно схвалила створення багатонаціональних сил ІНТЕРФЕТ під керівництвом Австралії. Вони виконали свою місію і відновили безпечні умови. Після цього в лютому 2000 р. миротворчі сили ООН (ЮНТАЕТ) змогли встановити перехідну владу в Східному Тіморі, щоб через два-три роки він отримав повну незалежність.

Деякий час після відставки Сухарто ситуацію в Індонезії характеризували як «повний хаос», оскільки країна переживала одночасно глибоку фінансову, економічну, соціальну і політичну кризи. Тим не менше, у червні 1999 р. відбулися перші вільні й чесні парламентські вибори. Основну опозицію Хабібі й урядовій партії «Голкар» формували «Демократична партія Індонезії, яка бореться» (ДП(б)) на чолі з Мегаваті Сукарнопутрі, дочкою Сукарно, і дві помірковані ісламські партії – «Нахдатул Улама» на чолі з Абдуррахманом Вахідом і «Мухаммадья» на чолі з Аміном Раїсом. Найбільше, майже третину голосів, отримала ДП(б). За правлячу «Голкар» проголосували близько 25% виборців. Ще третину голосів розподілили дві ісламські партії. Незважаючи на перемогу ДП(б), Народний консультативний конгрес обрав у жовтні 1999 р. президентом не Сукарнопутрі, а Вахіда. Сукарнопутрі стала віцепрезидентом.

За президентства А. Вахіда було здійснено заходи, спрямовані на національне примирення і перегляд спірних історичних питань; покарано військових, які порушували права людини; посилювався контроль цивільної влади над армією тощо. У 1999–2001 рр. у Конституцію були внесені зміни з метою уникнути повернення до авторитаризму.

Опозиція висунула проти президента низку звинувачень, включаючи корупцію. Хоч вони не підтвердились, у липні 2001 р. під загрозою імпічменту Вахід залишив посаду. Напередодні він планував запровадити військовий стан і звернувся за підтримкою до військових, але не отримав її.

Президентом стала М. Сукарнопутрі, яка переконала військових і «Голкар» у прагненні до співробітництва. За її адміністрації фінансову і соціально-економічну ситуацію було в цілому стабілізовано, з 2005 р. розпочалось помітне економічне зростання. Відбувалася подальша лібералізація і демократизація, включаючи зміни до Конституції 2002 р.

У цілому унаслідок конституційних змін 1999–2002 рр. було суттєво обмежено повноваження виконавчої влади, посилилась роль парламенту і Народного консультативного конгресу, військові втратили право на гарантовані місця в парламенті без виборів, президента і віцепрезидента мали обирати прямим голосуванням не більше ніж на два п'ятирічні терміни.

З 2002 р. в умовах глобальної війни проти тероризму в Індонезії активізувались екстремістські організації, найбільшою з яких була «Джемаа ісламія». У вересні 2002 р. вона здійснила масштабний теракт на туристичному о. Балі. У зв'язку з цим індонезійський уряд налагодив тісну співпрацю зі США.

Серед інших найбільш важливих проблем на межі ХХ-ХХІ ст. були: сепаратистські рухи у провінціях Ачех і Західний Іріан, насилля військових над цивільними, порушення ними прав людини, руйнування тропічних лісів і

океанічних ресурсів, піратство в Малаккській протоці та навколишніх водах, загрозливі тенденції у сферах освіти й охорони здоров'я. Керівництво держави працювало над покращенням ситуації в кожній з цих сфер.

Весною 2004 р. в Індонезії відбулися перші прямі президентські вибори, на яких переміг представник Демократичної партії колишній генерал Сусіло Бамбанг Юдойоно. Він сформував «кабінет об'єднаної Індонезії», до якого увійшли представники основних політичних сил, безпартійні фахівці та п'ять колишніх військових. За президентства Юдойоно процеси демократизації суттєво прискорились. З того часу в Індонезії відбуваються вільні вибори, забезпечено свободу слова, здійснено децентралізацію політичної і економічної влади, раніше зосередженої в Джакарті, з'явилися нові демократично обрані лідери, підзвітні громадянам.

Таким чином, у ХХ ст. Індонезія пройшла довгий шлях від колонії Нідерландів (Нідерландська Індія) до незалежності, до численних криз на шляху розбудови державності й пошуків ефективної моделі розвитку. Найбільш ефективною тривалий час видавалася авторитарна модель, незалежно від того, соціалістичний чи ринковий економічний курс реалізовувала індонезійська влада. Через це з 1945 р. до 1998 р. державу очолювали лише два президенти – Сукарно (1945–1967 рр.) і Сухарто (1967–1998 рр.). У 1998–2004 рр. Індонезія здійснила успішний перехід до ліберально-демократичної влади, і на сьогодні входить до «великої двадцятки» держав світу з найбільшим ВВП.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте становище Індонезії на початку ХХ ст.
2. Коли в колонії утворилися перші суспільно-політичні організації? Які цілі вони висували?
3. Які суспільно-політичні організації були найбільш впливовими у 1920–1930-ті рр.?
4. Коли були сформульовані вимоги самоуправління і незалежності?
5. Охарактеризуйте роль і заслуги Сухарто у антиколоніальній боротьбі.
6. Охарактеризуйте концепцію «мархаенізму».
7. Який вплив вона мала на урядову політику після здобуття незалежності?
8. Охарактеризуйте концепцію «панчашила».
9. Оцініть економічну політику Сукарно.
10. Якою була зовнішня політика Індонезії у 1950–1965 рр.?
11. Чому було запроваджено принцип «керованої демократії»? Як він реалізовувався?
12. Охарактеризуйте роль армії в Індонезії за президентства Сукарно.
13. Як і чому відбувся перехід влади від Сукарно до Сухарто?
14. Як змінилася роль армії в Індонезії за президентства Сухарто?
15. Як змінилася зовнішня політика Індонезії після зміни влади у середині 1960-х рр.?
16. Які зміни відбулися в економічній політиці Індонезії за президентства Сухарто?

17. Які внутрішні проблеми були характерні для Індонезії у другій половині ХХ ст.?
18. Чому і за яких обставин Сухарто втратив владу?
19. Як відбувся перехід Індонезії до ліберально-демократичного устрою?

Джерела і література

1. Галушка-Адайкін А. Р. Бандунгзька конференція та загальнонаціональні вибори до парламенту як головні події політичного життя Республіки Індонезія у 1955 році. *Сходознавство*, 2013, № 61, с. 37–46.
2. Галушка-Адайкін А. Р. Падіння режиму “нового порядку” в Республіці Індонезія. *Сходознавство*, 2013, № 64, с. 36–47.
3. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). К., 2014.
4. Городня Н. Піднесення економік країн ПСА у другій половині ХХ ст. та активізація глобальних азійсько-центричних тенденцій. *Дослідження світової політики*, 2009, вип. 46, с. 203–229.
5. Городня Н. Роль АСЕАН у розвитку міждержавної взаємодії країн Південно-Східної Азії. *Гілея*, 2015, № 99, с. 109–112.
6. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. Кіровоград, 2014.
7. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. Ніжин, 2017.
8. Світова історія ХХ–ХХІ ст. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста 4-те вид., доопрацьоване і доповнене: в 2-х т. Львів, 2021.
9. Acharya A. Constructing a Security Community in Southeast Asia. ASEAN and the Problems of Regional Order. London and New York, 2001.
10. After the Crisis. Hegemony, Technocracy and Governance in Southeast Asia. Ed. by Shiraishi Takashi and Patricio N. Abinales. Kyoto University Press and Trans Pacific Press, 2005.
11. Contemporary Southeast Asia. Regional Dynamics, National Differences. Ed. by Mark Beeson. New York, 2004.
12. Elson R: Suharto: A Political Biography. Cambridge University Press, 2001.
13. Indonesia: A Country Study. Ed. by Frederick William H., Worden Robert L. Washington, D.C., 2011.
14. Kersten A.E. Wilhelmina and Franklin D. Roosevelt: A Wartime Relationship. In: van Minnen C.A., Sears J.F. (eds.) FDR and his Contemporaries. The World of the Roosevelts. London. 1992. Pp. 85–97.
15. Legge J.D. Sukarno: A Political Biography. Didier Millet, 2007.
16. The New Cambridge Modern History. V. 12. The Shifting Balance of World Forces. 1898–1945. Cambridge University Press, 1968.
17. Vatikiotis M. Indonesian Politics Under Suharto: The Rise and Fall of the New Order. Routledge, 1998.

ПРИКІНЦЕВЕ СЛОВО

Продовж «довгого ХХ століття» народи Азії та Африки пройшли складний шлях створення і становлення своєї державності або відновлення суверенітету, втраченого унаслідок підпорядкування впливам великих держав (у різних формах).

Висвітлені у курсі лекцій теми засвідчують, що єдиного рецепту для досягнення цих цілей не існувало. На пошук шляхів і моделей розвитку різних держав і народів суттєво впливали їхній попередній історичний досвід, географічні, культурно-релігійні, етнічні чинники, існування цінних сировинних ресурсів на їхніх територіях, політика великих держав тощо.

На початку ХХ ст. очевидним був переважаючий вплив на держави і народи Азії та Африки тогочасних провідних держав. Навіть ті суспільні сили, які хотіли позбавитись від цих впливів і залежності шляхом здійснення модернізаційних реформ, спирались у своїй діяльності на західні концепції конституційного правління, парламентаризму, демократії, політичної боротьби, громадянства, патріотизму тощо. Водночас відбувалась адаптація цих концепцій до релігійних, етнічних, географічних та інших особливостей цих народів і держав. Унаслідок цього до кінця ХХ ст. деякі азійські держави сформували власні моделі розвитку, які відрізнялись від західних. Вони, у свою чергу, стали зразком для наслідування інших азійських і африканських держав.

Значний вплив на розвиток держав і народів Азії та Африки мали дві світові війни, а також боротьба різних ідеологій і моделей розвитку провідних держав світу: реалізація російськими більшовиками концепції «світової революції» і спрямована на це діяльність Комінтерну; «холодна війна» між двома блоками держав у другій половині ХХ ст., яка іноді переростала у «гарячі» війни в Азії та Африці, у яких великі держави підтримували ту чи інші сторону; завершення «холодної війни» і розпад СРСР тощо.

Пошуки ефективних моделей розвитку відбувались непросто, часто драматично, супроводжувались боротьбою різних ідеологій і суспільно-політичних сил, численними кризами, переорієнтацією на інші зразки для наслідування, адаптацією до нових умов.

Урешті деякі держави змогли знайти найбільш прийнятні для них моделі розвитку. Унаслідок цього у глобальному форумі «Велика двадцятка» (G20), який виник у 2008 р. під час глобальної фінансової кризи і включав держави з найбільшим у світі ВВП, було представлено сім держав Азії (Туреччина, Саудівська Аравія, Індія, Індонезія, КНР, Республіка Корея, Японія) і одна держава Африки (Південно-Африканська Республіка).

Вплив окремих азійських держав суттєво зріс на початку ХХІ ст., особливо унаслідок глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Через це ХХІ ст. часто характеризують як «азійське», на противагу ХІХ-му «європейському» і ХХ-му «американському» століттям.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Городня Н. Д. Історія країн Азії та Африки у ХХ столітті: курс лекцій.
Навчальний посібник для студентів історичного факультету

Видання: Історичний факультет
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, каб. 447
e-mail: ngorodnia@knu.ua
Макет: Наталія Городня
Публікується у авторській редакції
Ум. друк. арк.: 20,5
Гарнітура Times New Roman
Ухвалено до публікації 31.03.2023
Виготовлено для поширення через мережу Інтернет